

Körösi Csoma Kiskönyvtár

Kakuk Zsuzsa

A török kor emléke
a magyar szókincsben

A TÖRÖK KOR EMLÉKE A MAGYAR SZÓKINCSBEN

A török hódoltság idején eleink mintegy 150–200 török szót ismertek és használtak. Ezek elsősorban a török hadviselés és közigazgatás kifejezései voltak, kisebb számban az iszlám vallásra és a Porta tisztségviselőire vonatkoztak. A viszonylag békésebb időkben kialakult ipar és kereskedelem révén öltözködési és étkezési termékek elnevezései is meghonosodtak. A hódoltság után ezen szavak jó része kihullott nyelvünk-ből, illetőleg történettudományi szakszóvá vagy a török korról foglalkozó irodalmi művek kellékévé lett. Más része azonban átvészelte a történelmi változásokat, s – rendszerint némileg módosult jelentéssel – ma is gazdagítja a magyar köznyelv és a nyelvjárások szókincsét.

Kakuk Zsuzsa könyve az egykorú magyar források adatainak bőséges bemutatásával eleveníti fel a török világot, feltárja annak nyelvi hatását s a meghonosodott szavak utóéletét. A nyelvtudományi és filológiai kutatások egzakt eszközeivel megírt munkáját azonban nemcsak a nyelvtudomány művelői forgathatják haszonnal, hanem a török kor történetét, gazdasági és társadalmi életét, művelődéstörténetét kutató szakemberek s a kor iránt érdeklődő művelt nagyközönség is.

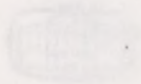
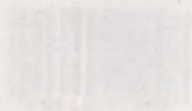

A török kor emléke
a magyar szókincsben

23.

Szerkesztő: Eszöbny Ildikó

MTAK

Alapítványi Kiadó

A TÖRÖK KOR EMLÉKE
A MAGYAR SZÓKINCSEBEN

Kőrösi Csoma Kiskönyvtár

23.

Szerkeszti: Ecsedy Ildikó

Kakuk Zsuzsa

144689

010010

A török kor emléke a magyar szókincsben

MTAK

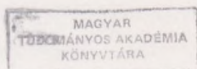

Akadémiai Kiadó, Budapest

M. TUD. AKADEMIAI KIADÓ
Közvetlen: 112. sz. J.L. sz.

Megjelent a Magyar Tudományos Akadémia és
a Nemzeti Kulturális Alap támogatásával

010946

ISBN 963 05 6979 5

Kiadja az Akadémiai Kiadó
1117 Budapest, Prielle Kornélia u. 19–35.
Első magyar nyelvű kiadás: 1996

© Kakuk Zsuzsa, 1996

Minden jog fenntartva, beleértve a sokszorosítás, a nyilvános előadás,
a rádió- és televízióadás, valamint a fordítás jogát,
az egyes fejezeteket illetően is.

Printed in Hungary

M. TUD. AKADÉMIA KÖNYVTÁRA

Könyvteltár 1719...../19 27... SZ.

Bevezetés

A magyar nyelv oszmán-török jövevényszavainak kutatása mindig kissé háttérbe szorult korábbi török átvételeink kutatásával szemben. Ez bizonyos fokig érthető, hiszen a honfoglalás előtti török érintkezéseinknek – kisebb mértékben a középkoriaknak is – mind népünk, mind nyelvünk történetében összehasonlíthatatlanul nagyobb jelentősége van, mint a jóval rövidebb ideig tartó és kisebb hatóerejű oszmán-török érintkezésnek.

Nem véletlen, hogy a török–magyar rokonság gondolatának első tudományos jellegű megfogalmazásai éppen a török hódoltság utolsó évtizedeiben jelentek meg. A török–magyar szóegyeztések felméréséhez az oszmán-török nyelv jelenléte, ismerete vezetett. Legkorábbi kutatóink – Laurentius Toppeltinus de Medgyes, Beregszászi Nagy Pál, Révai Miklós – kizárólag oszmán-török anyag alapján állították össze török–magyar szóegyeztetéseiket. Ugyanakkor Schlözer Gáspár, Gyarmathi Sámuel és mások már a 18. század végén felismerték, hogy honfoglalás előtti átvételeink más jellegűek, mint a török kori átvételek, hogy az előbbieket nem mindig lehet összevetni az oszmán-török nyelv szavaival. Horváth István és Hunfalvy Pál kezdték a magyar nyelv török jövevényszavait korok szerint rétegekbe rendezni. A korai átvételek rétegelése még bizonytalan s hibáktól sem mentes, de már

határozottan elválík tőlük a legkésőbbi, oszmán-török réteg. Ez a felismerés sajnos elsikkad Vámbéry Ármin módszertanilag más szempontból is kifogásolható török-magyar szóegyeztetéseiben, majd az egész oszmán-török kérdés teljesen háttérbe szorul a bekövetkező „ugor–török háború”-ban:

A századforduló után jelentkezik oszmán-török átvételekről szóló cikkeivel Kúnos Ignác, mindmáig az egyetlen olyan magyar turkológus, aki kizárólag az oszmán-török eredetű réteg iránt mutatott érdeklődést. Sajnos, munkáiban a jövevényszavaknak mind nyelvtörténetileg, mind művelődéstörténetileg kevésbé jelentős csoportjával, a török katonai és közigazgatási szakkifejezésekkel foglalkozik, összevetéseinek módszere is elmarad a kor nyelvészeti kutatásainak színvonalától.¹

Török jövevényszavaink kutatásában jelentős állomás Gombocz Zoltán munkássága. A magyar nyelv régi, „bolgár-török” jövevényszavairól írt két klasszikus munkájában² csak elszórva találunk utalást egy-egy oszmán-török eredetű szóra. Bár érdeklődése mindig a honfoglalás előtti jövevényszórétegre irányult, néhány oszmán-török eredetű szó etimológiájával is gyarapította ismereteinket. Ezek az első tudományos értékű szófejtések, amelyek nemcsak nyelvészeti, hanem művelődéstörténetileg is sokat mondanak. Ilyen pl. a régi magyar ételnevekről írt értekezése és a Melich Jánossal közösen készített *Magyar etymologiai szótár*-ban írt szócikkei.³

A magyar oszmanisztikai kutatások arculatát – leszámítva a korábbi időkre visszanyúló történeti kutatásokat és történeti forráskiadásokat – Németh Gyula alakította ki önmaga és tanítványai kutatásai által.

Kora ifjúságától kezdve behatóan foglalkozott a Vidinben (ma Északnyugat-Bulgária) beszélt török nyelvjárással, amelynek megismerése döntő fontosságú eszközt nyújtott a jövevényszavainkat átadó hódoltság kori regionális török nyelv megismeréséhez. Felismerte azt is, hogy oszmán-török jövevényszavaink hangtani je-

lenségeit nem a mai török szavak, hanem az egykorú török adatok alapján kell értelmeznünk. Az egykorú török nyelvet pedig az arab írásos emlékeknél sokkal jobban megismerhetjük a nem arab írásos, ún. „átírásos” török nyelvemlékekből, különösen a magyar területen keletkezettekből. Kimondottan oszmán-török etimológiát keveset írt,⁴ de oszomanológiai munkásságának kiemelkedő alkotásai – Balassi Bálint török verseiről, Illésházy Miklós 1668-ban keletkezett török nyelvkönyvéről, valamint a balkáni török nyelvjárások felosztásáról és a vidini török nyelvjárásról írt munkái⁵ – nagymértékben hozzájárultak az oszmán-török jövevény-szavainkat átadó török nyelv problémáinak tisztázásához.

Németh Gyula irányítása mellett indult meg egyetemi hallgatók közreműködésével jövevénytiszta nyelvünk első rendszeres összegyűjtése a 16–17. századi forrásokból. Ez a vállalkozás azonban korán elakadt. Németh Gyula egykori tanítványai közül Hasan Eren és Halasi Kun Tibor gazdagította a szakirodalmat a Magyar Nyelvben írott néhány rövid, de a kibontakozó törökországi nyelvjárási kutatások eredményeit is felhasználó cikkével.⁶

Bárczi Géza köztudottan különleges érdeklődést tanúsított nyelvünk török jövevénytiszta szavai iránt, s ezen belül az oszmán-török elemek külön is érdekelték. Sajnos nem tudott rá több időt szentelni, mint hogy összefoglaló nyelvtörténeti műveiben – mindezekelőtt a magyar szókincs eredetéről szóló munkájában – átfogó értékelést adjon oszmán-török jövevénytiszta szavainkról.⁷

Kniezsa István nyelvünk szláv elemeit kutatva ütközött bele a szláv jövevénytiszta szavaknak abba a rétegébe, amelyeknek forrása az oszmán-török, de déli szláv közvetítéssel érkeztek nyelvünkbe.⁸ Munkájának első kötetében mintegy 30 szláv közvetítésű török szó etimológiáját tárgyalja. Ezek hangtani, alaktani vagy művelődéstörténeti kritériumok alapján kétségtelenül szláv eredetű szavak. Ilyenek pl. a *csizma*, *csizmadia*, *haramia*, *janicsár*, *levente*. Ugyanakkor az anyag egyharmada nemcsak szláv, hanem törökös alakban is élt, ezek kettős átvételű szavak, mint pl. a *deli* ~

delia, kádi ~ kádia, szpáhi ~ szpáhia, tepsi ~ tepszia. A második kötetben, a kétes eredetű szláv szavak közé sorol 35 olyan szót, amelynél a szláv közvetítés feltevése nem megalapozott, esetenként teljesen indokolatlan. Ilyenek pl. a *basa, dohány, pamut, papucs, szattyán, tarhonya, zubbony.*

Kniezsa István munkája amellett, hogy mintegy 70 szót tárgyal teljes filológiai apparátussal – korabeli forrásokból és szótárakból összeállított nyelvi anyag alapján, a megfelelő szláv és török összehasonlító anyag felsorakoztatásával, az irodalom feldolgozásával –, tárgyilagos kritikájával mintegy helyreállítja oszmán-török jövevényszavaink megítélésének mérlegét, amely a szláv hatás túlértékelése miatt már kezdett kibillenni egyensúlyából.

Magam, Bárczi Géza tanítványaként magyar nyelvtörténeti ismeretekkel felvértezve, de turkológiai ismeretek nélkül, Németh Gyula irányítása mellett kezdtem az anyag összegyűjtéséhez, majd – török tudásom gyarapodtával – a feldolgozáshoz. A feladat nagyságához mérten mindenképpen rövid 3-4 év alatt készítettem el kandidátusi dolgozatomat (1954), amely jövevényszavainknak a tárgyi kultúra körébe tartozó néhány csoportját tárgyalta.⁹ Az adatgyűjtést és feldolgozást utána még közel két évtizedig folytattam. Mivel ezen idő alatt főleg az oszmán-török nyelvtörténet kötötte le figyelmemet, jövevényszavainkat, pontosabban a 16–17. századi magyar források oszmán-török elemeit, e kor beszélt török nyelvének emlékeként kíséreltem meg értékelni nagyobb szabású munkáimban.¹⁰

E kimondottan török szempontú összefoglalások után azonban egyre világosabbá vált bennem a felismerés, hogy feladatomat még nem végeztem el, a magyar nyelv oszmán-török jövevényszavainak magyar szempontú feldolgozásával még adós vagyok.¹¹ Így született meg az előttünk álló munka.

Jövevényszavainkat öt témakörbe rendeztem. A témakörök sorrendjén sokat vívódom, mert a mai magyar nyelv szempontjá-

ból nyilván a megmaradt, ma is élő szavak a fontosak, s ezen az alapon a tárgyi kultúra körébe tartozó szavakat illeti az elsőbbség. Mégis úgy döntöttem, hogy a 16–17. századi tényeket veszem alapul, akkor pedig a hadakozás s a törökök itteni berendezkedésének, a török világ e két legjellemzőbb tényének szavai kerülnek az első helyre, mert ezek voltak akkor a legismertebbek, a leggyakrabban használtak. Így alakult ki a témakörök végleges sorrendje: hadviselés, közigazgatás, a Porta, vallás; öltözködés, étkezés.

A feldolgozás mindenekelőtt a nyelvünkben ma is élő köznyelvi, nyelvjárási és rétegnyelvi szavakat tartalmazza. Az elavult vagy kihalt szavak közül csak azokat vettem fel, amelyek forrásainkban sok adattal vannak képviselve, tehát a török korban ismertek voltak, s ma is találkozunk velük a török korra vonatkozó szakirodalomban, illetőleg irodalmi alkotásokban.

Sem az adatgyűjtés, sem a feldolgozás során nem tettem különbséget a közvetlen átvételű és a déli szláv közvetítésűek között, ez lehetetlen is lett volna, mivel legtöbb déli szláv közvetítésű szavunk törökös formában is előfordul. Esetenként a használat gyakorisága billenti a mérleget az egyik vagy másik irányba. Feldolgozásomban tehát a *csizma*-, *haramia*-féle déli szláv közvetítésű szavak is szerepelnek.

Lektoraim közül Kiss Lajos elsősorban a déli szláv közvetítés kérdésében, Hegyi Klára a szavak korabeli jelentésének meghatározásában nyújtott hathatós segítséget. Fogadják érte hálás köszönetemet.

Török jövevényszavaink átvétele és meghonosodása

Az átadó török nyelv

Oszmán-török jövevényszavaink — lefejtve róluk az átvétel során vagy később a magyar nyelvben végbement esetleges változásokat — a 16–17. századi oszmán-török nyelvet tükrözik. Erre a „középoszmánli”-nak is nevezett nyelvre jellemző, hogy az óoszmánli sajátosságok már eltűnőben vannak, s kezdenek kialakulni azok a hangtani jellegzetességek, amelyek a mai török nyelvben megtalálhatók.

Jövevényszavaink hangtani jellemzőit nagyban befolyásolja az a körülmény, hogy átadói nagyrészt nem a Birodalom központi vagy távolabbi területeiről származó törökök, hanem a hozzánk közelebb eső balkáni törökök voltak. Vagyis a magyarországi hódoltság „hátszaga” nem a távoli Anatólia, hanem a Balkán-félsziget közel eső része volt. Innen töltődött fel a hódoltsági terület katonasága, közigazgatási személyzete s az őket kiszolgáló iparosok, kereskedők rétege. Török jövevényszavaink átadóit tehát a balkáni országokban letelepedett törökök s az ott lakó, eltörökösödött, eredetileg szláv ajkú népek között kell keresnünk.

A Balkán-félszigetnek Konstantinápolytól távolabb eső nyugati részein beszélt török nyelv csak kisebb mértékben — vagy egyáltalán nem — vett részt a fővárosban és vonzási területén kialakult török köznyelv változásaiban. E nyugat-balkáni nyelvjárások mind a mai napig megőriztek számos, a 16–17. századi török nyelvre

jellemző sajátosságot, s ezek az archaizmusok átvételeinkben is mutatkoznak.

A legfontosabb hangtani sajátosságok a következők:

1. Labiális magánhangzót tartalmazó szavakban a szó végén — a mai köznyelvi *-u*, *-ü* hanggal szemben — csakis *-i* hang fordul elő, pl. *kuti* 'doboz' (~ mai török *kutu*), *mufti* 'mohamedán bíró' (~ *müftü*). Az illabiális harmónia egy lépéssel előbbre van, rendszerint váltakozva találunk még illeszkedés nélküli és már illeszkedett alakokat, pl. *kapu* ~ *kapi* 'a Porta'.

2. A szóbelseji *ö* hangból rendszerint *ü*, majd ebből veláris *u* lesz. Esetenként egymás mellett él e három változat. pl. *gyömlí(a)*, *gyümlí(a)*, *gyumli(a)* 'egy fajta török lovaskatona' (~ török *gönüllü*).

3. A szókezdő *kö*, *kü*, *gö*, *gü*- hangkapcsolatban a *k*- és *g*- palatalizációja olyan nagy fokú, hogy *ty*-, illetve *gy*- lesz belőle, miközben a fentebb említetteknek megfelelően a magánhangzó velarizálódik. Pl. *Tyüprili*, *Tyuprili* családnév (~ török *Köprülü*), *gyümrük*, *gyumruk* 'vám' (~ *gömrük*).

4. A török köznyelvben ebben a korban már elkezdődik a *g* hang spirantizálódása, jövevénytiszavainkban azonban ennek semmi jele nem mutatkozik. A nyugat-balkáni török nyelvjárásokban máig nem következett be a spirantizálódás. Jövevénytiszavainkban ezért csakis *g* hanggal találkozunk, pl. *aga* 'török tisztségviselő' (~ mai török *ağa*), *bég* 'ua.' (~ *beg*, *bey*), *bagazia* 'kelmefajta' (~ *boğasi*), *dögönyeg* 'törös bot' (~ *deynek*).

5. Már folyamatban van a szóvégi török *-b*, *-d*, *-dzs* zöngétlenedése. Jövevénytiszavaink vagy váltakozva fordulnak elő zöngés és zöngétlen szóvéggel, mint pl. *kaszab* ~ *kaszap* 'mészáros', *Ahmed* ~ *Ahmet* szn., vagy csak zöngétlen végződéssel, mint pl. *sarap* 'bor', *szepet* 'kosár', *harács* 'adófajta'.¹²

A közvetítő nyelvek

A déli szláv közvetítés

A kisszámú anatóliai törökség ereje nem volt elég azokhoz a hatalmas hódításokhoz, amelyek egész Délkelet-Európát a török szultán adófizetőjévé tették. A Balkán-félsziget meghódítása után a további hódításokban egyre nagyobb szerep jutott a balkáni szláv népeknek. A hazánkat elfoglaló és megszállva tartó mohamedán katonaság jelentős része szláv származású: bosnyák, horvát, szerb nemzetiségű volt. A hadsereg legértékesebb fegyvernemét képező janicsárok is — közismert újoncozási módjuk következtében — többnyire balkáni keresztény szülők gyermekei voltak. E balkáni szláv származású katonák törökül és szláv anyanyelvükön egyaránt beszéltek.

A szláv anyanyelvű katonaság mellett nagy szerep jutott a közvetítésben a törökök elől tömegesen menekülő és a Dunántúl déli részén, valamint az Alföldön letelepedő balkáni szláv lakosságának. E menekülő balkániak egészen Budáig, Esztergomig felhúzódtak.

Mindezek alapján érthető, hogy a magyarok a török szavakat egyszerre hallották török és szláv anyanyelvűek ajkáról, átvételeink egy időben török és szláv forrásból kerültek nyelvünkbe. Jellemzők erre a kettősségre a kettős alakban használt szavak.

Török elemeinknek ezt a kettősséget a fent vázolt történelmi körülmény határozta meg. Nem lehet tehát jövevényszavainkat mindenáron kettéválasztani oszmán-török és déli szláv elemekre. A török korszak egységes nyelvi hatását a közvetlenül átvett és a déli szláv közvetítésű elemek együttesen adják. Nyelvi szempontból azonban alapvető annak megállapítása, hogy török vagy szláv szó volt-e a magyar szó közvetlen forrása. Sajnos, aránylag kevés olyan eset van, amikor ezt teljes határozottsággal el tudjuk dönteni. Munkánkat megnehezíti az a körülmény, hogy a déli szláv

nyelvek régi török elemei nincsenek megfelelően összegyűjtve és feldolgozva. A szétválasztásban hangtani és alaktani kritériumokra, kisebb mértékben jelentéstani, művelődéstörténeti, időrendi és szófeldrajzi kritériumokra, kivételesen az ún. negatív kritériumra támaszkodhatunk.

Hangtani kritériumok

A török szavak a déli szláv nyelvekbe kerülve, beilleszkedtek azoknak hangtani és grammatikai rendszerébe. Ez a beilleszkedés a szavak egy részében bizonyos hangtani változásokat eredményezett. A magyar nyelv azon hódoltság kori elemei, amelyekben ezek a változások mutatkoznak, nem török, hanem déli szláv eredetűek.

E hangtani kritériumokat pozitíven – vagyis, ha megvannak – teljes biztonsággal alkalmazhatjuk, meg nem létükből azonban nem mindig következtethetünk a közvetlen átvételre. Szerencsés esetben valamely szón biztos kritérium vagy több kritérium is mutatkozik. De előfordul az is, hogy ugyanazon szón egymásnak ellentmondó kritériumok jelennek meg. A leggyakoribb – sajnos – az az eset, hogy semmit sem árul el a szó magáról, ilyenkor a közvetítés kérdése eldönthetetlen.

A legfontosabb hangtani kritériumok a következők:

1. Török szóvégi *-t, -i ~ szbhv. -ija* megfelelés. A török *-t, -i* végű szavakat a szláv nyelvérzék beillesztette azon nőnemű szavak rendszerébe, amelyeknek egyes száma *-ija* végződésű. E kritérium alapján közvetlenül a törökből származik pl. a nyelvjárásban fennmaradt *fucsi* 'kis hordó, bödön' és a *kajszi* gyümölcsnév, déli szláv átvételű viszont a *csizmadia* és *haramia*, kettős átvételű a *szpáhi ~ szpáhia* 'földbirtokkal fizetett lovaskatona' és a régi *tepszi* (mai közny. *tepsi*) ~ nyj. *tepszia*.

Külön elbírálás alá esnek bizonyos tiszteleti címek, amelyek a déli szláv nyelvekben is megtartották az eredeti *-i* végződést, de közszóként használva *-ija* végződésűekké lettek. Ilyenek a *cselebi*, *efendi*, *hadzsi* és *deli*. Ez utóbbi esetben a déli szláv nyelvekben kialakult kettősség a magyarban is folytatódott a *deli* mn. ~ *delia*, *dalia* fn. szópárban.

2. Török szóvégi *-e* ~ *szbhv. -a* megfelelés. Az *-e* végű török szavakat a szláv nyelvérzék többes számnak érezve, az *-a* végződésű nőnemű alakok rendszerébe illesztette, s ezek analógiájára *-a* végződéssel látta el. Vagyis a török *-e* végződésnek a szerbhorvátban, a népi átvételekben *-a* végződés felel meg. Bizonyos tudós vagy irodalmi átvételekben azonban megmarad a szóvégi *-e*, s ez a kritériumnak negatív értelemben való alkalmazását bonyolulttá teszi. E kritérium alapján közvetlenül a törökből való pl. a *kefe* és *kávė* (< *káve*), déli szláv közvetítésű pl. a *csizma* és *kila* 'súlymérték', kettős átvételű a *pite* ~ *pita* alakpár.

3. Török *ö, ü* ~ *szbhv. u* megfelelés. A szláv magánhangzórendszerből hiányzik az *ö* és *ü* hang, ezt a két török hangot a déli szláv nyelvek *u*-val helyettesítik. Ez a kritérium csak a közvetlen török eredeztetés bizonyítására, s a déli szláv közvetítés kizárására alkalmas. Vagyis ha egy magyar szóban *ö* vagy *ü* hang van, az a szó közvetlenül a törökből való, pl. *kösze* 'csupasz, szakálltalan', *kürdi* 'prémes mellény'.

Az előző fejezetben szó volt róla, hogy a jövevényszavaink nagy részének előzményeül szolgáló nyugat-balkáni török nyelvjárásban a török *ö* és *ü* hangból *u* hang lett. Tehát jövevényszavainkban az *u* hang jelenléte önmagában nem bizonyíték a déli szláv közvetítés mellett. A közvetlen átadó nyelv határozott eldönthetőségéhez más hangtani kritériumok is szükségesek. Pl. török eredetű a *mufti* 'mohamedán bíró' vagy a *gyumli* 'egy fajta török lovaskatona', de szláv közvetítésű a *gyumlia* alakváltozat. A gyakran használt szavak különböző alakváltozatainak egymásra hatá-

sából igen változatos, olykor a szabályoknak is ellentmondó alakok jöhetnek létre. Pl. a török *gönüllü* magyar megfelelői a lehetséges összes variánst mutatják: *gyömlü, gyümlü, gyomli, gumli ~ gyömlia, gyümlia, gomlia, gumlia*.

4. Szintén az átadó nyugat-balkáni török nyelvjárásra hivatkozva állíthatjuk, hogy a palatális *k* és *g* jelenléte a szerbhorvát adatok *ć* és *đ* hangjával szemben, csak a közvetlen török eredeztetés igazolására alkalmas. Vagyis, ha a magyar szóban *k* vagy *g* hang található, akkor a szó közvetlen török átvételnek számít, mint pl. a *kefe* fn. vagy a *gidi* szitokszó, de ha *ty* vagy *gy* van benne, az nem feltétlenül igazolja a déli szláv közvetítést, mint pl. a *tyábe* 'a Kába kő' vagy a *gyaur* 'hitetlen' szó esetében.

5. Bizonytalan értékű hangtani kritérium az *l* palatizálódása, mert nemcsak a déli szláv nyelvekben, hanem a magyarban is gyakori jelenség (pl. *bulya* 'török hímző- és varrónő' < török *bula*), vagy éppen az *rj* > *jr*, az *rv* > *vr* hangátvetés, mert a törökben is vannak hasonló hangátvetéses alakok. Lásd pl. a *bajrá*m ünnepnévnel és a *dervis* szónál.

Egyéb kritériumok

1. Alaktani kritérium. Az alaktani kritériumok problematikája nem annyira sokrétű, mint a hangtani kritériumoké. Arról van szó, hogy a szerbhorvátban valamely szuffixum tapadhat az átvett török szóhoz, s ha ez a magyarban is mutatkozik, a magyar szó szerbhorvát közvetítésű. Ilyen szuffixum lehet a nőnem, a többes szám, pénznevek után a genitivus partitívus és a párosan használt öltözködési cikkek neveiben megjelenő *-a* végződés. Lásd pl. a *papucs* szónál vagy a *mangur* pénzegység elnevezésnél.

2. Művelődéstörténeti kritérium. A jövevényszavak vizsgálatánál általában fontos szerepet szokott betölteni a művelődéstörté-

neti kritérium. A közvetítés kérdésében azonban aránylag kevés esetben alkalmazható. Oszmán-török jövevényszavaink az iszlám kultúra hatását tükrözik. Ez a kultúra már jóval korábban és nagyobb erővel hatott a balkáni népekre. Déli szláv közvetítésű jövevényszavainkban ezért éppúgy az iszlám török kulturális hatás él tovább, mint közvetlen átvételeinkben.

Néhány speciális esetben mégis lehetséges e kritérium alkalmazása. Pl. néhány jellegzetesen török tartalmú kifejezés, mint pl. a *dívány*, *dohány*, *findzsa*, *kaftán*, *káv* biztosan közvetlenül a törökből való, míg néhány jellegzetesen balkáni kifejezés, mint pl. a *janicsár* vagy a *martalóc*, s részben a *csárda* és *hombár* szó is, a déli szláv nyelvek közvetítésével jutott el hozzánk.

3. Szóföldrajzi kritérium alapján feltételezhetjük, hogy az erdélyi forrásokban fellelhető szavak nagyobb valószínűséggel jöhettek közvetlenül a törökből, míg a hódoltsági területen megjelenő szavak, illetve a dunántúli nyelvjárásokban élő szavak a szerbhorvátból.

4. Időrendi kritérium alapján szokás volt korábban a Buda elfoglalása előtt megjelenő szavakat déli szláv közvetítésűnek tartani. Ez a felfogás azonban tarthatatlan, hiszen harcászati, diplomáciai és kereskedelmi kapcsolatok révén már jóval 1541 előtt kerülhettek hozzánk török fegyverek, kereskedelmi áruk, s megismerkedhettünk olyan alapvető török katonai-közigazgatási kifejezésekkel, mint pl. *basa*, *bég* stb.

5. Az ún. negatív kritérium alapján közvetlen átvételűnek szokás tekinteni azon szavakat, amelyek a déli szláv nyelvek forrásaiból, szótáraiból egyelőre nincsenek kimutatva. Ez szintén elfogadhatatlan feltételezés, mert a déli szláv nyelvek történeti forrásai még nincsenek kielégítően feltárva.

A déli szláv közvetítés kritériumait összefoglalva megállapíthatjuk, hogy átvételeinknek több mint a felénél semmilyen tám-

pontunk nincs annak eldöntéséhez, hogy a szó közvetlenül a törökből került-e nyelvünkbe vagy pedig déli szláv közvetítéssel.

Hangtani és alaktani kritériumok alapján valamivel több szót mondhatunk török eredetűnek, mint déli szláv közvetítésűnek. A hangtani kritériummal egyáltalán rendelkező szavaknak bőven egyharmadánál mind a török, mind a szerbhorvát kritériumok jelentkeznek (pl. *tapszi* ~ *tapszia*), ezek tehát kettős átvételűek.

Egyéb kritériumok — különösen a szó jelentéstartalmával összefüggő művelődéstörténeti megfontolások — erősen a közvetlen török átvételek javára billentik a mérleget.

A déli szláv közvetítés megítélésénél fokozott mértékben óvakodnunk kell az általánosításoktól, s ügyelnünk kell arra is, hogy a késői, dél-magyarországi nyelvjárási szavakat elkülönítsük a török kori szerbhorvát közvetítésű szavaktól.¹³

A román közvetítés

Mint már említettük, Erdélynek szoros és közvetlen kapcsolata volt a Portával, a törökökkel. Az erdélyi forrásokban előforduló átvételek nagyrészt közvetlenül a törökből valók, de nem zárható ki teljesen a román közvetítés lehetősége sem, különösen akkor, ha a szó csak Erdélyben volt használatos, s ma is csak Erdélyben élő tájszó. Így szerepet játszhattak a román alakok pl. a *kantár* 'mérleg', *kilim* 'szőnyeg, pokróc', *muszuly* 'kelmefajta' egykori átvételénél.

A nyugati közvetítés

Nyugat és Kelet kapcsolatainak történetében nagy szerepet játszott az Oszmán Birodalom délkelet-európai és földközi-tengeri terjeszkedése, Európa történelmét is befolyásoló nagyhatalommá alakulása. E történelmi szerep eredményeként Európa nyelveibe

bekerültek a legismertebb török hadászati, kormányzati, diplomáciai, kereskedelmi, vallási stb. fogalmak nevei. Európa népei velünk egy időben – esetenként még korábban – megismerkedtek az ilyenféle szavakkal, mint *aga*, *basa*, *bég*, *szandzsák*, *szultán*; *kaftán*, *káv*, *mufti*, *minaret* stb.

Nyelvi szempontból ez azt jelenti, hogy ezeknél a magyar szavaknál elvileg nem kizárt a nyugat-európai nyelvek közvetítésének lehetősége. Történelmi helyzetünk azonban – az ország egy része másfél századon át a Török Birodalom szerves része, Erdély ugyanakkor a Birodalom vazallus állama, a nyugati terület pedig török hadászati és diplomáciai ténykedések színtere – teljes mértékben elmentmond ennek. A török kor török szavai a törökökkel való érintkezés sokféle csatornáján át jutottak nyelvünkbe, nincs szükség európai kerülő út feltevésére. Mindez persze nem zárja ki azt, hogy európai nyelvekből is kerülhettek hozzánk török eredetű szavak.¹⁴ Így például néhány ruha- és kelmenév korai – főleg latin nyelvű – forrásban felbukkanó adata, mint pl. *dolmány* (1455), *csuha* (1439–95), *kármán* (1500), valószínűleg még nem a törökből, hanem valamely nyugat-európai nyelvből vagy a középkori latinból való.

A török korban már meghonosodott török átvételű szavaink mellett kivételesen előfordul egy-egy nyugat-európai átvételű alak – pl. a *káv* mellett a *caffé*, a *szattyán* mellett a *szaffián* –, de ezek csak néhány irodalmi forrásban felbukkanó kuriózumok.

Egyetlen olyan egykorú kettős átvételünk van, ahol a törökös és nyugatias alakváltozat használata nagyjából azonosan oszlott meg mind a múltban, mind a jelenben (a régiségben valamivel általánosabban használt volt a törökös alak). Ez az *oszmán* ~ *otomán* elnevezés-pár, amelyből az *oszmán* variáns közvetlenül a törökből való, az *ottomán* európai közvetítésű.

Néhány török eredetű szavunk ismerete a hódoltság után elhalványult, majd a 19. században európai közvetítéssel újra eljuttott hozzánk, s ezáltal mintegy új életre kelt. Ilyen pl. a mai *baksis*, *dervis*, *ramazán* vagy *ramadán* szavunk.

Jövevényszavaink beilleszkedése a magyar nyelvbe

Hangtani változások

Jövevényszavaink az átvétel során beilleszkedtek a magyar nyelv hangtani rendszerébe, s ha megmaradásuk tartóssá vált, részt vettek annak változásaiban.

Magánhangzók

A török és a magyar magánhangzó-rendszer legfőbb különbsége, hogy a törökben kétféle *I* hang van, palatális *i* és veláris *ı* [i]. Ez utóbbinak a 16–17. században már nem volt magyar megfelelője, ezért helyettesíteni kellett a hozzá legközelebb álló palatális *i* hanggal. A török szavak kétféle *I* hangjának ezért a magyarban egységesen *i* hang felel meg. Pl. *kislak* 'nyári szállás' (< török *kışlak*), *kapicsi* 'egy fajta katona a Portán' (< török *kapıcı*); *cselebi* tiszteleti cím (<török *çelebi*).

Török jövevényszavainkban leggyakrabban a következő hangváltozások fordulnak elő: zártabbaválás (pl. *besli* > *bisli* 'egy fajta lovaskatona', *gyömlı* > *gyümlı* 'ua.', *csoha* > *csuha*; a *bég* szó esetében az *e* > *ë* zártabbaválást nyúlás is kiegészítette); nyíltabbaválás (pl. *dívány* > *dévány* 'tanácskozás', *duhan* > *dohány*). Gyakori az *ë* > *ö* labializáció (pl. *mecset* > *möcset*, *serbet* > *sörbet*) és az utolsó szótag magánhangzójának megnyúlása, különösen az *-an* végződés esetén (pl. *dívány*, *dolmány*), de más esetekben is (pl. *hاندسار*, *harács*, *csiríz*, *martalóc*). Gyakoriak az asszociációs változások, mint a hasonulás (pl. *levanta* > *levente*), elhasonulás (pl. *tarhana* > *tarhonya*), hangkiesés (pl. *karaman* > *kármán*), egybeejtés (pl. török *sahtiyan* > m. *szattyán*), hangátvetés (pl. *Muhamet* > *Mahumet* szn.), hangrendi kiegyenlítődés (pl. *delia* > *dalia*).

A 16. századi török mássalhangzó-rendszernek egyetlen olyan mássalhangzója volt, a *c* [*dzs*], amelynek az egykorú magyar nyelvben nem volt megfelelője. A mai török nyelv spiráns *ğ* [ɣ] hangja ebben a korban, különösen a nyugat-balkáni török nyelvjárársban, még *g*-nek hangzott, ezért hanghelyettesítésre nem volt szükség.

A török *dzs* affrikátát az egykorú magyar nyelv általában *cs* hanggal helyettesítette. Valamivel ritkábban *gy* és *zs* hanggal is. Csak a 17. század harmadik–negyedik évtizedében jelennek meg a *dzs* hangra utaló jelölések. Idetartozó szavaink egykorú adataiban tükröződik a kiejtés bizonytalansága, többfélesége. Egyetlen kivétel a *zseb* szavunk, amely a török *dzs* hangot kizárólag *zs*-vel adta vissza. Ennek oka minden bizonnyal a szókezdő és szóvégi hang kölcsönös egymásra hatásában keresendő. Váltakozó kiejtést mutatnak pl. a következő szavak: *csida* ~ *dzsida*, *hancsár* ~ *hangyár* ~ *hanszár* ~ *handzsár*, *szancsák* ~ *szanzsák* ~ *szandzsák* és számtalan török *-ci*, *-ci* képzős szavunk, mint pl. *csorbacsi* ~ *csorbadzsi*.

Egyéb, gyakran előforduló mássalhangzó-változások a következők: palatalizáció (pl. *díván* > *dívány*, *dolmán* > *dolmány*, *muszul* > *muszuly* 'kelmefajta'); depalatalizáció (pl. *tyiha* > *tiha* 'megbízott, helyettes'), affrikáció (pl. *dimiski* > *demecki* 'damaszkuszi acélból készült kard', *martalosz* > *martalóc*), zöngésülés (pl. *kalpak* > *kalpag*, *maszлак* > *maszlag*), *r* ~ *l* váltakozás (pl. *kerevet* ~ *kelevet*, *cselebi* ~ *cserebi*), gemináció (pl. *efendi* > *effendi*, *zubon* > *zubbony*) és jellegzetes asszociációs változások, mint mássalhangzó-hasonulás (pl. *bulyukbasa* > *bulyugbasa* 'katonai tisztségviselő'), elhasonulás (pl. *bakrac*s > *bogrács*), hangkiesés (pl. *kahve* > *káv*é), hangbetoldás (pl. *csausz* > *csavusz*), hangátvetés (pl. *bajram* > *barjám*, *szejmen* > *szemjén*).

Jövevényszavaink egyikében-másikában már a hódoltság korában bekövetkeztek bizonyos jelentéstani változások. A későbbi századokban is megmaradókat, különösen pedig a ma is élőket, rendszerint megváltozott jelentéssel használjuk.¹⁵

A végbement jelentéstani változások főbb típusai a következők:

1. Jelentésbővülés. Eredetileg szűkebb körben használt szaknyelvi szó volt a *csiriz* 'cipészek ragasztószere', a *kefe* 'lóapoló szerszám', a *kazán* '<katonai> salétromfőző üst'.

2. Jelentésszűkülés. Egyes szavaknak szűkebb használatú szaknyelvi jelentése is kialakult. Pl. a *csuha* a vadászoknál a szarvasfélék bőrét, a *defter* a diáknyelvben tanári füzetet, noteszt jelent.

3. Tapadás. Összetett szavakban az összetétel egyik eleméhez tapad a teljes szó jelentése. Pl. a *szandzsákbégből* leválva, maga a *szandzsák* szó is szandzsákbéget jelent. Gyakori jelenség, hogy a kelmenévvvel összetett kifejezésekben a kelmenév átveszi a hozzátartozó ruhaféleség jelentését. Pl. az *aba bélés* 'aba kelméből készült bélés' kifejezésből kiválik az *aba* 'bélés' jelentésben, a *muszuly szoknya* 'muszuly kelméből készített szoknya' kifejezésből a *muszuly* 'szoknya' jelentésben.

4. Érintkezésen alapuló névátvitel. Pl. *pasztormány* 'száritott füstölthús' → 'vágómarha', *szeráj* 'szultáni palota' → 'hárem'. A névátvitel során gyakran kialakul átvitt értelmű – szavainknál leginkább pejoratív tartalmú – jelentés. Pl. *maszlag* 'egy fajta bódító hatású növény' → 'hazug ámitás', *bagaria* 'vastag talpbőr' → 'durva, nyers <személy>'. A pejoráció különösen gyakori az igei származékoknál, pl. *csirizel* 'lop', *bezsebel* 'eltulajdonít'.

5. Hasonlóságon alapuló névátvitel lehetséges külső hasonlóság alapján (pl. *papucs* 'féksaru', *csuha* 'szerzetesi ruha') és belső jellembeli tulajdonság hasonlósága alapján (pl. *basa* 'zsarnok, önkényeskedő ember', *basáskodik* 'zsarnokoskodik').

6. Szóhangulati változás. A török kor katonáinak vagy más személyeinek és fogalmainak megmaradt elnevezései nagyrészt már a hódoltság ideje alatt pejoratív tartalommal telítődtek. Pl. *haramia*, *martalóc* 'útonálló, rabló', *harácsol* 'adót szed' → 'jogtalanul eltulajdonít, megkaparint', *hodzsa* 'mohamedán pap' → 'szemfényvesztő, hazug', *hodzsál* 'nagyszájúskodik, lármázik'. Egyetlen kivétel a török *deli* (szlávós formájában *delia*) 'egy fajta lovaskatona', amely mind a *deli* 'délceg, szép' melléknévben, mind a *dalia* 'délceg férfi, bátor harcos' főnévben pozitív jelentéstartalommá lett. — A pejoráció szelídebb formája a gúnyossá, tréfás vagy bizalmaskodó színezetűvé válás, pl. *fringia* 'hasznavehetetlen, ósdi díszkard', *csuhás* 'katolikus pap, szerzetes'.

Szóalkotás

Jövevényszavaink bekerülve a magyar nyelvbe gyakran éltek a szóalkotás sokféle lehetőségével. Leggyakoribbak a következők:

1. Szóképzés. Képzett szavak már a török korban igen nagy számban fordulnak elő. Névszóból képzett igék pl. a *felkaftároz*, *bezsebel*, *kaszabol*, képzett névszók pl. a *bégség*, *boncsokos*, *findzsányi*.

2. Összetétel. Ugyancsak bőven találunk összetett szavakat, mint pl. *díványház*, *csizmapénz*, *főcsausz*, *vezérbasa*, *kármányzabla*.

3. Elvonás. A többes szám beleértelmezésével lett a *csardakból* *csárda*, a birtokos személyrag beleértelmezésével a *kihája* szóból *kiha* s a határozórag beleértelmezésével a *findzsánból* *findzsa*.

4. Kiegészítés. Az -s képzős foglalkozásnevek analógiájára lett a török *tabak* 'tímár' szóból a magyarban *tabakos*, a -mány végű szavak analógiájára a *pasztorma* 'száritott hús'-ból *pasztormány*. Latin nyelvű forrásainkban a török átvételek gyakran latin végződést kaptak. Pl. *becus*, *caramanus*, *bogasium*.

5. Szóvegyülés. Két rokon jelentésű s többé-kevésbé hasonló alakú szó vegyülésének legjellemzőbb példája a *basa* szó, amelyben a török *başı* 'valaminek a feje' és a török *paşa* 'tartományi kormányzó' olvadt egybe mindkét török szó jelentését magába olvasztva.

6. Játékos képzés. Pl. *boncsok* > *böncsök* 'üveggyöngy, ló nyakába való ékesség', *jancsár aga* > *jancsi aga*.

7. Népetimológia. Pl. *alajbég* > *olajbég* 'parancsnok', *imrehor* > *Imre úr* 'istállófelügyelő', *Zülfikár* > *Zöldfikár* személynév.

Jövevényszavaink a mai magyar nyelvben

A 16–17. századi forrásokból mintegy 1000 török eredetű szó ismerete mutatható ki. Ezeknek használata azonban már a török korban is nagyon különböző mértékű volt. Közhasznátú, mindennapi szavak mellett — ezeknek száma mintegy 250–300 lehetett — voltak kevésbé ismertek, vagy csak bizonyos körben használtak. Az egykorú magyar népesség leginkább a török katonai és közigazgatási fogalmakat, kisebb mértékben az importált vagy helyben előállított török áruk neveit használta.

A török hódoltság megszűntével a hódoltság jellemző szakkifejezései — pl. a török közigazgatási fogalmak — szükségtelenné válva, egyesek hirtelen, mások fokozatosan, kihullottak nyelvünk-ből. Ma már csak a török korról foglalkozó történelmi szakkönyvekben vagy irodalmi alkotásokban találkozhatunk velük. Tovább

éltek a tárgyakat jelölő szavak. De a tárgyak használatának szűkülésével elnevezésük is archaikussá, régiessé lett. Ma még sok olyan török eredetű szó él nyelvünkben, amit mindnyájan ismerünk ugyan, de az általa jelölt tárgyat már nem használjuk. Vannak szavaink, amelyek nyelvjárási szintre húzódtak vissza. De vannak olyanok is, amelyek — gyakran megváltozott vagy módosult jelentéssel — közhasználatúvá lettek, s ma is élő elemei nyelvünknek.

Időben — diakrón szempontból — vizsgálva vannak tehát ma is élő szavak, régies színezetű szavak, elavult szavak és kihalt szavak. Térben — szinkron szempontból — vizsgálva pedig köznyelvi szavak, nyelvjárási szavak és rétegnyelvi szavak.

1. Köznyelvi szavak. Mindenki által ismert, mindennapi életünkben rendszeresen használt szavak a következők: *dívány, dohány, kávé, kajszli, kátrány, kazán, kefe, korbács, mámoros* (> *mámor*), *maszlag, pajtás, pajzán, pamut, papucs, tarhonya, tepsi, zubbony, zseb*, a déli szláv közvetítésű *csizma* és *csizmadia*, valamint két igei származék, a *basáskodik* és *harácsol*.

Köznyelvi szavaink másik csoportjához már bizonyos régies vagy népies, esetleg más színezet tapad. Régies színezetűek: *bagaria, csuha, dolmány, kaftán, kalpag, szattyán; dzsida, handzsár, dandár; baksis; deli, dalia, haramia, levente, martalóc, lekaszabol; oszmán; mecset, szeráj, szultán*. Nyelvjárási színezetűek: *bogrács, csárda, findzsa, hombár, ibrik, pite*. Argó színezetű: *fõmufti, kizsigerel*, kedveskedő hangulatú: *pajkos*, szaknyelvi jellegű: *csiriz*, irodalmi színezetű: *parányi*.

2. Nyelvjárási szavak. Nyelvjárási szavaink egy része az egész magyar nyelvterületen ismert — Erdélyt is beleértve. Más részük Erdélyt kivéve ismert az egész nyelvterületen. Ismét mások csak egy-egy tájegységen — pl. Erdély, Dunántúl, Alföld — vagy éppen csak egy-egy városban, helységben használtak.

Az egész magyar nyelvterületen ismert nyelvjárási szó pl. az *aba* 'szűrposztó', *hara* 'zsák, zsákszövet'. Mások — Erdély kivételével — nagy területen ismertek, mint a *csalma* 'süveg' (Dunántúl, Alföld, Tiszántúl); *peszmet* 'összesült kenyér', ill. 'ragacsos kenyér' (Dunántúl, Palócság, Szabolcs). Több tájegységen ismertek pl. a *kila* 'gabona űrmérték', *bulyaing* 'bulya vászonból készült ing' (Dunántúl, Észak-Magyarország), *tombác* (*tombácós malom*) 'csónak formára kivájt vastag fatörzs' (Alföld, Tiszántúl).

Csak egy-egy tájegységen ismert pl. a *fucsi* 'kis hordó, bödön' (Dunántúl); *csótár* 'nyeregtakaró', *csincser* 'bilincs' (Tiszántúl). Magyarországon is ismert, de főleg Erdélyben használt a 'kosár' jelentésű *szeptet*, egész Erdélyben ismert, de főleg Kalotaszegen használt a *bagazia* és *muszuly* kelmenév. Székelyföldi szavak a *kilim* 'székely pokróc' és *misziri dohány* 'egy fajta dohány'.

3. Rétegnyelvi szavak. Jövevényszavaink egy része jelentésszűküléssel rétegnyelvi szóvá lett. Így pl. a diáknyelvben fel-felbukkan az *aga*, *efendi*, *üvöltő dervis* kifejezés, 'tanári füzet, névsoros jegyzék' jelentésben a *defter* szó, az argó nyelvben 'pénz' jelentésben a *dohány*, a mesékben a *padisah*, a *bölcs kádi*, a *török basa* kifejezés.

4. Elavult szavak. Jobbára csak a török korra vonatkozó irodalmi és szakirodalmi könyvekben találkozhatunk velük. A török kor jellegzetes katonai és közigazgatási szavai tartoznak ide, mint pl. tisztségnevek: *aga*, *basa* (*pasa*), *bég*, *beglerbég*, *defterdár*, *padisah*, *szandzsák*, *szerdár*; katonafajták nevei: *beslia*, *jancsár*, *szpáhi*; vallási tisztségek és fogalmak nevei: *dervis*, *efendi*, *gyaur*, *hodzsa*, *kádi*, *molla*, *mufti*; elavult népnevek: *arnót*, *kármány*, *kazulbas*, *misziri*. Egykor gyakran használt tárgyak vagy elvont fogalmak nevei is elavulttá váltak; lófelszerelési tárgyak: *boncsok*, *csótár*, *kecse*; fegyvernevek: *dögönyeg*, *dömöcki*, *fringia*; pénznevek: *akcsa*, *para*; közigazgatási fogalmak nevei: *díván*, *harács*, *konak*.

5. Kihalt szavak. Ezeket már csak a korszakkal foglalkozó szakemberek – történészek, nyelvészek – ismerik. Közülük többet megőriztek még a 18–19. századi szótárak – pl. *kalafa, mangur, potor, szejmen, szomak* –, a mai ember számára azonban ezek már semmit sem mondanak.

Kihalt szavaink nagy része török katonai és közigazgatási fogalom elnevezése. Személyekre vonatkozó elnevezések, tisztségnevek, katonai rangok, vallási tisztségek nevei, mint pl. *alajbég, cseri basa, kajmakám, kapikiha, kapucsi, rézefendi, szubasa; azap, gyömlia, odabasa, szeraszker; hadzsi, kádiaszker*. Tárgyak nevei: *jancsik, japuk, kesze, kulán, szofra*; iratnevek: *atnáme, berát, bujurdi, fermán, teszkere*; vallási fogalmak nevei: *alkorán, bajrám, ikindi, ramazán*.

6. Több szinten fennmaradt szavak. Jövevényszavaink egyike-másika változatos formában maradt fenn nyelvünkben. Pl. a *basa* szó, mint közigazgatási fogalom kihalt ugyan, de a köznyelvben megmaradt a *basáskodik* kifejezés, a nyelvjárásokban él a belső hasonlóságon alapuló névátvitellel keletkezett *basa, basagazda* 'nagygazda, gazdag paraszt' kifejezés s a gyermekmesék, mondókák kedvelt alakja a *török basa*. A *díván, dívány* sem maradt meg eredeti 'török államtanács' jelentésben, de részben a török korban gyakori *dívány szőnyeg* (eredetileg 'a tanácskozó házban körbefutó padkára helyezett szőnyeg' → 'értékes, szép szőnyeg') kifejezésből való elvonással, részben újabbkori német átvételként él ma nyelvünkben a 'fekvőhely' jelentésű *dívány* szó. Ugyanakkor nyelvjárási szinten megmaradt a dívány eredeti jelentéséhez közelálló *dívánkozik* 'tanácskozik' igéből jelentésmódosulással alakult *dévánkozik* 'késlekedik' kifejezés. A 'mészáros' jelentésű *kaszab* közszóként nem maradt meg, de megmaradt családnévként – *Kaszab, Kaszap* –, s a kissé régies színezetű, de azért általánosan ismert *kaszabol, lekaszabol* igei származékban.¹⁶

Szókinctár

A hódoltsági terület a hatalmas Oszmán Birodalom egyik ki-
tártható határvidéke. Örökös háborúk színtere volt, ahol időnként
elcsendesedtek, de teljesen sohasem pihentek a foglyok. Érthető-
en, hogy a kor emberei a hadműködést, a harci korszakokat szó-
kincesből igen sok szót eleszítetttek. Ismerjük a török katonafaj-
ták, rangok, fegyverek neveit és szántos, a hadműveléssel kaposola-
tos kifejezést.

A török katonaságot a gyalogság, a lovasság, a püstpüstpü, a víz-
erő — magyar viszonylatban a dunai hajóhad — és a többi-
többi alakulatok képezték.

Gyalogság

A gyalogságnak, sőt az egész hadseregnek a történet a jászokból,
második vonalbeli csapatát az arabok képezték, akiknek száma
néha a harciárokot is felhárulta. Széleskörű a jászok egyik
alkulatait alkották a jászok, akiknek így nevezték a hadsereg
számos katonáját is. Erőteljes szervezettel egy fejlett vándor lo-
vasai jelölt a harcok előterében.

Hadviselés

A hódoltsági terület a hatalmas Oszmán Birodalom egyik kritikus határvidéke, örökös háborúk színtere volt, ahol időnként elcsendesedtek, de teljesen sohasem pihentek a fegyverek. Érthető, hogy a kor emberei a háborúskodás, a harci küzdelmek szökincseiből igen sok szót elsajátítottak. Ismerték a török katonafajták, rangok, fegyverek neveit és számos, a hadviseléssel kapcsolatos kifejezést.

A török katonaságot a gyalogság, a lovasság, a tüzérség, a vízi erő – magyar viszonylatban a dunai hajóhad – és különböző kiegészítő alakulatok képezték.

Gyalogság

A gyalogságnak, sőt az egész haderőnek a törzsét a *janicsárok*, második vonalbeli csapatát az *azapok* képezték, akiknek száma néha a janicsárokét is felülmúlta. Eredetileg a janicsárok egyik alakulatát alkották a *szejmenek*, később így nevezték a toborzott zsoldos katonákat is. Eredetileg ugyancsak egy fajta gyalogos katonát jelölt a *haramia* elnevezés.¹⁷

A török hadsereg válogatott gyalogságának tagjai, akiket a 17. századig a meghódított területek keresztény lakóitól adóba szedett¹⁸ vagy harc közben rabolt kiskorúakból neveltek szigorú fegyelemben az iszlám fanatikus harcosaivá. Európában az ő testületük volt az első állandó zsoldos hadsereg. Központi alakulataik a birodalom belsejében, kaszárnyákban éltek, a mezei csatákban ők alkották a hadsereg védekezésre rendelt magját. Tartományi alakulataik várőrségekben szolgáltak. Legfőbb parancsnokuk, a *janicsár aga* részt vett a nagyvezíri tanácsban, de tartományi főtisztjeik is fontos szerepet játszottak, pl. a budai janicsár agát bizonyos kincstári jövedelem illette. A janicsárok fegyverzete széles, görbe kard, hosszú puská, íj és nyíl volt; vörös zászlójukat ezüst félhold és kard diszítette. Öltözetük is eltért a többi török katonától, különösen jellemző volt hátul hosszan lecsüngő süvegük formája.¹⁹

Török kor előtti adataink latin szövegben találhatóak: 1448: „quosdam pedites vulgo *Janchaar*” (TESz: M Cim Eml. 1: 69); 1492: „Item Ozman de *Janyssar* dedit impronto florenos” (MNY 3: 465); 1533: „Thurci *Janizeros* vocant” (TTár 1903: 208).

Magyar szövegben a 16. század közepe táján jelenik meg, elsőként Tinódinál: 1540–1555: „Beslia, martalócz, *janicsár* nagy sok jöve” (NySz: Tin. 37); 1554: „Alybassa három ezer *janycharal* etth akar erkezny” (LevT 1: 144); 1559: „wagyon egy *janjchar* foghwa” (uo. 332); „ezt az *janchyarak* kyk onnan jöttek byzonnyal bezellyk” (uo. 334); 1573: „mõnnek uolt ualamj *janसारok*; az mynemü *janसारok* az kassay kapitannal vannak” (BBL 58); 1614: „16 ezer török legyen, melynek négy ezere *janicsár* legyen” (BethlenPol. 20); 1636: „Ugyanakkor az pincze őrző *janicsároknak* attunk, hogy őrzék a pinczét 2 ft 55 d.” (TME 1: 46); 1665: „Ötszáz *janicsár* veszett” (uo. 6: 294); 1693: „Erõsb fogságban téteti | Egy tetves *Janicsárral* együvé kötteti” (GyöngyösiÖK 2: 72); 1718: „az uttzákon két felöl *janicsárok* állottak sorban” (Mikes 30).²⁰

Egykorú forrásainkban gyakori melléknévi használata fegyverek vagy kelme és lábbeli jelzőjeként, ilyen kifejezésekben mint *janicsár puská, kés,*

balta, illetve *jancsár patyolat*, *pacsmag*, *kapca*. Vö. az alábbi néhány adattal: 1605: „*Jancsar puska uas agiatlan*” (OkISz. 424); 1633: „Két *jancsár balta*, a mely merőn ezüstös aranyozott” (RadvUdv. 1: 281); 1663: „egy hoszszú *jancsár-puskát* hoz uala egy parasztt ember” (TME 6: 99); 1679: „Mathÿasnak Jutoth keth Ezüstös Aranÿas zablÿa eggÿik *Janchar Modra* vagÿon chÿnalva” (RadvCsal. 2: 41); 1688: „Egy peszterge (Stillet) és *Jancsár kés*” (uo. 388). – 1577: „*Janchar Pachmagh; Ket janchar pachmagh*” (OkISz. 424); 1578: „*janchar kapczát*” (MNy 64: 91); 1633: „Egy skófiomos *jancsár süveg*” (RadvUdv. 1: 281); 1645: „Nyolcz réf *jancsár-patyolat*” (TTár 1883: 763); 1657–58: „Notha budai zsidótul egy persiai szönyegét és két vég *jancsár patyolatot*” (TME 1: 231); 1714: „*Jantsár* vagy selymes végü futa, *jantsár patyolat*” (NySz: Vect Trans. 11); *Jantsár kapca* (NySz: uo. 3).

Származéka: *jancsárság* 'a jancsárok csapata; a jancsárok összessége': 1628: „az *jancsárság* ezer háznál többet vert fel” (TTár 1882: 57); 1636: „az jancsár aga is általmene az egész *jancsársággal*” (RGyLev. 345); 1660: „kevés lovas haddal, feles *jancsársággal*” (MonÍrók 8: 293); 1694: „kitakarodott a *jancsárság*” (uo. 15: 436).

Összetétele: *jancsár aga* 'a jancsár egység feje; a jancsár testület feje': 1555: „ky *janchar aga* leth wona” (LevT 1: 173); 1560: „Mÿratt *janchar aga*” (BBL 10); 1621: „*giancsár aga*” (BethlenLev. 160); 1637: „az *jancsáragát* ... megölette az vezér” (RGyLev. 398); 1654: „nagy ember, es *Janchar aga* volt” (ZrinyiKörm. 230); 1685: „az fő *jancsár aga*” (TME 9: 69); 1686: „*janicsár aga*” (uo. 177); 1693: „fővezér, *jancsár-aga*” (MonÍrók 15: 49); 1730: „uj *jancsár agát* is tevének” (Mikes 91). L. még: 1621: „egy hires török *jancsi aga* elveszett” (BethlenPol. 363; népetimológias alak); 1687: „állították *jancsár agaságra*” (TME 9: 272). Utólagos magyar összetétel a *jancsárhadnagy*: 1621: „innét *jancsárhadnagyot* és főfőcsauszokat ... az élés mellé őrizni elküldünk” (TTár 1882: 446).²¹

A török hódoltság után a *jancsár* szó használata természetesen ritkább lett, de maga a szó nem vészett ki egészen nyelvünkéből. Érdekes, hogy noha a török korban a *jancsár* alak volt az általános használatú, a teljesebb *janicsár* alak vált köznyelvévé. Mai jelentései: 1. <török vonatkozású munkákban:> 'török jancsár-katona'; 2. 'katonásan kemény, hangos, parancsoláshoz szokott személy'; 3. 'sa-

ját népe elnyomóit kiszolgáló személy'; mn.: 'szolgalelkű, áruló' (ez a jelentés a keresztény gyermekekből nevelt és saját népüket nem kímélő, fanatikus mohamedán harcosokra utal); 4. <a Szeged vidéki népnyelvben:> 'bunkós bot' (SzegSz.), amely minden bizonnyal egy ki nem mutatott, de a *janicsár* szó jelzői használata alapján feltehető *janicsárbot*-ból vonódott el jelentéstapadással.

Janicsár szavunk végső forrása a török *yeni 'új'* és *çeri 'sereg'* szavak összetételéből keletkezett *yeniçeri 'új sereg'* kifejezés.²² Ezt a nevet viselte a rendes zsoldos gyalogság mellé a 14. században szervezett török gyalogos katonaság. A következő századokban ez az „új sereg” lett a török gyalogság – s az egész török haderő – legjelentősebb része.

A török *yeniçeri* szó a balkáni szláv nyelvekben elvesztette szóvégi *i* hangját, mert ezt a szláv nyelvérték a többes szám jelével azonosította. Így jött létre a szbhv. *jènjicār, jànjicār, jànicār*; blg. *jeničar(in), janičar(in)*; mac. *janičar*. Figyelemre méltó azonban, hogy nemcsak a szláv nyelvekben, hanem minden más átvevő nyelvben szóvégi *i* nélküli alakot találunk. Vö. pl. rom. R. *ienicér, ianicér*; újgrg. γιανιτσαρος; ném. *Janitschar*; or. *janyčár*. A törökül jól tudó, horvát származású Georgievits és a magyar Harsányi Nagy Jakab latin betűs török szövegeiben is *yeniçer* és *yaniçer* alakban találjuk a szót. Mindez azt mutatja, hogy a Balkánon és Kelet-Európában az *i* nélküli alak volt általánosan használt.

A m. *janicsár* közvetlen előzménye a szerbhorvát *janičār* volt.

SzlJsz. 1: 228; TESz. 2: 259; Rech. 421; EWUng. 637.

AZAP

A török gyalogság egyik alakulata. Funkcióját tekintve három válfaja volt: 1. hadiflottán szolgáló gyalogos; 2. várőrző katona; 3. a helyi lakosságból csak a hadjáratok idejére bevonultatott kiségi-

tő alakulat. A hódoltságban a 2. típus volt a legelterjedtebb. A várörző azapok parancsnoka az *azap aga* volt.

Az *azap* szó viszonylag nem túl gyakran fordul elő forrásainkban: 1577: „hány *Azap* vagyon benne; most Feyerwarth vagyon 300 *Azap*” (MNy 10: 137); 1605 k.: „*Azapok*, kik az tengeren Eueznek az hadakozo Galliakban” (RMKT² 1: 555); 1636: „*Az apok* [sic!] kihájának Recsep agának tizenkét tallért” (RGyLev. 290); 1651: „üt számtalan *asapra*” (ZrínyiÖM 1: 174). Latinosított alakja: *asapus*, *assapus*, *azappus* (Bartal).

Összetétel: *azap aga* 'az azapok parancsnoka': 1577: „*Azaph Aga* keteő vagyon” (MNy 10: 138); 1627: „az budai muftit ... az budai Csihán *Azap agát*” (Sal. 73); 1670: „*Aszap Agának* egy bárány, cipó, kalács” (RGyLev. 290); 1694: „az nagyobb kaput a szerdár vigyázzván, a kisebbiket az *Azabaga*” (MonÍrók 15: 695).

A hódoltság után kiveszett nyelvünkől.

Előzménye a török *azap*, R. *azab* 'nőtlen személy; várörző katona; hadiflottán szolgáló gyalogos katona'. A törökben arab eredetű; vö. ar. °*azab* 'nőtlen személy; egy fajta gyalogos katona'. Vö. még perzsa °*azab* 'nőtlen személy; garszon életet élő nő; férjzetlen nő'.

A török szó meghonosodott a balkáni nyelvekben; vö. szbhv. *àzap*, *àzab*; mac. *azap*; rom. R. *azapî*; újjrg. αζάπις 'gyalogos katona; várvédő katona'. Vö. még szbhv. *Àzapagic*, *Àzabagic* családnév.

A magyarba közvetlenül a törökből is, a szerbhorvátból is kerülhetett.

Kúnos: KSz 2: 218; EtSz. 199; Rech. 50.

HARAMIA, HARÁMBASA

A *haramia* leginkább 'fegyveres útonálló, rabló, martalóc', a *harámbasa* pedig 'fegyveres útonálló, rablók, martalócok vezére' jelentésben fordul elő forrásainkban. A *haramia* a török kor-

ban egy fajta gyalogos katonát is jelentett, de forrásaink nemigen teszik lehetővé az egymásba mosódó jelentések szétválasztását. Az alább felsorolandó adatok közül feltehetőleg 'katonaféle' jelentése van a szónak az 1549-ből és 1565-ből származó adatokban:

1547: „Purpur per *haramias dilaceratum*” [latin többes számú tárgyeset] (OkISz.); 1549: „*haramiae sive heydones*” [latin többes számú alanyeset] (Száz 43: 429); 1554: „*Haramya Farkas*” (LevT 1: 130); „*Georgius Haramya*” (uo. 139); 1556: „az *haramjak* myath nem yphetõth föl eleb” (LevT 1: 207); 1559: „az *haramyak* mynemew dolgoikat chelekettenek az zegensegen” (uo. 360); 1565: „Geduddim: hajdu, kobarlo rablo kõniû gyalog sereg, mint ammi kobarlo hayduink, vagy *haramiáink*” (NySz: Mel: Sám. 212). A 17. századból nincsenek adataink, csak a 18. században jelenik meg újra: 1748: „Miért nem kóborolják az erdõket a *haramiákkal*?” (NySz: Fal: NE. 31); 1787: „Prédából élõdõ szárnyas tolvajok, négy lábú portázó vad *haramiák*” (NySz: Orczy: KöltH. 216).

Származékai: *haramiás* 'haramiához hasonló': 1772: „*Haramiásabb* erkölcsû” (NySz: Vajda: Kriszt. III. 479); *haramiáskodik* (1781: TESz.); *haramiaság* (1796: TESz.).

A *harámbasa* adataiban szintén nem tudjuk szétválasztani a 'haramiavezér, rablóvezér' és az 'egy fajta gyalogos katonák kapitánya' jelentést. Vö. a következő adatokkal: 1539: „Alexa sub capitaneus seu *harambasa*; Mikicha *harambasa* plagiariorum (OkISz.); 1543: „Martinus *harambasa*” (LK 3: 74); 1577: „Martaloczoknak vagyon három *haram Basayok*” (MNY 10: 137); „Az martaluczoknak egyk Agaiok Ferhath *haram passa*” (uo. 138); 1578: „az *Harambasa* f yat az Nadasdi zolgai el ragadak” (BBL 151); 1692: „kiknek is feje volt Kragujovczki Milivoj nevû *harambasi*” [sic!] (MonÍrók 34: 231).

A *harámbasa* szóval ma már csak török vonatkozású művekben, történeti munkákban találkozunk. A *haramia* azonban ma is él nyelvünkben, a népies színezetű 'rabló, betyár' mellett, pejoratív színezettel a gonosz, rossz embert is jelenti.

Mindkét szavunk a török korból való szerbhorvát eredetű szó. *Haramia* szavunk előzménye a szbhv. *harāmija*, *harāmija*, *arāmija*, *arāmija* 'útonálló, rabló'; R. 'egy fajta (horvát) gyalogos katona'. A szerbhorvátban a török *harami* 'útonálló, rabló' átvétele. A török szó arab eredetű; vö. ar. *ḥarāmī* 'rabló, bandita' (< *ḥarām* 'az, ami tiltott, meg nem engedett; bűn'²³). Megtalálható a szó a többi balkáni nyelvben is; vö. blg. *haramija*; mac. *aramija*; alb. *harami*; rom. R. *haramin*; újgrg. *χαραμής*: 'rabló, útonálló'.

A *harámbasa* előzménye a szbhv. R. *hàrambaša*, *àrambaša*, *àranbaša* 'rablóvezér; gyalogos katonák parancsnoka; községi pandúrok főnöke; felkelővezér, hajdukok vezetője'. A szerbhorvátban a török R. *harami başı*, *haram başı* 'a rablók feje; rablóvezér' átvétele. Megvolt a szó más balkáni nyelvben is; vö. mac. R. *arambaša*; alb. R. *harambash*; rom. R. *harám-baša*, *aram-baša*: 'rablók vezére'.

SzlJsz. 1: 212; TESz. 2: 53; Rech. 174; EWUng. 527, 528.

SZEJMEN

Forrásainkban sok alakban és kétféle jelentésben fordul elő. Jelenti egyrészt a török janicsárság egyik alakulatát, amely egy lovas és 34 gyalogos alegységből állt,²⁴ másrészt a 16. század második felétől így nevezték a toborzott zsoldos katonákat. Emlékeinkből mindkét jelentés bőven adatható. A második jelentéskörben főleg havasalföldi, moldvai és krími tatár zsoldosokról van szó (de lehettek rácok, görögök és más, keresztény népekből származó zsoldosok is).

Adatok 'egy fajta janicsár gyalogos (ritkábban lovas) katona' jelentésben: 1605: „akár jancsárral, s akár szeménnel” (TTár 1874: 97); 1627: „én jó szejmeneket fogadnék és úgy mennék egyszer az ellenségre” (Sal. 14); 1632: „az hadai sem mind árulták volt el, hanem az szejmenek”

(RGyPorta 15); 1633: „egy köse [= *kösze* 'csupasz fejű, tar'] *sebán*” (RGyLev. 82); 1634: „Tegnapelőtt érkezvén ... be az urumelli beglerbék ... mintegy kilencszáz vagy ezer *seimennel*, igen jó gyaloggal” (uo. 241); 1637: „Az császár mingyárást maga mellett való válogatott *szemenyt*, jancsárokat és egyéb hadait reá küldte az sehre” [= a perzsa sahra] (uo. 528); 1644: „[a szultán] kaput akar nittatni, jancsárokat, *szeményeket* és ispahiakot, creálni maga udvarából és kerteiből” (uo. 821); 1663: „az mely jancsárpuskát Salamon Stira ... eladá egy *szimínnek*” (TME 6: 100); 1671: „nem ártana bár csak valami *szemenyt* vagy gyalogot ide küldeni” (uo. 7: 60); 1687: „szpáhiákból és *szemiényekből* álló bizonyos számú hadat” (uo. 9: 263); 1691: „két vagy három *szejbánt* küldjön kegyelmed” (MonÍrók 34: 99); „Az mely *szajbánok* lovairól kglmed ír” (uo. 101); 1692: „megkínáltuk volt az szendreieket salagvárdakkal lovas *szebanyiakkal*” (uo. 386); 1694: „elszökvín a török és az bék *szeményei*” (uo. 23: 90); „három *szemínt* ... elvívín” (uo. 225).

Adatok 'idegenekből toborzott zsoldos katona' jelentésben: 1653: „Havasalföldében valami *széjmények*²⁵ gyülekeznek” (ETA 1: 158); 1655: „Meherdinecz felé mennek volt valami *szejmények*” (MonOkm. 23: 212); „23 magával jött vala ki szombaton az legnagyobb lator *szemény* s gyalogok kapitánya” (uo. 24: 492); „Az havasaliakban elég kár esett ... az *szeményben* csak mi sem maradt, gyalogja is feles vesze” (uo. 495); 1656: „Priboján ... latro *szejmenjéhez* darabantokat mind felgyűjtetett” (uo. 360); 1658: „Azután 400 *szejmény* gyalog puskás elárulván a magyart, kijő a tatárokhoz a sánczból” (GyöngyösiÖK 2: 390); 1666: „a chán *szeményi* érkezvén” (TelOkl. 3: 543); 1684: „urunk ő nagysága gyalog németi, *szeményi* és magyar gyalogi” (MonÍrók 35: 42); 1693: „tatár Chám *szejbanyival*” (uo. 15: 174); 1694: „tatár *szebanyokkal*” (uo. 594).

Származéka: *szeménység* 'zsoldos katonák csapata'. L. pl. 1653: „az holott az *szeménység* egy boérnak ingerléséből pártot ütött a vajda Kosztandin ellen” (TKal. 14).

A hódoltság után 'török gyalogos katona' jelentésben megszűnt használata, második jelentésében azonban tovább élt szótárainkban (SzD., Kr., Ball.). Baróti Szabó Dávid második kiadásának (1810 k.) kéziratában ezt olvashatjuk: „*Szemények*: Kúnok.

Kozákok” (MNy 61: 105). Ma már csak történeti tárgyú művekben találkozhatunk vele.

Végső forrása a perzsa *sāgbān* 'kutyaőr, kutyák felügyelője' (< *sāg* 'kutya' és *bān* 'örzö'), amely a törökbe kerülve katonai jelentést nyert, s a szó hangalakja is megváltozott; vö. oszm. *segbān*, *seyban*, *seğman*, *seğmen*, *seyman*, *seymen* (a köznyelvben leginkább *seymen* alakban volt használatos) 'a janicsárok egyik alakulatának katonája'. Később a törökben is jelentett leginkább a falvak népeiből toborzott, irreguláris katonaságot, különböző feladatokra összegyűjtött és megfizetett csoportokat (vö. Pak. 3: 145).

A török szó meghonosodott a balkáni nyelvekben; vö. szbhv. *seğmen*, *sejmen*; blg. *sejmén*; mac. *sejmen*; alb. *sejmén*; újgrg. R. σεϊμένης: 'a janicsárság egyik csapatnemének katonája; csendőr, pandúr'; rom. R. *seimén*, *siimén*, *simén* 'havasalföldi és moldvai zsoldos, gyalogos katona' (köztük sok volt az albán, görög, szerb és bolgár származású). — Megtalálható a szó a lengyelben és ukránban is; vö. le. *semen* 'udvari kozák Ukrajnában'; ukr. *seméni* [többes szám] 'udvari kozákok a 17. és 18. században' (Kiss: NyK 75: 52).

A magyarba több csatornán át került. 'Janicsár, török gyalogos katona' jelentésben minden bizonnyal közvetlenül a törökből való, de a déli szláv közvetítést sem lehet kizárni. Az idetartozó alakváltozatok közül a *szejbán(y)*, *szebán(y)*, *szajbán*, *szejmen*, *szejmén(y)*, *szemén(y)* a török, illetve szerbhorvát előzmények alapján érthető.

'Idegenekből toborzott zsoldos katona' jelentésben a *szejmen*, *szejmén*, *szemény* alakváltozatok a románból, a *szejbány*, *szebány* alakváltozatok a krími tatárból valók.

A jelentésstanilag elkülönülő két csoport alakváltozatai természetesen kölcsönösen hatottak egymásra.

Bakos: NyK 63: 98; Kiss: NyK 75: 52; Rech. 356.

A lovasság első vonalbeli csapatát a *gönüllük* (magyarul *gyömlük*) „önkéntesek” alkották. Különálló, kisebb lovascsapat volt a *beslik* vagy *besliák* „ötösök” csapata. Hozzájuk hasonló kivételes alakulatot képeztek a *delik*, azaz „örültek”, akik különösen veszélyes feladatokat láttak el. A lovasság harmadrangú alakulata volt a jórészt keresztényekből szervezett zsoldos katonák, a *martalócok* csapata. A lovasság legnagyobb számú és legfontosabb alakulata a birtokjövedelemmel, *timárral* fizetett *szpáhiké* és *zaimoké* volt.

Mindezen kifejezések igen gyakoriak hódoltság kori forrásainkban. Közülük azonban csak a *deli* és a *martalóc* él ma nyelvünkben, illetve a *zaimból* lett *zahim* 'kövér, gazdag' kifejezés a nyelvjárásokban.²⁶

DELI, DALIA

Eredetileg egy fajta toborzott török lovas katonát jelentett. Mivel a török *delik* bátor és merész feladatokra vállalkoztak – a török *deli* mn. eredetileg örültet, megszállottat jelent – az átvevő nyelvekben a *deli* (szlávós formájában *delia*) vakmerő, hős harcost is kezdett jelenteni, a magyarban pedig kialakult a mai 'délceg katona; délceg férfi' jelentése.

A török előzményben meglévő szófaji kettősség (melléknév és főnév) megmaradt az átvevő nyelvekben is. A *deli* ragozhatatlan melléknévként, díszítő jelzőként tovább élt a balkáni nyelvekben, a magyarban is melléknévként maradt meg, míg a közszoói használatú szlávós *delia* alak főnévként használatos.

Forrásainkban a *deli* (alakv. *dali*) melléknév jelenik meg először. A legkorábbi adatokban ragadványnévként fordul elő, majd különböző használati tárgyak jelzőjeként, s a 16. század közepétől 'bátor; délceg; ékes, szép' jelentésben. A *delia* (alakv. *dalia*)

török lovas katonát, majd bátor harcost, vitézt és délceg férfit jelent.

Adatok a *Deli* ragadványnév használatára. A két legkorábbi adatunkban a keresztnév és a *Deli* ragadványnév sorrendje szokatlan – 1522: „Michael *Dely*; Andreas *Dely*” (TESz: MNyTK 86. sz. 37) –, a későbbiekben azonban szabályosan alkalmazzák mind török mind magyar személynévek neve előtt: 1551: „*Dely* Hazonal egetembe” (LevT 1: 82); 1554: „*Dely* Matthias” (uo. 127); „*Dely* Omer, *Dely* Ferhat” (uo. 150); 1579: „sos kuti *Deli* Myhali” (BBL 168); 1606: „*Deli* Kozma” (TTár 1892: 411); 1636: „*Deli* Farkasnak” (MonOkm. 24: 24); 1639: „*Deli* Huszain pasa” (RGyLev. 554); 1650: „Nagy Márton és *Deli* János” (TME 1: 162); 1686: „*Deli* Mihály” (MonOkm. 27: 102); 1687–88: „*Deli* Szabó Jánosért” (TME 2: 151).

Adatok a *deli*, *dali* mn. jelzői használatára. Leginkább lábbelik (saru, csizma, kapca, sarkantyú) jelzőjeként alkalmazták. Ez a használat jelentéstepadással keletkezett: az ilyen lábbelit eredetileg a török delik viselték. 1532: „*Deli* sarw duo” (OkISz.); 1544: „Eg *deli* sarut” (uo.); 1559: „negy kapczat, ketthey zaras legyen, ketthey *dely* legyen” (LevT 1: 320); 1578: „10 csizma *deli*” (MGSz. 10: 81); 1617: „Fa talpu, *deli* saru” (NySz: MNyel: Irt. 132); „*deli* sarkantyút” (TTár 18: 229); 1668: „A púspók lábain *deli-sarut* viselleyen” (NySz: Pós: GBot. 15); 1706: „Egy pár *deli* karpár *deli* csismáért 54 den.” (TTár 1887: 796); 1735: „Egy pár *deli* karpár mazzin csizma” (OkISz.); 1736: „Az *dali* csizmát sem viselte más senki, hanem amaz nagy emlékezetű úr, Kornis Gáspár” (NySz: MonÍrók XI. 349). Vö. még: 1705: „*Dali* pár pistolyom” (NySz: Adal. 2: 87).

Adatok a *deli* (kivételesen *dali*) mn. 'bátor, délceg; ékes, szép' jelentésére: 1556: „yfw Bertanak yrtham wala felöle, *dely* modra tezdñ walazth” (LevT 1: 204); 1559: „Ez igen *deli* papa [= pápa] vala, mer ioban tud vala hadakozni honnem mint tanittani” (NySz: Szék: Krón. 224); 1562: „Agya fvrtt, *deli*, cifra szentéghazi szolgac” (NySz: Mel: ATam. 112); 1651: „én *deli* termetem” (ZrinyiÖM 1: 23); „Van keche, mindenén *deli* tekinteti” (uo. 102); „*deli* öltözettel” (uo. 129); „termete *deli*ább nálánál” (uo. 271); 1662/1853: „Szép virtusokkal vala ékesítve, többek között a minémű vala a *dali* szép termet” (NySz: Szal: Krón. 29); 1663: „sok *deli* öltözettel lévén törökök mellette voltak” (TTár 1903: 377); 1685: „itten

65000-en vagyunk, *deli*, fegyveres, pénzes nép” (TME 9: 77); „Tegnapelőtt érkezék ide az francia király sógora, *deli* ifju ur” (uo. 78); 1698: „czifra *deli* úrfi” (Kom. 57); 1702: „*Dali* termetű, nagy szál ember” (NySz: Misk: VKert. 231); 1736: „Jelyes és *deli* két leányi magzat” (NySz: Szeg: Aqu. 36); 1748: „Hogy ezt többen követik, nem jámborság, sem *deli* erkölcs” (NySz: Fal: NE. 33).

A *deli* mn. származéka a *deliség*, amely szép termetet, szépséget, illetve ékességet, cifraságot jelentett, gyakran előfordul Gyöngyösi és Faludi munkáiban. Pl. 1748: „A sűgár termetnek lankad *delisége*” (NySz: Gyöngy: KJ. 5); „Ugyan tsak mentek s mennek mások sereggel a tempomban inneplő szép ruhákat látni, ujmódi *deliségeket* kapni, meg ismérkedni” (NySz: Fal: NA. 145). Pázmánynál már 'léhaság, fegyelmezetlenség' jelentésben szerepel: 1636: „A táborokban mulatság és *deliség* [sic!] nyilván és szégyen-nélkül uralkodnak” (NySz: Pázm: Préd. 1176).

Adatok a *delia* 'török lovas katona; bátor harcos, hős vitéz; délceg férfi' főnévre (adatainkban ezek a jelentések nem mindig különíthetők el határozottan egymástól): 1545: „kegelmed ezt montha volna hogy nem Akarna kegelmed hogy *deli*ak Laknanak a wağ legenek ha warasba” (TESz.: RMNy. 2/2: 58); 1565: „A Goliat rutollya a sidokat mint a mostani hayduk es szegedi *deli*ak” (NySz: Mel: Sám. 69); 1568: „Költittec az egyhaz ioszagat az hizelkedő *daliakra*” (NySz: Mel: SzJán. 458); 1571: „Mert alafajok [= zsoldjuk] alábszállott soknak | Már azután a török *deli*áknak” (RMKT 8: 205); 1616: „Ti *dali*ákban giđnyörkdőd, nem Sámson prédikátorok” (NySz: Bal: CsIsk. 138); 1628: „Az tollakért ittben [= Konstantinápolyban] végbeli *deli*ák két-két tallért adnak vala” (TTár 1883: 622); 1665: „az vezér *daliái*” (MonÍrók 8: 285); 1760: „Ezek a *dali*ák nyoltz magzatot nemzetek” (NySz: Moln: JÉpül. 142).

A *delia*, *dalia* származékai: *Deliácska* 'deli legényke': 1598: „Maga hanyó [= hányó] *deli*atskák” (NySz: Soós: Post. 431); *Dalián* 'büszkén, délcegen': 1662/1853: „Országgyűlésre nagy tollasan, *dalián* bementek” (NySz: Szal: Krón. 27); *Daliás* 'délceg': 1695: „*Dali*áson fel-készül fényes fegyverekben” (NySz: Hall: HHist. III. 59).

A *deli*, *delia* eredeti 'török harcos' jelentésében csak történeti művekben fordul elő, de módosult – nagyrészt már a hódoltság idején kialakult – jelentésével ma is élő eleme nyelvünknek. Vö.

mai magyar köznyelvi *deli* 'karcsú, magas, arányos termetű' mn. (főleg a *legény*, *termet* fn. jelzőjeként); *dalia* 'vitéz harcos, hős; szép szál férfi' fn., s a belőle képzett *daliás* 'szép, magas termetű' mn.

Végső forrása a török *deli* 'örült, eszeveszett, megszállott; vakmerő, szilaj, vad' mn. s a vele azonos *deli* fn., amely a nagyvezír – rendszerint bosnyák vagy albán származású – testőreit, illetve egy fajta irreguláris török lovasalakulat tagját jelentette. E török szó mind melléknévként, mind főnévként meghonosodott a balkáni nyelvekben. Mint melléknévet díszítő jelzőként használták változatlan és ragozhatatlan formában. Vö. szbhv. R. *dèli* 'bátor, merész'; blg. N. *delí* 'szilaj, féktelen'. Főnévként használva viszont a szó vége felvette a szokásos *-ija* végződést: szbhv. *dèlija* 'merész fickó, fenegyerek', R. 'török lovas katona; harcos, hős katona'; blg. *delija* 'féktelen, szilaj legény; hős'; mac. *delija* 'ua.'. Vö. még alb. *delí*; rom. *deliù*: 'féktelen, szilaj; hős <katona>'.

A magyarba közvetlenül a törökből is, a szerbhorvátból is bekerült. A *deli* feltehetőleg közvetlenül a törökből való, bár mint ragozhatatlan melléknév a szerbhorvátból is jöhetett. A szerbhorvátból való a *delia* fn., amelynek hangrendi kiegyenlítődéssel a magyarban keletkezett változata a *dalia*.

SzlJsz. 1: 146; TESz. 1: 588: *dali*, 589: *dalia*, 608: *deli*; Rech. 120; EWUng. 242, 251.

MARTALÓC

A főleg keresztényekből szervezett zsoldos török lovassági csapatnem katonája. Rendszerint várőrizetre alkalmazták őket. Szervezetük némileg hasonlított a janicsárokéhoz, de számuk jóval kisebb volt. Vezetőjük volt a *martalóc aga*. Már korai adatainkban előfordul a szó 'kóborló katona; útonálló, rabló' jelentésben.

A legkorábbi adatok latin forrásokból kerültek elő: 1494: „Duobus *Marthallowch de Yaycza dedi*” (OklSz.); 1538: „*Martholoczy enim et alii paydasnyczy sollicitant nos pro pecuniis*” (uo.); 1544–46: „*martulusz*” (MonÍrók 1: 161); 1550: „*martholazos*” [latin többes számú tárgyeset] (MonOkm. 29: 129); 1551: „*praesertim autem martholoczii ... ceperunt grassari*” (uo. 149).

Adatok 'egy fajta török gyalogos katona' jelentésben: 1551: „*mastan vetetenek Geresgalba zaz martalochoth*” (LevT 1: 80); 1552: „Lippában hagyá két ezer terekkel, jancsárral jeles besliakkal, *martalószokkal*” (MonÍrók 3: 90); 1554: „*martoloczokatya wontanak fel az warba*” (LevT 1: 135); 1571: „*karth ne tegyen az en Kegmes wram jobagyban se eo maghokhban se marhayokhban ... mynd az lowas theoreokhek es marthulozokh althal*” (BBL 47); 1581: „Az filekiekre es az dregeöly *martaloczokra* panaszkodik vegre feölsegeöd” (uo. 232); 1649: „vitézlő és fő kala...oknak [sic!] és *martalócsoknak*” (TTár 1887: 411).

Adatok 'útonálló, rabló' jelentésben. A két legkorábbi adatot 1538-ból és 1551-ből ld. a latin nyelvű adatok között. Magyar szövegben: 1565: „Haydu, kaborlo, rablo kőniű, gialog sereg, mint ammi kaborlo hayduiink, vagy haramiáink es *martaloczink*, lopua iártak” (NySz: Mel: Sám. 418); 1575 vagy 1576: „Az toluayoc, *martaloczoc*, tataroc messe földre elfutnac egy kis nyeresegert” (NySz: Born: Evang. IV. 21); 1663: „Judas szabásu *Martalucz* kurafi” (OklSz.); „*Martalocz* modgyára útvén a' praedára” (NySz: Paskó: ESir. A 3); 1668: „Pribék, avagy *martalócz*” (NySz: Matkó: BCsák. 392); 1690: „Vesellényi Pált is ő tötte kuruczczá | Thököly Imrét is hies *martalóczczá*” (MonÍrók 36: 487); 1697: „latroknak, *martalékoknak*” [sic!] (uo. 8: 119); 1767: „*Martalótz*, a ki embert, lovat, vagy egyebet lop, el-ád vagy tserél: mango” (NySz: PPBl.).

Egy adatban 'zsákmány, préda' jelentésben fordul elő: 1673: „*Praedá-nac, martalócznac okáért: praedae causa*” (NySz: Com: Jan. 148).

A török hódoltság után 'török lovas katona' jelentésben elhalványult, második jelentésében azonban – ma már inkább csak átvitt értelemben – napjainkban is használjuk.

Végső forrása az újgrg. ἀμαρτωλός 'tévelygő, rossz úton járó' → 'fegyveres' → 'katona'. Ez a görög szó behatolt a törökbe; vö.

oszm. R. *martolos*, *martalos* 'keresztény katona a török hadseregben, aki rendszerint várakban szolgál; keresztény dunai hajós török szolgálatban'. A török szó meghonosodott a balkáni nyelvekben; vö. szbhv. R. *martòlos*, *martòloz* 'egy fajta török gyalogos katona; tolvaj, emberrabló'; *martòloz* 'keresztény várőr török szolgálatban; rabló, zsvány; osztrák határőr'; szln. R. *martolòs* 'emberrabló'; rom. R. *martalóg* 'keresztény katona török szolgálatban'. Vö. még le. R. *martahuz*, *martauz* 'emberrabló'.

A magyar szó közvetlenül a törökből is, déli szláv közvetítéssel is jöhetett. A szó jelentéstartalma — keresztény zsoldos katona; rabló, zsvány — inkább a déli szláv közvetítés mellett szól. A szóvégi *sz > c* változás a magyarban zajlott le. Az adataink között előforduló 'útonálló' jelentésű *martalék* (1697) és a 'zsákmány, préda' jelentésű *martalóc* (1673) a két szó keveredése folytán jött létre.

SzlJsz. 1: 690; TESz. 2: 851; Rech. 268; EWUng. 941.

ZAIM, ZAHIN

Katonai szolgálatai fejében a timárbirtoknál nagyobb jövedelmet (20–100 ezer akcsét) biztosító ziámetbirtokkal fizetett magasabb rangú katona vagy hivatalvezető, aki jövedelmének arányában lovas katonákat tartozott kiállítani.

Adatok: 1576: „begek zpayak *zaymok* es egyeb rendek” (BBL 92); „azért mindnyájan az *zajnok* és szpahiák panaszozni akarnak menni” (ErdPorta 281); 1582: „az ... csaszar *zaimi* panaszozkodnak” (BBL 239); 1589: „buday *zaim*” (uo. 459); 1620: „En előmbe is mindennap jőnek főiszpaiak, *szajmok*” (ETA 3: 336); 1634: „az gyulai Mehemed *zahim* levágását” (RGyPorta 134); 1637: „Landorfejérvárról ... 6 *fűzaimot* ... bekülde” (RGyLev. 468); 1649: „vitéz alay bégeknek és fűnemes *scaym* [sic!] uraknak” (TTár 1887: 411); 1661: „az *zaim* s espaják falui felől”

(TME 6: 12); 1671: „valamely szpaiának vagy *zaimnak* levele lészen” (uo. 7: 57); 1674: „az *zaim* jószágos vitézeknek az falujoktul is ... két-két tallért ... vegyenek” (uo. 245); „[vármegyéket] kit magának íratott, kit passáknak, kit *zám* [recte *záin*] uraknak, azért hogy éljenek belőle” (uo. 259); 1709: „az *Zainok* jószágá elvétetett” (MonÍrók 27: 221).

Származéka: *zainság* 'a *zaim* birtoka': 1686: „Olaj Bék alatt lévő *zainságokból* egyet ... adja nékie” (ThökölyLev. 263).

Eredeti jelentésében nem maradt meg nyelvünkben. De már a 17. században előfordul a szó hasonlóságon alapuló névátvitellel keletkezett 'kövér, vaskos' jelentésben: 1636: „Tas nevű faluból egy nagy *zahim* embert vittek esmét el” (TTár 1894: 104). Ez a jelentés él tovább a népnyelvi *zahin*, *zahiny* szóban. Vö. MTsz.: 1. *zahi*, *zahin*, *zahiny* 'vaskos, testes, köpcös, kövér, nagytestű' (Tata, Vas m., Somogy m., Baranya m., Tolna m.); 2. 'gazdag, dúsgazdag' (Cegléd, Kiskunhalas, Csongrád m., Hódmezővásárhely); 3. *zahiny* 'tömött <föld>' (Somogy m.); *zahinyos* 'rátartós' (Heves m.: Füzesabony). L. még OrmSz.: *zahin* 'éhes vagyongyűjtő, a vagyonért minden munkára-bűnre képes'.

Előzménye a török R. *zaim* 'lovasságot kiállító, javadalombirtokos, zámet²⁷-tulajdonos; vagyonos, tekintélyes ember; valaminek a vezetője'. A törökben arab-perzsa eredetű; vö. perzsa *za'im* 'vezető, parancsnok' < ar. *za'im* 'vezető, parancsnok'; katonai rangként: 'vezér' (< *za'ama* V. 'vezérnek lenni, vezetni [sereget]; másokon uralkodni akarni').

A török szó meghonosodott a balkáni nyelvekben; vö. szbhv. *záim*, *zájim*; mac. *zaim*; rom. R. *zaim*; újgrg. ζαίμης: 'török hűbéres földesúr, szpáhi'.

A magyarba *zaim* alakban került, feltehetőleg közvetlenül a törökből. A szóvégi *m ~ n* váltakozás a törökből is, a magyarból is magyarázható. A *zahim*, *zahin(y)* alakok hiátustöltő *h* beiktatásával keletkeztek.

Rech. 428; TESz. 3: 1183; EWUng. 1657.

BESLIA

Várőrségekben szolgáló, könnyű fegyverzetű török lovas katonára, afféle utat nyitó, élcsapathoz tartozó, veszélyes feladatokat ellátó katonára. Szerepük a delikéhez hasonlított, s a mi lovas huszárságunknak felelt meg, olyannyira, hogy az elfogott török besliát rendszerint magyar huszárral lehetett kiváltani.

Legkorábbi adatunk egy latin nyelvű törvénykönyvből való: 1514: Item quod Voywode et *Beslie* [latin többes számú alanyeset] in partibus inferioribus constituti cessent et deleantur" (Oklsz.).

Magyar szövegbéli adatok: 1552: „*Beslia*, martalocz ianczár nagy soc iöue" (TESz: Tin. János kir. II: MF1); 1555: „Zekeos feier varatt három zaz *beslyaknak* agaia voltam" (LevT 1: 150); 1576: „az lesre vittetnek eginhanj jzpahiat sok io *besliakkal*" (BBL 118); 1593: „megvevé Fejérvárnak az *Beslya* varasát" [azt a városrészt, ahol a besliák laktak] (Monírók 7: 6); 1605: „Dánoshoz küldé thihaját főfő *besliakkal* és gyalog jancsárokkal" (Monírók 30: 351); 1624: „az budai ispaiák, zainok, gyimliák, *besliák* szálljanak ki" (TTár 1882: 455); 1669: „*beslia* vitezök agaiat" (VégvLev. 59); 1683: „elevenen is hat vagyon kezünk között, azokban is jó iszpáják s *besliák* vannak" (TTár 1887: 308); 1693: „Egy *Beslia* Zászló [= zászlóalj] jön száz lovagokkal" (GyöngyösiÖK 2: 153).

Főnévi jelzőként volt használatos a *beslia* a következő szókapcsolatokban: *beslia város*, illetve *vár* (a fentebbi adatok között lásd az 1593-ból származó adatot, továbbá MNy 10: 137, RMKT² 1: 148; Monírók 35: 17); *beslia-nyereg* és *beslia-fék* (1651: TTár 1878: 360), *beslia mente* (Nyr 73: 341). Vö. a *janicsár*, *cselebi* jelzői használatával, valamint a m. *huszárvár*, *huszárnyereg*, *huszármente* kifejezésekkel.

Közvetlen török átvételre mutató *besli* alakváltozat csak egy latin nyelvű forrásban található: „sunt praeterea quidam milites ... quos *Besli* vocant" (Bartal 75: De orig. Turc. 12). Így találjuk továbbá török személyek ragadványneveként – pl. 1640: „*besli* Memhet agát" (RGyPorta 528) –, valamint a *besli aga* kifejezésben.

Összetétel: *besli aga* 'a besliák parancsnoka': 1576: „az vali *besli aga*" (BBL 105); 1582: „az *besliagat* ... el uittek" (uo. 241); 1610: „Im azért

oda mentek az egi *Besly Omer agával együtt*” (TME 3: 105); 1640: „*besli Memhet agái*” (RGyPorta 528); 1641: „*Bisli aga*” (RGyLev. 631); 1649: „*vitéz bészli [recte: bészli] agának és bészli odabasáknak*” (TTár 1887: 411); 1670: „*Három besliagának ... 3.*” (KecskT 2: 198). Egyetlen forrásban *beslia aga* alakban fordul elő (1554: RMKT 3: 63).

A török hódoltság után kihullott nyelvünkéből, bár még felbukkanhat egy-egy szótárban; vö. pl. 1767: PPB (601), ahol is „*tolvajok hadnagyá*”-t, *rablóvezért* jelent (l. még Bartal 75). Ma már csak a török hódoltság szavaként ismerjük.

Beslia szavunk a szerbhorvát *běšlija* 'ör; önkéntes lovas katona a nagyvezír testőrségében'; R. 'török lovas katona' átvétele. A szerbhorvátban a szó csak a 17. század óta van kimutatva (HASz.), de minden bizonnyal élt a korábbi századokban is, ha használata esetleg nem is volt olyan gyakori, mint a magyarban. A m. *beslia* alaknak a magyarban való egyeduralmát a törökös *besli* alakokkal szemben a számos *-ia* végződésű katonafajta-elnevezés (mint pl. *delia*, *haramia*) is elősegíthette.

A szerbhorvát szó a török *bešli* 'önkéntes lovas katona (a nagyvezír testőrségében)' átvétele. A török szó a *beş* 'öt' számnévből származik; a *besliák* ugyanis napi öt akcsa zsoldot kaptak.

SzlJsz. 1: 90; TESz. 1: 288; Rech. 70; EWUng. 100.

GYÖMLI, GYÖMLIA

Első vonalbeli önkéntes török lovas katona. Egy egységük parancsnoka a *gyömli aga*. A *gyömlik* nálunk várőrségekben szolgáltak.

Kettős átvételű szó, amely sok alakváltozatban volt használatos. Az első szótag magánhangzója leginkább *ö* vagy *u* (*gyömli*, *gyömlia*; *gyumli*, *gyumlia*), ritkábban *o*, *e* vagy *i* (*gyomli*, *gyomlia*; *gyemli*, *gyemlia*; *gyimli*, *gyimlia*).

Legkorábban egy 1490–1531 között íródott latin nyelvű műben fordul elő *gyumlia* alakban (Bartal 302: Epist. Proc. P. II. p. 255). Magyar szövegben a jelenleg ismert legkorábbi adat 1594-ből származik: „rajtok, az *Giemliak* igen szip seregel” (Telegdy 59). A 17. században gyakran találkozhatunk vele: 1605: „*Geömlia* Török” (RMKT² 1: 550); 1624: „az budai ispaiák, zainok, *gyimliák*, besliák szálljanak ki” (TTár 1882: 455); 1646: „az budai *gyomliakkal*” (TME 1: 129); 1648: „az *gyömli* sereg” (uo. 143); 1650–53 k.: „továbbá tudod-e az török *gyumlia* fegyverderekat visel a janicsár muskétát?” (ZrínyiÖM 1: 496); 1668–69: „*Gyemli* sereg” (TME 1: 372); 1668: „egri *geömlia* vitézinek” (VégvLev. 33); 1672–73: „Budai *gyömli* sereg” (TME 1: 409); 1684: „*gyömli* sereg” (KecskT 2: 422).

Összetétele: *gyömli aga* 'a gyömlik parancsnoka'. 1558: „*Gyomlij agának*” (TTár 1904: 412); 1586: „*Gimaly aga*” (PálffyM 251); Egy érdekes latinositott alak: 1593: „*Gymlianus Agla*” [sic!] (Bartal 301: Dec. Bar. 316). A 17. században gyakran előfordul a magyar nyelvű forrásokban: 1621: „az egri *gyömli aga*” (TME 3: 297); „az egri *gyönli aga*” (uo. 332); 1622: „*giümlia aga*” (uo. 353); 1627: „*Gyonli Agha*” (Pálffy 47); 1636: „a budai *gyömli aga*” (TTár 1884: 505); 1639: „*Gyömli aga* szabásu hamis törvénytevő” (TME 1: 79); 1641: „*Gemlj agának*” (TTár 6: 116); „*Geömbli aga*” (uo. 140); 1649: „vitéz *gyömli agáknak és gyömli buliuk basáknak*” (TTár 1887: 411); 1669: „*Gyemli aga*” (TME 1: 384); 1670: „*Gyomli Agának*” (KecskT 2: 198); 1694: „Csaffer passának egyik *Gumli agája*” (MonÍrók 15: 414); 1709: „*gyömli aga*” (Pápai 274).²³

Származéka: *gyömli agaság* 'a gyömli aga tisztége': 1643: „az másik Jusuf aga, ennek most adák az egri *gönyöllei* [sic!] *agaságot* élteig” (RGyLev. 712).

A *gyömli* csak mint török katonafajta neve volt használatos az egykorú magyar nyelvben. Ezért a hódoltság megszűntével kihullott nyelvünkéből.

Forrása a török *gönüllü* 'önként vállalkozó, önkéntes <katona>'. Ez pedig a *gönül* 'szív; érzés, szeretet, óhajlás; beleegyezés; bátorság' főnév valamivel ellátottat kifejező *-li* képzős alakja.

Az egykorú török nyelvben a *gö*, *gü*- szókezdet *g*-je – különösen a Balkánon beszélt török nyelvjárásokban – erősen palatalizált volt, az *ö* hang gyakran *ü*-vé változott s – valószínűleg a szláv környezet hatására – *o*-vá, *u*-vá velarizálódott. A balkáni török nyelvjárásokban tehát az irodalmi török *gö*- szókezdet *g'ö*, *g'ü*, *g'o*, *g'u*-nak hangozhatott. A második nyílt szótag kiesésével az átvett török alakok **g'önli*, **g'ünli*, **g'onli*, **g'unli* lehettek. A szláv nyelvekben a szóvégi *i* szabályosan *-ija*-vá alakult, s mivel a szláv nyelvekben nincsen *ö* és *ü* hang, ott csakis *o* vagy *u* hangú alakok voltak használatosak; vö. szbhv. R. *donulija*, *donlija* 'a török lovaskatonaság egyik fajtája'. Vö. még rom. R. *ghionguli* 'id.'

A magyarba közvetlenül a törökből is, a szerbhorvát nyelv közvetítésével is bekerült. Közvetlen török átvételük azok az alakok, amelyeknek a végén *i* hang található: *gyöml*, *gyüml*, *gyomli*, *gyumli*, s a *gyöml*-ből lett *gyemli* és *gyimli*. Az *m* helyén esetenként *n*, a *gy* helyén kivételesen *g* is állhatott. Déli szláv közvetítésük azok az alakok, amelyeknek a végén *-ia* (< szláv *-ija*) végződés található, s az első szótagbeli magánhangzójuk veláris: *gyomlia*, *gyumlia*. A törökös és szlávos alakok keveredéséből jöttek létre a *gyömlia*, *gyemlia*, *gyimlia*, *gyümlia* hibrid alakok. Mindez világosan mutatja, hogy a török és szláv formában átvett szavak egymást alakítva, egymás mellett éltek a magyar nyelvhasználatban.

Meg kell még jegyeznünk, hogy a *gyöml* *aga* összetételben – egyetlen, analógiás úton keletkezett adattól eltekintve – sohasem szerepel *-ia* végződéses *gyömlia* alak. A török *-i* > szláv *-ija* változás ugyanis csak abszolút szóvégen következik be, összetételek első tagjában sohasem. Vö. szbhv. *donlaga*, *donluaga* 'gyöml *aga*' (Šk.). A m. *gyöml* *aga* kifejezés tehát – bár az összetétel első tagjának végén mindig *i* hang van – ugyanúgy vegyesen, a törökből is, a szerbhorvátból is bekerült nyelvünkbe, mint maga a *gyöml*, *gyömlia* alapszó.

A törökös *gyöml*i alak rendszerint jelzőként volt használatos, míg a szlávos *gyömlia* mindig főnévként. Vö. a *deli* ~ *dalia* kettőséggel.

SzlJsz. 1: 207; Rech. 160.

SZPÁHI, SZPÁHIA

Könnyű lovasok, a janicsárok mellett a török hadsereg másik pillére. Nagyobb, ismertebb részük javadalombirtok ellenében szolgált, s jövedelmének arányában tartozott lovas katonát kiállítani. Földműveléssel maguk nem foglalkoztak, hanem a jobbágyok által fizetett adót szedték be. Rendszerint nem is birtokai-kon, hanem a várakban éltek. Csak háborúk esetén teljesítettek katonai szolgálatot. A szpáhik kisebb része közvetlen portai szolgálatban állt és zsoldért harcolt, de közülük is kerültek a tartományokba.

A kettős cím már mutatja, hogy törökös és szlávos alakban egyaránt bekerült nyelvünkbe. Forrásaink tanúsága szerint a szláv-os alakok voltak az általánosan használtak. A szó rendkívüli alakgazdagsággal bír.

Adatok a déli szláv közvetítésű alakokra: 1532: „az tatárokat eresztette Bécs alá és az *spahijákat*” (Nádasdy 22); 1554: „mjnden *ezpahya*” (LevT 1: 146); 1556: „az *ispahjakra* vetettek” (uo. 189); 1558: „kit az ő *hiszpahiajoktól* hallotta” (MonÍrók 3: 208); 1566: „negwen ket ezer *izpahyaval* ... oda jött” (BBL 21); 1572: „az *ispahyak* juwedelmeth be szolgaltassak” (uo. 48); 1584: „az portarol hoztak ky az rablo levelet az *izpahiak*” (MonOkm. 42: 177); 1594: „lovaimat is az úton elvették vala az *zipahiak* és jancsárok” (TME 3: 26); 1616: „*Ispaják* és Agák” (TTár 1892: 132); 1629: „afféle dézmák felől az *spahiákkal* megalkudtunk” (TME 4: 121); „az *szpaják* is el nem akarván venni” (uo. 135); 1633: „Mely falu *szpáhiáké* lévén ... ugy tudósították, hogy többé nem akarna

hódolni” (uo. 190); 1663: „vegh varanak egik heljtartto *szipahijaja*” (VégyLev. 16); 1674: „az ... adó és harács nevelését [= növelését] az *zphaiák* ellen sollicitálja” (TME 7: 247); „im az *ispaiják* az magok faluira ki mennek” (uo. 254); „az *ispaiáknak* is ... dézmával nem tartoztak” (uo. 279); 1693: „Lengedez hat zászló ennek seregében | Az *Ispaiáké* van Mulykó kezében” (Gyöngyösi: RMKT 2: 143).

Adatok a jóval kisebb számú közvetlen átvételű alakokra: 1589: „az megh neuzet *sipahjnak* rabjat boczassa el” (BBL 493); 1651: „Ezer gyumlia jün, ezer *szpahi* evvel” (ZrínyiÖM 1: 260); 1668: „akar zaim, akar *espaÿ* legen” (VégyLev. 52); 1675: „A mi azoknak az *szpaiknak* dolgokat illeti” (TME 9: 552); 1676–77: „Imrehur *iszpainak* 27 t.” (uo. 2: 19); 1682: „Budai Ibrahim *szipáhi* ment Erdélyországában dolgoknak elvégezésére” (uo. 8: 203); 1697: „hatalmas császárnak beglerbégei, zászlós úri rendei, csauzi, *szpai*, jancsárok, lovakat elvinni semmiképpen ne merészeljék” (MonÍrók 8: 195).

Származéka: *szpáhiaság*, *szpáhiség* 'a szpáhi hatalma, fennhatósága; a szpáhi méltósága, tisztsége; a szpáhi serege, összessége': 1554: „*szpaiaságot* ... nyerne” (RMKT 3: 91); 1573: „mely falu *spahiassága* alatt vagon” (ErdPorta 118); 1574: „az *izpahiaságát* másnak adják” (uo. 133); 1623: „az egész janicsárság, *szpáhiség* az császár akaratja ellen feltámadtanak” (BethlenLev. 245); 1710: „szófiai beglerbégség alatt lévő *szpaiság*” (Pápai 389).

A hódoltság után kiveszett nyelvünkéből, ma már csak történeti tárgyú művekben találkozhatunk vele.

Végső forrása a perzsa *sipāhi* 'a sereghez tartozó; lovas katona, földbirtokkal fizetett lovas katona; földesúr', amely a *sipāh* 'sereg' szó származéka. A törökben a *sipāhi* alak mellett a szókezdetet variáló alakváltozatok alakultak ki, mint pl. *spāhi*, *ispāhi*. Elsősorban földbirtokkal fizetett lovas katonát jelentett, aki köteles volt javadalmának megfelelő mennyiségű katonaságot kiállítani.

A török szó meghonosodott a balkáni nyelvekben; vö. szbhv. *spāhija*, *spāija*, *spāho*; blg. *spahija*; alb. *spahi*; rom. R. *spahiü*; újgrg. *σπαχής*, *σπαχής*: 'javadalombirtokkal fizetett lovas katona'. A török szó különböző utakon úgyszólván minden európai nyelvbe

eljutott; vö. pl. sp. *espay*; fr. *spahi*: 'ua. '; ang. *sepoy* 'bennszülött indiai katona'. A magyarban is találkozhatunk vele 'gyarmatokon szolgáló, bennszülött lovas katona' jelentésben, ez azonban nem a régi elavult török szó folytatása, hanem újabb kori átvétel valamely európai nyelvből; vö. TESz. 3: 799.

A magyarba közvetlenül a törökből is, a déli szláv nyelvek közvetítésével is bekerült: az *i* végű alakok közvetlenül a törökből valók, az *ia* végűek déli szláv közvetítésűek. A magyar alakváltozatok rengetegében a török *spāhi* és szbhv. *spāhija* szókezdő *sp*-hangkapcsolatának a szó végének alakulása alapján tudunk némi rendszert teremteni. A szóeleji mássalhangzó-torlódást a magyar nyelvérzék nem szívesen tűrte el, s – bár vannak *szp*-kezdetű alakok is (*szpāhi*, *szpāhia*) – egy eléje tett *i*, ritkábban *e* hanggal (*iszpāhi*, *iszpāhia*, *eszpāhia*) vagy a két mássalhangzó közé tett *i* hanggal oldotta fel (*szipāhi*, *szipāhia*). A déli szláv közvetítésű alakokban az *-ija* > *-ia* végződés összevonódhatott, ezáltal a szó megrövidült (*szpāja*, *iszpāja*, *eszpāja*, *szipāja*), a közvetlen török átvételekben pedig a *-h*- eshetett ki (*szpái*, *iszpái*, *eszpái*). Mindezek mellett még más egyedi változatok is vannak lejegyezve forrásainkban.²⁹

SzlJsz. 1: 227; Rech. 367; TESz. 3: 800; EWUng. 1458.

TIMÁR

Katonai javadalombirtok, amit a szpāhik kaptak katonai szolgálataik fejében. Tulajdonosa köteles volt a birtok jövedelmének arányában meghatározott számú lovas katonát kiállítani. A timárbirtok 20 ezer akse alatti évi jövedelmet biztosított. A magyarban kialakult a szónak egy másodlagos jelentése, jelenthette magát a timárbirtokost is.

Adatok 'katonai javadalombirtok' jelentésben: 1535 k.: „A kik a hatalmas császár kinyerét akarnák enni, azoknak nagy *timárokat* és uleffet [= zsoldot] adna” (MonÍrók 3: 171); „Az dervisnek ... sok ajándékot és nagy *tymárokat* adott” (uo. 666); 1554: „Az beglerbég az főfő ráczoknak ajándékot osztá, kinek *timárt*, kinek bárson, lovat osztá” (RMKT 3: 38); 1576: „az mely zpaiák Jenő, Világos, Bankota és Desznő vidékét *timárba* tartják” (ErdPorta 326); 1577: „Zaymok vagynak Feyervaroth 12, kynek mýndenyknek 20 ezer oszpora *tymaryanal* fellyebb vagyon” [ti. timárbirtoka 20 ezer oszporánál magasabb jövedelmű] (MNY 10: 137); 1645: „zaimoknak és *timár* biróknak” (TME 5: 353); 1646: „valakinek *timárja*, jószága, vagyona” (RGyPorta 817); 1665: „az *timárt* el nem veszi az tefterdár” (TME 6: 231); 1748: „meg hodoltatott tartományokat a császár ... fel osztá a vitézinek ... Ezeket ... pedig *timároknak* nevezék” (Mikes 173).

Néhány adat 'javadalombirtokos' jelentésben: 1634: „urok volt Dervis csauz *timár*” (TTár 1892: 526); „urok akkor volt *Timar* effendi” (uo.); 1645: „zaimler [török többes szám] és *timárok*” (TME 5: 354).

Származéka: *timárság* 'timárbirtokosság': 1632: „valami *timárság*, vagy valami egyéb nagy tisztnek megszerzése” (TTár 1883: 455).

A hódoltság után kiveszett nyelvünkéből.

Előzménye a török *tīmār* 'katonai javadalombirtok, amelynek ellenében tulajdonosa köteles meghatározott számú lovasságot fenntartani, s azt háború esetén hadba vinni'. A törökben perzsa eredetű; vö. perzsa *tīmār* 'védelem, őrizet; figyelem, megfontolás; katonai járadék, jövedelem, végkielégítés'.

A török szó meghonosodott a balkáni nyelvekben; vö. szbhv. *tīmār*; blg. *timár*; mac. r. *timar*; alb. *timár*; rom. R. *timár*; újgrg. *τιμάρυ*: 'katonai kielégítés; katonai javadalombirtok'.

A magyarba feltehetőleg közvetlenül a törökből került. Másodlagos 'timárbirtokos' jelentéséhez lásd a *szandzsák* szó 'szandzsákbég' jelentését.

Kúnos: KSz. 2: 217, 282; Rech. 396.

Tüzérség

A tüzérségnek igen nagy szerepe volt a várostromoknál. Kötelekébe tartoztak az ágyúsok, bombavető, aknászok. Feltűnő, hogy mindezek elnevezései nem voltak használatosak a korabeli magyar nyelvben.³⁰ De hiányoznak a különféle török ágyúfajták nevei is. Ugyanakkor a lőfegyverek használatára utal a nyelvjárási szinten ma is élő, 'sörét' jelentésű *szatyma* és a köznyelvi *kazán* szó, amely eredetileg a puskapor előállításához szükséges salétrom főzőüstjét jelentette.

KAZÁN

17. századi adataink szerint az ágyúgolyók öntéséhez szükséges salétromot főzték benne. Eredeti jelentése tehát 'salétromfőző üst'. Később katonai célú használata elhalványult, és egyszerűen üstöt jelentett, amit más, békésebb célra — pl. pálinkafőzésre — is lehetett használni.

Forrásaink közül csak a TME első kötetében találkozunk vele:³¹ 1615: „Hogy az jobbágyokat az kik be jönnek az császár *kazánja* mellől ki ne vihessék” (TME 1: 9); 1627: „az császár *kazánja* mellett éjjel és nappal munkálkodjunk” (uo. 16) [ez az adat egy levél külsején található, a levélben salétromfőzésről van szó]; 1632: „Csak az salétrom vagy *kazány* mellett legyünk szorgalmatosak” (uo. 27); 1644: „éjjel és nappal az *ka-mellett* legyünk szorgalmatosak” (uo. 116). L. még: 1754: „*kazán* — üst” (Kiskunhalas: MNy 37: 40).

Korai szótáraink nem ismerik. Csak a 18. század végén fordul elő újra 1794: „*kazán* — üst” (TESz: NSz.: Gyarmati S.: Nyelv-mester 2: 197). A 19. sz. elején már másodlagos jelentését is feljegyezték: 1808: „*Kazán* — destillatorium” (SI); 1811: 'folyadék

hevítésére vagy gőz előállítására való zárt terű fémtartály' (TESz: NSz: Kultsár I.: Hazai Tud. 1: 142). A mai szóhasználatban is leginkább ezt értjük alatta. A nyelvjárásokban általában üstöt, bográcsot, rézedényt — speciálisan pálinkafőző üstöt — jelent. Másodsorban jelöli a gépeknél azt a fémedényt, amelyben a vizet forralják a gőz fejlesztéséhez. Az Ormánságban a vonat mozdonyát, Szamosháton a cséplőgép mozdonyát is *kazánnak* nevezik (OrmSz., SzamSz.).

Előzménye a török *kazan* 'üst, széles testű, nyitott rézüst'; speciálisan: 'egy janicsár egység közös főző üstje' (→ 'janicsár egység'); újabban: 'zárt terű fémtartály <gőzgépeknél>'. Ez a török *kaz-* 'kiváj' ige származéka, tulajdonképpeni jelentése: 'az, ami ki van vájva'.³²

A török szó elterjedt a balkáni nyelvekben; vö. szbhv. *kāzan*; blg. *kazán*; mac. *kazan*; alb. *kazán*; rom. *cazán*; újgrg. καζάνι: 'üst, kazán'.

A magyarba feltehetőleg közvetlenül a törökből került 'üst, saletromfőző üst' jelentésben. A magyar szó köznyelvi másodlagos jelentése — 'zárt terű fémtartály folyadékok hevítésére, gőz előállítására' — és a török szó másodlagos hasonló jelentése egymástól függetlenül alakult ki.

TESz. 2: 415; Rech. 232; EWUng. 715.

SZATYMA

Az 'apróra vágott ólomdarabok, apró golyó, sörét' jelentésű *szatyma* szó török kori megfelőjét eddig csak egyetlen forrásból sikerült kimutatni:

1639: „réz és fa ágyuba való *szeczma*; kasamatához való *szeczma*” (MNy 3: 376; Takáts S. közlése).

E török kori adat után csak 19. századi feljegyzésekben, szótárakban találkozunk vele újra, de csak nyelvjárási szinten: 1801: „Öt funt sörét, négy funt *szatyma*” (Veszprém vm.: Szentgál: MNy 49: 539); A kiadó, Lőrincze Lajos megjegyzése szerint: „nagy darab sörét, főként szarvast lőnek vele”; 1817: „*szatymán*” (TESz: NSz.: Szájas Péter 114). CzF: „*szatyma* apróra vagdalt ólomdarabok, melyeket a vadászok serét gyanánt használnak; *szatymatöltény* v. *-töltés* töltény vagy töltés valamely lőszerben, mely *szatymát* tartalmaz”. Vö. még: „*szattymalövés* 6 mm átmérőjű vadászgolyó. Röviden *szatyma*” (SzegSz.).

Joggal merül fel a gondolat, hogy ezek a nyelvjárási adatok nem a török kori *szecsma* folytatásai, hanem újabb kori átvételek a szerbhorvátból.

A szó végső forrása a török *saçma* 'sörét' főnév, amely a *saç*- 'szór, dob, kiönt' ige származéka. A törökből elterjedt a balkáni nyelvekbe: vö. szbhv. *sáčma*; blg. *sačmá*; mac. *sačma*; alb. *saçmá*; újgrg. *σατσμάς*; 'sörét'.

A magyarban — mint már utaltunk rá — kettős átvétel. A 17. századi *szecsma* a törökből, a 19. századi *szatyma* a szerbhorvátból való. A *szatymán* alak (1817) ugyanúgy alakulhatott ki, mint a török *pastirmaból* a magyar *pasztorma* > *pasztormány* megfelelés.

SzlJsz. 1: 752; Rech. 344; TESz. 3: 687; EWUng. 1400.

Hajóhad

A dunai hajóhad élén a „dunai kapudán”, egy-egy hajós egység élén a *kapudán* állott. A legénység főleg az Al-Duna-melléki népekből került ki, s *azabok*nak nevezték őket. Később ezek az azabok olyan helyeken is teljesítettek szolgálatot, ahol nem volt folyam és hajóhad, vagyis nemcsak hajósokat, hanem szárazföldi katonákat is neveztek azaboknak (l. a gyalogságnál). Hajós kato-

nát jelölt eredetileg a török *levant* szó, amelyből *levente* szavunk alakult. A Dunán bonyolódó nagy forgalmat mutatja, hogy emlékeinkben sokféle hajófajta neve fordul elő. Közülük azonban csak a *tombász* neve él ma nyelvünkben, az is csak nyelvjárási szinten.³³ Valószínűleg a török hajózás emlékét őrzi *kátrány* szavunk, amely eredetileg a hajó fájának tartósítására szolgáló anyagot jelölte.

LEVENT, LEVENTE

Eredetileg a flottánál szolgáló török tengerész katonát jelentette. Ugyanakkor használták 'alkalmi katonai alakulat tagja, szabad, független harcos', majd 'vitéz, dalia' jelentésben is. Egykorú forrásainkban mindezek a jelentések megtalálhatók, de a jelentések nem mindig különíthetők el egymástól határozottan.

Adatok: 1568: „decretum est, ut in posterum a conclusione pacis hujus neutri partium, nobis ac nostris uzkokos, hajdones, vagosque et errabundos homines, imperatori vero Selymo ac suis *levantas*, martolossos, haramias et idgenus alios gregarios intertenere, fovere, alereque non liceat” [latin többes számú tárgyaset] (MonÍrók 6: 223: TESz.); 1573: „Es az *lewantak* az ewnnen Gallaiokon leznek” (Báthory 1: 233); 1590: „Vadnak ott is, itt is *Leventők*, kik egy nehyanan özve wtik magukat, magyar swwvegben öltöznek, ugy mennek ki” (MNY 12: 178); 1618: „híttak ... egy néhány *levant* legényeket” (MNY 11: 456); 1632: „s mondá esmét, meglássam, ha én is erdélyi ember vagyok; s mondám, hogy az vagyok s nem is valami *levant* ember, hanem feleségem, gyermekem vagon” (RGyPorta 41); 1651: „sok nép volt rajta [ti. a hajón] ... *levant*, jancsár” (ErdÉk. 1: 219); „megbátorodtak az egész sziget-vári vitéz *levanták*” (ZrínyiÖM 1: 126); „egésséggel Deli Vid horvát *leventa*” (uo. 261); 17. sz. második fele: „Nemes *leventa*, tapodj pogány vért” (NySz: Thaly: VÉ I. 324); 1706: „*levanték*, avagy a gályabéli gyalogok” (Pápai 70); 1720: „azon kívül 100 fegyveres *léventi*, (vagy hajdu) benne” [ti. a gályában] (Mikes 36; a szóvégi *i* hang eredete nem világos).

Származéka: *leventül* 'délcegen, hetykén': 1674: „Ne tánczoly *leventül* Phillepel” (NySz: RendÉl. D 9).

Mai szóhasználatunkban kissé régies színezetű szó. Leginkább vitéz harcost, daliát, illetve a két világháború közötti időszakra vonatkoztatva, az előzetes katonai kiképzést és irredenta szellemű nevelést nyújtó ifjúsági szervezet tagjait értjük alatta.

Végső forrása a perzsa *lāvānd* 'szabad, független; önkéntes, zsoldos katona; kalandor'. A perzsa szó meghonosodott a törökben: *levent* 'önkéntes katona, elsősorban olyan, aki a török flottánál szolgál, vagy egyes pasák, helytartók szolgálatában áll; kóborló, szabad katona'; melléknévként 'bátor, vakmerő, gőgös, hetyke; rendetlen, hanyag'.

A török szó elterjedt a balkáni nyelvekben; vö. szbhv. *lèvēnta*; blg. *levént*; mac. *levent*; rom. R. *levènt*; újgrg. λεβέντης: 'önkéntes katona; a török flottánál szolgáló török katona; vakmerő; kóborló <katona>'.

A magyarba kettős úton került. A régen általánosan használt *leventa* a szbhv. *lèvēnta* átvétele. A *leventa* alakból magánhangzó-hasonulással alakult a köznyelvévé váló *levente*. A régiségben is ritkábban használt, majd eltűnő *levent* alak a török *levent* átvétele. – Az Árpádkori *Leventa* ~ *Levente* szn. nem tartozik ide, a *lesz* ige származéka.

SzlJsz. 1: 315; TESz. 2: 763; Rech. 262; EWUng. 895.

KAPUDÁN, KAPUDÁN PASA

Hajóparancsnok, a flotta parancsnoka. Az egész oszmán flotta főparancsnoka a *kapudán pasa* volt. Nálunk a dunai hajóhad élén állt kapudán. Mivel az egykorú magyar nyelvben már ismert volt a 'hajóparancsnok, hajóhad parancsnoka' jelentésű *kapitány* szó,

érthető, hogy a török *kapudān* szót gyakran a magyar *kapitány* szóval helyettesítették. Mint alább látni fogjuk, a m. *kapitány* és a török *kapudān* ugyanazon olasz szóból származik.

A *kapudān*, *kapitány* szó legkorábbi – egyetlen 16. századi – adatunkban a magyar *-ság* képzővel továbbképezve jelenik meg:

1559: „az bwday passanak az thenghery *kapythansagoth* atthak” (LevT 1: 348).

Adatok a 17. századból: 1618: „az *kapudān* Ali basa megholt” (ETA 2: 68); 1621: „Halil passa is az vizi *kapitān* az nap indula meg” (TTár 1881: 639); 1625: „kiket az tengeri *kapitān* vezér Recziep passa által Isten mostan igen megvert” (TME 3: 434); 1651: „sok ezer török *kapitān* nélkül van” (ZrínyiÖM 1: 280); 1690: „az már említett dunai *kapudān* Ali basával érintkezve” (TME 9: 316); 1693: „Ali passa Duna *kapitānya*” (MonÍrók 15: 119).

Származéka: *kapitānság* 'a flottaparancsnoki tisztség': 1559: (l. fent); 1655: „igen kap az tengeri *kapitānságon*” (MonOkm. 23: 191); 1656: „*kapitānságra* ... híjják be” (uo. 344).

Forrásainkban a *kapudān* alapszónál jóval többször fordul elő a *kapudān pasa (basa)* összetétel, amely a török tengeri hajóhad parancsnokát jelenti: 1597: „Tripolisi Basa vagyon Leptis varasban | Kihez az *Capitan Basat* is ő számlallya” (RMKT² 1: 94); 1606: „Dengiz beglerbegh ... Nominatur etiam a turcis *capitan basa*” (TTár 1892: 430); 1623: „az tengeren való gályákkal az *kopitan [sic!] pasa* az császárral meg egyezhetne” (TME 3: 364); 1628: „igyekezze jóakaróinkká tenni, az *kapitān pasát*” (uo. 4: 82); 1650: „vizi *kapitan basat*” (TTár 1880: 800); 1651: „Dali Huszain *kapitány pasának*” (MonOkm. 23: 45); „Hayradin *kapitān-basa*” (ZrínyiÖM. 1: 309); 1654: „ha meg halya, hogy az egész tengeri török armada elueszet es az *kapitan Bassais sebes*” (ZrínyiKörm. 230); 1666: „htlmas császár Ahmet vezér passát ... praeficiálta *kapitány passának*” (RGyLev. 857); 1737: „a *kaptān pasával* a császárhoz menének” (Mikes 129).

Származéka: *kapitānypasaság* 'a kapitān pasa tisztsége': 1639: „az *kapitānypasaságot* is császár neki adta” (RGyLev. 544); 1643: „ha megérkezik Reczep aga, ő neki conferálja vezér az *kapitānbasaságot*” (uo. 719).

A hódoltság megszűnte után kihullott nyelvünkől.

Előzménye a török *kapudān* 'hajóskapitány', amely – mint a hajózás és tengerészet számos más szava – az olaszból való, a velencei olasz *capitān* 'hajós kapitány' átvétele (l. KahT 139; Doerfer 3: 372). A török *kapudān*nak a régiségben volt az olasz eredetihez hangzásban közelebb álló *kapidān*, *kapitān* alakváltozata is. A *kapudān* alak valószínűleg a 15–16. században még szokatlan *a – i* hangkapcsolatnak a szokásos *a – u* hangkapcsolattá alakításával, illetve a török *kapu* 'kapu, porta' szó beleértelmezésével jött létre. A török *kapudān* a régiségben hajós kapitányt és – rendszerint keresztény katonákból álló – várvédő katonák parancsnokát jelentette. A szó mai török alakja *kaptan*, és hajóskapitányt, a sportnyelvben csapatkapitányt jelent.

Balkáni megfelelői: szbhv. *kapudan*; mac. *kapidan*; alb. *kapidān*; rom. R. *kapudan*, *kaptan*: 'hajóskapitány'; szbhv. *kapūdanpaša*; rom. R. *căpitan-paša*, *capudan-paša*: 'a török flotta főparancsnoka'.

A magyarba minden bizonnyal közvetlenül a törökből került, s mint már említettük, alakja az ugyancsak olasz eredetű magyar *kapitán(y)* hatására alakult. A *pasa* helyett a *basa* szó használatáról lásd a *pasa*, *basa* címszó alatt.

Kúnos: KSz. 2: 219; TESz. 2: 359 *kapitány* a.; Rech. 217.

KÁTRÁNY

Szén- vagy falepárlás termékeként nyert sűrűn folyó fekete anyag, amit a hajó fájának konzerválására, illetve a vas szerkezeti elemek csúszóssá tételére alkalmaztak. A hódoltság után leginkább 'kocsikenőcs' jelentésben lett ismertté.

Feltűnő, hogy a török korból csak egyetlen adatunk van: 1661: „*Kátrányt* vöttünk 19 d.” (TME 1: 277). Sajnos az adat szűkszavúsága miatt nem tudjuk, hogy ezt a kátrányt mire használták. Szótáraink a 18. sz. végétől

ismerik: 1792: „*kátrány* kalamász, deget” (SzD); 1803: „*kátrány*, alakv. *katrán*, *kátrán* (1807) 'fa-, kő-, vagy barnaszén lepárlásakor keletkező sűrű, fekete, folyós anyag' (1803 Márton); 'kocsikenőcs' (1804 Márton)” (Nyr 82: 374). 1810 k.: „*Kátrány* Szekér kenő kalamáz” (MNy 61: 105).

Ma közhasználatú szó; ipari szakszóként számos összetétele ismert — mint pl. *kátrányfesték*, *kátrányolaj*, *kátrányszappan*. A Székelyföldön *kétrán*, *kétrány* alakban használatos, Brassó megyében gyufát is jelent (MTsz.)

Végső forrása az ar. *qaṭrān*, *qiṭrān*, *qaṭirān* 'kátrány' (< *qaṭara* 'cseppenként hullani, folyni'), amely — esetleg perzsa közvetítéssel — eljutott a törökbe; vö. perzsa *qaṭrān*, *qiṭrān*, *qaṭirān* 'folyékony szurok; fenyőfa nedve'; oszm. *katran*, alakv. *katrān*, *ketrān* 'kátrány; folyékony szurok vagy bitumen; nyers kőolaj'.

A törökök révén elterjedt a balkáni nyelvekben; vö. szbhv. *kàtran*; blg. *katrán*; mac. *katran*; alb. *katrán*; rom. *catrán*; újgrg. *κατράνι*: 'kátrány'. Részint közvetlenül az arabból, részint az oszmán-törökök közvetítésével és más, különféle utakon számos európai nyelvbe elkerült; vö. pl. k. lat. *catranum*, *catarannus*; ol. *catrame*; sp. *quitran*; fr. *goudron*: 'kátrány'.

A magyarba több úton is bekerülhetett. Az egyetlen török kori adatunk előzménye feltehetőleg török szó volt. A későbbi századok adatai azonban valószínűleg nem ennek a szónak a folytatásai, hanem újabb átvételek a szerbhorvátból és a románból.

TESz. 2: 410; Rech. 227; EWUng. 712.

TOMBÁSZ

Hidat, vizimalmot a víz felszínén tartó, kikötött vagy lehorgonyzott hajó vagy bárka, ponton.

Adatok: 1624: „Az Dunára készítettessen egy hidat minden eszközével, *tumbasz* hajóival, gerendáival, deszkáival, köteleivel és vasmacskáival

együtt" (TTár 1882: 459); 1669: „Vizi malmot nyervén a Dunán annak *tombásain* [recte *tombászain*] általköltöztem" (NySz.: Kár: Élet. I. 94); 1694: „Izente azt is, hogy több *tumbazokat* azért csináltak oly industriale az törökök, hogy ha az szükség úgy hozza, a Száva hidját is elbontván, a Dunára lehessen hidjok" (Monírók 15: 494); 1697: „csináltak három izben is *tumbeszokra* karfás hidat az Dunán" (Kom. 1).

Mivel nem kizárólag hadicélokot szolgált – már a hódoltság idején jelölte a vízimalmot tartó bárkát is –, a *tumbász* szó megmaradt nyelvünkben. Folyamatosan kimutatható a 18. és 19. századból – pl. 1784: „vannak némelly *tombászos*, vagyis hajóforma ... malmok" (MNy 64: 470); 1799: „*Tombász Malom*" (MNy 60: 492); 1803: „*Tombász*" (TESz: NSz: Baróti Szabó: Toldalék 13); 1833: „*Dombász*" (TESz: Kassai 1: 445) –, s nyelvjárásainkban a 20. századig fennmaradt. Vö. MTsz: *tombác*, *dombác* 'hajómódra kivájt vastag fatörzs, vagy fából való henger alakú tákolmány, a milyeneket hajók helyett alkalmaznak a vízimalmoknál' (Békés m., Csongrád m., Szeged, Szatmár m., Szamoshat). A hajós malmokat sok helyen nevezik *tombácos malomnak* (MNy 10: 432; MTSz.).

Előzménye a török *tumbāz*, *tombāz* 'hajóhidhoz való csónak, ponton'. A török szó perzsa eredetű; valószínűleg annak a perzsa *dum*, *dom* 'a vége, a farka valaminek' szónak a származéka, amely *dandár* szavunknak is alapszava.

A török szó meghonosodott a balkáni nyelvekben; vö. szbhv. *tumbās*; szln. *tōmbas*; rom. R. *dombáz*, *tumbáz*: 'bárka, ponton'; vö. még blg. R. *dumbàz*, *tumbáz* 'kövér ember'.

A magyarba közvetlenül a törökből is, a szerbhorvátból is jöhetett (a szóvégi *z > s* változás a beszélt török nyelvben általános, tehát a törökben is lehetett **tumbas*, **tombas* alakv.). A szóvégi *sz* affrikálódása magyar jelenség; vö. oszm. vagy szbhv. *martolos > m. martalóc*.

SzlJsz. 1: 773; Rech. 398; TESz. 3: 936; EWUng. 1527.

Kisegítő alakulatok

Speciális alakulatokat képeztek az utászok, fegyverkovácsok, sátorverők, szekeresek, szakácsok stb. Feltűnő, hogy ezek elnevezései csak egy-két adatban fordulnak elő.³⁴ Kivételt csak a *szarahora* kifejezés képez, amely hidat verő, utat építő, fegyvert szállító irreguláris katonát jelölt. A török hadsereghez szervesen hozzátartozó zenekar kifejezései ugyancsak hiányoznak forrásainkból.³⁵ Hírvivők, parancstovábbítók voltak a *csauszok*. Ők azonban nemcsak a hadseregben, hanem az államszervezet több más területén is működtek, ezért a közigazgatásról szóló fejezetben foglalkozunk velük.

Nyelvjárási szinten él ma nyelvünkben az *alafa* szó, amely eredetileg a török katonák zsoldját, ellátmányát jelentette.

SZARAHOR, SZARAHORA

Kisegítő csapat tagjai, akik a sereg vonulásakor utat építettek, erdőket, mocsarakat tisztítottak, árkokat hidaltak át, sátrakat, fegyvereket szállítottak, épületeket helyreállítottak, várakat megerősítettek. Rendszerint keresztények közül rendelték ki őket, s munkájukat megfizették. Ebből az alapjelentésből értelemszerűen kialakulhatott a 'napszámos', esetenként a 'kóborló, csavargó' jelentés. Török kori forrásainkban azonban nem 'csavargó' a szó általános jelentése, amint azt tévesen a NySz. és SzIJs. állítja.

Adatok. 1559: „Feg'uernelkuelt *szarahora* mogiara” (Nyr 44: 311); 1562: „A császár Isabella királyné aszszonyt ... minden vitézlő népével öszve fegyver nélkül *szarakori* [sic!] módjára Budából kiküldé” (ETA 1: 14); 1597: „Az szegeny kösseget *szarahoraknac* tarttya” (RMKT² 1: 99); 1630: „*Szára hosakot* [recte *Szárahorakot*] hozott” (Pálffy 85); 1638: „Kakas Gergelynek attunk, hogy Nógrádba ment az *szarahorák* hirök

vinni 22 d.” (TME 1: 65); 1683: „300 *szarahorák*” (TTár 1910: 596); 1686: „Hozzatok Ezer kila Árpát és két száz *Szarahót*” [sic!] (TME 2: 36; SzegSz.); 1689: „az hersovai *salahorok*bul fejszés embereket is vivén” (MonÍrók 23: 59); 1691: „illendőképpen *szalahorokat* tartson benn” (uo. 34: 106); 1692: „superveniált az *szarahorok* hajtására rendeltetett csauz az posorovizai és osztrovai *szarahorokkal*” (uo. 327); 1694: „mesteremberek és *szalahorok*” (uo. 15: 353). L. még: 1717: „*szarahora* katonai közmunka” (MNY 58: 228); 1715: „*szarahora* pénz katonai közmunkára kifizetett pénz” (uo. 229).

Származéka: *szarahorság, szarahoraság* 'katonai közmunka, napszamos munka': 1673: „Az kovács mestereket ne háborgassátok sem kaszá-lással, sem *szarahországgal*, sem más dologgal” (KecskT 2: 317). Vö. még: 1686: [az okirat külsején a tartalomra utaló megjegyzés]: „*Szarahoraságrul*” (TME 2: 384).

18–19. századi szótáraink (MA, PP, PPB, CzF) még ismerik a *szarahora* szót, amely később sem tűnik el egészen nyelvünkől. Egy 1911-ben közölt adat szerint Torontál megyében ekkor községi munkát jelentett (MNY 7: 42).

Végző forrása a perzsa *sār-āhur* 'istálló-mester, lovász' (< *sār* 'fej' és *āhur* 'istálló'). A törökbe kerülve jelentésbővüléssel ment át; vö. oszm. *serāhur, serahor, salahur, salahor* 'istálló-mester, lovász; egy fajta lovas katona; olyan toborzott katona, aki a sereg vonulásakor az utász és szekeresz feladatát látja el, utat épít, hadi kellékeket szállít stb.' (vö. Pak. 3: 175). — Más vélemény szerint a török *cerahor, cerehor* 'várak, hidak stb. építését végző katonai alakulat tagja' (< perzsa *ājrihar* 'napi illetményt húzó, zsoldos') szóból származik; vö. Fodor P.: *Hadtörténeti Közlemények* 28, 1981, 354–374.

A török szó ismert volt a szerbhorvátban és a románban; vö. szbvh. *seràhor, saràhor, salàhor, saraori* [többes szám], *sarahora* (SzJsz. 1: 491); rom. *salahór*, var. *sarahor, sarahol*: 'lovász; lovas katona; napszamos'.

A magyarba valószínűleg két úton került. Az általánosabban elterjedt s a későbbi századokban is fennmaradt *szarahora* a

szbhv. *sarahora* átvétele. A jobbára csak Thököly által használt *szarahor*, *szalahor* alakv. is jöhetett a szerbhorvátból, de közvetlenül a törökből is.

Hasan Eren: MNy 38: 47; SzIJs. 1: 491; Rech. 358.

ALAFÁ

Jelentése: 'zsold, katonai járandóság, ellátmány; kiszabott étel vagy ital, porció'. Forrásainkban átvitt értelemben is előfordul: méltóságot, megbecsültséget, presztízst jelent.

Adatok 'zsold, katonai járandóság' jelentésben: 1535 k.: „A kyk kedygh a ... chazar kynyereth akarnak enny, azoknak ... *wleppeth adna*” (MonÍrók 3: 56); „azoknak nagy thimarokat és *uleffet adna*” (uo. 171); 1540–55: „Öt holnapia hogy nem attac *alafankat*” (NySz: Tin: 289); 1574: „Most *üleféjek* 18 ozpora lött” (NySz: ErdPorta 187. MF.); 1575: „Ha à törőkec kőzzül vki meg akarna à királyt szolgálni, annac à király *alafat* fűzetne” (NySz: Helt: Krón. 128 b.); 1577: „két ezer isporával feles *alafámat* szerzette” (ErdPorta 339); 1591: „Söldgya *alafáya* nagyob nagyob lón” (NySz: BFaz. Castr. A3); 1605 k.: „*ülefett* az az fizetest” (RMKT² 1: 555); 1635: „mi is annak *alafáját* ígírvén” (RGyLev. 268); 1707: „a császár egy tallér *ulefet* rendelt” (Papai 249).

Napi ellátmányt, kiszabott ételt, porciót jelentett a következőkben: 1618: „adjon az hatalmas császár tisztességes *ulufét* az portán” (ETA 2: 112); 1653: „mikor a mindennapi *alafát* kiadták” (uo. 1: 101). L. még: 1621: „*alafa* kiszabott étel, porció” (MA).

Adatok 'méltóság, megbecsültség, tisztelet' jelentésben: 1571: „Mert *alafájok* alábbszállott soknak | Már azután a török deliáknak” (RMKT 8: 205); 1575 vagy 76: „Az hiuekis soc *alafaiat* es hasznat erzic az őrdőguel-valo ellenkezesnek” (NySz.: Born: Evang. IV. 695b); 1633: „alább szállt *alafám* előtte” (RGyLev. 160); 1693: „Bízd a jövődökre érdemed jutalmát, ha szolgáltad időd vékony *alafát* ad” (NySz.: Rim: Ének. 225). L. még: 1621: „*alafa* méltóság, tisztség” (MA).

A hódoltság után elsődleges 'zsold' jelentésben kiveszett nyelvünkben, de 'ellátmány, kiszabott étel' jelentéséből alakult újabb jelentéseiben – nyelvjárási szinten – ma is megtalálható. L. a következő adatokat. 1838: „*alafa* papi javadalom (prebenda); *alafás* papi javadalom élvezője” (Tzs.); 1888: „Halli [= hallei] alapítványi *alafák* és segélydíjak: 7 *alafa* 420 frttal” (Nyr 43: 315). Ebben az adatban az *alafa* a mai ösztöndíjnak, alapítványnak felel meg; 1905–8: „*alafál* eszik” (Sümeg: ÚMTsz.).

Előzménye a török *ulüfe*, R. *ülefe*, *ölefe*, *ölüfe*, *alefe*, *alafa* 'zsold, katonai járandóság; ellátmány, bér'. A török szó arab-perzsa eredetű; vö. perzsa *alüfa* 'lónak való élelem, abrak; ellátmány, bér; katonai járandóság, zsold; napi illetmény, élelmiszer-adag' < arab *alaf*, többes szám *ulüfa* 'abraak, táplálék állatok számára; ellátmány; zsold'.

A törökből bekerült a balkáni nyelvekbe; vö. szbhv. *ulëfa*, *ulëva*; blg. R. *ulefe*, *lefe*; mac. R. *ulefe*; alb. *yëfe*; rom. R. *lëfă*: 'zsold, ellátmány'.

A magyarba minden bizonnyal közvetlenül a törökből került; a magyar alakváltozatok – *üleffe*, *ülefe*, *ulufe*, *ölefe*, *ölefa* s a leginkább használt *alafa* – török előzményekre mennek vissza.

TESz. 1: 124; Rech. 405; EWUng. 21.

Katonai egységek és rangok

A török hadseregben a kisebb katonai egység neve *bölük* és *oda* volt. Szabályszerű esetben 10 emberből állt, de a gyakorlatban ennél kisebb is, jóval nagyobb is lehetett. A *bölük* élén a *bölük basa*, az *oda* élén az *oda basa* állott. Egy-egy janicsár egység parancsnokát *csorbacsinak* is nevezték.

Az azonos fegyvernemhez tartozó katonákat magába foglaló nagyobb egység élén az *aga*, illetőleg *basa* állt; lásd az ilyen kifeje-

zéseket, mint *janicsár aga*, *gyömlí aga*, illetőleg *cseri basa*, *szejmen basa*. Az *aga* helyettese a *kethüda* – magyar szóhasználat szerint *kihája* – volt. A *basa* és *kihája* tisztségnevet a közigazgatásban is használták, ezért ott foglalkozunk velük. A városokba vezényelt janicsár garnizonok parancsnokát *szerdárnak* nevezték, de ugyanez a szó jelölte a hadba vonult sereg főparancsnokát, a hadvezért is. A *szeraszker* vagy *cseribasa* a timáros hadsereg egyik katonai vezetője volt, a szeraszker egyúttal a hadvezért is jelölhette.³⁶

Mindezen szavak kihullottak nyelvünkől, de mindmáig megmaradt az eredetileg hátvédet, tartalékhadat jelentő *dandár* kifejezés.

DANDÁR

Eredeti jelentése 'hátvéd, tartalékhad', ez a jelentés azonban nehezen olvasható ki adatainkból, amelyekben inkább derékhadat, a sereg zömét, kisebb-nagyobb katonai egységet, vagy általában magát a sereget jelenti. Nem határozható meg pontosan a sereg minősége a legkorábbi, latin nyelvű adatban: 1546: „Realem exercitum – quod nos vocamus *dwndar*” (Nyr 32: 427). Viszont a legelső magyar nyelvű adatban (l. alább) feltehetőleg derékhadat jelöl.

Adatok 'derékhad' jelentésben: 1554: „*Dandár*ra vitézők bé sem öklelének, / mert kevesen arra elegek nem lönek” (NySz: Tinódi: RMK. III. 291); 1592: „Legelől állatá a nyilassokat, számszerijjeseket, parittyásokat, azok után penig a *dondár* hadat” (NySz: Cserényi: PersF. 18); 1596: „elkészítők az *dandárt* gyaloggal elegy” (MonÍrók 30: 60); 1613: „De ezek tsatázó martalékok, jer, mennyünk a *dandár*ra” (NySz: Pázm: Kal. 456); 1660: „hanem az lenne a *dandára*, az a fundamentoma a többi szélllyel való végbeli fizetett rendnek” (ZrinyiÖM II, 226).

Adat 'hátvéd, tartalékhad' jelentésben: 1626: „az addig rendben állott seregek is hagyván *dandár-seregeket* csak hátra helyben-vigyázásért” (KeményÖn. 101).

Adatok 'nagyobb katonai egység, csapat, sereg' jelentésben: 1615: „Nemely *dondárimat* ezeknek vyobban valo meg erőssitesere hallasztom” (NySz.: Zvon: PázmP. 221); 1629: „Hol most Mátyás király erős *dandá-rival* ... Hol Hunyadi János vitéz Hadaival?” (RMKT² 2: 182); 1651: „Ide mertek jönni, hon az mi *dondárunk*” (ZrínyiÖM 1: 85); 1660: „öt bástyára való *dandár*” (TME 5: 485); 1673: „Elrendelni a sereget *dandárok-ra*” (NySz.: Com: Jan. 145); 1682: „az mely martalékból egy *dondárt* is csináltam” (MNY 9: 130); 1693: „Fél mért-földnire jár elől a' *Dandártúl*” (GyöngyösiÖM 2: 147); 1703 k.: „Török *dandároknak* kóborlása” (NySz.: Thaly: VÉ. I. 182); 18. sz. e.: „Oda mennek egynéhány jó katonák, *dandárját* az németnek ott megnyomák” (NySz.: Thaly: Adal. II. 186); 1801: „*Dandár* – Phalanx, Cohors, Caterva, Exercitus. Ein Kriegs-Heer, Schaar, Trupp Soldaten” (PPB).

Adatok 'valamely katonai egység (derékhad) tagja' jelentésben: 1636: „neki készülvén ötszáz magával, megütte [= megütötte, megtámadta] együtt az Neper mellett az *dandárokat* bolondúl, kevés szaladt el benne” (RGyLev. 311); 1694: „Csarkacsi [= portyázó katona] leszen-e, vagy *dandár*” (Monírók 15: 476).

'Fegyver' jelentésben: 1664/1767: „Olyan vólt itt Vénus, mint jó elől-járó, szerencse próbáján *dandár-hagyigáló*” (NySz.: Gyöngy: MV. 102). L. még 1761: 'egy fajta tüzfegyver' (TESz: NSz: Telek J.: Bát. Hav. 32).

A *dandár* szó ma is él nyelvünkben, s ma is elsősorban katonai műszóként. Jelenti a zászlóaljából álló nagyobb katonai egységet, a *dandárparancsnok* összetétel pedig a dandárnak tábornoki rangú parancsnokát. Köznyelvi szóhasználatban, különösen a *munka dandárja* kifejezésben, annyi mint a munka neheze, java. Ez a kifejezés a 18. század végétől kezdve van feljegyezve, s a régebbi 'derékhad' jelentésből alakult. A népnyelvben még tovább bővült a szó jelentése. Itt a *dandár* annyi mint 'nagy mennyiség valamiből', s a birtokos személyragos *dandárja* alak számos kifejezésben használatos, mint pl. *dandárja volt* 'sok volt valamiből', *jön a dandárja* 'hátra van a nagy része, a neheze valaminek' (pl. a munkának), *dandárja van* 'ideje, idénye van valaminek'; *dandárján*

'többnyire, leginkább' (ÚMTsz.); *dandároz* 'halmoz' (ÚMTsz.); *dandárosan* 'böven, tömegesen' (SzegSz.).

Dandár szavunk előzménye a török R. *dumdār*, alakv. *dundār*, *dümdār* 'a menetelő katonai egységet biztosító hátvéd-csapat'. A török szó perzsa eredetű; vö. perzsa *dum-dār* 'hátvéd, utócsapat' (< *dum* 'valaminek a vége, a farka' és *dār* 'tartó').

A balkáni nyelvek közül csak a szerbhórvátból és szlovénból van feljegyezve; vö. szbhv. R. *dūndar* 'embertömeg', Kaj R. *dondár* 'sereg, a sereg zöme, derékhad; zászló'; szln. R. *dondar* 'sereg'.

A magyar szó minden bizonnyal közvetlenül a törökből való; az átvett török szó *dundār* esetleg *dondār* lehetett. Ebből a magyarban alakult a *dandár*. A 'hátvéd' → 'derékhad' → 'nagyobb katonai egység, sereg' jelentésváltozás-sor nem szorul magyarázatra. A 'valamely katonai egység tagja' jelentésben, valamint fegyvernévként ritkán fordul elő; mindkét jelentésváltozás névátvitelen alapszik.

TESz. 1: 592; Rech. 134; EWUng. 244.

AGA

Agának nevezték a fegyvernemek parancsnokait, pl. *azap aga*, *besli aga*, *gyömlü aga*, *janicsár aga* = az azapok, beslik, gyömlük, janicsárok parancsnoka. Viselték ezt a rangot a kisebb katonai egységek parancsnokai is, pl. *bulyuk aga*, *odzsak aga* = egy bulyuk, illetve odzsak, azaz csapat parancsnoka.³⁷ Címként különböző katonai tisztségviselők tisztségneve után lehetett illeszteni, pl. *csorbadzsi aga*, *szerdár aga*. — Ugyanakkor ez a cím járt néhány udvari tisztségviselőnek is, pl. *csuhadár aga*, *kapudzsi aga*, *sziliktár aga*. A szultáni hárem eunuchjai is viselték az aga címet, pl. *kapu agának* nevezték a fehér eunuchok főnökét, *kizlár agának* a fekete eunuchok főnökét.

Az *aga* szónak e széles körű használata egykorú írásos emlékeinkben is tükröződik. A fenti török rangok és címek adatait a vezérszónál (*azap, besli* stb.) tárgyaljuk. Az alábbiakban az *aga* szónak tiszteleti címként való használatát és magyar származékait mutatjuk be.

Forrásainkban igen gyakori az *aga* szó címként való használata, a tisztség megjelölése nélkül, egyszerűen török személyek neve után illesztve: 1552: „Berhan *Agha*” (LevT 1: 103); 1557: „az Abdja *aga* lowath kerthe ke” (uo. 223); 1567: „Boczattuk vala ... ty Ntokhoz, az my emporwnket Kurth *aghat*” (BBL 31); 1573: „Haszon *agha* jöve az én portámra” (ErdPorta 117); 1592: „Amhat *aga*” (Telegdy 116); 1630: „Laszó *agának* az ágy pénzért attunk 17 ft.” (TME 1: 18); 1655: „a bucsáki *agától*” (MonOkm. 24: 488); 1693: „*Agájokat* Deli Amhetnek nevezik” (RMKT 2: 144); 1694: „Musztafa *aga* nevű szolgám” (MonÍrók 15: 353); 1730: „Muszli *agát* vennék arra eszközül” (Mikes 92). – Két adatban *agája* alakban fordul elő – pl. 1664: „nagyságos Muharim *agája*” (TME 6: 144) –, ez talán a *tihá*, *tihája* analógiájára keletkezett.

Az *aga* szó magyar származékai: *Agaság* 'az *aga* tisztsége': 1554: „*agaságra* felvötte” (Tinódi: RMKT 3: 183); 1560: „adott ... *fő agaságot*” (BBL 10); 1577: „Beslya városban negy Besli *Aga* vagyon Olykor egy *Agaság* alath teoben, olykor keveseben” (MNY 10: 136); 1589: „az *agaságot* másnak eladtam” (MGSz. 12: 140); 1693: „Sok Zain s' Spahia egyéb *fő* rendekkel | *Agaság* viselő tanult vitézekkel” (Gyöngyösi: RMKT 2: 145). – *Agáné* 'az *aga* felesége': 1641: „Demér *agáné*” (TTár 6: 122); 1693: „Haszán *agánét* a réz-effendinéhez küldöttem” (MonÍrók 23: 679). – *Főaga, vezéraga* (ez utóbbi csak Mikesnél) 'az *agák* között az első': 1629: „Giráj khánnak *főagája*” (TME 4: 147); 1646: „*fő aghával*” (uo. 5: 386); 1697: „császáruk ... *fő-agája*” (MonÍrók 8: 53); 1732: „Ibrahimot kapicsi pasává tevé, és egy kevés idő mulva a jancsárok *fő agájává*” (Mikes 97); 1738: „érkezek ide egy *vezér aga*” (uo. 145).

Az *aga* szó használata a hódoltság után háttérbe szorult, ma csak török vonatkozású művekben fordul elő.

Előzménye a régi török *aga* 'parancsnok, tiszt; udvari tisztségviselő' címe; gazdag házaknál a szolgálók főnöke'. Ma már nem

használják ilyen jelentésekben. Az *ağa* szó ma a törökben – az eredeti török jelentésnek megfelelően – idősebb testvért, tiszteletreméltó férfit jelent.³⁸

Az *aga* megtalálható a balkáni nyelvekben; vö. szbhv. *àga*; blg. *agá*; mac. *aga*; alb. *agá*; rom. *agá*; újgrg. *ἀγάς*: 'tiszt, parancsnok'; később: 'úr'.

A magyarba feltehetőleg közvetlenül a törökből került, de bizonyos összetételek átadásában föltétlenül szerepet játszottak a szerbhorvát megfelelőek is.

TESz. 1: 100; Rech. 28; EWUng. 9.

BULYOK BASA

Az 5–10 katonából álló *böyük*-nek nevezett katonai egység parancsnoka. A várakban szolgáló janicsároknál a *böyük* a legkisebb egység volt, de az udvari janicsároknál – és más alakulatoknál, mint pl. a gönüllük, leventek, szejbánok alakulata – a nagyobb egységet is *böyük*nek nevezték. (A *basa* szót lásd a közigazgatásról szóló fejezetben.)

Adatok: 1566: „egy janchar *böyük* *basy* jowe az portarol” (BBL 20); 1575: „Ugyan az kapucsiak közöl három *böyük* *bassi*” (ErdPorta 272); 1576: „Az *bulyokbasának* III. [Tall.]” (ErdPorta 304); 1581: „egj Ibrahim neuw *bulyugbasat* el uittek” (BBL 229); 1627: „*Büyük pasának* mondá” [a tolmács] (Sal. 212); 1637: „kapucsiák *bulyuk basájának* asper 120” (RGyLev. 484); 1648: „Az gyömli sereg *Bulyog basáinak*” (TME 1: 143); 1655: „Szénaróvó *bulyok basának* ajándékpénzt küldöttem” (uo. 208); 1670: „az tolvajok az szomszédság közt egy Kászon *Böyük basi* nevű embert megfogván” (uo. 6: 482); 1685: „ednehány lovas *bulyug-pasa* jött hozzám” (MonÍrók 24: 297); 1693: „Szejbán *Bulyuk passátul*” (uo. 15: 159); 17. sz. v.: „Agák besliákkal, sok *bulyok-passákkal* egy lábíg vesztenek” (NySz: Thaly: Adal. I. 181).

A török hódoltság után kiveszett nyelvünkől, ma már csak török tárgyú történeti művekben találkozhatunk vele.

Előzménye a török *bölük başı* 'a bölüknek nevezett katonai egység parancsnoka', amely a török *bölük* 'egység, rész' (< *böl*-'osztani, felosztani') és a török *baş* 'fej, fő' birtokos jelzős kapcsolata.³⁹

A török kifejezés meghonosodott a balkáni nyelvekben. A szláv nyelvekben nem lévén *ö* és *ü* hang, a török *bölük* szó magánhangzóit *u* hang helyettesítette, az *l* hang palatalizálódott, a birtokos személyragos török *başı* szót pedig a *baša* szó váltotta fel. Vö. szbhv. *büljukbaša*, *büljugbaša*, *büljumbaša*; blg. R. *buljúkbaša*; alb. *bylykbash*; rom. R. *búlucbášă*; újgrg. *μπουλούκπασης*; 'a bölük parancsnoka'.

A magyarba két úton került. Közvetlenül a törökből valók a palatális labiálisokat tartalmazó, s az eredeti török birtokos jelzős szerkezetet megőrző alakok, mint *bülüğ basi*, *bölök basi*, *bölüg basi*. Ezek azonban viszonylag ritkán fordulnak elő. Az adatok zöme déli szlávós formát mutat, mint a *bulyuk basa*, *bulyug basa*. Az *u – ü > u – o* elhasonulás (*bulyok basa*, *bulyog basa*), az ineti-mologikus *n* betoldása (*bulyong basa*), valamint a *basának* a *pasával* való helyettesítése már magyar jelenség. Az egyszer előforduló *buluk basi* (1643: RGYLev. 713) a szlávós és törökös alakok keveredésének eredménye, de az is lehetséges, hogy a *buluk* alak a nyugat-balkáni török nyelvjárási alakot tükrözi.

EtSz. 1: 568; SzIJs. 1: 112; Rech. 80.

CSERI BASA

Szpáhi tiszt, aki alá általában egy-egy járás (náhije) szpáhijai tartoztak.

Adatok: 1548: „Parancsola egy *cserbasa* haragval, minden hogy készülne nagy gyorsasságval” (NySz.: Tinódi: RMK. III. 303); 1576: „De az Deszne városa a jenei *Csiri bassinak* timárja huszonöt esztendőttül fogva” (ErdPorta 281); 1634: „ispajajok Tót *Czeri passa*” (TTár 1892: 527); 1642: „pesti *cseri basa*” (TME 1. 96); 1658: „Az *csiri pasa* is ír Lippárúl” (MonOkm. 24: 540); 1661: „Ugyanakkor az *Cseri basának*, hogy Érdde engedte vinni az palánkfánkat azért kellett adnunk 4 t.” (TME 1: 282); 1682: „Árpa mérő *cseri basa* legényének 10 garast” (uo. 2: 96); „Mike Budától *cseri basának* pusztá bért fizettünk 10 t.” (uo. 98); 1683: „Szombori *cseri basa* levele, széna, abrak és fa” (uo. 375); 1684: „az *cseri basa* is itt van” (uo. 8: 388).

A hódoltság után kihullott nyelvünkéből.

Előzménye a török *çeri başı* 'egy szpáhi egység feje', szó szerint „a sereg feje”, amely a *çeri* 'sereg'⁴⁰ és a *baş* 'fej, fő' összekapcsolásából alakult. Balkáni megfelelői: szbhv. *čëribaša*; alb. *çiribash*; rom. R. *ciribăș*; újgrg. *τσιριμπασης*: 'egy szpáhi egység feje; a csapat feje'.

A magyarba közvetlenül a törökből is, a balkáni nyelvekből is kerülhetett. A török összetétel *başı* eleme a szokásos módon *basa* ~ *pasa* alakban jelenik meg. A *csiri* alakváltozat valószínűleg nem a magyarban alakult ki, már a balkáni nyelvekben is megtalálható.

EtSz. 960; SzlJsz. 1: 610; Rech. 104.

CSORBACSI, CSORBACSIÁ

Egy-egy janicsár egység (*bölük, orta, oda*) parancsnoka. A várakban szolgáló janicsárok csorbacsija a bölüköket magába foglaló nagyobb egységnek, az odának volt a parancsnoka, itt tehát az odabasával volt azonos rangú.

A *csorbacsi* szó használata általános volt a török korban. Közvetlenül a törökből átvett, *i*-re végződő és a déli szláv közvetítésű,

-ia végű alakok változatos formában éltek egymás mellett. A szabályos *csorbacsi* típusú alakok mellett palatális hangrendű, játékos képzésűnek tűnő *csömbördzsi*-féle alakok is létrejöttek.

Déli szláv közvetítésű alakok: 1606: „Az törökök közt volt az városban Abÿsu passa jancsár aga, *Csorbazia* és Abduraman, Ibrai bég is” (MonÍrók 30: 360); 1618: „adának a dívánba 50 *csorbacsiára* 50 kaftánt” (ETA 2: 152); 1623: „agák és *csorbáczia*” (TME 3: 363); 1634: „tengeren túl való hadbúl is 18 *csorbacsa* [sic!] allja jancsár érkezék által ... minden *csorbacsa* alatt öt-öt száz válogatott jancsárok” (RGyLev. 200); 1660: „Abdi *csorbacsiának* ajándékpénztadtunk” (TME 1: 264); 1668: „Ibraim *csorbazia*” (VégvLev. 45); 1684: „Emig Abdi *csorbacsia* fű lovas” (TME 2: 125); 1694: „jancsárok *csorbacsiája*” (MonÍrók 15: 501).

Származékai: *Csorbacsiaság* 'a csorbacsia rangja'; pl. 1632: „az felesége bátyja *csorbacsiaságot* vön” (RGyPorta 35); – *Főcsorbacsia*: 1634: „erősen megharczoltak, csak *főcsorbacsiák* is ... öt avagy hat veszett” (RGyLev. 184); 1663: „Az *fő csorbacsiának* is ajándékpénztadtunk 4 t.” (TME 1: 312).

Közvetlenül a törökből származó alakok: 1649: „megmondják az *csorbacsinak*” (ErdÉk. 1: 39); 1656: „az Simon basit [?] 10 *csorbacsival*” (MonOkm. 23:462); 1668–69: „*Csorbacsi* Mehmet agának is éppen befizetvén a summára felkért pénzt” (TME 1: 371); 1673: „Ali *csorbaczi*” (uo. 7: 160); 1706: „*csorbasi*” [sic!] (Pápai 78: 199); 1730: „Azonnal *csorbasi* bé mene a díván házban” (Mikes 92).

Csömbördzsi típusú alakok (csak a TME 1. és 2. kötetében fordulnak elő a kőrösi puszták hűbérurainak megjelöléseként): 1632: „*Csömbördsinek* az csévi pusztától attunk 20 ft” (TME 1: 27); 1642: „*Csömbördsi* Ibrahim agának” (uo. 97); 1653: „Fizettem be biró uram által Karai földbért budai *Csömbrecsi* urnak 80 t” (uo. 182); 1660: „Budai *Csömbörsi* töröknek” (uo. 262); 1663: „Akkor *Csemeri* [sic!] fiának fizette be Vara földbérét” (TME 1: 315); 1682: „Kara pusztára *Csömbörcsinek* garast pro den. 40, ft. 100, 38 t.” (uo. 2: 98).

Adatainkban gyakran előfordul a *csorbacsi* szó az *aga* tiszteleti címmel összekapcsolva; pl. *csemercsi aga* (1655: TME 1: 209), *csömbercsi aga* (1657–58: uo. 230), *csömbörcsi aga* (1662–63: uo. 307, 372), *csorbacsi aga* (1668–69: uo. 371).

A hódoltság után kiveszett nyelvünkéből.

Végső forrása a perzsa *šorbā* 'leves; zöldséges húsoleves, zabkása-leves'. Ez bekerült a törökbe, ahol *çorba* alakban lett általános használatú. A *çorba* 'leves' szó *-cı* képzős származéka, a *çorbacı* leveskészítőt, levesárust és levesosztót jelentett. S mivel régen a janicsároknál a leves kimérése, illetve a kimérés feletti felügyelet egy janicsár egységen belül az egység tisztjének a feladata volt, a *çorbacı* elnevezés rászállt a feladatot ellátó tisztre. Így lett a *çorbacı* 'levesosztó, leves-felügyelő' szóból egyfajta tisztí rangot jelölő katonai kifejezés.⁴¹

A török szó meghonosodott a balkáni nyelvekben; vö. szbhv. *çörbadžija*; blg. *čorbadžija*; mac. *čorbadžija*; rom. R. *ciorbagiū*; újgrg. *τσορμπατζής*; 'egy janicsár egység parancsnoka; levesárus'.

A magyar adatok forrása részint a szbhv. *čörbadžija*, részint a török *çorbacı* volt.

SzlJsz. 1: 140; Rech. 113.

ODABASA

Egy janicsár oda parancsnoka. Az oda kezdetben a janicsárság legkisebb, 10 főből álló egysége volt, később a várakban szolgáló janicsárok odáiban a létszám 2–300-ra emelkedett. Más fegyvernemeknél az oda kisebb, 5–10 főből álló egységet jelentett.

Forrásainkban gyakran fordul elő török személyek tisztségneveként, de önállóan is: 1554: „Hazon *Oda bassa*” (LevT 1: 141); 1556: „Memy *odabassa*” (MonOkm. 29: 338); 1557: „Hazon *Oda Passa*” (LevT 1: 244); 1561: „*Haszon-oda-bassy*” (MonÍrók 3: 209); 1576: „Anakelőtte esett volt rabbá az kit az én levelemmel odaküldtem *Lufti-oda-bassa*” (ErdPorta 311); 1579: „Köszönetömet es mynden hozam illendő tysztesseges dologban baratsagomat ayanlom vaydanak aganak *odabasaknak* es feyenkynt az samboky vytezőknek” (BBL 203); 1581: „*ęđ odabasat* el uittek” (uo. 229); 1635: „Ugyanakkor az *Odabasáknak* az

János deáktul két hüvely kést vöttünk” (TME 1: 38); 1637: „Oszmány *Oda bassának* az tolmácsságáért 1 t” (uo. 56); 1648: „Hogy Ejup *Oda basa* Verebélyi Huszajn itt volt attunk neki 26.” (uo. 145); 1651: „*oda Basat* harmat fogtunk” (ZrínyiKörm. 191); 1660: „az vajdáné végett jött török Ibraim *odapasa*” (Monírók 8: 281); 1666: „Az fővezér 12. *oda basát* fojtatott meg” (TME 6: 295); 1684: „Hasán *odabasát* kegyelmed véle oda hozta” (uo. 8: 445); 1694: „*jancsár Oda Basi*” (Monírók 15: 616); 1709: „Halil *oda-basát*” (Pápai 279).

A hódoltság után kiveszett nyelvünkől.

Előzménye a török *oda başı* 'egy janicsár oda parancsnoka', amely az *oda* 'janicsár egység' (eredetileg 'a janicsárok tűzhelye, szobája') és a *baş* 'fej, fő' birtokos jelzős összetétele.

A török szó behatolt a balkáni nyelvekbe, ahol a török *başı* szót a szokásos módon a *baša* szóval helyettesítették; vö. szbhv. *ödabaša*; rom. R. *odobás, odobasa*; újgrg. οντάμπασης: 'egy janicsár oda <vagy más oda> parancsnoka'.

A magyarba közvetlenül a törökből is, a szerbhórvátból is jöhetett. Közvetlenül a törökből való az eredeti török alakot őrző — de csak kivételesen előforduló — *oda basi*. Az *oda basát* sem kell azonban feltétlenül szerb közvetítésének értelmeznünk, mert a hasonló összetételek török *başı* elemét a magyarban rendszeresen *basával* helyettesítették. A *basa* pedig — mint más esetekben is láthatjuk — a *pasával* váltakozhatott.

Kúnos: KSz. 2: 220, 280; Takáts: MNy 11: 389; Rech. 307.

SZERASZKER

Vezér, hadvezér, főparancsnok.

Forrásainkban — egy 1621-ből való adat kivételével — csak a hódoltság utolsó évtizedében, az 1680-as években jelenik meg: 1621: „az rumél-

li *főszeraszker* és *tefterdár* is jelen levén” (TME 3: 321); 1684: „az *szerastyér* (idest mostani új hadak *summus generalis magistratusa*)” (uo. 8: 380); „*szeraszkérnek* mondatik, az ki minden *passának* parancsol” (uo. 393); 1686: „Két *fermánt* ... szerzettem, egyet ... az *szárázkerhez* [sic!]” (uo. 9: 130); „*Szerászter* levele, hogy ne *háborgassanak*” (uo. 2: 340); „Egy *nyusztal* bélelt *kaftány*, kivel az *Szeraskir* *Lándorfejvárárt* az *fejedelmet* megkaftányozta” (BujdLev. 348); 1692: „ő az *serascher*, ő parancsol egész *Sofiáig*” (MonÍrók 23: 467); „a ki *velenczések* ellen *szerascher* volt” (uo. 476); 1708–10: „mindezeknek fő *szeraszkíre*” (BethlenÖn. 335).

Többször előfordul a *pasa, basa* címmel kiegészítve; pl. 1684: „itt pediglen *szerasztyer passának* minden *szándékával*, *igyekezetivel* azon *vagyon*” (TME 8: 446); 1688: „*Szaraskyer bassa* is *nga hadaival* *sietve* *felmúlt*” (MonOrszErd. 20: 102); „most az *tatar cham* *tanácskozik* az *szultánokkal* s az *szerasker passával*” (uo. 154).

A hódoltság után kihullott nyelvünkéből.

Előzménye a török *serasker* 'főparancsnok, hadvezér'.⁴² Ez a perzsa *sār-i* °*askār*, *sār* °*askār* 'főparancsnok, generális' átvétele (< perzsa *sār* 'fej' és perzsa-arab °*askar* 'hadsereg, katonaság'; tulajdonképpeni jelentése tehát: „a hadsereg feje”⁴³).

A török szó ismert volt a balkáni nyelvekben; vö. szbhv. *seràsker*, *seràsćer*, *seraskir*, *serašćir*; blg. R. *ser-asker*; rom. R. *seraschiér*, vulg. *sarascher*; újgrg. R. *σερασκέρης*: 'katonai főparancsnok, fővezér'.

A magyarba közvetlenül a törökből is, a szerbhorvátból is bekerült. A *k* hang helyén *ty* vagy *t* hangot mutató alakokat a szbhv *seràsćerből* származónak kell tartanunk.

Rech. 359.

SZERDÁR

Hadvezér, generális. Így nevezték a török hadsereg főparancsnokát is azokon a hadjáratokon, amelyeken a szultán nem vett részt.

Adatok a 16. sz. végétől kezdődően: 1599: „az hatalasságod *zerdarját* Zatárchi Mehemet pasát találtuk meg felőle” (TME 3: 39); 1608: „végvárain levő *szerdarainak*” (uo. 92); 1609: „budai *szerdár* Ali pasa levelevel” (uo. 96); 1617: „a hadak gyűjtésére kevesebb gondja lenne az hatalmas császár *szerdárának*” (TTár 1882: 436); 1627: „oly generalist avagy *zerdárt* kell először keresni” (uo. 44); 1633: „az ki *szerdal* leszen, jőjjön Egerhez” (uo. 1883: 693); 1642: „ennek atyj [sic!] Hodolinnál, *szeredalý* vala” (RGyLev. 664); 1645: „az egri pasa legyen *szerdal* kgs uram az török hadak előtt” (uo. 831); 1662: „midőn fényös hadainak igazgató *szerdárjanak*” (TME 1: 310); 1685: „*szerdálunkhoz* menő embe-reit” (uo. 9: 18); 1687: „Az *szerdálynak* is tegnap érkezett ide egy embe-re” (uo. 265).

Tiszteleti címként a *pasa*, *basa* szót is hozzákapcsolhatták; pl. 1620: „kapucsiakat bocsásson ő nagysága ... *szerdár pasához*” (TME 3: 240); 1684: „ha szóm fog az *szerdar basa* előtt” (uo. 8: 433). Hasonló funkcióban az *aga* címet is használták; pl. 1686: „Kalocsai *szerdár aga*” (TME 2: 278).

Származékai: *Főszerdár* 'fővezér, főgenerális': 1603: „Erdély országa segítségére rendeltetett hadnak *főszerdára*” (TME 3: 42); 1643: „az sófiai mezőbe szállítja az egész urumelli hadat *főszerdárával* s mind segítségre küldi” (RGyLev. 737); 1661: „Erdélyben lévő fényes hadinak *főszerdárja*” (TME 6: 13). — *Szerdárság* 'a szerdári tisztség, hatalom': 1599: „holott akkor Hasszán pasa volt hatalmasságod után az *szerdárságba*” (TME 3: 38); 1613: „Szkender kanisai bassának *szardársága* [sic!] alatt” (ETA 1: 223); 1642: „ott készül Azák alá való *szeredálságra*” (RGyPorta 580); 1693: „marad az *szerdárságban*” (MonÍrók 15: 232). — *Szerdári* 'szerdárra vonatkozó': 1629: „vezéri és *szerdári* méltóságunknak” (TME 4: 121).

A hódoltság után kiveszett nyelvünkől.

Végső forrása a perzsa *sār-dār* 'hadvezér, generális; parancsnok' (< perzsa *sār* 'fej' és *dār* 'tartó'⁴⁴). Ez meghonosodott a törökben: *serdār* 'hadvezér, generális; parancsnok'. A török szó behatolt a balkáni nyelvekbe; vö. szbhv. *serdār*; mac. *serdar*; alb. *serdār*; rom. R. *serdār*; újgrg. σερντάρης: 'hadvezér; parancsnok'.

A magyarba közvetlenül a törökből is, a szerbhorvátból is bekerülhetett. A *szerdár* mellett a *szerdál* valószínűleg magyar fejlemény, bár az $r - r > r - l$ disszimiláció, illetve $r > l$ változás a törökben is elég gyakori jelenség. Az *l* palatalizálódása magyar jelenség. A *szeredál(y)* alakot ugyancsak magyar fejlődés eredményének kell tartanunk.

Rech. 360.

Fegyverek

A korabeli török fegyverek közül elsősorban a lovasság és gyalogság által használt védő és támadó fegyverek nevei maradtak fenn, mint a *dzsida*, *handzsár*, *fringia* és *dömöcki*. A lőfegyverek használatára utaló *szatyma* és a *kazán* szót lásd a tüzérségről szóló fejezetben.

A hódoltság ideje alatt támadt új életre a korábban már a kunoktól átvett *balta* (vö. TESz. 1: 233; Ligeti 248) és *buzogány* (vö. TESz. 1: 400; Ligeti 250). Ez utóbbinak a nyelvjárásokban ma is fellelhető *buzdogány* alakváltozata biztosan a törökből való.⁴⁵

DZSIDA

Kétélű, hegyes végű lándzsa, dárda. Elsősorban lovas katonák fegyvere volt, ritkábban gyalogosok is használták.

A *dzsida* szó első adata 1607-ből való: „Lancea turcica *dsida*” (Oklsz.), származéka, a *dzsidás* azonban már három évtizeddel korábban előfordul: 1575: „két száz *dzsidás*” (ErdPorta 222). További adatainkban a török *c* [= *dzs*] hangot gyakran *cs* hang helyettesíti: 1636: „hatvan lovas ifju legény ült fő-fő lovakon ... kiknek egy-egy *csida* kezekben és mind-

egyiken egy-egy merő páncél” (TTár 1884: 492); 1651: „Ezek Kazul basra jártak Szulimánnal | ezek Lajos királt megverték *csidákkal*” (ZrinyiÖM 1: 50).⁴⁶ 1665: „*dsidát* ütven hasába a németnek” (MonÍrók 8: 494); 1666: „egy törkéses [= türkizes] *csidát* ... praesentáltak gróf uramnak” (MonÍrók 33: 244); 1691: „*Csidában* süveget tettek, ahhoz lődeztek. *Csidáztak*, futottak” (MonÍrók 23: 740); 1758: „Az el-vetett *dsidáknak* sűrűsége, mint a felhők homálylyal bé fedte az egész viaskodó seregeket” (NySz: Hall: Tel. 280); 1772: „Álmodni sem tudtam Cupidó *tsidáját*” (NySz: Gyöngy: Cup. 4).

Származékai: *Dzsidás* 'dzsidával felszerelt katona': 1575: I. fentebb; 1618: „Negyed rendben mennek az gályai kapitánok, felöltözve ketten-ketten, ezek után gyalog *chidások*” (ETA 2: 257); 1695/1751: „Mások felett igen tudós nyilasok és *dsidások*, kik ritkán vétik el a tzélt” (NySz: Hall: HHist. III. 99). — *Dzsidáz* 'dzsidával mérkőzik'. Ennek származékai: *dzsidázó*, *dzsidázás*. A dzsidázás a keleti népeknél szokásos lovas mérkőzés egyik fajtája, ünnepségek, fogadások alkalmával bemutatott lovagi torna volt.⁴⁷ Adatok: 1627: „az vezér mind *dsidáza*” (Sal. 22); 1629: „a vezér *csidázni* menvén” (Eszk. 3: 457); 1632: „addég mind Iszkiderben lakék, *csidazott* ott velle mindennap” (RGyPorta 19); 1636: „Hivata ki az *dzidázásnak* nézésére” (TTár 1884: 305); 1693: „holott a vezér udvarabeli ifjak *dsidáztak* a császár előtt” (MonÍrók 23: 586); „Gyakorta el lövi *csidázó* kopjáját” (RMKT 2: 144); 1738: „ebéd után, vagy hatvan paripásal, *csidáztatot* a pasa” (Mikes 136).

A *dzsida* fegyvernév és származéka a *dzsidás* 'dzsidás katona, ulánus' a hódoltság kora után tovább élt nyelvünkben. Ma is ismerjük e szavakat, de már elavultak, régies stílusértékűek. Alföldi nyelvjárásainkban a *dzsida* mellett *dzsidzsa* (szárm. *dzsidzsás*) alakváltozata is használt (ÚMTsz. 1: 1052). Családnév is alakult belőle, vö. *Dsida* Jenő erdélyi költő (1907–1938) nevével.

Dzsida szavunk előzménye a török *cida*, *cida* 'hajítódárda'. A szónak kiterjedt rokonsága van a török nyelvekben. Miként a magyarban, a balkáni nyelvekben is elavulóban van; vö. szbhv. *džida*; mac. *džida*; rom. R. *giudea*: 'hajítódárda'. Vö. még le. R. *dzida*, *dzyda* 'ua.'

A magyarba közvetlenül a törökből is, szerbhorvát közvetítéssel is jöhetett.

TESz. 1: 700; Rech. 94; EWUng. 290.

HANDZSÁR

Kétélű, ívelt pengéjű, hosszú kés vagy rövid kard. Markolata rendszerint ezüstözött vagy aranyozott ötvösmunka volt. Övbe dugva vagy akasztva viselték.

Adatok: 1527: „Frameam Bychak. Calcar. *Hanchar*” (Oklsz.); 1544: „*Hanczar*. Dakos szy” (uo.); 1551: „Két *hanczár* aranyas eggiknek az nyele” (Nyr 42: 310); 1558: „kylge meg ennekem az *hangar* nelet” (RMNy. 2: 140); 1561: „Egy Aran̄yas *hansárt*” (RadvCsal. 2: 15); 1564: „Vna syca siue *hangyar*” (Oklsz.); 1576: „Eḡ ezw̄stös aranyas *hanz'ar*” (RadvCsal. 3: 110); 1585: „Ugyanott vagyon három ezüstös nyergem két *hanszárom*” (BalassiÖM 1: 342); 1592: „Egy ezüstös hivelyű fejér csont markolatú *hancsár* szablya” (TTár 1882: 546); 1601: „nyomban az *hancsárral* az melljét általüti” (MonÍrók 30: 148); 1645: „egy aranyas, termés-rubintokkal és türkesekkel rakott *hancsár*” (TTár 1883: 761); 1657: „*hancsárt* kövest küldött” (MonOkm. 23: 526); 1688: „Egy *hancsár*” (TTár 1886: 774); 1726: „*Hansárt* vagy hosszú kést nem szabad más asszonyoknak viselni, csak a császári nemből való asszonyoknak” (Mikes 70).

Származéka, a *handzsáros* Molnár Albertnél (1604) ebben a szókapcsolatban fordul elő: „*Handsáros pälca* dolon” [= törös bot]. L. még „*handsáros* habens mucronem” [= törrel ellátott] (Kr.); 1632: „Lappagtató *hansáros* gilkos” [= meglapuló *handzsáros* gyilkos] (NySz: Toln: Vigaszt. 228). Minden bizonnyal a *handzsáros* melléknévből származik a *Hanzséros* családnév (MNy 1: 240).

A *handzsár* szó ma is él nyelvünkben, de már erősen régies színezete van.

Előzménye a török R. *hancar, hancer, hançar, hançer* 'görbített pengéjű hosszú kés, kétélű rövid görbe kard'. A törökben arab-perzsa eredetű; az arab és perzsa szó egymáshoz való viszonya azonban nem egészen tisztázott. Vö. ar. *hanjar* 'nagy kés, tör'; perzsa *hanjar, hanjir* 'tör, gyilok; rövid görbe kard'.

A törökök révén elterjedt a balkáni nyelvekben; vö. szbhv. *hândžār, àndžār*; blg. *handžár, handžér*; mac. *andžar*; alb. *hanxhár*; rom. *hangér*; újgrg. *χαντζάρα, χαντζέρι*: 'handzsár'.

A magyarba közvetlenül a törökből is, a balkáni nyelvek közvetítésével is kerülhetett. Fegyvernéről lévén szó, korai előfordulása miatt nem kell föltétlenül déli szláv közvetítést feltételeznünk. A magyar alakváltozatok (*hancsár, hangyár, hanzsár, handzsár*) a török *c* [= *dzs*] hang helyettesítésének eredményei.

TESz. 1: 245; Rech. 171; EWUng. 523.

FRINGIA

Eredetileg melléknév volt, utóbb főnevesült (vö. *dömöcki*). Eredeti jelentése 'európai, európai módra készült'. Ez később 'finom acélból való'-t, majd az ilyen acélból készült szablyát, kardot jelentette. Török kori forrásainkban azonban — Zrínyi egy adatát kivéve — csak jelzős szókapcsolatokban, tehát melléknévként fordul elő.

Adatok: 1578/91: „Egy ezwstes zablja Aranýazoth, egý wýseleo zablja *fringia*” (TESz: Papp L.: Brno, Milotice 786); 1590 k.: „A jo *fringyia* szablyaknak” (RMKT² 1: 23); 1592: „Egy *fringia* zablja” (Oklsz.); 1595: „Vagyon Kassán ... egy *Fringyia* szablya, kit attunk oda hivelye csinálás-ra” (Nyr 42: 309); 1612: „Item egy szablya ... az vasa *fringia*” (Radvcsal. 2: 177); 1629: „*Fringyia* 's Dömöczki fegyvered” (RMKT² 2: 180); 1651: „Kemény *fringia-kard* oldalát támasztja” (ZrínyiÖM 1: 131); „Mind föld alá téve titeket *fringia*” (uo. 153); 1723: „Mi jovadra vagyon, ha hüvelyé-

DÖMÖCKI

A *dömöcki* névszó eredetileg melléknév, jelentése: 'damaszkuszi acélból való'. Leginkább a szablya jelzője volt, de kard, pallas, pajzs, sőt kés, olló is készülhetett dömöcki, azaz damaszkuszi acélból. A melléknév utóbb főnevesült: tapadással a damaszkuszi acélt s az ilyen acélból készült fegyvert jelentette (vö. *fringia*). Török kori forrásainkban azonban mindig melléknévként fordul elő.

Adatok: 1566: „*demeczki* aranyas szablyát” (NySz: KárOkl. 3: 361); 1570: „*Dömetzky* zabljám” (RMNy. 2: 211); „*Démeczky* zabljá” (uo. 216); 1576: „Eg' ezüstös Szablya *Demecki*” (RadvCsal. 3: 109); 1584: „Szelemeri Peter vramnak hagjóth volth az szegen vram eg' ezüstös *dömöztkj* szabljath” (uo. 128); 1595: „az veres barsony hiweljeó *Demeóczki* pallosth” (uo. 171); 1604: „*demeczki* bicsak” (TTár 1888: 575); 1607: „Egy *demeczki* kard” (RadvCsal. 2: 124); „Item egy ezüstös aranyozot hüvelyü, török szablya fodor [= habos vasú] *dömöczki* három völgyü az vasa” (uo.); 1608–21: „Két *dömöczki* kés 250 oszporán” (TTár 1878: 155); „Két *dömöczki* ollócska” (uo. 160); 1620: „egy merő *dömöczki* bot” [valószínűleg törös bot] (TTár 1882: 474); 1643: „Vöttem ... két kerek paizst; én sohol csak ilyent nem találtam, kinek az boritékja *demeczki* legyen” (RGyLev. 725); 1651: „Nincs oly *demecki* kard, ki ketté nem török” (ZrínyiÖM 1: 155); 1665: „*dömöczki* kardvasam” (TTár 1886: 155).

A hódoltság kora után elapadnak a források adatai. 18–19. századi szótáraink a *dömöcki* szót elsősorban 'damaszkuszi kelme; tafota, damaszt' jelentésben ismerik. Egyedül a Czuczor–Fogarasi-szótár és Ballagi szótára közli 'damaszkuszi acél' jelentésben is. A Czuczor–Fogarasi-szótár a *dömöcköz* igei származékot is megemlíti: „*dömöcköz* vas és acél eszközöket, pl. kardot, puskát, részint aranyos és ezüstös czifraságokkal fölékesít, részint bemetszett rézsútos vonalak által fényesre zománcoz, vagyis úgy

készít valamit, mint eredetileg Dömöczk [!] városában szokták. *Dömöczköző* vasból és aczélból dolgozó mives, aki *dömöczközni* tud”. A szó ezután teljesen eltűnik nyelvünkől. Ma már csak történeti tárgyu munkákban találkozhatunk vele.

Végső forrása a szíriai *Damaszkusz* város régies arab *Dimašq* neve. Damaszkusz város neve elsősorban az ott készített kelmének, a *damasznak* Európa-szerte ismert nevében őrződött meg (1. TESz. 1: 591). Nem kevésbé híres volt azonban a Damaszkuszban készült acél, amit a város arab nevéből képzett *dimašqī* 'damaszkuszból származó, damaszkuszi' jelzővel illettek. Ez a melléknév — feltehetőleg perzsa közvetítéssel — vö. perzsa *dimašqī*, *dimišqī* 'ua.' — bekerült a törökbe; vö. oszm. *dimişki*, *dimişki*, alakv. *dimeşki*, *dimiski* 'damaszkuszi; finom damaszkuszi acélból való'; pl. *dimişki hancer* 'egy fajta Damaszkuszban készült handzsár' (vö. Pak. 1: 451). Ma már a törökben is régies stílusértékű szó.

A balkáni szláv nyelvekben a török szó *-i* végződése szabályosan *-ija* végződéssé alakult, s a melléknév főnevesült; vö. szbhv. R. *dimiskija*, *dimiščija*, *demiskija*, *demiščija*, *dèmeskija*, *dèmesčija*; blg. R. *dimizgija*: 'damaszkuszi acél'. Vö. még alb. R. *dimasqí*, *dhimisqí*, *dimisqí* 'ua.'

A magyarba — ezt szóvégi *i* hangja és melléknévi használata mutatja — közvetlenül a törökből került. A magyar szó török előzménye *dimiski*, **dimeski* vagy **demiski* lehetett. Az *-ski* (eredetileg *-šk-*) hangkapcsolat *s* hangja *c* hanggá „magyarosodott”, a zárt *é* hang pedig *ö*-vé labializálódott. Így jöttek létre az adatainkban látható *demecki*, *demöcki*, *dömecki* és *dömöcki* alakváltozatok.

EtSz. 1405; Rech. 125.

A számos török hadijelvény közül az *alem*, *bajrak* és *tug* csak néhány elszigetelt adatban található meg.⁴⁸ Széles körben elterjedt szó volt a *boncsok* és *szandzsák*, de nem elsősorban 'hadijelvény' jelentésben. A *boncsok* főleg a lovak számára készített, gyöngyökkel díszített nyakbavaló ékességet jelentette, s csak másodsorban lófarkas hadijelvényt (lásd a lófelszerelés fejezetében). Az eredetileg 'zászló' jelentésű *szandzsáknak* pedig másodlagos 'közigazgatási egység, körzet' s az egység élén álló 'szandzsákbég' volt az általánosan használt jelentése (lásd a közigazgatásról szóló fejezetben).

Feltűnő, hogy a korabeli életben olyan nagy szerepet játszó sátor török elnevezései nagyon kis számban fordulnak elő forrásaikban. Ennek egyik oka az lehet, hogy a honfoglalás előtti török eredetű *sátor* szavunk könnyen helyettesíthette a török *çadır* 'sátor' szót.⁴⁹

Katonai célú épületet jelentett eredetileg *csárda* szavunk török eredetű előzménye a *csardak*. A mozgó sereg megállóhelye, szállása volt a *konak*, amelyből feltehetőleg *konok* szavunk alakult.⁵⁰

CSARDAK, CSÁRDA

A korai, 17. századi adatokban a *csardak* szó egyértelműen katonai őrtornyot jelent, ami lehetett különálló kerek vagy szögletes építmény, vagy az erődítmény falába beépített torony, bástya, erkély, tornác.⁵¹ Már ebben a korban megjelenik a később általánossá váló *csárda* alakváltozat, amely úgy jött létre, hogy a magyar nyelvérzék az eredeti *csardak*-ot többes számnak érezte (*csardák*, *csárdák*), és *csarda*, *csárda* alakot vont el belőle.

Adatok 'katonai építmény' jelentésben: 1617: „Látnáia az iatek nezd kerek gradicos *csordakoknak* finyességeket” (NySz: Lép: PTük. III. 67); 1627: „ott volt velünk az vezér *csardakjában*” (Sal. 170); 1662: „mindazon felül való kőfalon egy nagy öreg vigyázó *csárdát* csináltattak vala ... a kapu felett való *csárdából*” (Nyr 73: 342); 1709: „az Száva tulsó partján *csordakokat* erigálván az Német” (Monírók 27: 224).

A *csárda* szó ma leginkább használt 'pusztai vendéglő' jelentése csak a hódoltság után jelenik meg; l. pl. 1740: „Jó bort kezdett *csárdában* tegnap a csaplárné” (NySz: Thaly: VÉ I. 276). Ez a jelentés később még más jelentésekkel is bővült, mint 'szín, eresz; bódé a hajón; halászok gyékénysátra; kukoricagóré', majd a 20. században: 'gazdasági épület'. Ezek a jelentések részben magyar fejlemények, részben későbbi átvételek a szerbhorvátból.

Csárda szavunk végső forrása a perzsa *čār-īāq* 'négy oszlopon álló, elől nyitott építmény a keleti házak tetején; négyoszlopos sátor' (< perzsa *čār* 'négy' és *īāq* 'bolthajtás, iv'). A perzsa szó meghonosodott a törökben, ahol némi jelentésváltozáson is átment. Vö. oszm. *çartak*, *çardak* 'a házak tetejére épített négyszögletes, nyitott helyiség (hűsölésre, ruhaszárításra használják); terasz, tetőkert; szőlőör fából épült kunyhója, négy oszlopon álló faépítmény; kilátótorony, őrtorony'.

Főleg ez utóbbi jelentésben terjedt el a balkáni nyelvekben; vö. szbhv. *čardak*; blg. *čardák*, *čerdák*; mac. *čardak*; alb. *çardák*; rom. *ciardăc*, *cerdăc*; újgrg. τσαρνάκι: 'katonai őrtorony; erkély, emeleti tornác; góré; pavilon'.

A magyarba többszörösen is bekerült. Először a török hódoltság korában 'őrtorony, bástya, erkély, tornác' jelentésben. Ez jöhetett közvetlenül a törökből is, a szerbhorvátból is. A hódoltság után ilyen jelentésben kiveszett vagy legalábbis elhalványult, s nyelvünkben kialakultak a másodlagos 'pusztai vendéglő; gyékénysátor, góré; bódé, szín' stb. jelentések, illetve ilyen jelentésekben kerültek be újra nyelvünkbe a szerbhorvátból vagy román-

ból. Az 1926-ban Bácskában feljegyzett 'gabonátároló gazdasági épület' jelentésű *csardák* pl. biztosan a szerbhorvátból való, a 'pitvar' jelentésű moldvai csángó *csërdák* pedig a megfelelő román szó átvétele. A nemzetközi hírnévre szert tett m. *csárdás* 'egy fajta zene, tánc' (1836) a 'pusztai vendéglő' jelentésű *csárdából* alakult a 19. században.⁵²

SzlJsz. 1: 608; TESz. 1: 482; Rech. 99; MNL 1: 465; ÚMTsz. 1: 760; EWUng. 191.

KONAK, KONOK

A *konak* elsődleges jelentése 'megállóhely, szállás; megállás, megpihenés, letáborozás'. Tágabb értelemben jelenti a szállásra szolgáló épületet és a két megálló közti távolságot.

Adatok: 1635: „szállásokat is úgy mint harmincz *konakokat* rendeltek az meghálásra” (TME 4: 272); 1638: „császár mintegy tizenhatodik *konakon*, megszálláson, innen Szkidertül hogy elmene, történt ilyen dolog” (RGyLev. 528); 1655: „távolsága Azáktól 2 *konak*” (ErdÉk. 1: 553); 1675: „mindenütt *konakról konakra* adjatok alájok két-két posta lovat” (TME 7: 357); 1678: „az vezér ... onnan megindulván hat *konakja* lesz Buhig, Buhtól megindulván 7 *konakja* lesz Csehrinig” (uo. 8: 24); 1683: „minden *konakokon* lesz ilések” (uo. 327); 1691: „holnap *konakom* az Timok mellett lészen” (MonÍrók 34: 27); 1693: „ma tiz napja, hogy az Uz vizenél elhadtam a chámot [= szállást], hova is Bucsák öt *konák*” (uo. 23: 648).

Származéka: *konaknyi* 'az egyik megállótól a következőig megtett <útszakasz>': 1692: „Beligradtól hány *konaknyi* földre leszen?” (MonÍrók 24: 363).

A hódoltság után a szó ilyen jelentésben elhalványult. A 19. században megjelenik újra török vagy balkáni tárgyú irodalmi

szövegekben, de most már 'udvarház, kőház, palota' jelentésben. L. pl. 1897: „egy reggel ... a Resid efendi *konakjának* az ajtaja, ablaka nem nyílt ki” (NSz: Tóth Béla: A Boldogasszony dervise és egyéb históriák 66); 1907: „Milos, az Obrenovics-dinasztia alapítója, az öreg *konakban*, egy közönséges szinte lompos kőházban székelt” (NSz: Mikszáth K.: Öreg szekér, fakó hám 239). Ezek újabb kori átvételek a szerbhorvátból.

Ugyanakkor nyelvjárásainkban megtalálható a *konak* 'szállás' jelentésű szó igei származéka. Baranyában pl. ismert a *konakol*, *konokol* 'megszáll valahol' ige: „Ű kigyütt mindön röggē Hévizre, de a cseléggyei Keszthelyön *konakótak*” (MNy 30: 107), Tápén pedig a *konakol*, *elkonakol* 'társaságban elbeszélget' ige: „Egész délután a Révészékné *konakoltunk* (SzegSz.). Vö. a *tanyázik*, *szomszédol* kifejezésekkel. Feltehető, hogy ebből a – nyilván korábban is meglévő – konkrét jelentésű *konakol*, *konokol* igéből keletkezett a lelki jelenségre vonatkoztatott *konokolja*, *megkonokolja magát* (PPB) kifejezés, majd ebből elvonással a *konok* mn. (PPB). A jelentésfejlődés így képzelhető el: *konokol* '<fizikailag> megszáll, egy helyben marad' → '<lelkileg: gondolataiban, terveiben stb.> egy helyben marad' → 'makacsul kitart elképzelése mellett' → 'megmakacsolja magát'.

A 'megálló; szállás' jelentésű *konak* szó előzménye a török *konak* 'szállás, szálláshely, fogadó; megálló, postaállomás; egy napi út, az a távolság, amit az ember a következő éjszakai szállásig megtesz; nagy épület, palota'. A török *konak* a *kon-* 'megszáll, letelepszik' ige származéka.⁵³

A török szó meghonosodott a balkáni nyelvekben; vö. szbhv. *kònak*; blg. *konák*; mac. *konak*; alb. *konák*; rom. *conác*; újgrg-kováki: 'megállóhely; szállás, fogadó; nagy épület, palota'.

A hódoltság kori 'megállóhely, szállás' jelentésű m. *konak* minden bizonnyal közvetlenül a törökből való. A 19. századi irodalmi művekben előforduló 'udvarház, palota' jelentésű *konak* későbbi átvétel a szerbhorvátból. A *konok* 'makacs' mn. feltétele-

zett *konokol* 'megszáll' előzménye a török kori szóból alakulhatott ki.

TESz. 2: 552 *konok* a.; Rech. 245; EWUng. 786.

Lófelszerelés

A ló rendkívüli jelentőségének megfelelően jó néhány lófelszerelési tárgy neve honosodott meg nyelvünkben. Forrásainkban számos „török”, „portai”, „kármán”, esetleg „tatár” jelzővel ellátott nyeregről, takaróról, szügyellőről, farmatringről, zabláról stb. olvashatunk. A török eredetű elnevezések közül legismertebb volt a *csótár* 'nyeregtakaró, lótakaró' és a *boncsok* 'ló nyakába való ékesség'. Ritkábban előforduló kifejezések a különböző török nyergek nevei, mint *kármán-nyereg*, *szekszina*, a nyereghevedert jelentő *kulán*, a lótakarók közül a csótárhoz hasonlóan díszes *japuk* és *jancsik* s a durva posztóból készült *kecse*.⁵⁴ A lovakon helyezték el a *szomak* nevű bőrtömlőt s a *turba* nevű zabos zsákot. Eredetileg lóápoló eszköz volt a mai életünket szolgáló *kefe* is.⁵⁵

BONCSOK

Korai forrásainkban üveggyöngyökből, fémgömbökből, kagylókból összeállított ékességet jelöl. Leginkább a lovak nyakát, mellét díszítették vele, de felhasználták övek, köntösök, terítők ékesítésére is. A 17. században már török hadijelvényt, lófarkas zászlót is jelent. A török hadijelvény eredetileg lándzsa vagy dárda volt, aminek a hegyére szimbolikus értelmű jelekkel ellátott, díszesen kiképzett fémlapot tűztek. Ennek díszítésére boncsokot (gyöngyöt, fémgömböt) is alkalmaztak, illetve a lándzsa végére egy nagyobb díszes fémgömböt és lófarkat illesztettek. Ezt a lófarkas hadijelvényt is *boncsoknak* nevezték.

Adatok 'gyöngyös-gombos ékesség' jelentésben: 1500: „Dedit nobis vnum *Banchik*” (OkI Sz.); 1533: „Vnum *Bonchok* cum serico et tribus particulis” (uo.); 1567: „Egh eöreg aranyas ezwst nyakba wetw mynd *bonchokwal* egetembe” (RMNy 2: 199); 1579: „Kathazzonnak Jutoth keth *Bonchokra* valo öregh Aranyas gomb chattostul” (RadvCsal. 2: 38); 1599: „Ket *bonchiok*. Eggjk almajawal” (OkI Sz.); 1603: „Egy arany körtvélyő *boncsiokom* vagyon” (RadvCsal 3: 226); 1634: „Egy ló nyakára való *bonczyok*, gombos” (uo. 2: 264); 1656: „Két öreg *böncsök*” (uo. 321); 1683: „Két aranyas gombú *bancsok*” (MonÍrók 23: 218); 1787: „Melyén tizenkét rétű zomántzos tsengő *bontsok*” (NySz: Fal TÉ. 638).

A következő két adatban zászlót díszítő ékességet jelent: 1626: „Az zászló ... rojtja és lefüggő öreg gombos *boncsókja*” (KeményÖn. 90); 1661: „Egy zöld kanavácz kornéta [= lobogó] *boncsokjával* együtt” (TTár 1887: 383).

Adatok 'hadijelvény, lófarkas zászló' jelentésben: ? 1543: „Egh *bonchyogh* tengery yh [= juh] fark de auratum” (OkI Sz.); 1664: „nem kell vala ő nagyságának az fővezér sátorának külső kerítésén kívül az *boncsakoknál*, azaz lófark zászlóknál, lováról leszállania” (MonÍrók 8: 363); 1684: „És az zászlót és *boncsokokat* egy török rab által kifüggesztvén a sanczokra” (Nyr 14: 133); 1693: „Az jancsár agának irattam egy búcsúzó levelet, értvén, hogy megindult az *boncsokja*” (MonÍrók 15: 266); 1736: „Már a *boncsokokat* ki tették ... az a jele a hadakozásnak” (Mikes 120).

Származéka: *Boncsokos* 1. 'boncsokkal díszített': 1617: „*Bonczyokos* párta euek” (NySz.: Vás: CanCat. 543); 1630: „Tárafarán szabott *boncsokos* kőntős” (NySz.: MA: SB. 218); 1736: „az szín mellé vittének aranyas, ezüst, köves, szerszámos *boncsokos*, tollas paripákat” (MonÍrók 11: 407). – 2. Thökölynél (1693, 1694: MonÍrók 15: 199, 422; 23: 26), Komárominál (1697: Kom. 22) és Mikesnél (1738: 136, 1749: 177) előfordul a „három *boncsokos* vezér” – Mikesnél a „három *boncsokos* pasaság” (1730: 92) – kifejezés. Ez azokat a magas rangú vezéreket, pasákat jelölte, akik katonai ceremóniákon, hadi felvonulásokon méltóságuk jeleként három darab *boncsokos*, lófarkas zászlót vitethettek maguk előtt.

A hódoltság után elhalványult a szó, ma csak török tárgyú művekben találkozhatunk vele.

Előzménye a török R. *buncuk*, *boncuk* 'díszként használt üveggyöngyök, üveggombok, apró kagylók, golyócskák' (hasonló jelentésben számos más török nyelvben is megtalálható). Az oszmán-török források általában csak ebben a jelentésben ismerik. Élt a törökben azonban egy hasonló hangzású perzsa eredetű szó, amely hadijelvényt jelentett: *mencuk* 'díszes végződés, gomb a lándzsa hegyén'; később: 'félhold a zászlórúd végén; hadijelvény, zászló' (Zenk., Dev.). A két szó – amely végső fokon feltehetőleg azonos eredetű – mind a perzsában, mind a törökben összekeveredett. A perzsában *monjuk*, *munjuk* alakváltozat is található, s ennek jelentése 'gyöngyök, üveggyöngyök' (Junker–Alavi).

A balkáni nyelvekben – miként a magyarban – mindkét jelentésben megtalálható; vö. szbhv. *bòndžuk* 'üveggyöngy'; blg. R. *bunčuk* 'lófarkas lobogó'; rom. R. *bunciuc* 'ua.'; 'üveggombok <ruha díszítésére>' (Şăin. 3: 158).

A magyarba feltehetőleg közvetlenül a törökből került. Szabó Dávid a *boncsokot* többes számnak érezve *boncs* és *bonc* alakot vont el belőle, s e téves alakokat tőle későbbi szótáríróink is átvették (vö. EtSz. 468).

TESz. 1: 339; Rech. 76; EWUng. 123.

CSÓTÁR

Díszes nyeregtakaró, lótakaró. Leginkább vörös bársonyból készítették, arany hímzéssel, rojtozással díszítették. A 18. századtól kezdve a lószerszámon lévő cafrangot, sallangot is jelentette. Általános használatát török kori forrásaink számtalan adata mutatja.

1547: „el kwltem az ket *chwtart*” (LK 5: 91); 1552: „Adtam *chwtar* pokrochokoth vezetek loora valoth” (OkISz.); 1553: „preterea tria *chjoltar* ornamenta scilicet equorum” (MNY 10: 39); 1558: „Egy *chotartul* ...

három kraiczarth aggianak” (MNY 12: 34); 1599: „egy veres *csótár*” (Nyr 42: 266); 1607: „Tegumentum equorum turcica *csiutar*” (Oklsz.); 1608–21: „Szofiában vöttem egy lóra való *choltart*” (TTár 1878: 164); „Vöttem két fejer *choltárkát*” (uo.); 1627: „az erdélyi fejedelmeknek az két szomszéd vajdak ... fő lovaknak fejedelmi öltözetekkel, bottal, palásttal egyet egyet és egyet *csujtár* pokróczczal szoktak vala bemutatni” (BethlenPol. 433); 1633: „Egy veres bársony, skófiomos nyeregre való *csótár*” (RadvUdv. 1: 292); 1656: „pokróczokat és *csultárokat* adván” (MonOkm. 23: 324); 1661: „Három *csujtár*, kettei viseltes, egyik újabb” (TTár 1887: 389); 1680: „Négy veres *csujtár*” (MonÍrók 24: 684); 1749: „az aranyos *Sujtár* zsákdarabba, az aranyos kantár pedig csepü madczag-gá vált” (MNY 37: 130).

Származékai: *Csujtáros* 'csótárral ellátott': 1653: „Két *csutáros* ló” (TTár 1871: 68); — *Csujtároz*: 'csujtárral felszerel': 1749: „A mi lovaink megnyergelve, *tsujtározva* és fel-zabolázva vagynak” (NySz.: Kir. Besz. 36).

A hódoltság után használata fokozatosan elhalványult. 19. századi szótáraink még ismerik, nyelvjárásainkban is felbukkan. A MTsz. a Balaton mellékéről közli 'nyeregtakaró' jelentésben, az ÚMTsz. Nagyszalontáról 'szijból hasított, lelógó dísz, sallang a lószerszámon' jelentésben. A *csótáros* mn. — ugyancsak az ÚMTsz. közlése szerint — a lószerszám jelzőjeként díszeset, sallangosat jelent.

Előzménye a török *çultār, çuldār* 'díszes nyeregtakaró'. A törökben arab-perzsa eredetű, de etimológiája nem egészen világos, mivel pontos megfelelőjét nem tudjuk kimutatni sem az arabban, sem a perzsában. A törökbe került feltételezett perzsa **juldār* szó alapszava minden bizonnyal az arab eredetű *jul* 'takaró, lótakaró' lehetett. A régi törökben *cüldār, culdār, çüldār, çultār, çoltār* alakváltozatai éltek. A leginkább használt *çultār, çoltār* alakok terjedtek el a balkáni nyelvekben; vö. szbhv. *čultar, čoltar*; blg. R. *čultār, čoltār*; mac. *čultar*; rom. *cioltār*: 'lótakaró'.

A magyarba közvetlenül a törökből is, a szerbhorvát nyelv közvetítésével is kerülhetett. Az átvett török *çultār, çoltār*, ill.

szbhv. *čoltar* (~ *čultar*) pontos megfelelői a m. *csultár*, *csoltár*. Ezekből alakultak ki a későbbi alakváltozatok, mint *csútár*, *csujtár*; *csótár*, *csojtár*; *csétár*; *sujtár* (ez utóbbi kialakulásában a *sujtás* 'zsinórdísz' szónak is lehetett szerepe).

TESz. 1: 559; Rech. 114; ÚMTsz. 1: 890; UngElskr. 182; EWUng. 228.

KECSE

Durva posztóból, teveszőrből készített pokróc. Leginkább a táborban élő katonák használták, akik önmagukat és lovaikat takarták be vele, vagy vállukra vetve köpenyszerűen viselték. A tábori életből bekerült a háztartásokba, ahol ágytakarónak, ritkábban fali szőnyegnek alkalmazták. Adatainkban nem mindig tudjuk megállapítani, hogy milyen célra használt pokrócról van szó.

1581: „egy *keczét*” (SzékOkl. 4: 76); 1603: „Vagion egy sarga *kecze* egy kis *kecze*” (RadvCsal. 2: 104); 1608–21: „Egy hosszú keskeny *ketsét* 400 oszporán” (TTár 1878: 156); „Vöttem egy teveszőr *ketsetskét* 240 oszporán” (uo.) „Egy hosszú virágos *ketse*” (uo. 162); 1640: „Második ládában találtunk ... egy török *keczet*” (TTár 1897: 150); 1678: „Vagyon a láda fenekén egy hájszin hosszú persiai *kecze*” (uo. 1882: 779).

Katonai köpenyt jelent a következő adatokban: 1617: „Az haidukis *keczet* auagy pokrocot vetnek nyakok körül” (NySz: Vás: Can Cat. 103); 1653: „Pais a kezekben fénlük *kecze* hátokon” (NySz: Liszti: Mars. 91); 1748: „Veres skárlát *ketsét* függesztett vállára” (NySz.: Gyöngy: KJ. 111).

Kerevetre terített vagy falra akasztott pokrócot jelent a következőkben: 1628: „mely szállást nem úgy készítették mint urnak szoktak, hanem mint fejedelemnek, hat-hét háza, szép diván szőnyegekkel, *aczyén keczyekkel* [olv. *acsem kecsékkal*, azaz perzsiái kecsékkal] aranyas vánkókkal voltak megterítve” (TME 4: 62); 1633: „Vagyon egy teveszőr

ágyravaló *kechj* [recte: *keche*]” (RadvUdv. 1: 295); 1646: „falra való tiz 12 szederjes *kecsét*” (RadvCsal. 2: 294); 1683: „Kelevetre való nagy tarka *kecze*” (TTár 1889: 17).

Az összefüggésekből ítélve nyeregtakarót, lótakarót jelent a következőkben: 1642: „Egy lora valo *kechye* ... ket ket vankos hey egy veres czujtar egj lora valo *kecze*” (Ethn. 73: 148); 1646: „Az szegény Józsefet is persequálják az teveször *kecséért* s az jancsikért” (RGyPorta 811); 1656: „Az teveször öreg *kecset* és az öreg lóra való szerszámokat ... küldöttük ki” (MonOkm. 23: 422); 1680: „Nyeregbe való teveször-*kecze*, kettő” (MonÍrók 24: 685); 1685: „Egy rosz, lukas, tarka *kecse* ... egy teveszür, tarka *kecse*, ugyan nyeregbe való” (uo. 707); 1690: „*Ketse* és tsutár” (NySz.: Szentm: Kalm. 11).

Egy adatunkban kelmefélét jelent: 17. sz.: „Ajándekot hozott, *kecseforma* bársonyt, vég nro. 30” (NySz: Szal: Krón. 297).

A hódoltság után egyházi célokra is felhasználták: 1728: „Egj *kecse* Cathedrara való” (Ethn. 67: 104); 1749: „Conferált a' Mester Templombéli Székire ... egy viseltes *kecsét*” (uo.).

Származéka: *kecsés* 'kecsét áruló, szállító': 1640: „a *kecse*s embernek [adtunk] talleros nro 400 s kettőt” (RGyPorta 553).

A *kecse* szó használata a 18. században elhalványult, majd teljesen megszűnt. Néhány 19. századi szótárunk (Kr., CzF., Ball.) még megemlítette.

Előzménye a török *keçe* 'durva posztó, nemez; pokróc, szőnyeg; posztóköpeny'. A törökből bekerült a balkáni nyelvekbe; vö. szbhv. *céča, kéča* 'filc; posztóköpeny, egy fajta posztósapka'; blg. R. *kečé* 'gyapjúpokróc, cserge'; rom. R. *checeá* 'ua.'; újgrg. *κετσέε* 'filc, filcből készült köpeny, sapka'.

A magyar *kecse* – hangalakjából ítélve – közvetlenül a törökből való.

TESz. 2: 419; Rech. 233; Gulácsi: Keletkutatás 1991. ősz 77–86; EWUng. 717.

A ló mellső részére helyezett, fémből vagy bőrből készült mellvértet és lótakarót jelentett. A törökben és a balkáni nyelvekben leggyakrabban 'a nyereghez erősített tarisznya, iszák' jelentésben volt használatos. A magyar adatokban a jelentéseket nem tudjuk mindig határozottan megállapítani, lehetséges, hogy némely adatunkban ez a 'tarisznya, iszák' jelentés rejtőzik.

Adatok 'lótakaró', esetleg 'iszák' jelentésben: 1646: „Az *jancsikot* ha megviszik, viselje egészséggel Kd” (MonOkm. 24: 362); 1650: „Egy *janczik* viselt vagon az szálláson, veres posztóból való” (RadvCsal. 2: 303); 1662: „Egy merőn szkofiummal varrott czafrag, kik *Jancziknak* is hinak” (TTár 1881: 772); 1688: „Egy veres bársony *jancsik*, mely áll három darabból” (TTár 1886: 779); „Ismét más, szederjes bárson *jancsik*” (uo.); 1695: „Egy szép vörös *jancsik* [a ló] hátulját fődözte” (TTár 1894: 270); 1698: „boncsokos s *janyikos* [recte *jancsikos*] lovakon” (Kom. 56); 1707: „Egy veres bársony *jancsikon* feles csík, csillag ... Más veres *jancsik* egészen ezüst tulipa és másféle ezüst virágokkal sűrűn rakva. 3-madika, veres, apró boglárokkal rakott ... 4-edik, köves *jancsik*” (TTár 1879: 174).

A következő két adatban lóra való mellvértet jelent: 1645: „Parancsolta ő nagysága *jancsigot* lóra való, aranynyal vert vékony szeres számot, paist egyet vegyek ő nagyságának” (RGyPorta 760); 1680: „Egy lóra való kuraczel [mellvért] *jancsikot*, tall. 130” (BornA. 1: 448). — Minden bizonnyal idetartoznak a 17. századi latin szövegekben előforduló *jancsiko*, *jantsuka* 'phalerae' [= homlok vagy sügyboglár] szavak is (Bartal).

A hódoltság után kiveszett nyelvünkéből.

Előzménye a régi török *yancik*, *yançik* '<ló számára> mellvért, páncél; lótakaró; nyereghez erősített tarisznya', amely a *yan* 'oldal' szó származéka. Ma már a törökben is elavult, csak néhány nyelvjárás ismeri; vö. SDD. A törökből behatolt a balkáni nyelv-

vekbe; vö. szbhv. *jändžik, jänčik*; blg. R. *endžik*; mac. *jandžik*: 'börtarisznya'.

A magyarba feltehetőleg közvetlenül a törökből került — a szerbhorvátban csak 'börtarisznya' jelentésben van kimutatva —. A *jancsík* alakváltozatban az *i* megnyúlását valószínűleg népetimológias képzetek is elősegítették.

Rech. 417.

JAPUK

Nemezből vagy posztóból készített, bársonnyal, atlasszal bélelt, gyöngyözéssel, rojtozással díszített lótakaró.

Adataink zömmel a 17. századból valók: 1593: „hagiok nekü ... egj czapragot, egj *Japukot*” (RadvCsal. 3: 147); 1617: „császárhoz küldendő lovakra illendő *jakupok* legyenek” (TTár 1881: 304); 1625: „Egy *jakubot* csináltattam, melyhez vöttem: 11 sing veres bársonyt ... 8 sing tafotát” (RadvUdv. 1: 116–117); „Az *jakup* belésétől, sinorozásától, csinálásától adtam tall. 4” (uo. 117); 1634: „Két igen szép *jakup*, atlacczal czifrázott, egyik kék posztón az másik fehér posztón vagon” (RadvUdv. 1: 338); 1675: „Két különböző színü *jakubot*” (TTár 1881: 743); 1683: „Egy vont ezüstbül csinált *jakub*” (MonÍrók 24: 209); 1704: „Tegumentum Ehippi turcicum *Jakab* [sic!] dictum” (TTár 19: 179).

A hódoltság után kiveszett nyelvünkéből.

Előzménye a török *yapuk* 'nemezből készült lótakaró, lópokróc'. A mai törökben *yapık*-nak hangzik, de a nyelvjárások megőrizték a régies *yapuk* alakot is (SDD, AnD). A *yapuk* a török *yap*- 'befedni' ige származéka.⁵⁶

Megfelelői nincsenek kimutatva a balkáni nyelvekben. Ezekben a *yap*- ige két másik származékának, az ugyancsak 'takaró; köpeny' jelentésű török *yapınca* (R. *yapunca*), ill. *yapıncık* (R.

yapuncuk) megfelelősei találhatók meg. Vö. pl. szbhv. R. *japundže*, *japundža*; blg. R. *japundžék*, *japändžák*; alb. R. *jopandže*; rom. R. *ipîngeà*; újgrg. γιαπουντζης: 'köpeny'.

A magyarba közvetlenül a törökből került. A *japuk*-ból a magyarban alakult ki a hangátvetéses *jakup* és *jakub* alakváltozat.

Rech. 417.

KÁRMÁN

A 17., majd 18. századi forrásokban gyakran találkozunk vele, mint különböző lószerszámok jelzőjével. A dél-anatóliai *Karaman* és vidéke – középkori nevén *Caramania* – híres volt bőriparáról és lószerszámairól. Az itt készített nyeret, zablát, kengyelt rendszerint arannyal-ezüsttel díszítették, skófiummál gazdagon hímzett bársonnyal borították.

Adatok a *kármán-zabla* kifejezésre: 1603: „Vagion egj rez fek *karman* zabola raita” (RadvCsal. 2: 102); 1625: „3 aranyas *kármán* zablát” (RadvUdv. I: 106); 1645: „Egy ezüsttel burétott, keves türkessel való *kármány-zabla*” (TTár 1883: 762); 1661: „Egy kis lóra való keskeny szerzőm *kármány* zabolástól, török munka” (TTár 1887: 384); 1680: „Tizenkét *kármán-zabola*” (MonÍrók 24: 685).

Adatok a *kármán-nyereg* kifejezésre: 1625: „Harmadik *kármán* nyereg ezüstös és türkeses aranyazat az elei s az utolja” (RadvUdv. I: 106); 1631: „Egy tiszta arannyal borított *kármány* nyereg” (uo. 260); 1656: „*Kármán* nyereg ezüsttel” (RadvCsal. 2: 322); 1662: „Tizedik veres bársony szkofiummal varrott, kazdagon ezüstös arany *kármán* nyereg” (TTár 1881: 780); 1683: „*Kármánynyereg*re való veres-bársony ... czafrag” (MonÍrók 24: 144).

Adatok a *kármán-kengyel* kifejezésre: 1627: „*Kármány* kengyel” (TTár 1873: 229); 1643: „Aranyas *kármán* kengyellel” (RadvCsal. 2: 287); 1656: „Egy pár uj kengyel *kármán*” (MonOkm. 23: 350); 1662: „*kármán* kengyelekkel és minden késtséggel” (TTár 1881: 780); 1683: „Két pár, aranyas-ezüst *kármán-kengyel*” (MonÍrók 24: 216).

E három kifejezés közül csak a *kármány-zabla* fordul elő későbbi szótárainkban (PP, PPB, SzD, Ball.), majd ez is eltűnik.

Előzménye a török *karaman* 'a karaman népcsoporthoz tartozó <személy>' fn.; 'velük kapcsolatos, rájuk vonatkozó' mn. A *karaman* népnév ismeretes a balkáni népek nyelvében — a szerbhorvátban családnév is alakult belőle —, de lószerszámok jelzőjeként nincs kimutatva. A híres kármán zablák, nyergek, kengyelek tehát közvetlenül Törökországból jutottak el hozzánk.

Vö. a *kármán* kelmenévvvel (258) és a *kálmánkörte* gyümölcsnévvvel (305).

TESz. 2: 384; Rech. 221; CultW 26; EWUng. 700.

SZEKSZENA

Jelentése 'málhanyereg'. Származéka, a *szekszenás* — lovak, nyergek jelzőjeként — 'málhás' jelentésben volt használatos.

1618: „adjon akkor egy *szekezana* alávaló herélt lovat” (ETA 2: 10); 1668: „Vadnak annyi *historicus* könyveim, hogy olyan szárnak mint te vagy, egész *szekszenáját*-is tele rakhatnám” (NySz: Matkó: BCsák. 95); 1676: „két bokor *szekszenát*” (BornA. 221); 1678: „Négy *szekszenáért* fl. 24” (uo. 224); 1681: „*szekszenára* való kosárokat ... 4 *szekszenára* való kosárokat zárostúl” (uo. 282); 1683: „Egy *seksenára* való szőrzsák ... Item egy *seksenára* való szőrzsák” (TTár 1889: 17).

Származékai: *Szekszenás* 'szekszenával megterhelt <ló>'; 'málhás <nyereg>': 1651: „Sok *szekszenás* lovak ezek után jönnek” (ZrinyiÖM 1: 64); 1670: „Egy *szekszenas* nyeregh” (OkISz.); 1678: „adtanak négy *szekszenás* lovat” (BornA. 224); 1679: „az *szekszenás* legénynek ... *szekszenás* lovakat” (uo. 229); 1683: „Egy *seksenas* sátor nyereg” (TTár 1889: 17); 1686: „*szekszenás* lovon elköldem szükséges portékát” (TTár 1880: 421); 1694: „Az tolmács ur restellé jó *szekszenás* lovaival vontatni azt a nagy molest” (MonÍrók 8: 378).

A *szekszena* szó a hódoltság után sem veszett ki nyelvünkéből, sőt a szerbhorvátból és románból újabb kölcsönzések gazdagították jelentéstartalmát.

18–19. századi szótáraink a török kori adatok folytatásaként a *szekszenát* 'málhás nyereg' jelentésben, a *szekszenás* melléknevet – általában a ló jelzőjeként – 'málhás' jelentésben ismerik (PP, PPB, SzD). Kresznericsnél jelenik meg először a szó újabb, 'málha, mindenféle holmi, csomag' jelentése; Czuczor–Fogarasi, Balagi szótárában ez tovább módosul 'szanaszét elszórt mindenféle holmi, hulladék' jelentéssé. Ebben az utóbbi jelentésben ismerik nyelvjárási szótáraink (Tsz., MTsz.). Ehhez társul a szerbhorvátból újabban átvett *szekszina* 'itóka, pálinka' (ebből *szekszinás* 'becsipett, ittas'; *szekszinásodik* 'ittasodik'; *beszekszinál* 'ittas lesz'), ill. *szekszinás* 'a menyasszony kelengyéjét szállító ló vagy ezt a lovat vezető személy' (MTsz., ÚMTsz.). A székely *szakszina* 'holmi, limlom' (MTsz.) is valószínűleg későbbi átvétel a románból.

Mindezek végső forrása a perzsa *sā'is-hānā* 'málhás állat; málha', amely az arab eredetű *sā'is* 'istállómaster, lovasz' és a perzsa *hānā* 'ház' összetételéből keletkezett. A perzsa szó a törökbe kerülve *seksāne*, *seksene*, *seyisane*, *seysāne* alakot nyert, jelentése 'teherszállító ló; teher, poggyász; istállófelszerelés' volt.

A török szó meghonosodott a balkáni nyelvekben; vö. szbhv. *seksāna*, *sejsāna*, *seisana* 'málhás ló'; újabban: 'a menyasszony kelengyéjével megrakott ló'; Boszniában: 'az a személy, aki a menyasszony kelengyéjét szállító lovat vezeti'; blg. *sejsaná*, *seksaná* 'málhás ló'; rom. *sacsana* 'málhás ló; málha'; újgrg. σαῖσανάτς 'málhás ló'.

A magyarba több úton és különböző időkben került. A hódoltság kori, 'málhás nyereg' jelentésű *szekszina* (alakv. *szekszena*, *szekszana*) – szóvégi *a* hangja alapján – a szerbhorvát közvetítésével került hozzánk. Ez a szó élt tovább nyelvjárásainkban, ahol újabb szerbhorvát, illetve román átvételekkel gazdagodott.

Rech. 363; TESz. 3: 703; EWUng. 1408.

KULÁN

A kulán egy fajta nyeregheveder volt, amely a ló hasa alatt átfutva erősítette a nyeret a ló testéhez. A többi lószerszámhoz hasonlóan, ezt is gazdagon díszítették. Nem volt általánosan ismert szó, egykori létét csak néhány adattal tudjuk igazolni.

1552: „Duo *kwlant*h et vnum nemez” (OkISz.); 1558: „Mantice, *kwlant*, instratum equi ex pilo” (uo.); 1591/92: „*Kulant* vöttem oszpora 20” (TTár 1881: 178); 1603: „Vagion 2 *kulan* de nem kezek” (RadvCsal. 2: 102); 1622: „5 csemer [= arannyal hímzett, gyöngyökkel díszített pánt] *kilántt* [recte: *kulánt*]” (RadvUdv. 1: 68); 1625: „12 *kulántt* dr. 39” (uo. 108).

A hódoltság után kiveszett nyelvünkéből.

Előzménye a török *kulan*, *kolan* 'nyeregheveder; gurtni'. A mai törökben inkább *kolannak* hangzik, s nemcsak nyereghevedert, hanem mindenféle gurtnit jelent, amit sátorkészítésnél, szállításnál, kocsiderék megerősítésénél stb. használnak. Egyes nyelvjárásokban színesen szőtt vagy hímzett, széles övet is jelent.

A török szó behatolt a balkáni nyelvekbe; vö. szbhv. *kòlan*; blg. *kolán*; mac. *kolan*; alb. *kollán*; rom. R. *colàn*; újgrg. *koláni*: 'nyeregheveder'.

A magyar *kulán* – *u* hangjából ítélve – közvetlenül a törökből való.

TESz. 2: 662; Rech. 245; EWUng. 843.

TURBA

Bőrből készült tarsoly, táska, amelyben leginkább pénzt tartottak és szállítottak. Rendszerint kis lakattal, kulccsal be is lehetett zární. De jelentett a *turba* erős, durva anyagból készített kis szőr-

zsákot, tarisznyát, iszákot is, amiben apróbb ruhaneműket és más útikellékeket, a lovak számára pedig takarmányt, zabot lehetett szállítani. Forrásainkban nem mindig világos, hogy adott esetben mit tartottak a turbában.

Tarsolyt, tarisznyát, zsákot jelent a következő adatokban: 1528: „Item *thwrbam vnam*” (TTár 1895: 5); 1543: „Wlgo *turbatht II*” (OkISz.); 1545: „Eg *twrba*. Eg ponwa. Eg öreg zyr sak” (uo.); 1555: „Item gŷwrycko albertnak sablaŷath pws kayat *twrbayat* hatta” (MNy 23: 66); 1604: „Egy czifrás *turbában* némi-nemű aprólékok” (TTár 1888: 572); 1625: „költésem is fejez ruhanemű eszközömmel *turbában* lova farán levén” (KeményÖn. 71); 1662: „Egy *turbácska*, melyben tiszta keszkenők vannak” (TTár 1884: 146); 1679–81: „A *turbára* való egyik kis lakatot kolcsostól el kell hozni” (TTár 1883: 160); 1702: „*turbák*, levéltartótáskák, tarisznyák” (SzegSz.); 1741: „utra való bőr *túrba*” (TTár 1903: 565).

Pérez szállítására szolgáló táskát, tarsolyt jelent a következő adatokban: 1566: „Egy nyihany nap mulva ismeg eliöue az hispan es hoza egy *turba* penszt” (NySz: Helt: Mes. 454); 1636: „Tegyétek oly *turbába* pénzeteket, mellyben menyországig vihessétek” (NySz: Pázm: Préd. 452); 1672: „inasomnak lova farára köttetém pénzes *turbamat*” (MonÍrók 8: 320).

Takarmány szállítására alkalmas zsákot jelöl ebben az adatban: 1673: „A kötőlékec, melyekben az ő egyben rakott takarmányokat magockal hordozzác, ezec: a *turba*, táska, iszák” (NySz: Com: Jan. 93).

A *turba* szó elterjedtségét mutatja, hogy szólás is keletkezett vele kapcsolatban: 1598: „El lopták az *turbát*, de had iáron, nálam az kulcza”. (NySz: Decsi: Adag. 162). Olyan ember vigasztalására mondták, aki valamely dolognak elvesztette a lényegét, de azon örül, hogy megmaradt a héja, a takarója (CzF). A szólás ismert volt még a 19. században is (NySz.).

A *turba* közszóként ma nem használatos, csak néhány dél-magyarországi nyelvjárás őrzi emlékét, jelentése 'tarisznya, batyu' (MTsz., SzegSz.).

Előzménye a török *torba*, R. *tobra*, *tubra* 'bőrtarsoly, erszény, bőrszák'; ritkábban: 'szőrszák, zabos zsák <lónak>'. A törökség nagy területén ismert szó.⁵⁷ A török szó meghonosodott a balkáni nyelvekben; vö. szbhv. *tórba*; blg. *torba*, R. *turba*; mac. *turba*; alb. *torbë*; rom. *tórbă*; újgrg. *topbâc*; 'tarsoly, zsák'.

A magyarba közvetlenül a törökből is, szerbhorvát közvetítéssel is kerülhetett. A magyar adatok első szótagjában egyöntetűen *u* hangot találunk. Ez leginkább a korabeli török nyelvben meglévő *o ~ u* váltakozással magyarázható, a *torba* mellett feltehetőleg volt a törökben **turba* alakváltozat is. Hasonló jelenséget figyelhetünk meg a *csuha* és *kulán* szónál.

Rech. 401; TESz. 3: 1002; EWUng. 1562.

SZOMAK

Bőrtömlő, bőrkorsó, elsősorban víz, ritkábban bor, olaj stb. tárolására. A bőr külső felületét skófiummal himezték.

A 16. század végén jelenik meg forrásainkban, a 17. században igen gyakori: 1581: „egy ezüstös aranyas *zomakot*” (SzékOkl. 4: 76); 1591: „Judith asszony szolgáló leányanac kezében valami kiseded tömlő avagy *zomok* bort, olayt, darat, parat, saytot es kenyeret ada” (NySz.: Pécsi: SzüzK. 126); 1603: „Az en zekreniemben vagion egy pwzdra, vagion 2 zamzirigh, vagion *zomakh* egy” (RadvCsal. 2: 104); 1607: „Poculum coriaceum turcicum vulgo *zomok*” (OkISz.); 1612: „Egy *zomák* aranyas czápából csinált” (RadvCsal. 2: 181); 1648: „Becsülettel uettem Edes Battiam Uram az kegyelmed nekem küldöt késeket *zomokkal* edgiüth” (ZrínyiKörm. 107); 1651: „*Szomakjában* egy chöp vér be-szálankozot” (NySz: Zrínyi: ASyr. 229); 1664: „Egy lóitató *zomok*, öreg” (TTár 1885: 607); 1683: „Egy bőr-korsóforma *zomák*, egészen skófiommal tűdzött” (Monfrók 24: 239); 1723: „Borza-túróval rakta vala meg tarsolyát és kótya-vetyére adott *zomakos* táskáját” (NySz: Csúzi: Sip. 286).

A hódoltság után használata elhalványult, bár még Czuczor–Fogarasi és Ballagi szótárában találkozhatunk vele: „*Szomak* – Ivóedény, melyet a katonák utazáskor magokkal hordanak” (CzF); „*Szomak* – útravaló ivóedény; *szomakos táska*” (Ball.). Utánuk azonban teljesen eltűnik, a népnyelvben sem őrződött meg.

Előzménye a török *sumak*, *somak* 'bőrtömlő víz tárolására; vizeseledény, kulacs-féle ivóedény'. A török szó etimológiája nem teljesen tisztázott, egyik vélemény szerint összefügg a *su* 'víz' szóval.⁵⁸ A balkáni nyelvek nem ismerik, egyedül egy 18. század elejéről származó újjörög forrásban fordul elő: *σουμάκι* 'bőrkorsó' (Rech. 374: 1709 ST 376). A magyarba tehát minden bizonnyal közvetlenül a törökből került. Az ar. *summāq* 'ecetfa' számos európai nyelvben fellelhető megfelelőjével nem kapcsolható össze.

Rech. 373; TESz. 3: 779; EWUng. 1447.

KEFE

Kezdetben a loápolás műszava volt, lószőr-vászonból készített csutakoló eszközt jelentett. Török kori forrásainkban feltűnően ritkán találkozunk a szóval, s ezekben az adatokban sem határozható meg pontosan a jelentése. Az első olyan adat, amelyben a mai funkciójának megfelelő jelentés mutatkozik, 1741-ből való.

1552: „Eg *kefe*” (OkI Sz.); 1608–21: „Három *kefécske* 15 oszporán” (TTár 1878: 157); „Két *keffe*” (uo. 159); 1707 [egy magyar – latin – német – szláv szójegyzékben]: „*Keffe* – Setaceum – Roszbirsten – *Keffa*” (MNy 8: 128); 1708: „*kefe*: muscarium setaceum” (PP); 1741: „Egy köntös tisztító *kefe*” (TTár 1903: 558).

Származéka, a *kefél* ige Csokonainál (1795/1922) 'kefével tisztít', Gvadányinál (1790/1904) 'korhol, ócsárol' jelentésben fordul elő (TESz.). Az eredeti loápoló szerszám funkciójára utal ez az ugyancsak

Gvadányitól származó adat: 1807: „Mint lovat, szőrit úgy *kefélte* (Ézsau); mely öszve tsumózott, aztat le-metélte” (NySz: Gvad: RP. 15).

A *kefe* szó és származékai ma az egész magyar nyelvterületen ismertek. Az egykori lóápoló szerszámból életünk sok területén alkalmazott használati eszköz lett (*hajkefe, fogkefe, ruhakefe* stb.).

*Ke*fe szavunk előzménye a török *kefe* 'a ló csutakolására, tisztítására szolgáló lószőr-vászonból készült kézre húzható zacskó'. A törökben megmaradt a lóápolás műszavának. A balkáni nyelvek közül csak a szerbhorvátban van meg; vö. szbhv. *kèfa* 'lóápoló szerszám' (HASz.), de ennek törökből való származtatása is bizonytalan; közvetlen átvétel esetén ugyanis **éfa* alak volna a szabályos. Lehetséges, hogy a szbhv. *kèfa* a magyarból való.

A magyar *kefe* – hangalakjából ítélve – közvetlenül a törökből származik.

TESz. 2: 422; Rech. 233; UngEISkr. 303; EWUng. 719.

Fenyítés, rabság

Nem kizárólag a hadseregben alkalmazták, hanem az élet sok más területén is a fenyítő eszközöket, s a rabság sem csak katonáknak lehetett osztályrésze. Egy fajta törös bot vagy ólmos korbács volt a *dögönyeg*, egy kalodafajta a *kalafa*, amelyben a megbüntetendő személy lábát megbotozták. A rabok kezére, lábára, nyakára helyezett bilincset *csincsérnek* nevezték. Ekkor honosodott meg nyelvünkben a rövid nyelű, szíjból font ostor neve, a *korbács*, s a különös jelentésváltozáson átment, eredetileg gályarabot jelentő *pajzán* szó. Ma már csak történeti művekben és irodalmi alkotásokban találkozunk a szomorú emlékü Héttorony börtönnek török eredetű *Jedikula* nevével.

KORBÁCS

Rövid nyelű, szíjból font ostor.

Adatok: 1585: „mastix: Ostor, *korbats*” (Cal. 642); 1593: „Tegnap hozak megh az *korbatsol*” (Telegdy 121); 1604: „lengyel *korbács*” (TTár 1888: 572); „*Korbác*z – Mastix” (MA); 1608–21: „Két *korbácsot* 120 oszporán” (TTár 1878: 155); „két *korbácsocska*” (uo. 159); 1633: „egy kis arany paraszt *korbács nyél* ... egy elefánt csontból csinált *korbácsnyél*” (RadvUdv. 1: 292); 1659: „Testemet *korbácsal* nem sanyargatom” (NySz: Czegl: MM. 91); 1663: „elég *korbács* kaftányt adának az tatárok ... az szegény Haller Gábornak is juta itt az *korbácsban*” (MonÍrók 8: 336); 1673: „*Korbátssal* fel-készült juhász: *opilio scutica instructus*” (NySz: Com: Jan. 94); „Bika bűrből csinált merő *korbácsoc*, tatár *korbácsoc*: *taureae*” (uo. 136: NySz.); 1679: „Egy öreg gyöngy ö(v), *korbács* formán füzve” (Nyr 42: 360); 1680: „Egy nádnyelű *tatár-korbács*” (MonÍrók 24: 685); 1736: „*tatár korbácsot* viselt” (uo. 11: 349).

Származékai: *Korbácsoz*, *korbácsol*, *megkorbácsol* 'korbáccsal megnyit'; 1615: „Az segény soczét így *korbácsiozza*” (NySz: Zvon: Pázm. P. 208); 1659: „Nem látok penig az írásban *megkorbácsoltatot* véres testnek kívánását” (NySz.: Czegl: MM. 93); „A testnek *korbácsolása*” (NySz: uo. 131); 1663: „Szilvási uramat ... jól *megkorbácsolák*” (MonÍrók 8: 336); 1759: „Ha másszor a szót hajtja, keményen *megkorbácsoltatik*” (Oklsz.). – *Korbácsos* 'önmagát korbácsoló, flagelláns <szekta tagja>': 1669: „A nagy-pénteki *korbácsosok*” (NySz: Czegl: Japh. 247).

A *korbács* főnév és *korbácsol*, *megkorbácsol* származéka közhasználatú szóként él ma nyelvünkben. Nyelvjárásainkban a *korbács* mellett *korbács* (MTsz.), *kolbács* (ÚMTsz.) alakváltozatai is vannak. A falun használt *korbács* nyele lehet rövidebb vagy hosszabb (kb. 1 m hosszú), kötele erős, vastag és sokszor görcsök vannak rajta; elsősorban bivalyok hajtására használják. Vö. MNL 3: 270.

Korbács szavunk török előzménye a R. **kurbaç*, mai *kirbaç* 'ostor, korbács, kancsuka'. A török szó meghonosodott a balkáni

nyelvekben; vö. szbhv. *kòrbāč*, *kùrbāč*, *k̀rbāč*; blg. *gãrbáč*; alb. *kërbáč*; rom. *gîrbáci*; újgrg. *κουρμπάτσι*, *κηρμπάτσι*: 'korbács'. Vö. még le. R. *korbacz*; or. N. *karbáč*: 'ua.'. Eljutott távolabbi nyelvekbe is; vö. sp. *corbacho*; fr. *courbache*, *cravache*; ném. *Karbatsche*: 'ua.'.

A magyarba közvetlenül a törökből is, a déli szláv nyelvek közvetítésével is kerülhetett. Ezen túl gondolnunk kell arra is, hogy megismerésében a 17. században Erdély területére többször betörő krimi tatárok is „szerepet játszhattak”. Erre utal a forrásainkban gyakran előforduló *tatár-korbács* kifejezés.⁵⁹

A magyar *korbács* *o* hangját az oszmán-török *kırbaç* *i* hangjával szemben legegyszerűbben a szbhv. *kòrbāč* alak beiktatásával magyarázhatjuk. Török hangtörténeti ismereteink azonban megengedik azt a feltételezést, hogy a török *kırbaç* szónak ebben a korban volt *kurbaç* alakja is. Az illabiális illeszkedés ugyanis ekkor még nem volt kialakulva, a mai *i* – *a* és *a* – *i* hangkapcsolatok *u* – *a* és *a* – *u* hangkapcsolatokból alakultak. Ezt a feltevést egyébként a szerbhorvát és újgörög adatok is alátámasztják. A török **kurbaç*-ból pedig – figyelembe véve a török *u* ~ *o* váltakozást, s a magyarban érvényesülő *u* > *o* nyiltabbá válási tendenciát – könnyen létrejöhetett a m. *korbács* alak. Hasonló hangmegfelelés mutatkozik a m. *bulya* szó török *bula* ~ *bola* előzményében; a magyar alakváltozatokban is megtalálható ez a változás a *futa*, *fota* és *fosztán*, *fosztán* szavakban.

TESz. 2: 570; Rech. 238; UngEISkr. 323; EWUng. 796.

DÖGÖNYEG

Furkósbot, bunkós bot; törös bot; ólmos korbács, szij. Az alapszót jobbra csak szótárakból ismerjük, származékaira inkább találunk közhasználatú adatokat.

Adatok az alapszóra: 1577: „*dögeniegh*: cestus, est corium cum plumbo infuso vel baculus pugilum, ein stritkolb” (NyF 45. sz. 25; KolGl.); 1582: „A szegeny rabokat veric *dögönyec* fackal” (NySz: Born. Ének 131); 1585: „dolonos – *Dögenyeg* hancsár, pácza az kiben belől hanczár vagon” (Cal.); 1604: „Dolon – *Dögönyeg*, Olly paltza, kiben belől hancsar vagon elreytve” (MA); 1708: „*dögönyeg* – Dolon” (PP); 1792: „*dögönyeg* – magábann hegyes tört elrejtő pálca” (SzD²). Vö. még 1862: *dögönyeges* sétabot; *dögönyeges* gyilkos (CzF).

A *dögenyeg*, *dögönyeg*ből azonos jelentésű *dögeny*, *dögöny* alak vonódott el, majd ebből *dögönyöz* igealak keletkezett: 1673: „Láncsáckal, dárdáckal, *dögenyeckel*, lantz fáckal által vervén” (NySz: Com: Jan. 149); 1628: „Noha fustélyockal *dögönősz*, halgatással túrjúc” (NySz: Prág: Serk. 803); 1748: „Veszszenek el az ördögök minden kinzó szerszámokkal, mert *megdögönyözhetik* valamikor azt a szabadon futkározó, bezegg új czimborát” (NySz: Fal: Ne 63).

A *dögönyeg* és *dögöny* névszó kiveszett nyelvünkéből, a *dögönyöz*, *megdögönyöz* 'dögönyeggel, bunkós bottal üt' igei származék azonban megmaradt. Mai szóhasználatunk szerint már nem bunkós bottal, hanem ököllel való ütlegelést, legújabban pedig nyomkodást, masszírozást jelent. Az Udvarhely megyéből közölt *dögönyöl* (MTsz.) újabb képzőcserével jöhetett létre.

Dögönyeg szavunk előzménye a török R., N. *degenek*, *degeneg* 'bot, füttykös, dorong, pálca; botütés' (a szó mai alakja *değnek*). Valószínűleg a *deg-* 'elér' ige származéka. A török szó bekerült a balkáni nyelvekbe; vö. szbhv. R. *degènek* 'botütés <rendszerint a talpra>'; blg. R., N. *degenék* 'füttykös; botütés'.

A magyarba valószínűleg közvetlenül a törökből került. A török *degenek*, N. *degeneg* alakból a zárt *e* hangok labializálódásával s az *n* hang palatalizálódásával keletkeztek a *dögenyeg*, *dögönyek*, *dögönyeg* alakváltozatok.

TESz. 1: 668: *dögönyeg*, *dögönyöz*; Rech. 120; EWUng. 277.

Kézre, lábra, nyakra való bilincs.

Adatok: 1564: „Tres catene tenues ad *Chynchyer* pertinentes” (Oklsz.); 1568: „Nagy hosszú *csincserén* renndel vonsszák őket” (RMKT 8: 41); „Mikent birnac az rabbal; lábain, kezen *czinczer*, lancz” (NySz: Mel: SzJán. 494); 1578: „Compedes 3. *Chynger*” (Oklsz.); 1598: „*Czenczér* es beko” (RMKT² 1: 256); 1603: „sok *czönczertül* enis kinban uoltam” (uo. 186); 1611: „*czönczér*, kaloda labokon niugodgiek” (uo. 438); 1628: „El kopot a rabságnac *csincseré*” (NySz.: Prág: Serk. 1008); 1641: „Lábain vas lévén, kezén *tsintsér* fűgvén” (NySz: Tyúk: Józ. Előb. 17); 1660: „Tömlöcze fenekén a vasak és *csincserék* közt sohajtoznak” (NySz: Megy: 6 Jaj. IV. 18); 1673: „korbácsoc, *csincseréec*, beléncsec” (NySz: Com: Jan. 136); 1684: „Nyakra való *csincser* nro 8 ... Kézre való *csincser* nro 2.” (MonÍrók 24: 706); 1697: „Keze, lába, dereka erős lanczokkal, *csincseréekkel* és kalodáckal kötözve vagyon” (NySz: TKis: Pan. 30).

Származékai: *Csincserés* 'csincserrel ellátott; megbilincsel': 1606: „*Czentseres* Porazra” (RMKT² 1: 240); 1628: „Keze volt *csincseres* és nyaka volt lánczos” (NySz: Prág: Serk. 737). — *Csincseréz* 'megbilincsel': 1669: „A foglyok lánczon tartatnak, kalodáztatnak, *tsincseréztetnek*” (NySz: Pós: Igazs. I. 665); 17. sz. m. f.: „Egy brassai szászt fogattam meg; kalodáztattam, tömlöczeztem, *csincseréztettem* nem kevés ideig” (NySz: RákF: Lev. I. 71).

A hódoltság után használata elhalványult. A köznyelvben ma nem ismeretes, de fennmaradt a tiszántúli népnelvben. A MTsz. Nagyváradon és Hegyalján ismeri, az ÚMTsz. pedig Nagyszalon-táról közli ezt a népköltészeti adatot: „Te cimbalmos néked jót kívának, *csincserből* a kezedre vaskesztyűt szának”.

Előzménye a török *zincir*, *zencir* 'bilincs, béklyó', amely a hasonló jelentésű perzsa *zinjír*, *zänjír* átvétele. A törökök révén elterjedt a balkáni nyelvekben; vö. szbhv. *sindžir*; blg. *sindžir*; alb. *zin-hír*; rom. R. *zingír*: 'bilincs'.

A magyarba feltehetőleg közvetlenül a törökből került, bár a szerbhorvát közvetítés lehetősége sincs kizárva. Az átvétel idején még idegen *dzs* hangot a magyar nyelv *cs*-vel – egy adat tanúsága szerint részben *gy*-vel is – helyettesítette. E szóbelseji *cs* hang asszimiláló hatására lett a szókezdő török *z* – ill. szbhv. *s* – hangból *cs*. Az első szótagbeli *i* és zárt *e* magánhangzó a magyarban *ö* hanggá labializálódhatott, a második szótagbeli *e* pedig az *-ár, -ér* végű szavak analógiájára megnyúlt. Így alakultak ki a szó *csincsér, csencsér, csöncsér* alakváltozatai.

TESz. 1: 533; Rech. 431; EWUng. 216.

KALAFÁ

Egy fajta kaloda, amelyben a megbüntetendő személy kikötött lábait megbotozták.⁶⁰

Adatok: 1618: „300-t ütének az talpára *kalafával*” (ETA 2: 257); 1666: „A törökök *kalafájában* vereti meg a talpát” (NySz: Matkó: HRoml. 122); 1667: „A törökök *kalafája* után is gehennát érdemlök” (NySz: Sám: 3 Fel. 14); 1674: „És annak ösztöne kaloda, bilincs, zár, | Száraz *kalafája* volt rettentő tatár” (MonÍrók 36: 484); 1679: „Galló Takácsnak is Szentkirály határán | Fogsága megesik, búsul az *kalafán*” (KecsKT 2: 502). Egy alkalommal – latin szövegben – *falaka* alakban fordul elő: „*falaka* – caudex; kaloda” (Bartal 714: Star. XIII. 6).

Származéka: *kalafáz, megkalafáz* 'kalodába zár, megbotoz': 1637: „és így tréfáltanak velem, hogy az nagyságod boincát (!) igen *megkalafázták*” (RGyPorta 283); 1672: „Az tömlöcztartót keményen *megkalafáztatta* érette, hogy kiadta hire nélkül” (MNy 13: 24); 1682: „kapitanyommal is becstelenül bánnak, ma el is indították volt hogy *megkalafázzák*” (TME 8: 281).

18–19. századi szótáraink még ismerték a szót, de utána kivesztett nyelvünkéből.

Előzménye a török *falaka* 'egy fajta kaloda, amelybe talpbotozás előtt a lábat beszorítják; talpbotozás'. A törökbe az arabból került, esetleg perzsa közvetítéssel; vö. perzsa *falaqa* 'talpbotozáskor használt kaloda' < ar. *falaqa* 'ua.'. – *szl. levélgyűjtemény*

A törökök révén elterjedt a balkáni nyelvekben; vö. szbhv. R. *fâlake, vâlake, fâlage* [többes számú alakok], mac. R. *falaka, falaga*; blg. R. *fâlaga*; rom. R. *falaga*: 'talpbotozáskor használt kaloda'. A francia *falaca* 'ua.' (Larousse 3: 399) közvetlenül az arabból való.

A magyarba a törökből került; a török *falakából* hangátvetéssel jött létre a m. *kalafa*, amit a *kalodával* való hangtani és jelentéstani hasonlósága, valamint a *fa* népetimológiás beleérzése is elősegített.⁶¹

TESz. 2: 315; Rech. 148.

JEDIKULA

Konstantinápoly régi városfalában lévő héttornyú börtönrendszer, ahová az előkelőbb foglyokat zárták.

Adatok: 1549: „commendo Ex *Jedicula*” (LevT 1: 59); 1587: „vizsik *jediculában*, azaz hét toronyban” (MonÍrók 30: 18); 1635: „Az árulókat *jediculában* rakják” (RGyLev. 269); „aláhozatja az börvárbúl Székely Moisset és *jedikulába* viteti” (uo. 317); 1642: „Székely Moyses elébbeni helyén az *jeddikulában* [van]” (uo. 668); 1647: „az 20.000 tallért küldje meg Ngd hamar, minekelőtte az *jediculából* kihozzák, azelőtt, mert bizony késő azután” (uo. 889); 1666: „*Jedicolával* fenyegettek” (TME 6: 305); 1680: „Az *jediculában* lévő rabok” (uo. 8: 93); 1683: „pénnélkül bé ne jöjjetek, mert bizony mind edgyig *Kúlában* [sic!] vetnek” (KecskT 2: 399).

E szomorú emlékű épület nevét ma már csak történeti munkákból, török tárgyú regényekből ismerjük.

Előzménye a török *Yedikule* a „Hét torony” nevű várfalrendszer Konstantinápoly déli oldalán. A bizánci császárok építették, a 13. században fejezték be. Az Oszmán Birodalom idején a bu-

kott vezérek, háborús hírt hozó követek és más magasabb rangú személyek börtönként használták. A *yedi* 'hét' számnév és *kule* 'torony' (< arab-perzsa *qulla*) összetételéből keletkezett elnevezés.

A török szó ismert volt a balkáni nyelvekben is; vö. szbhv. R. *jedikula*; blg. R. *jedikula*; rom. R. *Ediculá* (var. *Decula*); újgrg. R. $\gamma\epsilon\tau\eta$ *κουλάς*: 'a Héttorony nevű börtön'.

A magyar adatokban az összetétel második tagja, a török *kule* 'torony' mindig *kula* alakban fordul elő. Ebből arra lehetne következtetni, hogy a déli szláv nyelvek közvetítésével került hozzánk. Egy ilyen szó esetében azonban ez aligha volna helyes feltevés. Maguk a nyelvi megfelelések sem teszik ezt szükségessé. A *kule* szónak a törökben is lehetett régen magánhangzó-hasonulásos *kula* alakja, s a magyar magánhangzó-harmónia is *kula* alakot kíván.

Rech. 419.

PAJZÁN

Hódoltság kori forrásainkban két jelentésben fordul elő. Jelent egyrészt gályarabot, másrészt a ló jelzőjeként kocsi mellett szabadon futót, betörtlent.

Adatok 'gályarab' jelentésben: 1643: „Az selyem kapczákat kglis uram el nem készittethetem, meddég az *pajzánok*, rabok az tengerrül meg nem jönek az hajókkal” (RGyLev. 723); „az Fejértengerrül az gályák bejönnek szent Demeter napba, s az *pajzánok* rabokat mondják, hogy meg tudják kötni” (uo. 724); 1684: „konstantinápoli házait császár rabjaival (kiket ők *paizánoknak* neveznek) fölásották” (TME 8: 380).

Adatok 'kocsi mellett szabadon futó <ló>; idomítatlan, betörtlen <ló>' jelentésben: 1677: „erős lépő *pajzán* lovat” (TelOkl. 357); 1678: „valami rosz *pajzán* lovakon kívül egyebet nem nyerhettek” (MonÍrók 18: 181); 1697: „lovász nyergen kerek pisztolyok, többin csak *pajzán* nyergek” [= *pajzán* lóra való nyergek] (RadvCsal. 3: 360); „felszabadításával egy *pajzán* lovam legyen övé” (uo.); 1704: „Magam is csak egy

pajzán lovamon szaladtam” (NySz: RákF: Lev. I. 57); 17. sz.: „*pajzán* és szekeres lovak” (NySz: TörtT² I: 164 [= 1881: 164]).

A szó eredeti 'gályarab' jelentése teljesen elhalt, csak a 19. században előforduló 'elhagyott, árva' jelentés utal rá. Második jelentésének kialakulását elősegíthette a *pajkos* szóval való keveredés. A kezdetben csak lóra alkalmazott 'betöretlen, szabadon futó' mn. alapján gazdag jelentéskör alakult ki, most már személyre vonatkoztatva: 'gyors, fürgé' → 'vakmerő, hetyke' → 'nyalka, takaros' → 'csintalan, pajkos' → 'könnyelmű, léha, illetlen' → 'haszontalan, hitvány <személy vagy dolog>'. A régiségben a szó származékai, mint *pajzányan* [= *pajzánul*], *pajzánkodik*, *pajzánság* a mainál változatosabb jelentésben található meg. Pl. Gvadányi Falusi Nótáriusában (1790) olvashatjuk: „Gavallért *pajzányan* [= takarosán, csinosan] öltöztette” (NySz: Gvad: FNót. 48). Vö. CzF, Ball.

A szó gazdag jelentéstartalma megőrződött a nyelvjárásokban. Vö. MTsz.: 'szabadjára hagyott <ló>; elhagyott árva; szolgálat vagy foglalkozás nélküli; használatlan; hanyag; rossz, hitvány'. OrmSz.: 'olyan baromfi, amelyik nem tojik; olyan menyecske, aki elhagyta az urát, gyermeke nem volt, cifrán jár; rosszul hizott <hízó>'.
Mai köznyelvi jelentése: '<szexuális vonatkozásban> pajkos, zabolátlan; pikáns'.

Pajzán szavunk végső forrása a perzsa *pāy-zān* 'szolga' (< *pāy* 'láb' és *zān* 'ütött' melléknévi igenév; eredeti jelentése tehát 'lában ütött' azaz 'vasra vert'). Ez a perzsa szó bekerült a törökbe; vö. török *payzen*, *payzan* 'lában megbilincsel, fogságba esett, elítélt <rab>; szolga, paraszti munkát végző; közvetítő, kerítő; semmirekellő, haszontalan'.

A balkáni nyelvek nem ismerik a szót, a magyarba tehát közvetlenül a törökből származott. A cseh *pajsan* 'lator' és a rom. *păizán* 'pajkos, könnyelmű' a magyarból való.

Rech. 323; TESz. 3: 61; BenkőEml. 313–315; EWUng. 1098.

Közigazgatás

A birodalom legnagyobb katonai és közigazgatási egysége a *vilájet* volt. Ez több körzetre, *lívára*, az pedig még kisebb egységekre, *náhijékre*, illetve *kazákra* (bírószági körzet) oszlott. Ezeket az arab eredetű elnevezéseket azonban hiába keressük a magyar forrásokban, a *líva* és *kazá* egy-egy forrásból van adatolva,⁶² a *vilájet* és *náhije* egyáltalán nem fordul elő. Helyettük török szavakat, illetve belőlük magyarosított kifejezéseket találunk.

Tisztségviselők

A tartomány élén a *pasa* rangú *beglerbég* állott, s a magyar használatban a *beglerbég* helyett igen gyakori volt a *pasa*, *basa* elnevezés. A budai *beglerbégeket* is általában *budai pasáknak*, vagy még inkább *budai basáknak* nevezték.

A kormányzó helyettese — hazai szóhasználatban — a *kajmakám*, illetve *kihája*, portai képviselője a *kapikihája*, hírvivője a *csausz* volt (ez utóbbi a közigazgatás számos más területén s a katonaságnál is működött). A tartományi kancellária vezetőjét *rézefendinek*, az istálló felügyelőjét *imrehornak* nevezték.

A középső közigazgatási egység, a *liva* török megfelelője a *szandzsák*, élén a *szandzsákbéggel*. A magyar használatban a *szandzsákbég* összetétel mindkét tagja külön-külön is jelenthette a szandzsákbéget. A szandzsákbég helyettese az *alajbég* volt, egyúttal a szandzsák szpáhijainak vezetője.⁶³

Mint ahogy a török birodalomban a magasabb tisztségviselőket rendszeresen cserélték, s a tisztségeket könnyen el is lehetett veszíteni, a tisztségétől megfosztott személy jelölésére szolgáló *mazur* vagy *mazul* kifejezés általánosan ismert volt a hódoltságban.

A mindennapi élet ügyeit a különféle feladatköröket ellátó alacsonyabb rangú tisztségviselők, felügyelők, az *eminek* és *basik* – magyar szóhasználatban *emíngék* és *basák* – intézték. Ez utóbbiak közül legismertebb volt a *szubasa*.⁶⁴

BASA, PASA

Etimológiailag két különböző szó, eredetileg jelentésük is különbözött. A magyar használatban azonban a két szó teljesen összekeveredett, ezért e szavak bemutatását – a szokásostól eltérően – etimológiájuk tisztázásával kell kezdenünk.

A két szó egyik eleme a török *baş* 'fej' szó, amely a különböző katonai és polgári tisztségek és más fogalmak nevével összekapcsolva, a birtokos jelzős szerkezet második elemeként, *başı* alakban azt jelenti, hogy 'valaminek a feje'. Pl. *bölük başı* 'a csapat feje', *çauş başı* 'a csauszok feje', *haram başı* 'a haramiak feje', *oda başı* 'az odának nevezett katonai egység feje' stb.

A két szó másik alapja a török *paşa* szó. Ez olyan rangot jelentett, amit a katonai és polgári igazgatás magas állású tisztségviselői, köztük a tartományi kormányzók: beglerbégek, a 16. század végétől pedig már a szandzsákbégek is megkaptak. Mivel a beglerbégek mindig viselték, őket általában pasaként emlegették. A török *paşa* szó etimológiája nincs megfelelően tisztázva. Valószí-

núleg összefügg a perzsa *pādišāh* 'perzsa uralkodó, padisah' szóval; más magyarázat szerint pedig a török *baş* 'fej' szóból származik. A szókezdő török *p ~ b* váltakozás eredményeképpen a *paša* szónak már a törökben is volt *baša* változata (vö. DS).

Mindkét török szó bekerült a balkáni nyelvekbe — és más európai nyelvekbe is —, de úgy, hogy a 'tartományi kormányzó' jelentésű török *paša* hatására a 'valaminek a feje' jelentésű *başı* is *baša* alakot vett fel. Ezt a változást elősegíthette az a körülmény, hogy a szláv nyelvek a török *başı* szóvégi *ı*-jét többes szám jelének érezték. A birtokos jelzős szerkezetekben tehát a déli szláv nyelvekben a **başı* helyett *baša* alakot találunk, mint pl. *bùljukbaša*, *čaušbaša*, *hàrambaša*, *òdabaša*.

A keveredés tovább folytatódott a magyarban, ahol a birtokos szerkezetekben a *basa* szó helyettesíthető volt a *pasa* szóval: *bulyuk basa ~ bulyuk pasa*, *csausz basa ~ csausz pasa*, *harámbasa ~ harám pasa*, *oda basa ~ oda pasa*. Másrészt a *pasa* is helyettesíthető lett a *basával*: a budai tartomány (*pasaság*) fejét pl. nem *budai pasának*, hanem *budai basának* nevezték. Így emlegetjük ma is a *budai basákat*, az *utolsó budai basát* stb.-t, holott ők valójában nem *basák*, hanem *pasák* voltak.

Az elmondottakból következik, hogy a magyarban mind a *basa*, mind a *pasa* szónak kettős jelentése van. A *basa* szóösszetételekben — a nyelvhasználatban az összetétel első eleme el is maradhat — kisebb-nagyobb katonai és közigazgatási tisztségviselőt, valaminek, vagy valakiknek a fejét, vezetőjét jelenti. Másodlagosan jelenti a tartomány legmagasabb rangú személyét, a tartomány kormányzóját, a pasát. A *pasa* szó viszont elsődlegesen jelent tartományi kormányzót, másodlagosan kisebb-nagyobb rangú katonai és közigazgatási tisztségviselőt. Ezenkívül még bizonyos magas rangú tisztségviselők címként, rangként viselték a *pasa* (alakv. *basa*) címet.

Nézzük ezek után az adatokat.

Adatok 'helytartó, kormányzó' jelentésben: 1490: „Terekechtwl nerel aýandokokath ... ne kerengethned *bassayokath*, ne fenegedned w chazarokath” (RMNy. 2/2: 5: TESz.); 1540: „az egyketh *bassahozy* kwltem az rabok kezeh” (LevT 1: 11); 1548: „kõniergik azon az *Passanak*” (uo. 51); 1549: „nehanyath *bassanak* Bwdara kwlthem” (uo. 49); 1566: „boznai *basa*” (MonOkm. 30: 33); 1582: „Mi Aly *Passa* az hatalmas Istennek jó akaratjából török császárnak fő helytartója Budán, és gondviselője Magyarországnak” (TME 3: 21); 1593: „Bizon dolog hogj igen uertik otfen az Budaj *Basat*” (Telegdy 42); 1607: „Ezeket ... az budai *passa* lázasztotta fel” (TTár 1882: 430); 1628: „Ali *Bassának* és Mehemet *Bassának* idejekben” (TME 4: 74); 1644: „Az bácsi *basa* ittlétében vettünk egy róka bőrt ajándékban” (uo. 1: 112); 1663: „méltóságos, tekintetes és nagyságos vitézli vezér Ali *pasha*” (uo. 9: 438); 1686: „az Ali *passa* hitlevelit sem láttam soha” (MonOkm. 15: 44); 1718: „egy *pasa* ide érkezvén” (Mikes 9); 1738: „a *pasa* ... lovasokat küldé előnkbe” (uo. 135).

Magas rangú tisztségviselők címeiként lásd a következő kifejezéseket: *defterdár pasa/basa*, *kapudán pasa/basa*, *kajmakám pasa/basa*, *szeraszker pasa/basa*, *szerdár pasa/basa*, *sziliktár pasa/basa*, *vezér pasa/basa*.

'Valaminek a feje' jelentésben lásd a következő kifejezéseket: *bosztandzsi basa/pasa*, *bulyuk basa/pasa*, *csaus basa/pasa*, *cseribasa/pasa*, *hárámbasa/pasa*, *hasznadár basa/pasa*, *kapucsi basa/pasa*, *odabasa/pasa*, *szejmen basa/pasa*, *szubasa/pasa*.

Származékai: *Basaság*, *pasaság* 'a *pasa* tisztsége; a kormányzata alá tartozó terület, tartomány': 1554: „bwday *basasaghez* tartozow tizenketh zanchaksagh” (LevT 1: 144); 1559: „az *bassasagherth* elkewldetthenek” (uo. 329); 1585: „miolta te az *passasagban* be jeottel” (BBL 350); 1594: „*pasasagra* nem mehet” (TTár 1893: 129); 1621: „az *passaságokból* és végvárakból” (TME 3: 310); 1644: „Babilloniai *basasagra* az jancsár agát küldötték” (RGyLev. 764); 1671: „Juszup *passa* váradi *passaságának* idején” (TME 7: 38); 1730: „a vezér mindgyárt három boncsokos *pasaságot* ígére Patronának” (Mikes 92). — *Basáné*, *pasáné* 'a *pasa/basa* felesége': 1583: „Memhet *Bassaneth*” (MonOkm. 42: 125); 1632: „hugát Hafiz *pasánét*” (RGyLev. 51); 1666: „htlmas császár ... az Murtazán *passáné* urát praeficiálta kapitánypassának” (uo. 857). — *Basa alja*, *pasa alja*, *basaság alja*: 'egy *basa* vezénylete alá eső <had>': 1659: „öt *Basaság allya* Török” (NádasdyF 33); 1666: „Jenőben gyúlt is két *passa alja* had” (TME 6:

325); 1671: „az horvátok megverték volna két vagy három *basa-alja* törököt” (uo. 7: 9); 1676: „vadnak hét *passa alja* apró békekkel együtt” (uo. 398); 1683: „négy *basaság*alja ment volt Poson alá” (uo. 8: 351); 1687: „két *Basa-alja* hadat” (TTár 1874: 178). – *Főbasa, főpasa*: 1573: „Az *főpasa* kapuján adtunk tall. nro 14” (ErdPorta 115); 1576: „Az *főbasának* ... Tall. 5000” (uo. 304); 1583: „az *feő Bassa* ... azt mondotta” (MonOkm. 42: 125); 1662: „Tömösvárnak és Jenőnek *főpassája*” (TME 6: 17).

A *basa, pasa* szó a török hódoltság után sem veszett ki nyelvünkől. Történeti tárgyú művekben egykori jelentésüknek és használatuknak megfelelően fordulnak elő. A mai köznyelv megtartotta a *basa* (ritkábban *pasa*) szót családnévként, a *basa* szóból pedig alkotott egy igét, amit ma is használunk. A *Basa* családnév már a hódoltság idején előfordul – vö. 1522: Petrus *Basa* (MNyTK 86. sz. 24: TESz.); 1611: *Basa* István (MonÍrók 7: 235); 1657: *Basa* Tamás (MonOkm. 24: 531). A *basáskodik* 'zsarnokoskodik' igei származék 1847-ből van először feljegyezve (TESz: NSz.: Bajza: Ellenőr 360). Ez a kifejezés az egykori basák önkényeskedéseinek emlékét őrzi.

19. századi szótárainkban még előfordul a *basadohány* 'igen erős török dohány' kifejezés (Kr., Kassai, CzF). Korábbi feljegyzései: 1722: „*basadohány* – ajándékba való finom dohány” (SzegSz: Reizn. III. 505); 1730: „két oka *basa Dohányt*” (MNy 53: 514. Vö. Ethn. 65: 219). Ugyancsak élt egykor a *basaposztó* 'egy fajta kelme' (Zala megyei szó; Kassai 1: 269) kifejezés. – Nyelvjárásaink ismerik a *basa* (Debrecen) vagy *basaparaszt* (Balmazújváros) 'nagygazda, gazdag paraszt' kifejezést; Debrecenben él a 'domb' jelentésű *basahalom* szó (ÚMTsz.), amely a *Basa-halom* tulajdonnév (FNSz. 93) köznevesült fejleménye.⁶⁵ – Gyermekeknél, mesék, elbeszélések, mondák szereplője a *török basa*. A *basa* szó tehát ma is élő, eleven szava maradt nyelvünknek.

SzJIsz. 1: 594; TESz. 1: 255; Rech. 60: *başı*, 320: *paşa*; EWUng. 85, 1123.

Forrásainkban leginkább a szandzsák fejét, azaz a szandzsák-béget jelöli. Ugyanakkor különböző közigazgatási és katonai tisztségnevek után az illető tisztségviselő magas címét és rangját jelölő szóként használták.

Adatok: 1476 k.: „yelenchwk *Alybeg* ýwueseth” (SzabV 10); 1526: „*balibecus*” (Bartal 65); 1549: „Nos *Derwyzbek*” (LevT 1: 49); 1551: „erty te kegelmed az n. *Welibeg* levelebwl” (uo. 77); 1554: „az Ezztergomy *bek*, *Wachy bek*” (uo. 98); 1572: „az végbeli *begeknek* is azonképen meg irtam vala” (ErdPorta 34); „most az szolnoki *bék* szolgái egyet azon nemes nép közzöl ... rabbá töttek” (uo. 42); 1581: „kyt Musztan *beeknek* hywnac” (BBL 220); 1584: „szpahjáknak és *bégöknek*” (TME 3: 22); 1585: „negh *beogh* negy ezer magauat mentek uoltt Kanisa ala” (BBL 347); „az szygetuary *beogh*” (uo.); 1622: „az pasák, *békek* mihozánk jöttenek vala” (TTár 1882: 446); 1651: „Rézmán *bék*” (ZrinyiÖM 1: 88); 1672: „Bánffí Dienes uram által küldötte *Alibek*” (BornA. 112); 1694: „a császárnak Szancsákos *Bikjét* vitték el” (MonÍrók 15: 668). – A 17. század második felében kivételesen már megtalálható *bej* alakban is: 1655: „vigyék Dsivén *bejt* ismét ide” (MonOkm. 23: 231); 1659: „Karás *bej* ... Sorin *bej*” (uo. 24: 572).

A *bég* szó előfordul még számos gyakran használt összetételben, mint *alajbég*, *beglerbég*, *szandzsákbég*.⁶⁶

Származékai: *Bégség* 'a bég tisztsége; a bég fennhatóságának területe, azaz a szandzsák': 1556: „myndõn *beksegnek* byrodalmath” (LevT 1: 193); 1571: „nogrady *beghssygh*” (BBL 46); 1575: „az Jenei *bégségbe*” (ErdPorta 192); 1577: „feyervary *Begseg*” (MNy 10: 137); 1583: „az feõlsegeõd is szomszedsagaert az *begsegeõket* ... megh változtattuk” (BBL 277); 1594: „[boszniai] *bégség*” (TTár 1893: 129); 1628: „az lippai *bégséget*” (TME 4: 16); 1650: „negyven *békség* volt” (TTár 1880: 800). – *Fõbég* 'a bégek között az elsõ': 1658: „*fõ bégh*” (MonOkm. 23: 602); 1671: „Amhett *fõbég*” (TME 7: 33); 1679: „*fübék*” (uo. 2: 69); 1685: „Murteza *fübék*” (uo. 9: 18). – *Békfi* 'a bég fia': 1656: „az Kinán p[asa] szarájában vagyon egy *békfi*” (MonOkm. 23: 436).

A *bég* szó – bármennyire elterjedt volt is a hódoltság korában – jelentéstartalma miatt nem maradt meg nyelvünkben. Természetesen azért ma is ismerjük, de csak történeti tárgyú művekből.

Előzménye a török *beg* 'előkelő úr, vezető személyiség, kormányzó'; méltóságnévként török közigazgatási és katonai tisztségviselők címe.⁶⁷ Elterjedt a balkáni nyelvekben; vö. szbhv. *bëg*; mac. *beg*; blg. *beg, bej*; alb. *bek, beg, bej*; rom. *beg, bëiü*; újgrg. *μπέτης*; 'egy terület kormányzója; katonai tisztségviselő; úr'.

A magyarba feltehetőleg közvetlenül a törökből került; korai előfordulása önmagában nem indokolja a déli szláv közvetítés feltevését. A gyakori szóvégi *g > k* változás, valamint a magánhangzó nyúlása és más változásai – vö. *bég, bék, bög* – már a magyarban mentek végbe.

A 19. században bekerült nyelvünkbe a török *beg* későbbi *bey* alakjából lett *bej* 'úr, gazdag, előkelő ember'. A mai törökben a *bey* mindenkinek járó cím, egyszerűen 'úr'; pl. *Hasan bey* 'Haszán úr'.

TESz. 1: 267; Rech. 63; EWUng. 90.

BEGLERBÉG

A „bégek bégje”, nevezetesen a szandzsákbégek feje, azaz a tartomány katonai és közigazgatási kormányzója. *Pasa* ranggal bírt, két vagy három lófarkat vittek előtte. Nálunk ilyen volt a budai, temesvári, egri, kanizsai, váradi és újvári beglerbég. Bár a *beglerbég* kifejezés sem ritka forrásainkban, még gyakrabban előfordul helyette a *pasa* és *basa* megjelölés.

Adatok: 1540: „mynden *Beglerbegýmnek* ... erewssen meg paran-
chyoltam” (RMNy. 3/2: 3); 1554: „Erdely hadra el valasztotak ... Ibraym
bassath ... *Bekler begeth*” (LevT 1: 144); 1554–55: „az *beglerbegh* Feyer
varath vagon” (uo. 145); 1556: „*bellerbekhez* ... kwldet” (BBL 5); 1559:
„urwmely *Beklerbek*” (LevT 1: 330); 1565: „*Bÿgler bék*” (TTár 1909:

223); 1566: „császár böglerbégnek adta Zygethet” (MonOkm. 30: 82); 1572: „az budai és temesvári *beglerbegek*” (ErdPorta 33); 1599: „*Beokleer beknek*” (Sopron 247); 1612: „*Beglérbék*” (RMKT² 2: 53); 1623: „Kanisának *beglerbékje*” (TME 3: 110); 1629: „Muharrem pasa hozzátok küldetett, ki hatalmas császárnak meghitt böcsületes *beglerbégje*” (TTár 1884: 289); 1633: „egri *beglerbékeknek*” (TME 4: 180); 1661: „tömösvári és jenei végvárainak *beglerbégje*” (uo. 6: 13); 1693: „*Begler Béknek* hijják ezek Agájokat” (GyöngyösiÖK 2: 153).

Származéka: *Beglerbégység* 'a beglerbég tisztsége; a beglerbég hatalma alatt álló tartomány': 1573: „mely Zpahiak Jancharok Az vyzÿ *Beglerbégseg* alatt wannak” (Báthory 1: 233); 1583: „vrumelly *begler begsegeöt*” (BBL 302); 1616: „bosnaországi *föbeglerbékséget*” (TTár 1881: 602); 1628: „egy vezért öt *beglerbékséggel*... mellétek rendeltünk” (TME 4: 14); 1634: „Arabiában *beglerbékséget* viseltem” (RGyLev. 218); 1664: „Kucsuknak [adták] a karimanniai *béglerbégiséget*” (TME 6: 153); 1697: „A török Császár Africában ezeket a *Beglerbégiségeket* birja” (Kom. 36); 1749: „Vannak még a vezér után nagy tisztségek, ugy mint a *beglerbég-ségek*” (Mikes 177).

A hódoltság után kihullott nyelvünkéből, csak török vonatkozású művekben fordul elő.

Előzménye a török R. *beglerbegi* (mai alakja *beylerbeyi*) „a béggek bégje”, 'a vilájet katonai és polgári kormányzója'. A török szó ismert volt a balkáni nyelvekben; vö. szbhv. R. *bèglerbeg*; rom. R. *beglerbèiù*; újgrg. *μπεϊλερμπέης*: 'török tartományi kormányzó'.

A magyarba feltehetőleg közvetlenül a törökből került. A török birtokos jelzős szerkezet végén álló *-i* birtokos személyrag hasonló szerkezetekben mindig el szokott tűnni, adott esetben az önállóan meglévő *bég* szó is elősegíthette az eltűnést. A *beglerbég* alakból kiindulva a magánhangzó változásaival jöttek létre a m. *béglerbég*, *biglerbék*, *böklerbék* alakok, míg a mássalhangzó-változások *beglerbék*, *beklerbég*, *beklerbék*, *bellerbék*-féle alakokat hoztak létre.

TESz. 1: 268; Rech. 64; EWUng. 90.

SZANDZSÁK, SZANDZSÁKBÉG

A *szandzsák* szó eredeti jelentése 'zászló'. Ebből alakult ki a törökben általános – s a magyar hódoltsági területen is ismert – 'török katonai és közigazgatási egység, körzet' jelentés. Ennek a körzetnek az élén a *szandzsákbég* állott. A magyar szóhasználatban azonban a *szandzsákbég* összetételben a *szandzsák* előtaghoz tapadt a 'szandzsákbég' jelentés. Ilyenképpen a *szandzsák* szó kettős jelentésűvé vált, nemcsak a közigazgatási egységet jelentette, hanem – még gyakrabban – az egység élén álló szandzsákbéget is.

Adatok 'a szandzsák kormányzója, katonaságának parancsnoka, azaz szandzsákbég' jelentésben: 1515: „az szenderei *szangziak* Szinan beg” (MonÍrók 3: 14); 1521: „Balibeg, bozniai *zangziak*” (uo. 16); 1535 k.: „parancsolt vót császár az zwonniki *szancsáknak*, hogy ő ... készítene a Drinán sajkákat” (uo. 156); 1550: „az Nandor feyrwary *zanchyokotys varia* az basa tyz ezer nepel” (LevT. 1: 74); 1557: „Memheth Bek Zolnoknak hel tartoya es *zanchyakya*” (LevT 1: 221); 1573: „megparancsoltam az beglerbegeknek és közel valo *zancsákoknak*” (Báthory 85); 1576: „ha szót nem fogadnak, az ki *szancsák*, elveszik tőle a *szanchákságot*” (uo. 323); 1617: „valamennyi beglerbégi, *szandcsáki*, spáhijai ... ott voltanak hatalmasságnak” (TME 3: 195). – Latin nyelvű szövegekben gyakran latinos végződéssel ellátva fordul elő; pl. 1554: „*zansakus* Boznensis” (MonOkm. 29: 247); 1557: „Mwztaffa Begh *zanchyakus* Zegediensis” (LevT 1: 275).

Adatok 'közigazgatási és katonai egység, körzet' jelentésben: 1588: „*szanczagot* adot uolt neki” (BBL 447); 1628: „*sanczák* adattassék” (TME 4: 15); 1655: „adja nekik egy elsőben Kamenicza *szangságot* hogy őtt lakhassék az hetman” (MonOkm. 23: 190). Viszonylag ritkán fordul elő, helyette a 'szandzsákbég' jelentésű *szandzsák* magyar származéka, a *szandzsákság* volt általános.

Adatok 'zászló' jelentésben: 1589: „*szanczagot* adot volt kezében” (BBL 471); 1628: „Az *száncság* vívó Ibraim aga” (TME 4: 15); „Ezen dolog felől az othomani régi registromit fölkeresvén, meg nem találták,

hogyan az erdélyi fejedelmeknek feleségének még életekben *sancsák* adattasék, de az mi időnkben mind az hadakat mellétek, mind pedig az *sancságot* kívánságtok szerént az fejedelemasszonynak megküldöttük” (uo.); 1670: „Császár *sanczág* zászlóját” (TelOkl. 5: 346). — Valószínűleg a zászlót, hadijelvényt jelentő *sancság* szó származéka a *sancsákos* melléknév a következő két adatban: 1562: „*Sanczos* [sic!] békek” (RMKT 7: 180); 1694: „a császárnak *Sancsákos* Bikjét vitték el” (MonÍrók 15: 668).⁶⁴

Adatok a 'zászló' jelentésből alakult 'egy zászló alja csapat, sereg' jelentésben: 1555: „az Pasanak menne [= mennyi] *zancziakkia* vagion” (BBL 3); 1584: „az Kazul most wyonnan igen megh werthe volna az Theörekeket, úgy annyra hogy hat *zanchakaliabol* [= *sancsák* aljából] chak egy sem zaladoth volna el” (MonOkm. 1: 42); 1651: „Mit ártott önéki sok *szangyák* ereje? | Hada nevelkedvén azokat megverte” (ZrínyiÖM 1: 199).

Származéka, a *szandzsákság* kettős jelentésben fordul elő. Jelenti egyrészt a török közigazgatási és katonai egységet, azaz a *szandzsákot*, másrészt az egység élén álló *szandzsákbég* — a magyar szóhasználatban *szandzsák* — tisztségét, hatalmát.

Adatok 'közigazgatási egység, körzet' jelentésben: 1554: „bwday bassaghez tartozow tyzenketh *zanchaksagh*” (LevT 1: 144); 1557: „es *zanchyaksagoth* adoth” (uo. 221); 1576: „Az Lippai és Tömösvári *sancsákságban* ekkédig sok kárt töttenek” (Báthory 281); 1622: „vármegye avagy *száncsákság*” (TME 3: 347); 1632: „vrumelli beglerbékség alatt való öt *sanczoksággal* együtt” (TTár 1883: 433); 1636: „szolnoki *száncsi-asághoz* [sic!] tartozó faluk” (TME 4: 474); 1641: „az passaságot adták neki egy közel való *sancsáksággal* együtt” (RGyLev. 636); 1674: „az váradi passával ... concludált ez öt vármegyéknek *szantsoltsága* [sic!] felől” (TME 7: 268); 1679: „lippai vég várának és ahoz tartozó *sancz-czogságoknak* [sic!] fő gondviselő bégjének” (uo. 62); 1686: „az lippai és jenei *sanczokságban* is sok károkat tettenek” (MonOkm. 1: 14); 1693: „az zvorniki *sanczogságba*” (MonÍrók 15: 264).

Adatok 'a *szandzsákbég* tisztsége, hatalma' jelentésben: 1576: „az jenei *sancsákság* alatt való Sebe nevű várost megdúlta” (Báthory 281); 1585: „ott az feölden *few Zanchiaksagot* wiselt volna” (MonOkm. 42: 239); 1634: „hatalmas császár *sancsákságot* éltéig adott neki” (RGyLev. 206).

A fenti jelentések mellett előfordul még – bár ritkábban – 'a szandzsákbég és serege' jelentésben. Ld. pl. 1554 vagy 1555: „hozatartozokal zanchaksagokal, menek elezer Egrew” (LevT 1: 156); 1628: „Vitéztlő szancsákságokat onnét vissza hagyván” (TME 4: 14); 1630: „Érkezék az vrmeli három szandzsákság” (TTár 1884: 309).

A szandzsákbég jelölésére a gyakori *szandzsák* szó mellett, ritkábban, de használták azért a *szandzsákbég* kifejezést is. L. pl. a következő adatokat: 1569: „az nogradi zanchyak bek” (BBL 38); 1580: „cyazarnak egi szanciagbekye” (uo. 212); 1589: „eŵ feölsege szanczak bekje” (uo. 487); 1613: „császár száncságbékjet” (TME 3: 111); 1624: „az melléd rendeltett végbeli passákkal, szancsakbékekkel egyetemben” (TTár 1882: 465); 1632: „az szerémi, szenderei szancsok békeknél” (TTár 1883: 677); 1671: „Én Nógrád várának fő sandsok békje” (TTár 1882: 773); 1683: „megfojtották ... az feirvári szancsok béket” (TTár 1887: 308). – Ennek származéka: *szandzsák bégség* 'a szandzsákbég fennhatósága alá tartozó körzet, azaz a szandzsák': 1656: „Az szandsák-bégséget az mi illeti, az nem messze Vidinhez, ez is ahoz való fog lenni” (MonOkm. 23: 460).

A *szandzsák* és *szandzsákbég* szó kihullott nyelvünkől, ma csak török vonatkozású művekben találkozhatunk vele.

A *szandzsák* előzménye a török *sancak* 'zászló; a tartomány egy kerülete, körzete, arab eredetű nevéen *líva*'. Eredeti jelentése 'zászló', s valószínűleg a *sanc-*, *sanç-* 'beszúr, leszúr' ige származéka. A *sancak* és a *beg* 'kisebb tartomány, kerület kormányzója' összetételéből keletkezett a *sancak begi* (mai kiejtéssel *sancak beyi*; többes számban *sancak beyler*) 'a szandzsák kormányzója' összetétel.

Mindkét kifejezés elterjedt a balkáni nyelvekben; vö. szbhv. *sàndžak*, *sàncak*; blg. *sandžák*; mac. *sandžak*; alb. *sanxhák*; rom. R. *sangiac*; újgrg. σαντζάκι: 'török közigazgatási egység, kerület; zászló'; ill. szbhv. *sàndžakbeg*; rom. R. *sangiac beiü*; újgrg. R. σαντζάκπειç: 'a terület kormányzója, szandzsákbég'.

A magyar szavak feltehetőleg közvetlenül a törökből valók. A bemutatott adatok érzékeltetik, hogy a *szandzsák* szó nemcsak

gazdag jelentéstartalommal, hanem igen sok alakváltozattal rendelkezett. Ezek mind magyar fejlemények. A török *c* [= *dzs*] hang helyettesítésével keletkezett a *szancsák*, *szanszák* és *szangyák* alakváltozat, a *dzs* átvételével a *szandzsák* alak. Ezekben a második szótagbeli magánhangzó *o*-vá változhatott (pl. *szancsok*, *szandzsok*), a szóvégi *k* pedig zöngésülhetett (*szancság*, *szancsog*). A *szancsákság* származékszóban ezenkívül még más, szokatlan változások is történtek, amelyek részben hangkiesést mutatnak (pl. *szancsosság*), részben talán a *sarcol* vagy *sáncol* ige hatására keletkeztek (pl. *szancsoltság*, *sacczoltság*, *sancsoltság*).

Rech. 348, 349; TESz. 3: 674; EWUng. 1393.

ALAJBÉG

Egy-egy szandzsák timár- és ziametbirtokosainak (= szpáhijainak) vezetője, szpáhi főtiszt; a szandzsákbég helyettese; csendőrpáncsnok. Vagyis az alajbég katonai és közigazgatási feladatokat egyaránt ellátott. Forrásainkban e két funkciót nemigen lehet elválasztani egymástól. Közhasználatú volt a népetimológiával keletkezett *olajbég* forma.

Adatok: 1555: „*olay bekke* walaztatam” (BBL 3); 1573: „Az szolnoki beg és az *Alay beg* ... ki levelet küldött” (ErdPorta 88); 1581: „az pesti *Olay begeöt*” (BBL 232); 1582: „az fileky *alay begeok*” (uo. 257); 1609: „egri *Alajbék*” (TME 3: 96); 1627: „az *alay bék* ... írta meg neki” (BethlenLev. 454); 1634: „idejött, az temesvári *olay bék* is” (RGyLev. 188); 1644: „némely napon vala ittben kanisai passának posgai zancsákságából való *alajbékje*” (uo. 763); 1648: „Az tömösvári *alaybéggel* is szemben lévén, mi nevünkkel köszöntse illendőképpen” (TTár 1885: 327); 1662: „Az gyulai *olaj-bégnek* ő kegyelmének” (TME 6: 31); 1683: „fű *olaj bék*” (uo. 2: 109); 1693: „a váradi nemesség *Olaj békje*” (MonÍrók 15: 279).

A hódoltság után kihullott nyelvünkéből.

Előzménye a török R. *alay begi* 'a szandzsákbég helyettese; a szpáhik parancsnoka; csendőrparancsnok', amely az *alay* 'csapat, regiment; felvonulás, parádé'⁶⁹ és a *beg* 'parancsnok, vezető' birtokos jelzős összetételéből keletkezett. A török kifejezés ismert volt a balkáni nyelvekben is; vö. szbhv. *ālājbeg*; mac. *alajbeg*; rom. R. *alaiū-beiū*. 'a szandzsák vezetője vagy annak helyettese; a szpáhik parancsnoka'.

A magyarba feltehetőleg közvetlenül a törökből került, de a szláv közvetítés lehetősége sincs kizárva.

Kúnos: KSz. 2: 280; EtSz. 59; Rech. 35.

CSAUSZ

Általános jelentése: 'követ, hírvivő, hírnök, levélvivő'; a janicsároknál: 'parancstovábbító'; a szerájban és dívánban: 'testőr, hírnök, követ, parancstovábbító'. Felügyelőként működtek csauszok a hajóépítő üzemekben, céhekben s a közigazgatás különböző területein, pl. a természetbeni adó vagy járandóság beszedésénél, vámolásnál.

Adatok 'hírvivő, levéltovábbító, parancsvivő' jelentésben: 1541: „Orucs *csauszt*, ki a többi *csauszok* között fő vala választá az királne asszonhoz” (MonFrók 3: 55); 1554: „ezt jól latom, hogy az *chawzok* egyik *jw*, másik *megen*” (LevT 1: 158); 1556: „egi *chawoz* yőwe Petrowjthoz” (uo. 179); 1558: „*chyazar chyawuza jewth wala ide*” (uo. 289); 1567: „az mely leueleth egy fő *csauszomtul* el küldöttem” (BBL 28); 1571: „Ezen *csauszt* pedig ne késleltessétek, hanem minél előbb küldjétek vissza” (ErdPorta 9); 1572: „*few cziawűzwnkath Demer cziawuzt*” (BBL 48); 1587: „Nagod ezen curier Blo Janust jó *chauzal* es kesereuel [kísérővel], mert leueleket vizzen ... mentül hamareb lehet el bochassa” (uo. 413); 1605: „küldte vala *csahuszát*” (TTár 1878: 830); 1633: „Az erdéli háznál szolgáló *csavuszokat* nem kell Kegdnek hadni” (RGyLev. 175); 1649: „vitéz porkoláboknak és fűdiván *csavusoknak*” (TTár 1887: 411); 1673:

„a császár kapuján *csauz*” (TME 7: 166); 1694: „jancsár aga *csauzza*” (MonÍrók 15: 689).

Adatok 'közigazgatási szolgálattelvő <főleg az adózás, beszolgáltatás ügkörében>': 1621: „azt persvadeálta az vezérnek, hogy egy *csaust* küldjön be Erdélybe élés szedni az országban széllel” (TTár 1882: 444); 1630: „Hogy az salétromos *csauz* itt volt nálunk adtunk ajándék pénzt 3 ft 90 d.” (TME 1: 19); 1632: „Biró uram sz. György napi summa fölvitelkor adott a hidas *csausznak* 6 ft.” (uo. 28); 1635: „Az ágy pénz ravó Ali *csausznak* az ágy pénzért fizettünk 27 ft” (uo. 1: 36); 1647: „*csauzokat* rendeltek ki az adó elejiben” (RGyLev. 870).

Jelzőként volt használatos a *csauz mente* kifejezésben. Ez a használata minden bizonnyal a *csauszoknál* szokásos viseletre utal (vö. *cselebi csizma*). 1631: „Egy fehér vont ezüst *csauz mente*” (RadvUdv. 1: 254); „Egy *csauz* fehér bársony *mente*” (uo.); 1633: „Hamuszinü öreg virágu *csauz mente*” (uo. 290); 1650: „*Csausz* avagy kocsis *mente*, sötét zöld sárga virágos kamukával bélett” (RadvCsal. 2: 303).

Származékai: *Csauszság* 'a *csausz* rangja, tisztsege; a *csauszok* testülete': 1572: „mi tisztet kértél, *csausságot*, kedved szerént megvagyon” (ErdPorta 36); 1621: „kik közül az elsőnek császár szpahiaságot, az másíknak *csauszágot* adott” (ETA 1: 231); 1660: „az egész *csauszságnak*” (TME 5: 469). – *Főcsausz* 'a *csauszok* között az első': 1567: „egy *fő csauszomtu*l el küldöttem” (BBL 28); 1598: „hatalmasságodnak *fő chauszát*” (TME 3: 37); 1613: „Nagyságodnak azért alázatosan könyörgök *fő csauza* és követe által írjon a német kirájnak” (BethlenPol. 5); 1621: „innét jancsárhadnagyot és *főfőcsauszokat* ... az élés mellé őrizni elküldünk” (TTár 1882: 446); 1629: „tekintetes főembernek kellene lenni annak a *főcsausznak*” (uo. 1884: 285).

Forrásainkban gyakran előfordul a *csausz basa* kifejezés. Elsősorban magas udvari méltóságot jelöl: a *csausz basa* volt az udvarban működő *csauszok* testületének főnöke, a rendőrség feje, a negyvezír bíróságának elnöke, az udvari protokoll főnöke. Forrásainkban ugyanakkor jelölhetett egyszerűen *csausz* tisztet; a *basa* szót tiszteleti címként kapcsolták a *csausz* tisztségéhez.⁷⁰

A hódoltság után közszóként kiveszett nyelvünkéből, de megőrződött tulajdonnévként. Szegeden ismerik a *Csausz* családnevet s

a vele összefüggő szólást: „Változtatja, mint *Csausz* az ebédöt: hun savót, hun író” vagy: „Változtatja mint *Csauszné* a vastag ételt” (1872: SzegSz.). A szólás értelme: mindig ugyanazt teszi. A Koppányból Pécs felé vezető utat egykor *Csausz-útnak* nevezték (Kúnos: KSz. 2: 219). – Baranya megyében ismerik a szót ’vőfély, aki a lakodalomba meghívja a vendégeket’ jelentésben; ez azonban újabb átvétel a szerbhorvátból (ÚMTsz.).

Előzménye a török *çauş* ’hírvivő, parancstovábbító; futár, küldönc; a parancsot erős hanggal kikiáltó; ceremóniamester’; a közgazgatás különböző területein: ’felügyelő’; a katonaságnál: ’szakaszvezető-féle rangban lévő’. Mai alakja *çavuş*.⁷¹

A török szó elterjedt a balkáni nyelvekben – vö. szbhv. *čäuš*; blg. *čauš*; mac. *čauš*; alb. *çaušh*; rom. *ciauş*; újgrg. *τσιαούς*; ’hírvivő, futár’ – valamint az arabban és perzsában – vö. ar. *čawuš*, *čawiš*; perzsa *čawuš*: ’ua.’ – és számos más, európai nyelvben.

A magyarba minden valószínűség szerint közvetlenül a törökből került. A török *çauş* – esetleg szbhv. *čäuš* – pontos megfelelője a régi m. *csaus* alakváltozat, amely azonban a szókezdő *cs-* hatására bekövetkező mássalhangzó-elhasonulással igen hamar *csausz* ~ *csauz* alakot öltött. Így találjuk már a legkorábbi adatokban. Ugyanolyan változás ment benne végbe, mint a m. *csirisz* ~ *csiriz* < oszm. *çiriş* szóban. A hiátustöltő *v* hang eredete a *csavus*, *csavusz*, *csavuz* alakokban bizonytalan; *çavuş* alak a törökben csak a későbbi századokból van feljegyezve – ma gyakori a nyelvjárásokban –, de feltehető már a 16. században is. A *h* hiátustöltő hang a *csahusz* alakváltozatban valószínűleg magyar fejlemény.

TESz. 1: 487; Rech. 100; EWUng. 195.

RÉZEFENDI

A birodalom egyik fontos állami tisztviselője: kezdetben az udvari kancellária vezetője, majd a külügyek vezetője, külügyminisz-

ter. Nálunk a tartományi kancellária vezetőjét nevezték *rézefendinek*.

Legkorábbi adatainkban rövidült *rez, irez* alakban fordul elő, 17. századi adataink már a teljes alakot mutatják: 1560: „az twrwknek newe Mehmedj *Rez*” (LevT 1: 381); 1579: „Ismeg Eztegamból Tymur *Irez*, eginehaniad magaual jw volt ... az komaromiak ... az *Irezt* harmad magaual meg ölte” (BBL 176); 1627: „az irást ... az *reiss effendivel* ... megtolmácsoltasd neki” (TTár 1882: 49); 1654: „*Réz effendi*, csaus pasa fejeket köték, hogy Lupul soha helyben nem áll” (ErdÉk. 1: 355); „*rész effendinek*” (MonOkm. 23: 152); 1661: „s *reisz effendinek* is irjon nagyságod” (TME 5: 514); 1662: „Az kihajával, *reszefendivel* szólván” (uo. 6:18); 1687: „Az *réz effendinek* sive cancellariusnak” (uo. 9: 235); 1693: „küldöttem volt *Rézeffendi*hez is Haszan agát” (MonÍrók 15: 193); 1749: „Ezeknek a nagy Gubernátoroknak [= beglerbégeknek], mindenikének vagyon magának muftija, *Reis Effendije*, Canceláriusa, tefterdárja, kints tartoja” (Mikes 177); 1757: „az Álepi pasát tették helyében *eréz* [ez *réz*] *effendi* volt annak előtte” (uo. 200).

17. századi forrásainkban sem ritka, hogy az összetétel *efendi* eleme elmarad. L. pl. 1636: „Az *réznek* Mehemet effendinek tíz tallért” (RGyLev. 290); 1664: „Az este a *rézet* megváltoztaták” (TME 6: 154); 1665: „egyik lovat az *resznek*” (RGyLev. 259); 1667: „azt mondá az *réznek* az kajmekám” (uo. 361); 1678: „Az *réznek* 1500 aranyat” (TME 7: 530).

Mivel a *reisz, réz* szó önállóan is használatos volt 'kapitány, parancsnok; hajóskapitány' jelentésben, nem mindig lehet eldönteni, hogy erről a kisebb rangú tisztségviselőről van-e szó, vagy a magas rangú réz efendiről. A szövegösszefüggés alapján biztosan hajóskapitányt jelent ezekben az adatokban: 1616: „az *rézeket* mind megfogdosták” (TTár 1881: 605); 1663: „az *rezt* és az szupasát” (MonÍrók 8: 271); 1693: „az hajóknak *Reizeinek* is” (uo. 15: 272).

Összetétele: *Rézeffendiné, rézné* 'a rézefendi felesége': 1693: „Mondta az[t] is a *rézné*” (MonÍrók 23: 589); 1694: „*Reiz-effendinének*” (uo. 15: 333).

A *rézefendi* szó a hódoltság után kihullott nyelvünkéből.

Előzménye a török *reis efendi*, *reys efendi*, *reyis efendi* 'az udvari kancellária vezetője; a külügyek intézője, külügyminiszter'. A szókapcsolat előtagja arab-perzsa eredetű; vö. perzsa *rā'is* 'fő, vezető, parancsnok; hajóskapitány' < ar. *ra'īs* 'ua.'.⁷²

A török *reis efendi* megfelelője csak a régi román forrásokból van kimutatva, de a *reis* megfelelője más balkáni nyelvben is megtalálható. Vö. szbhv. *rēis*; mac. *reis*; rom. R. *reiz*; újgrg. ρείζης: 'kapitány, hajóskapitány'; rom. R. *reis efendi* 'a kancellária vezetője'.

A magyarba közvetlenül a törökből került. A m. *reisz*, *rejsz* alakok török előzményre mennek vissza, sőt még a *rész*-nek is lehet török előzménye, mivel az *ej* diftongusnak *ē* [é]-vé monoftongizálódása gyakori a törökben. A *rész* alakváltozat népetimológiával keletkezett a m. *rész* főnév beleértelmezésével.

Halasi-Kun: MNy 34: 297; Rech. 336.

IMREHOR

Istállómester, az istállók felügyelője; főistállómester. Ez utóbbi jelölésére magyar kifejezéssel a *fő imrehor*, török kifejezéssel az *imrehor aga* avagy *imrehor basa* szolgált inkább. A szultáni istálló főnökét *büjük* [= nagy] *imrehornak*, helyettesét pedig *kücsük* [= kis] *imrehornak* is nevezték.

Adatok: 1628: „az *fő imrehurnak* kaftánokat szoktak osztani” (TME 4: 63); *imbrehor* (RGyLev. 108); 1634: „Huszain agát és *imrehor* Cseffer agát, az vice lovázmestert ... elbocsátván” (RGyLev. 185); 1635: „Az *Imröhur* vajdának az *basa* szénája végett fizettünk 48 ft.” (TME 1: 36); 1636: „bíró uram az *Imre urnak* fizetött ő kglme 60 tallért” (uo. 43); 1639: „az *küs imrehornak* is jött egy szolgája” (RGyLev. 541); 1640: „Vöttünk az *Imrehur* számára 4 róka bőrt 4 ft. 80 d.” (TME 1: 91);

1654: „*Imre úr agának* ajándékpénzt adtam 40 t.” (uo. 191); 1670: „*Imreh-Úrnak*” (KecsKT 2: 196); 1693: „a jancsár-aga *imehorja* [sic!] Landor-Fejérvárra menvín” (MonÍrók 23: 699); 1682: „*Imre ur* számára 10 szekér szénáért küldöttünk 100 garast” (TME 2: 95); 1706: „azt [ti. a házat] a császár *imrehorja*, avagy lovászmestere megvévén” (Pápai 132).

Származéka: *főimrehorság* 'a főimrehozi tisztség': 1635: „ki hatalmas császár udvarából *főimrehorságból*, főlovász mesterségből, succedála az budai vezérségre” (RGyPorta 164).

A hódoltság után kihullott nyelvünkéből.

Előzménye a török *emirahur* és *mirahur* 'istállómester'; a szultáni udvar magas rangú tisztségviselőjeként: 'főistállómester, a szultáni istállók parancsnoka'. Ez a perzsa *ämīr-i āhwur*, ill. *mīr-i āhwur* (< ar. *amīr* 'parancsnok',⁷³ ill. perzsa *mīr* 'ua.'⁷⁴ és perzsa *āhwur*, *āhwar*) 'istálló' összetétel átvétele. A törökben a perzsa előzményhez közelálló *emīr-i āhur* mellett számos más alakváltozat is kialakult, mint pl. *emirahur*, *emrahur*, *emrahor*, *embrohor*, *imbrohor*, *mirahur*, *mirahor*.

A török szó ismert volt a balkáni nyelvekben; vö. szbhv. *imrahor*, *mirahôr*, *imráhor*; rom. R. *imbrohôr*, *imirahor*, *miriahor*; újgrg. R. $\alpha\mu\omicron\rho\rho\alpha\chi\omicron\rho\iota\omicron\varsigma$: 'istállómester; a szultán istállójának felügyelője'.

A magyarba feltehetőleg közvetlenül a törökből került. A magyar adatokban – *imrehur*, *imrehor*, *imrihur*, *imrihor*, *imröhur*, *imbrehor* – tükröződik a törökben is meglévő alaki gazdagság. Jellegzetes magyar alakulat viszont a népetimológiával keletkezett *imre úr*, *Imre úr*, amely az *Imre* szn. és *úr* főnév beleértelmezésével keletkezett.

Kúnos: KSz. 2: 218, 220, 278; Rech. 142.

KAJMAKÁM

Általánosságban magas rangú személyek helyettesét, konkrétan a nagyvezír helyettesét jelenti, aki a nagyvezír távolléte alatt annak feladatait Isztambulban ellátja. Forrásainkban így nevezik a beglerbégek (pasák) helyetteseit is.

Adatok: 1613: „és így akkor *kaimekám* Gürcsi Memhed pasa lévén helt ada az Balassi Ferencz beszédének” (TTár 1881: 9); 1615: „*Kaymechan* Memhet pasának” (TME 3: 140); 1617: „Mostani *kaýmeham* [recte: *kaýmekam*] Mehemet pasa levelének pariája” (TTár 1882: 438); 1629: „Budában hatalmas császárunknak *kaimmekámja*” (TME 4: 120); 1631: „az mely levelet Tót Pétörre az *kajmakám tul* váltottunk azért attunk 75 d.” (uo. 1: 22); 1633: „Az *kajmikámnak* ő nagának s mind az több nagos vezéreknek” (RGyLev. 172); 1637: „úgy kezdettem el én ... köszönteni az *vezérkajmekámot*” (uo. 483); 1635: „A *kajmekány* számára Polgár Pétörtül vöttünk egy borjus tehenet 10 ft” (TME 1: 37); 1666: „nagyságod levelét az *kajmekánnak* megadám” (uo. 324); 1670: „jenei *kaimekány*” (uo. 9: 497); 1693: „császár mellett livő *kajmekán passának*” (MonÍrók 15: 21); 1737: „A *kalmakán* és több főrenden lévők felkelének” (Mikes 129).

Származékai: *Kajmekámság* 'a kajmakámi tisztség': 1620: „Mustafa pasa *kajmekámságában*” (TME 3: 222); 1639: „az *kajmekámságot* ... császár neki adta” (RGyLev. 544); 1717: „Még nem láttam ő *kalmakánságát*” (Mikes 3); 1755: „A *kalmakánság* pedig vicé vezérség” (uo. 195). — *Főkajmekám* 'a kajmakámok közül az első': 1616: „hatalmas császárnak ... az fényes portán mostan *főkajmekámja*” (TME 3: 165); 1685: „Oszman pasa *főkajmekánja*” (uo. 9: 81). — *Kalmakányné* 'a kajmakám felesége': 1717: „a mely atyánk fiának a felesége a *kalmakányné* szolgálattyában vagyon, mosoné hivatalban” (Mikes 6).

A hódoltság után kiveszett nyelvünkéből, csak történeti tárgyú művekben találkozhatunk vele.

Végső forrása az ar. *qā'im-maqām*, *qā'imaqām* 'kormányzó, fő-tisztviselő' (< ar. *qā'im* 'felemelkedett, valaminek az élén álló' és *maqām* 'álláshely, állás'), amely esetleg perzsa közvetítéssel – vö.

perzsa *qā'im-maqām* 'kormányzó, helytartó; helyettes uralkodó, helyettes kormányzó; követ, képviselő' – bekerült a törökbe; vö. oszm. *kaymakam, kaymekam* 'a tartomány alkormányzója, a váli (pasa) helyettese; a nagyvezír helyettese; miniszter helyettese'.

A török szó meghonosodott a balkáni nyelvekben; vö. szbhv. *kajmakām, kajmekām, kajmakān*; blg. *kajmakām*; mac. *kajmakam*; alb. *kajmekām*; rom. R. *caimacām*; újgrg. *καϊμακάμης*; 'ua.'

A magyarba feltehetőleg közvetlenül a törökből került, ahol a közhasználatú *kaymakām* és *kaymekām* mellett **kaymakān, *kaymekān*, esetleg **kaymikām, *kaymikān* alakok is élhettek. Mindenképp magyar változás eredménye a szóvégi *n* palatalizálódása (*kajmekány*) és Mikes *kalmakān, kalmakány* alakja.

Kúnos: KSz. 2: 214, 219; Rech. 229.

KIHÁJA

Általában a magasabb rangú tisztségviselők helyettesét jelenti. Forrásainkban leginkább a pasa, a vezér és a janicsár aga helyettesét nevezik kihájának.

Adatok: 1557: „Az kegyelmed rabjának, az *kihájának* ... vagyon” (Magyary-Kossa: OrvEml. 3: 189; TESz.); 1559: „Hazan *kyhayay* kj oth wolph” (LevT 1: 340); 1560: „az passa, ala nem jwue ... chak a *kyhayat* bochata ala” (uo. 376); 1578: „En Ferhat *kyhaja* az nagisagos Veyz passanak tanacia es vduaranak fő gond uyselöie” (BBL 162); 1579: „az gialogok *kyhaiaia* kin maradot volt” (uo. 190); 1600: „Memhet *Tiháját* várná” (MonÍrók 7: 83); 1605: „Memhett *Thihanak* azt neueszik uala” (RMKT² 1: 151); 1622: „irják az ott levő *kihájim*” (BethlenLev. 236); 1628: „a vén budai vezért, és annak *kiháját* Ali agát” (TME 4: 55); 1629: „mind az két levelet bekéreté a *kihája* által” (TTár 1887: 27); 1634: „Az passának, *tehjának* adott ajándék jól vagyon” (TME 4: 218); 1641: „az *kiháktúl* kérdeztem volna, mi dolog legyen az” (RGyLev. 627); 1655: „jancsár aga *tihájának* és deákjának” (TME 1: 207); 1665: „az öt száz-

aranyat az *tihájának* ... fel küldöttem” (uo. 6: 214); 1671: „az *tihámtúl* irok kegyelmednek egy kis levelet” (uo. 7: 64); „Ngos *Tiha* Úr!” (TTár 1890: 39); 1674: „levelét az vezér és *tiha* leveleinek paríájokkal együtt alázatosan elvöttem” (TME 7: 215); „gondolkodtam felöle, az mint az szavait viselte az *thája*” (uo. 238). – Egyszer előfordul az arab eredetihez közelálló *kethuda* alakban is (TME 9: 395).

Származékai: *Tiháság* 'a tihája tisztsége': 1693: „Oszmán tihája is, noha kajmekám, de *tiháságra* titulált levelit adjuk meg” (MonÍrók 23: 611); 1710: „A letett teftedár *tiháságába* [= tihásága idején] ... parancsolt a moldvai kapitának” (Pápai 337). – *Főkihája* 'a vezér első helyettese': 1621: „igírv ... az *főkihájának* kétszáz arany forintot” (TME 3: 338); 1636: „Az fűvezér Erzunból [= Erzerumból] ... az maga *fűkiháját* küldte ide” (RGyLev. 452); 1667: „*főtihája* urunkat” (MonÍrók 8: 331); 1693: „A' Vezér az után a' *fő Tihájának* Atta ajándekon” (GyöngyösiÖK 2: 142). – *Vezér kihája* 'a vezír helyettese': 1636: „a vezér *kihája* maga be vön bennünket” (TME 4: 370); 1666: „Az *vezér tiháját* is ... megcsendesíttem” (uo. 6: 308). – Leggyakrabban használt összetételét, a *kapikiháját* I. külön címszóban.⁷⁵

A hódoltság után kiveszett nyelvünkéből.

Előzménye a török *kethüdā*, *kethudā* 'helyettes, megbízott, ágens; felügyelő, gondnok' szó *kihaya*, *kihāya*, *kehaya*, *kehāya*, *kāhya*, *kehya* alakváltozata. A török *kethudā* perzsa eredetű; vö. perzsa *kāt-hudā* „ház-mester”, 'helytartó, helyettes; felügyelő' (< *kād* 'ház' és *hudā* 'úr, mester').

A török szó behatolt a balkáni nyelvekbe is; vö. szbhv. *céhája*, *céája*, *ćája*; blg. *kehaja*; alb. *qehajá*; rom. R. *chehaiá*; újgrg. *καχαγιας*; 'török tisztségviselő helyettese, megbízottja; intendáns, intéző'.

A magyarba kettős úton került: a *k*-s kezdetű alakok közvetlenül a törökből, a *t* (< *ty*) kezdetű alakok a szerbhorvátból valók. A *kihája*, *tihája* > *kiha*, *tiha* rövidülés magyar fejlődés eredménye: a magyar nyelvérzék a teljesebb alak *-ja* végződését birtokos személyragnak érezte.

TESz. 2: 486; Rech. 241; EWUng. 750.

KAPIKIHA

A tartományi kormányzó (beglerbég vagy pasa), továbbá a keresztény uralkodók, fejedelmek portai megbízottja, követe. Forrásainkban sokszor és sok alakban fordul elő. Adataink főleg a 17. századból vannak:

1594: „császárnak egy *kapihája* találkozik [velem]” (TTár 1893: 47); 1604: „császári méltóságunkhoz küldendő *kapitihájoknak* ... elegendő élés szolgáltatassék” (TME 3: 45); 1614: „otthon levő *kapytihajankkal*” (uo. 124); 1617: „császárunk *kapikijái*” (uo. 178); 1622: „felséged dolga-it is megirtuk ... ott benn levő *kapikihájának*” (TTár 1882: 446); 1628: „az ti emberetek és követetek Tholdalagi Mihály és az vén *kapitihátok* bizonyosságok, hallották” (TME 4: 13); 1632: „az budai vezér *kapitiháját* hívatta ... az vezér” (RGyPorta 33); 1635: „portán való *kapikihánknak*” (MonOkm. 24: 7); 1651: „havasalföldi *kapikihák*” (uo. 46); 1665: „ez előtt három héttel csak meg nem esék nekünk *kapia* urammal” (TME 6: 291); 1666: „méltóztassék ... más *kapitkihát* küldeni” (uo. 297); 1671: „Az *kapikia* felől minemű hírek folynak vala” (uo. 7: 41); 1677: „Az portára pedig részünkrül mennek ... *kapitihájul* pedig Kubinyi László uram” (MonÍrók 18: 27); 1687: „az új *kapihia* számára” (TME 9: 231).

Származékai: *Kapikiháság* 'a kapikihája tisztsége': 1628: „kit csak *kapi kihaiaságra* is beküldhessünk” (TME 4: 27); 1635: „marad az *kapikiháságban*” (uo. 278); 1666: „jő az *kapitiháságra*” (MonÍrók 8: 300); 1673: „Gyulai Tamást *kapikiháságából* Kabos Gábor uram kiváltván” (TME 7: 192); 1683: „*Kapi-Tiháságot* viselő Csatári Bálint” (TTár 1910: 596); 1686: „erdélyi fejedelemtől ... küldtettem az fényes portára *kapikiháságra*” (TME 9: 131); 1693: „azt kaftányoztatja fel az *kapitiháságra*” (MonÍrók 15: 257). — *Kapikiháskodik* 'ellátja a kapikiha feladatait': 1637: „én vele fel nem járok, nem *kapikiháskodom*” (RGyPorta 288).

A hódoltság után kihullott nyelvünkéből.

Előzménye a török *kapi kihaya*, alakv. *kapu/kapı kethudā(sı)*, *kapu/kapı kâyasi*, *kapu/kapı kâhyası* 'egy tartomány kormányzójának a képviselője, követe a Portán', amely a *kapu*, *kapı* 'a Porta',

'a Kapu'⁷⁶ és a *kihâya* 'képviselő, megbizott, helyettes' (ld. a *kihâja* címszó alatt) összetétele.

A török szó ismert volt a balkáni nyelvekben; vö. szbhv. *kapučehája*; blg. *kapú-kehaja*; rom. R. *capuchehaia*, *capichehaia*, *capichihaia*; újgrg. *καπου-καχαγιας*, *καπι-κεχαγιας*: 'külföldi kormányzó, uralkodó megbizottja a Portán'.

A magyarba – jelentéséből ítélve – feltehetőleg közvetlenül a törökből került. Az összetétel második tagjának *t*-je az önállóan is használt *kihâja* ~ *tihâja* szó hatására alakult. A teljes alakú *kapi-kihâja*, *kapitihâja*, *kapiktihâja* mellett gyakoribb volt a megrövidült *kapikiha*, *kapitih* alak és ennek számos variációja. A rövidülést az okozta, hogy a nyelvérzék a *kapikihâja* utolsó szótagját birto- kos személyragnak fogta fel. Kivételesen előfordul az összetétel első tagjáig lerövidült *kapi*, *kapia* és *kapu* alakváltozat is. Ez utóbbi, valamint az ugyancsak ritkán előforduló *kaputih* és *kapukeha- ja* a török *kapı* ~ *kapu* variációt – esetleg a m. *kapu* szó hatását – mutatja. Vö. a *kapucsi*, *kapicsi* alakváltozatokkal.

Rech. 216.

MAZUR

Alapjelentése: 'tiszttségétől, hivatalától megfosztott <török vagy tatár személy>'. Ebből az alapjelentésből már a török korban kialakultak másodlagos jelentései: 'bujdosó, hontalan; szökevény; szegény, koldus' s ezeket már magyar személyekre is alkalmazták. Legkorábbi, 1550-ből való adatunkban már másodlagos jelentésében fordul elő.⁷⁷

Adatok elsődleges 'tiszttségétől megfosztott' jelentésben, leginkább a *mazurrá/mazullá tesz* 'tiszttségétől megfoszt' kifejezésben: 1555: „Hrusztán passa az jancsárokat mind *mazullá* teszi” (Monírók 3: 189); 1584: „az nogradi beketh *mazurra* teottuk” (BBL 316); 1587: „*maszula*

thezunk” (uo. 404, 405, 414); 1598: „az pápai passa, ki azkor *mazur* volt” (MonÍrók 7: 62); „Ezenkívül békek, basák, *mazulbasák*, kik tisztet reménlettek” (MonOkm. 30: 86); 1623: „Az mostani budai vezért *mazul-lá* tevék” (TTár 1882: 450); 1628: „vétkeért tétetett *mazullá*” (TME 4: 9); 1634: „Muharim passa ... mostan *mazur*” (RGyLev. 188); 1637: „nem akarja-e confirmálni az budai *mazul* vezérrel lött békességet” (uo. 403); 1656: „az vén *mazul* vezérnek” (MonOkm. 23: 475); „*mazurrá* fogja császár az mostani tatár hámot tenni” (uo. 493); 1677: „az ki vára-di basa volt ... a ki most *mazuljá* lött” (TME 7: 406).

Adatok 'bujdosó, hontalan; csavargó, szökevény; földönfutó, kifosztott, szegény, koldus' jelentésben: 1550: „hogy ottan *mazor* levék ez világra, – mert bizony nagy idegen felden nyomoram meg sohult semmi birodalmam nincsen több” (LevT 2: 21); 1577: „Ennek kivule az Aros nepek kyk vagynak es az *mazulok*” (MNY 10: 137); 1579: „okat kerdwk, hogi mi okbol myueli ezt az hatalmas cyazar vara ala valo zaguldast, kyre ciauargassal ten valaszt, hogi valamy *mazulokat* kergettenek volna” (BBL 164); 1585: „Azert *mazor* meg gondold mit jrsz” (uo. 351); 1660: „*Mazullyá* lészen idegen földön” (NySz: Megy: 6 Jaj II. 19); 1669: „Mindeneket el-hagyni a Christusért, nem azt tészí, hogy koldussá *mazurrá* lenni, semmivel nem bírni” (NySz: Pós: Igazs. II. 576); 1670: „A perlekedésből vér-ontás, egy másnak *mazurrá* valo tétele jó-ki” (NySz: Nán: SzűT. 301); 1672: „akará az atyámfiát *mazurrá* s Erdélyből semmissé tenni” (MNY 13: 24); 1673: „*Mazúr*, szarándoc: extorris” (NySz: Com: Jan. 138); 1723: „Ő benne [az istenben] bizakodgyál, ámbár szegény, *mazúr* légy, mert ő bővelkedő gazdag” (NySz: Csúzi: Tromb. 128).

Származékai: *Mazulság*, *mazurság* 'tiszttségétől megfosztott állapot; számkivetettség, nyomorúság': 1584: „Zyau3 Bassa *Mazulsagarol*” (MonOkm. 42: 186); 1594: „Szenán basát azután az *mazulságból* vezérré tötték ismét” (MonÍrók 30: 31); 1616: „Az ki penig oka, azt is büntesse meg *mazulsággal* és halállal” (TME 3: 162); 1623: „*mazulságot* és gyaláztatot ... érdemlenétek” (TTár 1882: 449); 1628: „az ifju vajdának *mazul-ságát* fölséged nehezteli” (TME 4: 9); 1634: „Bornemissza kapitánt nemcsak *mazursággal* ... legyen megbüntetése” (RGyLev. 213). – *Megmazúrol* 'tiszttségétől megfoszt': 1687: „az jancsár agát *megmazurolták*” (TME 9: 269); 1694: „a Reiz effendit az én régi patronusomat *megmazurolták*” (MonÍrók 15: 652); 1698: „miolta *megmazullották*” (uo. 24: 486); 1706:

„A vezért *megmazurolván* a kajmekán basa succedált tisztiben” (Pápai 130). L. még: 1657: „*mazultatni* [sic!] akarnák” (ErdÉk. 2: 463).

A hódoltság után fokozatosan elhalványult nyelvünkben, de nem veszett ki egészen, csak nyelvjárási szintre húzódott vissza. Egy 1829-ben Szegeden készült iratban ezt olvashatjuk: „Talaltattnak a külső Tanyákon több rendbéli szálló hegyek, ezekbe esztendő Tsőszők fogadtatnak kik hasonlóan lakókat tartanak, ezen lakók természet szerint, *mazúr emberek*, többnyire dolog kerülők” (MNY 53: 518). *Mazur*, *mazúr* alakban 'mindenéből kifosztott, szegény, koldus' jelentésben ismerik a Palócföldön és Esztergom megyében (MTsz.). A Székelyföldön azt a személyt jelöli, aki nagy erőfeszítéssel és piszokkal járó nehéz munkát végez; származékai: *mazur-munka* 'piszkos, nehéz munka', *mazurkodik* 'piszkos, nehéz munkát végez' (MTsz.). A Szamosháton és Szegeden vagyona vesztett, koldusszegény embert jelent (SzamSz., SzegSz.); vö. ezzel a szegedi szólással: „Vagy úr, vagy *mazúr* (= aut Caesar aut nihil)” (SzegSz.).

Mazur szavunk előzménye a török *mazul*, R. *mazur* 'elbocsátott, tisztségétől, hivatalától megfosztott'. A török szó arab-perzsa eredetű; vö. perzsa *ma'zūl* 'elbocsátott, letett, lefokozott, tisztségétől megfosztott' < ar. *ma'zūl* 'eltávolított, elkülönített; elbocsájtott'.

A török szó meghonosodott a balkáni nyelvekben; vö. szbhv. R., N. *mázūl* 'elmozdított, hivatalából letett'; rom. R. *mazil* 'elbocsátott; trónvesztett <fejedelem>, elszegényedett bojár'; újgrg. R. μαζήλης, μαζίλης 'hivatalától megfosztott'.

A magyarba minden bizonnyal közvetlenül a törökből került. A török szó általánosan használt alakja *mazul*, de a régiségben volt *mazur* alakváltozata is. Az *l > r* hangváltozás persze a magyarban is végbemehetett. A magyarban megtalálható a *mazul* (ebből *mazuly* és *maszul*) alak, de az *r*-es változatok (*mazur*, *mazúr*, *mazor*) lettek általánosabban használttá. Mai nyelvjárási szavaink csak az *r*-es alakot őrizték meg.

TESz. 2: 867; Rech. 270; EWUng. 949.

EMING

Alsóbb rangú tisztségviselő: felügyelő, biztos, intendáns. A közigazgatás minden területén lehetett velük találkozni; volt pl. adó-, rév-, vám-, bérlet-, tűzifa-, konyha-, árpa-, vásár- stb. biztos. Főfeladata a pénz, illetve természetbeni járandóság beszedésének felügyelete volt; e bevételekről pontos kimutatást készített.⁷⁸

Adatok: 1556: „Az *Emynth* ky hoztak” (LevT 1: 179); 1558: „ezw̄k peniglen, mynd *emeyw̄k* es kadyak, fenepek, mastan mynd az Dwnan mēnnek volth ala” (uo. 285); 1567: „az f̄wleky *emennekys* egy szolgaya megiõn volth Seczen fele” (BBL 32); 1587: „Az Temesvárhoz való *eming*, az bõ kincset beszolgálatja” (ErdPorta 343); 1598: „Ehez [a hambárhoz] rendeltetett f̄uember vagyon ... melyet így hinak: *emin*, kit az magyarok *eminghnek* mondanak” (MonÍrók 30: 88); 1630: „Az kenyér-pénz is odavagyon négyezerhatszáz ospana, én semmi úton az *eméngektõl* ki nem vājhatom” (TTár 1885: 102); 1640: „A *bor-eming* tartozott megadni minden napon két medre bort” (RGyPorta 541); „A *fa-eming*, kit sztanbol agának hinak, tartozott fa-pénzt adni” (uo.); 1646: „Harminczadot, az *Emengnek* fizetõtt 1 ft” (TME 1: 129); 1665: „Hatalmas császárunknak adaiat szedõ *eming* urak” (VégvLev. 17); 1668: „Ujfalusi puszta berre [bérre] a csongradi *emingnek* ... küldõttünk 25 t.” (TME 1: 371); 1677: „Hajós István halála felõl az *emén aga* levele” (uo. 2: 268); 1694: „Az fejevári *Eming* jött hozzám” (MonÍrók 15: 539).

Származékai: *Emingség* 'az eming tisztsége': 1578: „az Lippai tisztet *eminsigõl* az ki birja, Memhett aga” (ErdPorta 344). — *Eménges* 'az eming felügyelete alá tartozó': 1682: „az *Eménges* jószágbul be jött embe-eket” (TTár 1910: 232); „*Eménges* jobbágyokat” (uo. 233); 1683: „az *eménges* jószágot addig rémitette” (TME 8: 313). — *Fõ eming* 'fõmegbízott': 1588: „az czyazarnak *feõ emengje* Esztergamban” (BBL 416); 1636: „tatár hám ... az ott való passát, muftit és *fõ emingeket* több ... számos emberekkel ... megõletett” (RGyLev. 377); 1661: „a Fõ Tefterdárt kell felõlle megtalálni ... a *Fõ Iminget* és a Császár Fõ konyhames-terét” (TTár 1874: 197).⁷⁹

A hódoltság után kiveszett nyelvünkéből.

Előzménye a török *emin* 'megbízott, felügyelő, intendáns', amely az arab *amīn* 'megbízott' – 'megbízható, biztos, hűséges' átvétele esetleg perzsa közvetítéssel; vö. perzsa *āmīn* 'ua.'. A török szó elterjedt a balkáni nyelvekben; vö. szbhv. *èmin, jèmin*; rom. R. *emin*; újgrg. R. *èμivi*: 'inspektor, intendáns'.

A magyarba feltehetőleg közvetlenül a törökből került. A török *emin* – esetleg szbhv. *èmin* – a magyarban több hangtani változáson ment keresztül. Az *emin* második szótagbeli magánhangzója nyíltabbá vált és megnyúlt (*emén*), a szó vége inetimologikus g hanggal bővült (*eming, eméng*; vö. *rozmarin* > *rozmaring*), ritkábban palatalizálódott (*emény*). A leginkább használt alak az *eming* és *eméng* volt.

TESz. 1: 761; Rech. 141; EWUng. 321.

SZUBASA

Közigazgatási és katonai rangot egyaránt jelentett. Mint közigazgatási tisztségviselő, a *szubasa* volt a rendfenntartó erők egyik legfontosabb embere: vigyázott az általános rendre, – megtorló hatalommal is rendelkezve – ő volt a börtönfelügyelő, a szandzsákbégek általuk szedették be a büntetéspénzeket. Katonai szinten a timáros hadsereg rangban harmadik vezetője – afféle szpáhi altiszt, őrmester – volt.

Adatok 'szpáhi altiszt' jelentésben: 1552: „hagytam én képeben az Ferro *zubasát*” (TTár 1885: 428); 1554: „Szancsák, *szúbasa*, szpáhia nagy sok jöve” (RMKT 3: 37); 1644: [hadba vonuláskor] „az szallasokat is elrendelte ma az *Szupassa*” (RejtLev. 30); 1679: „Tizenharmad napján Ibrahim Agával | Jőnek az *Szu Bassák* sok vitéz gyalogval” (KecskT 2: 498).

Adatok 'közigazgatási tisztségviselő, felügyelő' jelentésben: 1557: „Mi Aly *Szupasa* az Nagyságos Kaszon Pasának akarattyából ... mind ezeket

az articulusokat, mellyek néznek az Ötvösöknek mivekre ... mi is ugyan azon szabadságokban őket megakarjuk tartani” (KecsKT 2: 278); 1601: „szubasa volt az törökök között” (MonÍrók 30: 129); 1634: „Az szubasáknak attunk itt létekbén nyargalló pénzt 2 tallért” (TME 1: 34); „A szubasáknak szénájért attam 3 ft 72 d.” (uo. 33); 1660: „Item az rezt és szupasát ez nap fojtották meg” (MonÍrók 8: 271); 1666: „az lippai olai bég szúbasája két faluból marhát embert vitt el” (TME 6: 326); 1668: „Ezelőtt két esztendővel ezen falunak bírája megholt, annak haláláért az budai szubasa egy tehenet vett” (LK 28: 187); 1687: „A Szu Pasának, a ki a házat felöltözteti, adnak a Követ urak vagy 28 tallért, vagy 29 tallér erő paripát” (TTár 1874: 198).⁸⁰

A hódoltság után kiveszett nyelvünkéből, csak egy Szeged-vidéki határrész neve őrzi valamely egykor itt élt szubasa emlékét: 1717: „Szu Basa halma (a város régi határrésze, ma Dorozsmához tartozik). Ma Subasa alakváltozata is van” (SzegSz.).

Előzménye a török *subaşı* 'rendfenntartási tisztségviselő, rendőrfőnök'; régen: 'szpáhi altiszt, őrmester'. A *subaşı* feladata volt régen a városok vízellátása feletti felügyelet is, ami a szó téves etimológiájához vezetett: az összetétel első tagját a török *su* 'víz' szóval azonosították. Valószínűbb azonban, hogy nem ez, hanem a régi, mára elavult török *sü* 'sereg' szó rejtőzik benne. Eredeti jelentése tehát 'a sereg feje, parancsnoka' lehetett.

A török szó behatolt a balkáni nyelvekbe, ahol az összetétel *başı* eleme – a szokásos módon – *baša* alakban élt tovább; vö. szbhv. *sùbaša*; blg. *subaša*, *subašija*; mac. R. *subaša*; alb. *subásh*; rom. R. *subaša*; újgrg. *σοῦμπασης*; 'rendőrtiszt; városfelügyelő'.

A magyarba a törökből is, a szerbhorvátból is jöhetett. A *basa* elemet olykor a *pasa* helyettesítette (vö. a *basa*, *pasa* szónál mondottakkal).

Kúnos: Nyr. 21: 531; Rech. 371.

Adózás és pénzügyek

A tartomány birtok- és pénzügyeit pontosan vezetett adókönyvbe, *defter*be jegyezték. A *defter* vezetője, valamint a tartomány pénzügyeinek és adóügyeinek legfőbb intézője a *defterdár* volt. A magyar szóhasználatban gyakran *nazurnak*, *nazur bégnek* is nevezték. Mint tanult embereket az *efendi*, illetve *cselebi* cím illette meg őket. A kincstárak felügyelőjét *hasznadárnak* hívták.

A hódoltsági terület lakosságára, a *rájára*⁸¹ nehezedő legsúlyosabb teher a birodalom nem mohamedán népeitől szedett *harácsadó* volt. Legkülönbözőbb ügyeik intézésekor pedig minduntalan meghatározott *baksis* adására kényszerültek.⁸²

A törököknek való adózás, valamint a velük folytatott kereskedelem révén megismerkedtünk néhány török pénzzel és mértékkel. Értéküket nem tudjuk mindig egyértelműen meghatározni, mivel az koronként és területenként változott, a mértékek értéke még a mért anyagtól is függött. A török pénzrendszer alapja, fő számolási egysége a kisméretű ezüstpénz, az *akcsa* (= oszpora) volt. Még kisebb méretű és értékű volt a rézből vert *mangur*. Az aprópénzt általában *parának* nevezték.⁸³ A mértékek közül a legnagyobb súlymérték-egység a *kantár* volt, általában egy mázsával azonosították. Általában 25–30 kilót nyomott a *kila*, kb. 1.3 kg értékű volt az *oka*. Szemes vagy pépes árukat mértek az eredetileg 'kis hordó' jelentésű *fucsival*.⁸⁴ Elsősorban pénzt tartottak a leginkább bőrből készített zacskóban, a *keszében*.

DEFTER

Kimutatás, jegyzék, amelybe az adózó népesség névsorait, a kirott vagy befizetett adókat, pénztári összesítéseket, rendeleteket, birtokügyeket, készleteket stb. jegyezték be. A budai tartomány településeinek első jegyzékét – *defterét* – Halul bég állította össze.

sze, amit „Halul bég deftere”-ként évtizedeken át hiteles telek-könyvnek tekintettek, holott a falvaknak és lakosságuknak helyzete közben lényegesen megváltozott. A városi, nem mohamedán lakosság adójáról, valamint a különféle bérletekről, vámjövödelmekről stb.-ről is készítettek lajstromot.

Adatok: 1572: „az regestumot lassad meg, az mely falwk az Halwl beg *teftereben* ben waygon azon kywl semmit ... birny ne hagy” (BBL 51); „Nemely falwk penig ninchyenek abba a *tefterben*” (uo.); „amely faluk az Halul beg *teffier-ébe* beirattanak” (uo. 34); 1583: „*teffterbe* be yrtak” (MonOkm. 42: 123); 1619: „az vitézek nevével hosszú *teftert* csináltak” (TME 3: 302); 1642: „Az pelsőcziek levele páriáját ... a *teffterben* felkeresteti” (RGyLev. 654); 1664: „az kapukra mindenkor 200 tallér ment az *tefter* szerént” (uo. 6: 146); 1675: „az falukot amaz rosz *teftel* szerint azámlálják” (uo. 7: 326); 1687: „Kőrös városa summája téssen oszpora számra, az mint az budai *defterben* irva vagyon” (uo. 2: 161); 1694: „lovak számát *tefterbe* küldjem fel neki” (MonÍrók 15: 507).⁸⁵

Származéka: *Tefterez*, *feltefterez* 'a defterbe bejegyez, lajstromba vesz': 1665: „Piri passa ... *feltefterezte* az falukat” (TME 6: 188); „beholdolt helyeket, kiket Piri passa *feltefterezett*” (uo. 281); 1666: „az mely faluk *fel* vadnak *tefterezve*” (uo. 324); 1670: „falukra ... kik már *feltefterezettek*” (uo. 479); 1672: „Pili passa *tefterezné* Váradon az falukat” (uo. 7: 98).

A hódoltság után 'lajstrom' jelentésben kiveszett nyelvünkől. Szórványosan azonban fel-felbukkan a kereskedő- és diáknyelvben. Vö. pl. 1882: „*defter*: kisebb kereskedő üzleti könyve” (TESz: NSz.: Teleki S.: Egyről másról 2: 268; Székelyföld: MTsz.); az erdélyi diáknyelvben: *defter* = a diákbálba meghívandók névsora (MNY 57: 103), a vajdaságban: *tefter* = füzet, amelybe a tanár az osztályzatot jegyzi, mielőtt a naplóba írná; *tefterez* = a defterbe jegyez (Nyr 88: 299).

Végső forrása a görög διφθέρα 'bőr; pergamen; könyv, oklevél'⁸⁶, amely vagy közvetlenül, vagy arab-perzsa közvetítéssel be-

került a törökbe; vö. oszm. *defter*, R. *tefter* 'adórajstrom, regiszter; pénztári napló'; ma: 'füzet'; perzsa *dāftār*; ar. *daftar*: 'ua.'

A török szó meghonosodott a balkáni nyelvekben; vö. szbhv. *dēfter*, *tēfter*; blg. *defter*, *tefter*; mac. *defter*, *tefter*; alb. *defitér*, *teftér*; rom. *defțér*, *teftér* újgrg. *τεφτερι*: 'adórajstrom, regiszter, pénztári napló'. Vö. még or. *defțér*, *devțér* 'adókönyv, számadáskönyv'.

A magyarba minden bizonnyal közvetlenül a törökből került, bár a déli szláv közvetítés is lehetséges. A szókezdő *d ~ t* váltakozás már az átvett török alakokban megvolt. A magyarban a *tefter* alakváltozat volt az általánosabban használt.

TESz. 1: 602; Rech. 117; EWUng. 248.

DEFTERDÁR

„A defter vezetője”, a tartomány birtok- és pénzügyeinek főellenőre, legfőbb pénzügyi hatósága. Működési köre szerint kétféle defterdár volt: 1. a pénzügyi defterdár (*mál defterdár*), hozzá gyűjtötték be az adót, amiről részletes kimutatást vezettek; 2. a birtok defterdár (*timár defterdár*), aki az adományozott földeket tartotta nyilván. Az *efendi* vagy *cselebi* cím – forrásainkban olykor a *pasa* cím is – illette meg őket. A birodalom pénzügyeinek legfőbb irányítóját is defterdárnak nevezték, ezért idővel a pénzügyminisztert is jelentette.

Adatok: 1561: „az ewchye irta Budarol az *tefftedar*” (LevT 1: 392); 1572: „az tömösvári *tefterdar* Memet bék szolgája” (ErdPorta 46); 1577: „most Feyervarth vagyon 300 Azap, kyketh az *teftedor* [recte: *teftedar*] mynd be irth” (MNY 10: 137); 1594: „az császár az *teftedart* ki az kincstártó elküldi vele” (MonÍrók 30: 29); 1619: „az *tefftedar* az adóból hátramaradt öt ezer aranyat kéré” (TTár 1882: 471); 1628: „és ha mije volt, ő vette kezéhez, és elfoglalta, az mely az, *defterdár* keze által hatalmas császár szükségére elkel” (TME 4: 23); 1644: „emlité az aga ... az mos-

tani új *teftardar* pénz ajándékát is” (RGyLev. 764); 1666: „császárunknak budai főkincstartója és fizető mestere Huszain *teftedár* effendi” (TME 6: 321); 1674: „*teftedár* pasának” (TelOkl. 6: 636); 1686: „*tefterdár*on és jancsár agán kívül” (TME 8: 509); 1694: „a vezér mellett *tefterdár* volt” (MonÍrók 15: 344); 1738: „egy pediglen, mindenkor mellettünk fog lenni, hogy gondgya légyen az uton mindenre, és egy *tefterdár(t)*, a ki fizessen” (Mikes 132).⁸⁷

Származékai: *Defterdárság* 'a defterdár tisztsége; a defterdár körzete': 1655: „mikor *defterságából* [sic!] kivetették volt” (MonOkm. 23: 271); 1656: „*tefterdárságra* hijják be” (uo. 344); 1668: „*teftedárságot* megadta mi nekünk” (TME 6: 405); 1693: „az ő *teftedárságában*” (MonÍrók 15: 254). – *Fődefterdár* 'a defterdárok között az első': 1674: „*főteftedarunk* ... informatioja szerént” (TME 7: 245); 1693: „*főtefterdarnak*” (MonÍrók 15: 178).

A hódoltság után kiveszett nyelvünkől, csak török vonatkozó sű művekben találkozhatunk vele.

Előzménye a török *defterdār* 'a defter vezetője; a tartomány pénzügyeinek főellenőre; pénzügyminiszter'. Ez a perzsa *dāftār-dār* 'főkincstárnok; pénzügyi főellenőr; pénzügyminiszter' (< *dāftār* 'regiszter; könyv' és a *dār* 'valamit tartó' képző) átvétele.⁸⁸

A török szó ismert volt a balkáni nyelvekben; vö. szbhv. *deftèrdār*, *teftèrdār*; rom. R. *defterdar*, *tefterdar*; újgrg. δεφτερδάρης, τεφτερντάρης: 'az adókönyv vezetője; a tartomány pénzügyeinek fő ellenőre'.

A magyarba minden bizonnyal közvetlenül a törökből került. Mint a *defternél* már láttuk, a *defterdár* esetében is a *t*-vel kezdődő alakok voltak a használtabbak. A *defterdár*, *tefterdár* mellett előforduló egyéb alakváltozatok – *teftedár*, *teftadár*, *teftardár*, *tevderdár*, *tevtedár* – valószínűleg magyar fejlemények, bár mindegyik esetében feltételezhető török – esetleg szerbhorvát – előzmény is.

TESz. 1: 603; Rech. 118; EWUng. 248.

NAZUR

Kincstató, kamarás, fizetőmester; a kincstár felügyelője. A magyar szóhasználatban azonos a defterdárrel.

Adatok: 1609: „hatalmas császár jövedelmének *főnazurja*” (TME 3: 96); 1626: „Az *Nazulnak* vöttünk egy tehenet” (uo. 1: 13); 1631: „A borjus tehenek árra és az *Nazur* egy vágó tehene árra teszön egy sommában 61 ft. 50 d.” (uo. 22); 1636: „az *Nazúl* számára való fát utolszor hordatni Kovács Ferencz oda volt akkori költség oda 40 d.” (uo. 43); 1642: „az *Nazurnak* az fáért szénáért fizetett 57 ft. 50 d.” (uo. 95); 1650: „Az új *Nazurnak* adtunk ... 14 t.” (uo. 161); 1670: „*Názur* képének” (KecsKT 2: 197).

Adatainkban gyakran szerepel a *bég* címmel megtoldva, *nazur bég* alakban. Jelentése részben megegyezik a *nazuréval*, részben a budai főnazurt jelenti: 1630: „*Nazul bég* inassitúl 12 d.” (TME 1: 18); 1631: „A *Nazúrbék* fájának meghordatása tött 59 ft. 70 d.” (uo. 21); 1638: „Hogy az *Nazúl bekkal* az török möcset felől, tőke pénz és szántó marhák eladása 30-czadja felől pörleködtünk az kajmekám előtt” (uo. 63); 1645: „Én Buda várának kincstartója Saban Effendi az hatalmas győzhetetlen császárnak az tengeren innen levő végházainak kamarás ura és fizető mestere és *Nazur békje* Istennek engedelmeből” (uo. 123); 1657: „az ngos budai fő *Nazur Bék* Oszmány effenditül kiadatott [levél]” (uo. 234).⁸⁹

A hódoltság után kiveszett nyelvünkéből.

Végső forrása az ar. *nāzīr* 'felügyelő, inspektor; előljáró, vezető' ← 'aki néz, aki figyel' (< ar. *nažara* 'nézni, figyelni'). Ez bekeült a törökbe – esetleg perzsa közvetítéssel; vö. perzsa *nāzīr* 'ua.' –, ahol a *nāzīr*, *nazīr* mellett *nāzur*, *nazur* alakban is használták, mivel az illabiális illeszkedés ekkor még nem volt kialakulva, s gyakoriak voltak az eredeti török hangkapcsolatot mutató, *a – u* hangot tartalmazó alakok (mint pl. *altun* 'arany', *hanum* 'asszony', a mai *altın*, *hanım* helyett).

A balkáni nyelvek közül csak a szerbhorvátból és a románból van kimutatva: szbhv. *nàzor, nàzir*; rom. R. *nazir*: 'felügyelő, inspektor'.

A magyarba feltehetőleg közvetlenül a törökből került. A szóvégi *r ~ l* váltakozás (*nazur ~ nazul*) mind a törökből, mind a magyarból magyarázható. Hasonló jelenség mutatkozik a *mazur ~ mazul, harár ~ harál(y), szerdár ~ szerdály* alakváltozatokban.

Kúnos: AkÉrt. 12: 431; KSz. 2: 213, 280; Rech. 301.

HASZNADÁR

Jelentése: kincstárnok. Így nevezték mind az állami kincstárak, mind a vagyonos személyek kincstárainak őreit, kezelőit. A szultáni kincstár főkincstárnoka a *hasznadár basa* volt.

Adatok: 1572: „Ali passa Turcharum *Hasznadar* et cubicularius” (Báthory I: 220); 1634: „az temesvári pasának érkezett *hasznadár* komornikja” (RGyLev. 212); 1636: „Az pénzt ... le is adattuk volt az *hasznadárjának*” (uo. 434); „Ismét egy aranyas kést az *hasznadárnak*” (TME 1: 46); 1642: „ajándékit ... azt parancsolta volt, hogy *hasznadárja* kezében adjuk” (RGyLev. 671); 1657: „az kám [= kán] *hasnatárja* elment” (MonOkm. 23: 525); 1660: „Nazur bék urunk ... *khasznadárjának* 10 t.” (TME 1: 281); 1664: „az pénz olvasónak az *hasznadarnak* kellene 100 tallér” (uo. 6: 146); 1682: „*hasznadárnak* adtunk absque denár. 20,3 tallért” (uo. 2: 94); 1692: kellett bémennünk a [tíhája] *hasznadárja* sátorában” (MonÍrók 23: 469).

Adatok 'a szultáni kincstár főkincstárnoka' jelentésű *hasznadár basa* kifejezésre: 1636: „Az *hasznadár basinak* egy ezüstös aranyas csákánt” (RGyLev. 290); 1637: „külső *hasznadárbasának* asper 300” (uo. 484); 1657: „A *hasznadár pasa* megjött” (TTár 1882: 597); 1659: „Magnificus *Hasznedar passa*” (uo. 119).⁹⁰

A hódoltság után kiveszett nyelvünkéből.

Végső forrása a perzsa *hazīnādār* 'kincstárnok; a díszruhák őrzője, felügyelője' (< *hazīnā* 'kincstár, raktár' < ar. *hazīna* 'ua.' és a *dār* 'valamit tartó' képző). Ez meghonosodott a törökben, ahol a második nyílt szótag kiesésével *haznedār*, *haznadār* alakot nyert; jelentése: 'kincstárnok; pénztárnok; gazdag házakban a pénz, ékszerek és más értékek felügyeletével megbízott bizalmi ember'. A törökből bekerült a balkáni nyelvekbe; vö. szbhv. *haznādār*, *aznādār*; blg. *haznadár*, *haznatár*; mac. *aznar*, *aznatar*; rom. R. *haznatár*, *haznetar*, *haznadar*; újgrg. χαζινεντάρης: 'kincstárnok'.

A magyarba feltehetőleg közvetlenül a törökből került. A magyar alakokban *-zn-* > *-szn-* mássalhangzóhasonulás ment végbe.

Kúnos: KSz. 2: 214; Rech. 182.

EFENDI

Általában a tanult emberek, konkrétan a török állami hivatalnokok és egyházi személyek megtisztelő címe, megszólítása. 17. századi forrásainkban gyakran találkozhatunk vele.

Adatok: 1607: „követünket Ali *efendit* ne késleltesse nagyságod, hanem ... bocsássa hozzánk” (TME 3: 70); 1608: „Az Kadia Habili *effendi* sem ment alá, az is visszatért” (uo. 84); 1630: „semmi vigyázás és gondviselés az vitézlő Zülfikár *effendin* nem mult” (uo. 4: 174); 1637: „eodem die elsőbben voltunk szemben az mufti Yahya *effendivel*” (RGyLev. 482); 1657: „Anno 1657. Szócs Albert haláláról való levél Dús János ur bíróságában ez ngos budai fő Nazur Bék Oszmány *effenditül* kiadatott” (TME 1: 234); 1671: „Isák *effendinek* ötszáz tallért vittünk” (uo. 7: 40); 1694: „nagy kontyú *effendieknek*” (MonÍrók 15: 495); 1687: „mufti *effendi*” (uo. 8: 116).⁹¹

A hódoltság után már csak szórványosan fordul elő, főleg török vonatkozású művekben. Érdekes, egyedi adat a m. *őméltóság*-

ga, önagysága mintájára létrehozott [ő] *efendisége* kifejezés (1845: NSz.). Ma régies stílusértékű szó, amely fel-felbukkan a diáknyelvben.

Végső forrása az újgrg. 'αφεντης 'úr' szó vocativusi alakja. A szó bizánci görög formája a törökben *efendi*, *effendi* alakban honosodott meg. Jelentése 'úr; művelt, tanult ember; jótevő, védelmező'. A mai törökben is a tanult ember titulusa. A törökből elterjedt a balkáni nyelvekbe s a legtöbb európai nyelvbe is. Vö. szbhv. R. *efèndi*, *efèndija* (az *efèndi* ragozhatatlan cím, az *efèndija* ragozható közszó; vö. *cselebi*, *deli*); blg. R. *efèndi*, *efèndija*; mac. *efendi*, *efendija*; rom. R. *efèndi*: 'úr, tanult ember'; ném. *Efendi*, *Effendi*; sp. *efendi*; fr. *efendi*: 'török úr'.

A magyarba feltehetőleg közvetlenül a törökből került.

TESz. 1: 709; Rech. 138; EWUng. 295.

CSELEBI

Az irni-olvasni tudó, tanult embernek járó cím. Ez a cím illetve a szellemi munkával foglalkozó tisztségviselőket, pl. a kádikat, defterdárokat.

Adatok: 1533 [latin szövegben]: „Mustapha *Celeby*” (TTár 1903: 43); 1555: „Muzthafa *Celebya*” (LevT 1: 175); 1556: „Kwrth *Chelebya*” (uo. 193); 1567: „Oszman *Czeleby*” (BBL 36); 1583: „En Huszain *Czeleby* az ... teöreök csaszarnak kencztartoiá Budan” (uo. 275); „Oszmany *Czeleby* waczy fő harminczyados” (uo. 294); 1604: „kinek neve Ahmet *Cselebi*, igen fű ember” (MonÍrók 30: 221); 1632: „Ali *Cselebi* nevű főtörök” (RGyLev. 54); 1654: „az öregbik *czelebi*” (ErdÉk. 1: 350); 1655: „Én pesti kadija Moharrem *Cselebi*” (TME 1: 213); 1662: „az követeknek bemenetelit az *Cselebi* által értésire adván” (uo. 6: 24); 1667: „Füredi *cselebinek* 2 t.” (uo. 1: 368); 1687: „Ferdom *Cselebi*” (uo. 2: 161); 1693: „*cselebi* Juszup aga” (MonÍrók 15: 180).

Adatok jelzői használatára a *cselebi csizma* és *cselebi dohány* kifejezésben. A *cselebi csizma* hosszú szárú, a vadászcsizmához hasonló lábbeli volt: 1665: „*czelebi sárga csizmám*” (TTár 1886: 160); 1671: „*cselebi csizmát*” (TelOkl. 5: 662); 1691: „tíz pár *cselebi csizma*” (EtSz. 919). — A 18. század első felében jelenik meg a *cselebi dohány* kifejezés — 1723: „*cselebi dohány* finom dohány” (SzegSz.) —, amely nyelvjárásainkban ma is megtalálható: *cserebi* 'közönséges alja-dohány' (Palócság: MTsz.); *cserebi dohány* (Cserszegtomaj), *cserebidohán* (Nagyszakácsi) 'apró sötétzöld levelű, félig vadon termő, erős dohányfajta' (ÚMTsz.).

Ilyenképpen, ha a *cselebi* szó mint török cím ki is kopott a nyelvhasználatból, s ma már csak elavult, történeti szóként ismerjük, a *cserebi dohány* kifejezésben nyelvjárási szinten megőrződött az emléke.

Előzménye a török *celebi* 'képzett, tanult, művelt <ember>; jó nevelésű, kellemes viseletű, előkelő modorú <ember>; úr, előkelő úr'. Egészen a 18. századig használták az „értelmiségi” munkát végzők (szellemi tiszttségviselők, tudósok, nevelők) és művészek (írók, költők) címeként (vö. Pak. 1: 19). A török szó eredete nem tisztázott; valószínűleg az 'isten' jelentésű *celeb* szó származéka, a *celebi* eredeti jelentése tehát „istenti”, 'az istenhez közelálló, tanult, tudós, művelt <ember>' lenne. Az alapszó eredete ismeretlen.

A török szó behatolt a balkáni nyelvekbe. A szláv nyelvekben kettős alakban volt használatos: közszóként használva a szóvégi török *i*-nek szabályosan *-ija* végződés felelt meg, címként használva azonban a szó vége változatlan maradt; vö. a török *deli* és *efendi* hasonló kettős megfelelésével. A balkáni nyelvek adatai: szbhv. *čelèbi*, *čelèbija*; blg. *čelébí*, *čelébíja*; mac. *čelébija*; rom. R. *celebiu*; újgrg. $\tau\sigma\lambda\epsilon\mu\pi\eta\varsigma$: 'úr, tanult ember'.

A magyarba — szóvégi *i*-jének tanúsága alapján — közvetlenül a törökből került. A mindössze néhányszor előforduló *cselebia* alakváltozat (1555, 1556) viszont déli szláv közvetítésre mutat. A

késői m. *cserebi* alakváltozatban az $l > r$ változás magyar fejlődés eredménye lehet.

EtSz. 919; Rech. 103.

HARÁCS

Nem-mohamedánoktól szedett adó, az európai nyelvek általában fejadónak fordítják. Magyarországon eleinte csak meghatározott vagyonnal rendelkezőktől szedték, a 16. század végétől már minden családfőtől. Korabeli magyar forrásokban *császár adájának* is nevezték.

A *harács* szó forrásainkban változatos jelentésben fordul elő. Jelenti mindenekelőtt magát a harácsadót, továbbá a harácsadó alapjául szolgáló házat, családot, valamint hadisarcot, a háborúban rablással szerzett zsákmányt, illetőleg magát a rablást, zsákmányolást. Nagy szótáraink (ÉrtSz., TESz.) nem tüntetik fel, pedig egykorú forrásainkban előfordul a szónak még egy jelentése: a rablással szerzett zsákmány kiárusítása, kótyavetyéje. A *harácsol* igei származék is tükrözi ezt a jelentést.

Adatok 'harácsadó' jelentésben: 1600: „Az *harách adotis* ez vtonkban mögh fizettwk az kenctartonak” (MNy 17: 48); 1630: „hatalmas császár *harácsa* is 10 ló tereh pénz” (TTár 1884: 700); 1644: „mikoron az *harácsot* avagy adót beküldötte” (RGyLev. 774); 1694: „az *harács-czédulákrul* is volt-é szó” (MonÍrók 23: 108); „kivánja az Palánk vidíkin lakó szegínyiség *harácsszedísit*” (uo. 315); „*harácsszedő* Alaj béknek” (uo. 316). Adatok 'harácsadó alapjául szolgáló ház, ill. családfő' jelentésben: 1612: „Az pasa levele az 90 *harácsról*” (TME 1: 6); 1626: „fizettünk az Jancsár Agának 60 *Harácsot*” (KecskT 2: 189); 1637: „Summa szerént az 130 *harácsra* esett 520 kila búza” (TME 1: 54); 1674: „az *harács*, avagy füst szám, azaz: az adófizető ház” (TTár 1894: 682).

Valószínűleg nem harácsadót, hanem sarcot, sarcolást jelent a következő adatokban: 1655: „*harácscsal* is megszorogtatván” (MonOkm. 23:

173); 1674: „az rettenetes adó és *harács*” (TME 7: 247); 1709: „készek lennénk az illendő *harácsot* megfizetni” (MonÍrók 27: 201).

Adatok 'a zsákmány kiárusítása, kótyavetyéje' jelentésben: 1632: „keresztény ember nem vásárolhat ez féle *harácson* való marhát” (TTár 1883: 675); 1642: „*haraczkra* [sic!] vitetné ki piacra” (TME 5: 138); 1693: „Bizik: ma néki-is jó *harácsa* lészen” (GyöngyösiÖM 2: 190); 1700: „Ujabb *harátsra* bocsáták” (NySz: Gyöngy: Char. 7).

Igei származéka, a *harácsol*, *elharácsol*, *felharácsol* forrásainkban leginkább 'a zsákmányt kiárusítja' jelentésben fordul elő; a zsákmány adott esetben rabságba ejtett személy is lehet; 1637: „hetet [legényt] fogtak el, de ennek is egyike az úton sebbe meghallván [sic!], az hatot Budán *harácsolák el*” (RGyLev. 498); 1658: „Magunk, feleségünk és anyánk jószági el foglaltatván *felharácsoltassanak?*” (ETA 4: 283); 1677: „az többit [katonát] elfogván Váradra vitték és *elharácsolták*” (TME 7: 408); 1680: „másnap ötet is *elharácsolták* volna” (ThökölyLev. 134); 1693: „Legyen mindenemnek *harácsló* vására / Ócsó böcsre kellyen a' szép Medgyes Vára” (GyöngyösiÖM 93); „A' Chám is készíti Bucsaki Tatárát / Hogy ő-is ott kezdgye *harácsló* vásárát” (uo. 154). — 'Zsákmányol, rabol' jelentésben csak a 18. század végétől van kimutatva: 1795: „Lányom szive sem oly, hogy azt *harátsollya*” (NySz: Gvad: Időt. 21). Szabó Dávid szótárában (1784, 33. oldal) 'pazarol' jelentésben is megtalálható. Ehhez a jelentésfejlődéshez vö. a *préda* 'zsákmány' > *prédál*, *elprédál* 'pazarol' jelentésváltozást.

Egy hódoltság kori forrásunkban a *harács* főnévnek egy másik származéka is előfordul, a *harácsos* 'adószedő; harácsfizető': 1630: „*harácsosa* soha bizony Erdély Budának nem leszen” (TTár 1884: 700).

Mai nyelvünkben a *harács* alapszó elavult, csak történelmi tárgyú művekben fordul elő. A *harácsol* 'erőszakosan, mások rovására szerez, gyűjt' ige viszont közhasználatú eleme nyelvünknek. Vö. még az ÚMTsz. következő adatával: *harács* mn. 'mohó, falánk' (Nagyszalonta); 'gondatlan, mindent tönkretévő' (Rimaszombat) (ÚMTsz. 2: 849).

Előzménye a török *haraç* 'a nem mohamedán népekre kivetett telekadó, házadó'; ma: 'valahonnét vagy valakitől erőszakkal el-

vett pénzösszeg'. A török szó arab eredetű, amely esetleg perzsa közvetítéssel került a törökbe; vö. perzsa *ḥarāj* 'egy fajta adó; hadisarc' < ar. *ḥarāj* 'adó; telekadó'.⁹²

A törökből elterjedt a meghódított népek nyelvébe; vö. szbhv. *ḥarāč*, *ārāč*; blg. *haráč*; mac. *arač*; alb. *haráč*; rom. *haráci*; újgrg. *χαράτσι*: 'harácsadó; adó'.

A magyarba minden bizonnyal közvetlenül a törökből került.

TESz. 2: 52; Rech. 173; EWUng. 527.

BAKSIS

A nyelvünkben ma élő 'az előirt összegzen felül adott pénzösszeg, borraivaló, csúszópénz' jelentésű *baksis* szó feltehetőleg késői, 19. század végi átvétel a németből. A baksis fogalma nagyon is ismert volt a török korban, de magát a *baksis* szót nem használták. Egyetlen, 1618-ból származó erdélyi adaton kívül, csak a hódoltság utáni emlékekben, Thököly, Pápai és Mikes munkáiban fordul elő, vagyis olyan személyeknél, akik török környezetben éltek.

1618: „Ez dolognak az *basisat* [sic!] bizony nem én vöttem volt fel” (ETA 2: 125); 1691: „valami *baxest*, vagy egy-két hópénzt közökben nem oszthatok” (MonÍrók 34: 76); 1694: „Az császár kincсібül husz tallér *baxis* az az kötelező pénz adatik neki” (uo. 15: 537); „jó *baxissa*, az az ajándéka líszen” (uo. 544); „tiz aranyat adván *baxis* formába” (uo. 606); „Valaki kézben való kerülésinek eszköze lészen, jó *baksist* várjon tülem” (uo. 681); 1707: „egy arany *baksis*” (Pápai 265); 1710: „Reggel cum longo naso elment az aga több társaival, elvitte a *baxist* – könnyű megolvasni – megmondván néki: akinek szolgált, attul kérjen fizetést” (uo. 334); 1730: „mindenik jancsárnak 15 tallér (*baxis*) azaz áldomás adatik” (Mikes 91).

Nem szerepel a *baksis* szó régi szótárainkban sem. A Kossuth-tal együtt Törökországba menekülő Egressy Gábor naplójában fordul elő újra: 1850: „a cigány ... iszonyú sivitással kezdé bennünket ostromolni *baksisért* csak egy kis paráért” (*Egressy Gábor Törökországi Naplója 1849–1850*. Pest 1850, 83).

Mindezek az adatok közvetlenül a törökből valók, a ma használatos *baksis* szavunk azonban feltehetőleg nem e néhány szórányos adat folytatása, hanem késői átvétel a németből. De maga a német szó is török eredetű. Végső forrása a perzsa *bahšiš* 'valamely szolgálatért nem kötelezően vagy a kötelezőn felül adott pénzösszeg'. Ennek átvétele a török *bahşış*, R. *bahşış*, N. *bakşış* 'ua.', mely meghonosodott a balkáni és más európai nyelvekben; vö. szbhv. *bākšiš*, blg. *bakšiš*; mac. *bakšiš*; alb. *bakshish*; rom. *bacşiş*; újgrg. *παῖσις*: 'ua.'; ang. *baksheesh*; ném. *Bachsich*, *Bakchisch*; fr. *bakchich*; or. *bakšiš*: 'ua.'

A magyarban tehát kettős átvételű a szó: a régi adatok közvetlenül a törökből valók, míg a mai szó csak a 19. században került nyelvünkbe, valószínűleg irodalmi úton a németből. Nyelvjárásaink nem ismerik.

TESz. 1: 225; Rech. 54; EWUng. 72.

Pénzek

AKCSA

Kisméretű ezüstpénz, a törökök pénzügyi elszámolásainak egysége. Ezzel mérték fel az adófizetők ingóságait, és határozták meg az adókat. Értéke változott. A 16. század derekán 50 akcsa tett ki egy török gurust, illetve magyar forintot. Később erősen devalválódott. Törökországban a 19. század közepéig használták.

Egykori jelentős magyarországi forgalma ellenére az *akcsa* szó nem honosodott meg nyelvünkben. Helyette a hozzánk balkáni

szláv közvetítéssel eljutó görög eredetű *oszpora* volt használatos. Az *oszpora* végső forrása a görög ἄσπρος (egyres száma ἄσπρα) 'fehér', amelynek 'pénz' jelentése éppen a török *akçe* 'fehéres <pénz>' tükörfordításaként jött létre.

A török *akçe* magyar megfelelője két, egymástól időben is igen távol eső forrásunkban lelhető fel. Korai adataink az 1416 után keletkezett, s 1466-ban leirt Münchener kódexből valók: „Nem időzki innetén mignem megadod az vtolsó *akčat* es: quadrantem”; „Erezte ket fel *akčat* ki mondati negednec: duo minuta quod est quadrans” (NySz.). A Münchener kódexet a moldvai Trotus (Tatros) városában írták, s így valószínű, hogy a fordítók e pénz nevét az ottani lakosságtól hallották. A szó forrását tovább kutatva kérdéses, hogy a románba – vö. rom. R. *acce*, *acceá* 'oszpora' – az oszmán-törökből vagy a kunból került-e, s még az sem teljesen kizárt, hogy a Münchener kódexben közvetlen kun átvételű a szó.” – A másik adatunk a török korból való egy portai követjelentésben: 1637: „hogy ha lehetne most egy *aghczát* kettővé tennénk” (RGyLev. 536).

A hódoltság után már csak a szakirodalomban találkozunk vele.

Előzménye a török *akçe*, *akça* „fehéres”, 'pénzegység', amely az *ak* 'fehér' melléknév származéka. – Megtalálható a szerbhorvátban – *akča*, *akče*, *ašča* 'ua.' –, a fenti magyar adat azonban közvetlenül a törökből való.

EtSz. 47; Nyiri: MNy 64: 132; Rech. 32.

MANGUR

Az akcsénál kisebb értékű rézpénz. A 16. század elején az akcse egynyolcadát, a 17. század végén a felét érte. Használatát a hódoltság ideje alatt folyamatosan ki tudjuk mutatni.

Adatok: 1565/1639: „Fillyer avag mangur: obulus seu quadrans” (NySz: Ver: Verb. 214); 1585: „teruncius – Fillyer, mangor” (Cal.); 1588: „senkinek egy atyafiának sem adtak egy mangurt is benne” (BalassiÖM 1: 369); 1604: „Mángor teruncius, mica; bröcklein, brosamlein” (MA).

Származéka: *mangurnyi* 'mangur értékű; aprócska, kicsiny, jelentéktelen': 1585: „ceratium: Egy mángorni” (Cal.); 1604: „Mangorni: Ceracium, Nihili” (MA); 1616: „Kötetők arra magatokat hogy mi csak egy manguri [recte mangurni] dolgot sem jelenthetünk ollyat” (NySz: Alv: Itin. 38); 1669: „Tsac kicsiny mangurni könyvecké válnac azoc” (NySz: Czegl: Japh. 21); 1792: „Mángornyi: négy árpa szemet nyomó; v. tsekély dolog” (SzD).

18–19. századi szótáraink (PP, PPB, SzD, Tzs., Ball., CzF) még feljegyzik a szót, napjainkig azonban teljesen eltűnt nyelvünkéből.

Előzménye a török R. *mangur*, mai alakja *mangir* 'apró rézpenz, rézérme, az akcsa (oszpóra) egynegyede'. A török szó perzsa eredetű; vö. perzsa *mangur* 'kis réz pénzdarab'. A török pénzforgalomban ma már nem használják, a *mangir* szó itt is elavult, régies szó. A török szó behatolt a balkáni nyelvekbe, ahol részben ma is megtalálható; vö. szbhv. *màngura*, *màngara*; blg. *mangär*; alb. *mangër*; rom. R. *mangar*; újgrg. *μανγκιρα*: 'kis rézpenz, rézérme'.

A magyar szó, hangalakjából ítélve közvetlenül a törökből való. A szbhv. *màngura* végső *-a* hangja a pénznevekhez járuló genitívus partitívus végződés.

SzlJsz. 1: 689; Rech. 267.

PARA, PARÁNYI

A *para* a török aprópénz neve volt. Változó értékét a régi korbokban nehéz meghatározni, általában három oszpórát (akcsát) ért.

A *para*, *parányi* szavak esetében azzal a szokatlan, de nem egyedülálló jelenséggel állunk szemben, amikor egy szó származékát az írott források korábban közlik, mint magát az alapszót, s a származékszó tovább él, miközben az alapszó teljesen eltűnik. A *parányi* mn. a 17. századból, alapszava, a *para* főnév csak a 18. századból van feljegyezve.

A *parányi* 'igen kicsi, csekély' melléknév már a 17. században közhasználatúnak tűnik. Vö. a következő adatokkal: 1621: „*Parányi*, Egy *parányi*: Tantillus, a, um. Tantulus, a, um” (MA); 1647: „A földből egy kis virágotska, egy *parányi* muslicza az ő kezének benne forgása nélkül nem veszhet” (NySz: GKat: Vált. II. 19); 1653: „*Parányi* az, a mellyet az őrkke-valóság követ” (NySz: Megy: 3 Jaj. II. 181); 1700: „Az *parányi* csupor kicsiny tűznél fel for” (NySz: Ben: Rithm. 174).

A 'török aprópénz' jelentésű *para* viszont csak az 1700-as évek legelején jelenik meg, s a legkorábbi adatokban idegen szónak tűnik: 1701: „három *paráért* vagy polturáért” (Kom. 75); 1704: „In sacco pecunia Turcica *Para* dicta nro 496” (MNY 49: 479); 1706: „mivel itt a török arany százhat-száznég *parában* járván ... magyar aranyakat veretvén belőlök, száztizenöt *parában* folynak” (Pápai 138); 1708: „mely is térszen 277 = kétszáz hetvenhét török tallért s harmincz *parát*” (Monírók 24: 654).²⁴

A *para* szó a hódoltság után kihullott nyelvünkől.

Előzménye a török *para* 'aprópénz'. Ennek eredeti jelentése 'darabka, törmelék'; igei származéka, a *paralamak* annyit jelent, mint 'kis részekre feldarabolni'. A török szó perzsa eredetű; vö. perzsa *pāra* 'darabka, törmelék, morzsa'.

A török szó meghonosodott a balkáni nyelvekben; vö. szbhv. *pāra*; blg. *pará*; mac. *para*; alb. *pará*; rom. *pará*; újgrg. *παράς*; 'török aprópénz'.

Bár a *para* fn. a magyarban közel egy századdal későbbi időből van kimutatva, mint a *parányi* mn., s a kimutatott adatok sem mutatnak nagy elterjedtségre, feltehető, hogy a hódoltság idején a

parának nevezett apró érme is ismert volt nálunk. A *parából* a hasonlítást kifejező *-nyi* képzővel keletkezett a *parányi* 'annyi, mint a para', azaz 'kicsinyke, kevés'. Vö. a másik török aprópénz nevéből, a *mangurból* keletkezett *mangurnyi* kifejezéssel, valamint a *filléryi, garasnyi, szemernyi* stb. származékszavakkal.⁹⁵

Rech. 319; TESz. 3: 96 *para*¹ a.; 3: 101 *parányi* a.; EWUng. 1114: *para*¹, 1116: *parányi*.

KESZE

Különböző alakú, kelméből vagy bőrből készített, himzett kis zacskó, amiben leginkább pénzt tartottak, de más apróbb holmi – dohány, tűzszerszám, levél, stb. – tartására is használták.

Egykorú forrásaink – egyelőre mindössze két régi adatunk van – pénzeszacskónak ismerik: 1628: „ennek okáért az magaméből két *kesse* pénzt adtunk adósságára” (TME 4: 16); 1694: „de az béksiget is úgy viselhetik, ha azzal együtt *keszéket* vagy monczupot [= kinevezést, megbízást] adnak nekik” (Monírók 23: 90).

A hódoltság után eltűnt nyelvünkől. Mégsem ismeretlen ma teljesen, mert déli nyelvjárásaink átvették a szerbhorvátból; vö. *kesza* (Szeged vid.), *kesze* (Szlavónia): 'pénz-, dohány-, tűzszer-szám-tartó zacskó vagy tarsolyka' (MTsz.). A csángó *kisze* 'dohányzacskó' (CsángóSz.) pedig a románból való.

A hódoltság kori adatok előzménye a török *kese* 'kis zsák, zacskó, elsősorban pénz tartására'. Egy *kese* pénz meghatározott összeget, 500 piasztert jelentett. A török szó arab-perzsa eredetű; vö. perzsa *kīsa* 'pénzeszacskó, leveleszacskó' < ar. *kīs*, többes sz. *akyās, kiyasa* 'zacskó, pénzeszacskó'.⁹⁶

A törökből behatolt a balkáni nyelvekbe; vö. szbhv. *kēsa, cēsa*; blg. *kesija*; mac. *kése, kesa*; alb. *qesé*; rom. *chiseá, cheseá*; újjrg. *κασιά, κιασές*: 'zacskó, pénzeszacskó; 500 piaszter'.

A hódoltság korából, ill. Thökölytől származó régi adatok – hangalakjukból ítélve – közvetlenül a törökből valók. A ma is megtalálható nyelvjárási alakok – mint említettük – későbbi átvételek a szerbhorvátból, illetve a románból.

SzlJsz. 1: 266; Rech. 235.

Mértékek

KANTÁR

Régi török súlymérték. A magyar adatokban általában a mázsa megfelelőjeként szerepel. Gyakran fordul elő az *oka* szóval párhuzamosan, mivel a *kantár* és *oka* egyazon mértékrendszer különböző nagyságú tagjait jelölte.

Zrinyi Miklós levelezéséből maradt ránk egy viszonylag korai adat: 1559: „reá mérethet LXXX ezer *kantár* port, minden *kantárba* ötvennégy okát mondanak” (MonOkm. 29: 519). Valójában azonban csak a 17. században lett közhasználatúvá: 1620: „Egy Masa avagy egy *kantar* bors-tul 2 fr. [ti. a vám]” (Nyr 71: 38); 1625: „2 *kantár* id est 88 oka kanat” (RadvUdv. 120); 1628: „Kénesónek megvétélére szerezzon egy bizonyos factort, az ki száz *kantárt* vegyen egyszersmind” (MonTME 4: 69); 1643: „tizezer *kantár* puskaport visznek Budára” (RGyLev. 725); 1671: „Másfél *kantár* faolajt pro fl. 33. Három *kantár* riskását pro fl. 30.” (BornA. 1: 73); 1693: „item tíz *kantár* öreg porra, tíz *kantár* ólomra, és tíz *kantár* apró porra” (MonÍrók 23: 692); 1754 k.: „Egy *kantár*, vagy mása fa-olaj” (NySz: Vect Trans. 18); „Egy mása, vagy *kantár* gyömbér” (uo. 24: NySz.).

Származékát, a *kantárnyit* az alapszóval egy időben kezdik használni. Vö. 1620: „A kereskedők két-két pénzzel tartozzanak minden *kantárnyit* tehertől” (MonÍrók 8: 126).

Egy 1674-ből származó adatban 'gyorsmérleg'-et jelent: „Egy kis festet lada benne zár alat vagyon ... egy okás *kantár*” (NyIrK 4: 79). A

'mérleg' jelentésű *kantár* ma is használatos a moldvai csángóknál, s az erdélyi Halmagyon igei származékát, a *mekkantárooz* 'megmázsál' kifejezést is feljegyezték (Bakos: NyK 63: 110). A 'mérleg' jelentésű erdélyi *kantár* és a moldvai csángó *kintár* a románból való.

A súlymértéket jelölő *kantár* szó kiveszett nyelvünkéből, utolsó köznyelvi feljegyzése Ballagi szótárában található.

Egykori *kantár* szavunk végső fokon görög-latin eredetű; vö. lat. *centenarius* > újgrg. κεντηνάρι 'száz egységnyi <súly>'. Az újgörög szó került be az arabba, onnan a perzsába, majd a törökbe; vö. ar. *qinṭār* plur. *qanāṭīr* > perzsa *qinṭār* > oszm. *kintār*, *kantār* 'súlymérték-egység <mázsá>; gyorsmérleg'. A törökök révén elterjedt a balkáni nyelvekben: szbhv. *kāntār*; blg. *kantár*; mac. *kantar*; alb. *kandar*; újgrg. καντάρι; rom. R. *cântar*, *cîntar*: 'mázsá; gyorsmérleg'.

A korabeli magyar adatok jelentős része erdélyi forrásokból származik. Ez nagymértékben valószínűsíti a román közvetítést. Arra is gondolnunk kell azonban, hogy Erdélynek igen intenzív kereskedelmi kapcsolatai voltak a törökökkel. A legvalószínűbbnek az látszik tehát, hogy a *kantár* szó – miként az *oka* és vele együtt sok más szó – több úton is bekerült nyelvünkbe.

SzlJsz. 1: 847; Rech. 212; Bakos: NyK 74: 109; Hóvári: Száz 1984: 1015.

KILA

Régi gabona-ürmérték, amelynek nagysága koronként és területenként változott. Általában 25–30, ritkábban 41 kilogrammnak felelt meg. A török korban gyakran használt mérték volt, de maga a *kila* szó nem közvetlenül a törökből, hanem a szerbhorvátból került nyelvünkbe.

Adatok: 1556: „előbb négy oszporán járt Budán az árpának *kilaja*, most tizennégyen jár” (TTár 1881: 272); 1566: „egy *kila* lisztet” (MonOkm. 30: 59); 1573: „Singula *kyla* tritici” (Oklsz.); 1616: „*kylát* és itczét hamisat tartván hozzá” (ETA 3: 206); 1634: „egy okka hús ér huszonöt oszporát, egy *kila* árpa 2 tallért” (RGyLev. 218); 1644: „bíró uram mindjárt szörözzen ott az városban vagy három *kila* petrezselmet” (TTár 1885: 10); 1663: „ezer *kila* árpa” (TME 1: 312); 1684: „százezer *kila* gabona” (uo. 8: 494); 1709: „ha valamely *kila* búzával, s egy darab szalonnával segítették” (LevT 2: 373).

A *kila* szó a köznyelvben elavult, de a dunántúli és északi nyelvjárások megőrizték (MTsz., OrmSz., SzegSz.). Nógrád megyében a szántóföldet is kilával mérték: 1 kila föld, amelybe 1 kila gabonát lehet elvetni (Nyr 67: 130). Hatvan vidékén ugyanezt a földet *kilás földnek* nevezték (Nyr 33: 175).

Mint már említettük, *kila* szavunk déli szláv közvetítésű török szó.⁹⁷ Közvetlen előzménye a szbhv. R. *kila* 'gabonamérték'. Más balkáni nyelvek is ismerték; vö. blg. R. *kila*; mac. R. *kila*; rom. R. *chilă*; újgrg. κιλές: 'ua.'; az albánban ma is használják; vö. alb. *qillë* 'hatvan oka nagyságú gabonamérték'. Mindezek előzménye a török *kile* 'gabona-ürmérték', amely viszont az arabból, illetőleg a perzsából került a törökbe; vö. perzsa *kilā* 'gabona-ürmérték' < ar. *kaila* 'ua.'. Az arab szó pedig görög eredetű, s összefügg a nemzetközi *kilo* 'kilogramm' szó görög alapszavával.

TESz. 2: 488; Rech. 243; EWUng. 752.

OKA

Régi török súlymérték, a 16–17. században kb. 1,3 kilogrammnak felelt meg. Értékét befolyásolta, hogy milyen anyagot mértek vele. Általában 400 dirhemmel azonosították, de ha finomabb árut, pl. sáfrányt mértek vele, csak 120 dirhemnek számít

tották. Ritkábban folyadékok mérésére is alkalmazták (vö. FeketeBp. 240).

A török korban használata általános volt, forrásainkban igen gyakran találkozunk vele: 1559: „reá mérethet LXXX ezer kantár port, minden kantárba ötvennégy *okát* mondanak” (MonOkm. 29: 519; Zrínyi M. levelei); 1573: „Az mercuriumnak *okkáját* száz oszporán kéri” (ErdPorta 104); 1591: „2. *oka* nádméz ... 2. *oka* mézet ... 2. *oka* vaját” (TTár 1881: 174); 1619: „ha ő felsége vitelné be az kénesöt *okáját* menni áron venné el Konstancinápolyba” (TTár 1882: 473); 1630: „három *oka* bornál többet asztalomra egyszer sem hozattam” (TTár 1885: 102); 1635: „a budai kadinak vöttünk két *oka* vaját” (TME 1: 37); 1642: „Néminemű káposzta ... minden *okájáért* egy-egy akó bort kívánt volna” (LevT 2: 238); 1659: „egy *oka* hus” (TME 9: 393); 1661: „Czitromlevet nyolczvan *okát, okáját* 60 pénzen” (BornA. 99); 1674: „két *oka* dohány” (TME 2: 10); 1675: „Tizenöt *oka* mandulát” (BornA. 237); 1693: „harmincz-harmincz *okka* életet osztatok közikben” (MonÍrók 15: 22); 1706: „Két *oka* faolaj, *okáját* 25 Libertáson” (TTár 1882: 564); 1748: „Az szöllő olyan oltsu, hogy egy polturán három *okát* adnak” (Mikes 174).

Származéka: *okás, okkás* 'okányi súlyú': 1623: „öreg ágyú 16 *okás*” [= 16 *oka* súlyú golyókat kilövő ágyú] (TME 3: 369); 1694: „nyolcz *okkás* ágyúkat” (MonÍrók 15: 475). A következő adatokban viszont valószínűleg mérőedényekről van szó: 1694: „réz és vasserpenyőket, két *okásokat, egy okásokat és fél-okásokat*” (MonÍrók 23: 108).

Az *oka* szó a köznyelvből fokozatosan eltűnt, ma csak nyelvjárási szóként él, főleg a Dél-Dunántúlon és a Székelyföldön. A MTsz. súlymértékként 2 fonttal, űrmértékként pedig 2 pinttel (= 2 iccével) határozza meg; *okás üveg* = pintes üveg.

Oka szavunk előzménye a török *oka, okka* 'régi török súlymérték <400 dirhem>'. Űrmértékként kb. 4 liter a megfelelője. A török szó arab eredetű: vö. ar. *ūqiya* 'oka', az arab szó pedig a görögéből való: vö. gör. *οὔγκια* 'ua.' Végső fokon etimológiai összefüggésben van vele a latin eredetű *uncia* súlymérték. — A török

szó behatolt a balkáni nyelvekbe; vö. szbhv. *òka*; blg. *oká*; mac. *oka*; alb. *okë*; rom. *òcã*; újgrg. *òka*: 'oka'.

A magyarba több úton került. A konstantinápolyi követjelentések adatai biztosan, Thököly adatai valószínűleg közvetlenül a törökből valók. Ugyanakkor a szó nagyfokú erdélyi elterjedésében a román, dél-dunántúli használatában a szerbhorvát nyelv is szerepet játszott. Az *oka* tehát többszörösen átvett műveltség szó.

TESz. 2: 1070; Rech. 308; Bakos: NyK 74: 109, 336; EWUng. 1056.

FUCSI

Mértékegységként is használt kisebb, hasas, bödön formájú edény. Pánttal összefogott falapokból készült, alul-felül sima falappal lezárva. Pépes, szemes, darabos áruk – pl. tejtermékek, gabonaárúk, apró szemű gyümölcsök – mérésére használták.

17–18. századi forrásainkból mindössze két adatot tudunk kimutatni: 1655: „Budai Csemercsi agának karai földbért fizettem 80 t. 20 pint vajat 1 *fucsi* turót” (TME 1: 209); 1748: „Fognak in natura adni két *fucsi* mazsola szőlőt, két *fucsi* fügét” (KecsKT 3: 65).

A 19. században újra feltűnik forrásainkban, s a dunántúli nyelvjárások ma is ismerik. Ezen adatok esetében későbbi, szláv átvételre – hangalakjuk miatt – nem gondolhatunk. Vö. 1834: „*fucsi*: mértekeszköz, 1/8 része a pozsonyi mérőnek” (Tsz.; innen átveszi Ball. és CzF.). A MTsz. Somogy megyéből, az OrmSz. Drávaszabolcsból közli. Itteni jelentése: 'kulacshoz hasonló, nagyobb faedény'. Az ÚMTsz. adatai: *fucsi* 'kb. 2 literes faedény, amellyel a molnár az örölnivalót megvámolja' (Dömsöd); 'gabona mérésére használt, kb. 6 literes úrmérték' (Balaton-mellék); 'bortöltésnél, borfejtésnél használt egyfülű, néhány literes faedény' (Balaton-felvidék); 'kis

dézsához hasonló, hordóra való tölcserféle' (Alsóörs); 'fejősajtár' (Tata); 'szennyos ruha áztatására való kisebb dézsa' (Aranyosgádány); 'káposztáshordó' (Boda i.h.); 'kenyérliszt szitálásakor használt sűrű szita' (Kánya) (ÚMTsz. 2: 530).

Előzménye a régi török *fuçi, fuçi* – mai alakja *fiçi* – 'kis hordó, bödön'. Ez az újgrg. βουτσι 'ua.' átvétele. A török szó elterjedt a balkáni nyelvekben is; vö. szbhv. N. *füçija, vüçija*; blg. *fuçija*; mac. *fuçija*; alb. *fuçi*: 'bödön, hordó; fakád'.

A magyar szó *-i* végződése a déli szláv szavak *-ija* végződésével szemben világosan mutatja, hogy közvetlenül a törökből került hozzánk. Mértékegységként való használata csak a magyarból van kimutatva.

TESz. 1: 982; Rech. 157.

Bíraskodás

A török igazságszolgáltatás helyi képviselője a „török bíró”, a *kádi*, egyúttal a török közigazgatási rendszer legfontosabb helyi embere volt, aki az igazságszolgáltatás, valamint a birtok- és adóügyek mellett még más feladatokat is ellátott. Az igazságszolgáltatás csúcán a legfelső bíró, a *kádiaszker* állott. A magasabb rangú és jövedelmű kádit, jogtudósokat a *molla* cím illette meg. A kádik mellett, mintegy jogi tanácsadóként működtek a *muftik*. A kádi által kiadott jogi határozatot *hüdzsetnek*, a mufti írásos véleményét vagy döntését *fetvának* nevezték.⁹⁸

KÁDI

Török „bíró”. A jogszolgáltatás körébe tartozó ügyeket intézte. Hatáskörébe tartozott a kisebb vétségek és nagyobb bűncselekmények megbüntetése, hagyatéki és adásvételi ügyek, kölcsön-

szerződések, házasságkötés, válás stb. A kádinak a bírói ténykedés mellett, a közigazgatás ellenőrzésében is volt bizonyos szerepe, pl. ő hitelesítette a defterdári kimutatásokat, felügyeleti jogot gyakorolt a piacokon, ellenőrizte az adószedőket. Mindez fokozta állásának súlyát és tekintélyét.

Egykorú forrásainkban kettős átvételű szóként találjuk, s az adatok azt mutatják, hogy a szlávos *kadia*, *kádía* alakot sokkal inkább használták, mint a törökös *kádi* alakot. Legelső adatainkban török személynévek elemeként fordul elő: 1545: „*Kadi* Abdran” (latin szövegben; SzegTört. 4: 158); 1554: „*Dely Kazya*” (LevT 1: 125). Első közszói adatunk 1558-ból való: „ezŕk peniglen, mynd emeÿŕk [? emirek] és *kadyak*, fenepek” (uo. 285); „egy emeÿny [= emirné] es egy *kadya* mynd felesegewel ith wacyon” (uo.); 1573: „A passa egy csaust külde, ki *kadiát* hivatván törvént tétete reá” (ErdPorta 92); 1576: „az Jenei Szancsák-bék és a *kadia*, valamiképen volt ez dolog, levélben megírták törvény szerént a panaszt” (uo. 282); 1608: „budai *főkadia*” (TTár 1878: 890); 1623: „Az piaci *fő kadia* Mustafa effendi levele pariája” (TME 3: 382); 1630: „Asztalos Mihály halálájért attunk az *kádinak* 7 ft 40 d.” (uo. 1: 19); 1634: „Az *kádinak* Pestön az szénájért attam 50 d.” (uo. 33); 1636: „Az csordás haláláért az *kadiának* 1 frt” (uo. 47); 1655: „Én pesti *kadya* Moharrem Cselebi az hatalmas győzhetetlen császárnak törvénytevő *kadija*” (uo. 213); 1671: „egy csepp levelet sem ad, sem *kadia* sem a végbeli aga” (uo. 7: 58); 1686: „*kadiákat*, papokot” (uo. 9: 204); 1694: „Olvasván azon terminusokat, nevetkeztek rajta, mondván, hogy kurucz *kadia*” (MonÍrók 15: 574); 1731: „egy falusi *kadiát* fel akasztatott” (Mikes 95).

Származéka: *kádiság*, *kádiaság* 'a kádi tisztsége, hivatala; a kádi jogkörébe tartozó terület': 1639: „császár ... az *kádiságot* is mind megváltoztatta” (RGyLev. 544); 1641: „egy *kadia* jű volt Szolnokban *kádiságra*” (uo. 631); 1642: „egy *kádi*, ki innét ment *kádiságra*” (TME 5: 156); 17. sz.: „váradi *kádiság* alatt fekszik” (uo. 9: 360). — Egy-egy adatban előfordulnak még a következő származékok: *kadiái* 'a kádi által kiadott': 1655: „ez *kadiái* parancsoló levelem” (TME 1: 213); *kádiás* 'kádival bíró': 1694: „mikor *kádiás* helyen laktak” (MonÍrók 15: 593).

A hódoltság után elavult nyelvünkben, ma csak történeti tárgyú vagy keleti vonatkozású művekben találkozunk vele, keleti tárgyú meséink, elbeszéléseink ismert figurája a *bölcs kádi*.

Végső forrása az ar. *qāḏī* 'bíró' (< ar. *qaḏā* 'eldönteni, befejezni'). A törökben kettős alakban honosodott meg: a közvetlen arab átvételű szó *kadinak* és *kadınak*, a perzsa közvetítésű szó *kazinak* és *kazınak* hangzik, mivel az arab *ḏ* hang a perzsában *z*-vé alakul; vö. perzsa *qāzī* 'bíró'.⁹⁹ Hasonló kettős megfelelés található a török *ramazān* ~ *Ramadān* szóban (l. *ramazán* a.).

A balkáni nyelvekben – s a magyarban is – a török *kadira* visszamenő, *d* hangot tartalmazó alakok az általánosak, de kivételesen előfordulnak *z* hangú alakok is. Vö. szbhv. *kādija* 'török bíró', *kāzī*, *kādī* ragozhatatlan cím; blg. *kādija*; mac. *kadija*; alb. *kadī*; rom. *cadii*; újgrg. *καυτης*: 'török bíró'.

A magyarban elsősorban a szerbhorvát *kādijaból* alakult *kadia*, *kádia* alakváltozat volt általános.¹⁰⁰ A közvetlen török átvételű *kádi* viszonylag ritkán fordul elő. Mai szóhasználatunkban azonban mégis inkább a *kádi* alakkal élünk. Ennek az lehet az oka, hogy a mai *kádi* talán nem a török korból gyéren adatolt *kadinak* a folytatása, hanem újabb kori átvétel a törökből, vagy valamely európai nyelvből, alkalmasint a németből; vö. ném. *Kadi*; fr. *cadi*; sp. *cadí*; or. *kádi*: 'mohamedán bíró'.

SzlJsz. 1: 239; TESz. 2: 302; Rech. 202; EWUng. 659.

KÁDIASZKER

A török igazságszolgáltatás csúcán álló legfelső bíró. A 16–17. században két kádiaszker volt az Oszmán Birodalomban, a ruméliai és az anatóliai. E két kádiaszker a legmagasabb tisztségviselők közé tartozott, tagja volt a szultáni tanácsnak. A hódoltság területén szervezett kádihivatalok feljebbviteli fóruma a ruméliai kádiaszker hivatala volt.

Legkorábbi adataink latin szövegben fordulnak elő: 1533: „*Cadilescher*” (TTár 1903: 57); „apud *Cadolescher*” (uo. 66). Magyar adataink a 17. század elejétől vannak, s igen változatos alakokat mutatnak: 1617: „*Kazi Asskere*” (TTár 1881: 300); 1619: „mely végezésre az vezéreket, muftit *kazeczkereket* és hocsát mind kihivatott vala” (ETA 1: 227); 1621: „*Kadi Leszker*” (TTár 1857: 248); 1628: „mufti és *kadieszker* teyenek törvényt felölünk” (TME 4: 35); 1645: „az fővezér az dívánban az két *kadilleszter* és több divánülő vezéreket közeleb magához ültetvén” (RGyLev. 827); 1668: „*kazeszker* eleiben hívának” (TME 6: 440); 1694: „abbul lehetne kegyelmednek az anadoliai *kazaszker* is valamelly kedveskedéssel devinciálni” (Monírók 23: 116); 1737: „a két *kadileszker* ki szólitták” (Mikes 129).

Származéka: *kádiaszkerség* 'a kádiaszkeri tisztség; a kádiaszker hatáskörébe tartozó terület': 1698: „itt is telelt, ugyanazon urmelli [= ruméliai] *kaziaszkerségében*” (Monírók 24: 486); 1751: „A *cadileskerség* után” (Mikes 182).

A hódoltság után kihullott nyelvünkől.

Végső forrása az ar. *qāḏī al-ʿaskar* „a sereg bírása”, 'hadbíró', illetve a perzsa *qāzī ʿaskār* „a sereg bírása”, 'a birodalom legfőbb bírása'. Mindkét kifejezés ugyanazon elemekből – az ar. *qāḏī* (perzsa alakja *qāzī*) és az ugyancsak arab eredetű *ʿaskar* 'sereg' szóból – álló birtokos jelzős szerkezet. A törökben mind az arab, mind a perzsa kifejezés meghonosodott: *kādi-asker*, *kāzi-asker* (összevonva *kazasker*; ma ez a török köznyelvi alak), *kadilesker*, *kadileşker* (ez utóbbiban az arab eredetű török *asker* 'sereg' szót a perzsa eredetű török *leşker* 'sereg' szó helyettesíti): „a sereg bírása”, 'a birodalom legfőbb bírása'.

E több alakváltozattal bíró török szó behatolt a balkáni nyelvekbe; vö. szbhv. *kadiasker*, *kaziaszker*, *kazasker*; rom. R. *cadiaschér*, *cazaschér*, *caziaschér*; újgrg. *καζασκέρης*; 'a török birodalom legfőbb bírása'.

A nagyszámú magyar alakváltozat – vö. *kadiazszker*, *kaziaszker*, *kazaszker*, *kadieszker*, *kazieszker*, *kadeszker*, *kazeszker*, *kadilesz-*

ker, kazileszker, kadilesker — jórészt török előzményre megy vissza. Néhány adatunkban az *aszker* *k* hangja helyén *t* vagy *ty* hangot találunk — vö. *kadileszter*, *kazi asztyter* — ezek szerbhorvát közvetítésűek; vö. a *szeraszker* szónál mondottakkal.

Rech. 203.

MOLLA

A magasabb rangú kádik, jogtudósok és vallásban-jogban jártos személyek megtisztelő címe.

Forrásaink tanúsága szerint a hódoltság korában nem volt általánosan ismert szó, mindössze három forráscsoportból (I. Rákóczi György levelezése, Thököly Imre művei és Mikes levelei) tudjuk kimutatni: 1633: „nagy *molláknak* és Bajram pasa divánülő vezérnek házok mind elégvén” (RGyLev. 133); 1639: „az drinápoli *mulla* ki vala, főpüspök” (uo. 560); 1694: „l-fejérvári [= landor-fejérvári] *Molának* török püspöknek” (MonÍrók 15: 312); „mind az *mulla* (mollah) mind az szamszoncsi basa nálla volt” (uo. 23: 318); 1751: „A *cadileskerség* után való a *molla*” (Mikes 182).

A hódoltság után kihullott nyelvünkéből.

Végső forrása az ar. *maulā*, *mullā* 'úr, feljebbvaló, felettes; vallási személyek felettese; bíró', amely — esetleg perzsa közvetítéssel; vö. perzsa *maulā* 'ua.' — bekerült a törökbe; vö. oszm. *mevlā*, *molla*, N. *mulla* 'úr, feljebbvaló; joggal foglalkozó személy; vallási közösség feje'. A török szó meghonosodott a balkáni nyelvekben; vö. szbhv. *mùlla*, *mùla*; blg. *mollá*; alb. *mullá*; rom. R. *molá*; újgrg. *μουλάς*, *μολάς*, *μολλάς*: 'ua.'

A magyarba feltehetőleg közvetlenül a törökből került. A m. *molla*, *mulla* alakváltozat a török előzményt tükrözi, a Thökölynél előforduló *mola* ugyancsak lehet közvetlen török eredetű (a

gemináták egyszerűsödése általános ebben a korban a törökben), de lehet a szbhy. *mùla* ~ **mòla* átvétele is.

Kúnos: KSz. 2: 222; Rech. 281.

MUFTI

Mohamedán egyházi személy, jogtudós. Ő adott jogi véleményt olyan ügyekben, ahol a kádi nem tudott dönteni, de a mufti nem feljebbviteli fórum volt, hanem jogi tanácsadó. Nehezen eldönthető ügyekben írásos szakvéleményével (*fetva*) segítette a bíróság munkáját.

Az első, Calepinustól (1585) való adat („funambulus [= kötéláncos] – Kötélen idro [!], *mufti*”) értelmezése nem világos. További adatok: 1592: „a mi oratorunk az *muftit* találta meg” (MonÍrók 31: 27); „Az *mufti* ment császárhoz” (uo.); 1616: „merészlették császárt az vezérek a *muftival* egyetemben a békességre inteni” (BethlenPol. 47); 1620: „igy resolváлом magamat kegyelmetek, s kegyelmetek által az fővezérnek, *muftinak*” (TME 3: 207); 1625: „Méltóságos *Mufti* úr barátunk” (TTár 1883: 154); 1629: „az tekintetes *muftinak* is ez dolgot megjelentettük” (uo. 630); 1640: „*Muftihinak* kupát nro 3” (RGyLev. 610); 1664: „Az *muftinak* is ... valami ajándék kellene” (TME 6: 147); 1668: „*muftijuk* vagy papjok is confirmálta volna” (LevT 2: 253); 1693: „Irattam a császár mellett lívő Kajmekám passának, *Muftinak* ... mind magam, feleségem neve alatt” (MonÍrók 15: 274); 1749: „Ezeknek a nagy gubernátoroknak mindenikének vagyon magának *muftija*” (Mikes 177).

Származékai: *Fõmufti* 'a muftik feje, főbíró'; másképpen *sejhülszlám*: 1624: „mind az vezéreimet, *fõ muftimat* kazeszkereimet öszve egy helyre gyűjtven” (TTár 1882: 465); 1685: „az *fõmuftinak* írt” (TME 8: 510); – *Muftiság* 'a mufti tisztsege': 1751: „Ebből a tisztsegből a *muftiságra* mennek” (Mikes 182).

A hódoltság elmúltával a *mufti* szó is elhalványult nyelvünkben, csak török vonatkozású művekben találkozhatunk vele.

Származéka, a *fõmufti* kifejezés azonban a 19. században új életre kapott: tréfás színezettel valamely vezető személy, fontos (vagy fontoskodó) ember jelölésére szolgál.

Végső forrása az ar. *mufti* 'jogi döntést hozó jogtudós; az iszlám jog hivatalos értelmezője' (< ar. *fatiya* IV. 'jogi vélemény kialakítani, ennek alapján döntést hozni'). Az arab szó – esetleg perzsa közvetítéssel; vö. perzsa *mufti* 'ua.' – bekerült a törökbe, ahol a magánhangzó-illeszkedés alapján *müfti*, később *müftü* alakot is nyert, az egykorú nyelvhasználatban azonban még a *mufti* alak volt az általános. Jelentéstartalma az arab eredetihez képest nem változott.

A török szó elterjedt a balkáni nyelvekben – vö. szbhv.: *müftija*, *müktija*, *miftija*; mac. *muftija*; rom. R. *muftiü*; újgrg. R. *μουφτης*; 'mohamedán jogtudós, bíró' – és számos európai nyelvben – vö. ang. *mufti*; ném. *Mufti*; fr. *moufti*, *mufti*; ol. *mufti*; or. *müftij*: 'ua.' –.

A magyarba – szóvégi *i* hangjából ítélve – közvetlenül a törökből került. 19. századi felelevenítésében szerepe lehetett a ném. *Mufti* szónak is.

TESz. 1: 967 *fõmufti* a.; Rech. 293.

HÜCSET

A kádi által kiadott írásos jogi határozat, döntés, ítélet. A kádinak bizonyos összeg járt érte.

A hódoltság korából viszonylag kevés adatunk van, de gyakran előfordul Thököly írásaiban. Többször szerepel a szó török iratok hátára írt magyar feljegyzésekben is: 1580: „*Hücsset*, arról való, hogy mü nálunk az mü Városunkban, mü Hírünk akaratumk ellen, senki Bürt ne vehessen, az szabók se dolgozhassanak. etc.” (egykorú magyar jegyzet hátlapján olvasható; KecskT 2: 285); 1593: „Ebből ment ki az *hücsset* pénz és csincselát pénz” (uo. 86); 1630: „az *hudsetért* az kadinak 4 ft. 72 d.” (TME 1:

20); 1647: „az kadiának az *hücszetért* ... fizetött” (uo. 140); 1653: „valtottam ki két *hücszetet* az budai fővezér Kénan pasa urunktól” (uo. 18); 1677-ből való török irat hátán: „a hatvani kadi *hücszetlevele*” (FeketeGy. 77); 1680-ból való török irat hátán: „Pater Horvathi uram haláláról való *hücszet* (uo. 79); 1686: „kadia *höcsetje* a ... Kis Anna szöllő-jérül” (uo. 2: 340); 1691: „küldjön nekem egy *hucsetet*” (MonÍrók 34: 63); 1693: „*hocsetet* is adtak nekiek” (uo. 23: 543); „kadia recognitioját vagy *huczetjit* visszaadnák” (uo. 632).

A hódoltság után kiveszett nyelvünkéből.

Végző forrása az ar. *huĵĵa* 'dokumentum, határozat, ítélet', amely perzsa közvetítéssel bekerült a törökbe; vö. perzsa *huĵĵāt* 'ua.', ebből oszm. *hüccet*, R. *huccet*, *höccet*, *hucet*, *höcet* 'bizonyíték, dokumentum; a kádi által kiadott írásos határozat, ítélet'. A törökből elterjedt a balkáni nyelvekbe: szbhv. *hüdzet*, *üdzet*; blg. R. *hudzet*; alb. R. *yxhét*; rom. R. *hogét*; újgrg. *χοτζέτι*: 'perirat; <írásos> bírói ítélet'.

A magyarba feltehetőleg közvetlenül a törökből került. A magyar adatok alaki gazdagsága az ugyancsak változatos formákat mutató török alakokra megy vissza.

Rech. 188.

FETVA

A mufti írásos, jogi véleménye, amit a kádi vagy a peres felek kérésére állított ki.

A 17. századból van — nem túl nagyszámú — adatunk: 1621: „az muftitól *fetvát* vett volna az fővezér, mely az ő törvények szerint felbomolhatatlan volna” (ETA 2: 398); 1647: „*fetvát* adott az ellen az mufti” (RGyLev. 881); 1649: „az mufti nem adott *fetvát* rája” (MonOkm. 23: 18); 1682: „az muftijok *fefvát* az az hadban menő sententionalis levelet, deliberatiot ... nem adott” (TME 8: 241); 1694: „Ezen dolgot a muftival

specialiter közölje kegyelmetek, minthogy ő szokta a rablásra való *fetrát* [recte: *fetvát*] kiadni” (Monírók 23: 203).

A hódoltság után kihullott nyelvünkéből.

Végső forrása az ar. *fatwā* 'a mufti által kiadott írásos jogi döntés; jogi határozat, végzés' (< ar. *fatiya* IV. 'jogi szakvéleményt kialakítani, ennek alapján döntést hozni'¹⁰¹). Az arab szó – feltehetően perzsa közvetítéssel; vö. perzsa *fātawā* 'ua.' – bekerült a törökbe; vö. oszm. *fetva*, R. *fetfa* 'a mufti írásos döntése; jogi végzés'. A törökből eljutott a balkáni és más európai nyelvekbe: szbhv. *fetva*; R. *fêtfa*; blg. *fetvá*; rom. R. *fetvá*, *fetfá*; újgrg. R. φερφάς: 'ua.'; ang. *fetwa*; fr. *fetva*, *fetfa*; ném. *Fetwah*: 'ua.'

A magyarba feltehetőleg közvetlenül a törökből került.

Rech. 153.

Hivatalos iratok

A törökök rendkívül kiterjedt adminisztrációjában számos iratfajta létezett a hódoltság idején. Közülük a legismertebbek voltak az *atnáme* 'államközi szerződéslevél; szultáni beiktató diploma', *berát* 'szultáni kinevezési okirat; adománylevél', *fermán* 'a szultán kézjegyével ellátott szultáni rendelet, vagy más magas rangú személy írásos parancsa', *bujurdi* 'magasabb rangú személyek írásos parancsa', *teszkere* 'szolgálati birtokra vagy javadalomra vonatkozó adománylevél'.¹⁰² A török írások elnevezései¹⁰³ közül csak a *kâtib* szerb közvetítésű *tyató* alakja volt általánosan használt.

ATNÁME

Atnámenak nevezték a más államokkal kötött békéről s egyéb megállapodásokról szóló okmányt, a vazallus államok uralkodóit

elismerő és beiktató szultáni diplomát. Erdély fejedelmei megerősítésükkor zászlót, botot, kaftánt és díszesen kiállított atnámét kaptak a szultántól.

A 16. század utolsó negyedében megjelenő korai adataink erdélyi forrásokból valók. Kezdetben inkább az *atnâme-levél* kifejezés fordul elő, később a *levél* utótag elmaradhatott. Másodlagosan jelentette magát a szerződést, megállapodást is.

Adatok *atnâme levél* 'szultáni szerződéslevél' kapcsolatban (Figyelemre méltó az 1604-ből származó adat, amelyben egy speciális helyzetben kiadott okiratot jelöl): 1575: „az megholt császárnak sem adatok volna nagyobb adot, ki *atname-levelet* is adott volt” (ErdPorta 244); 1576: „Miképpen az hatalmasságod atyja, születeyja *athname levele* által minket oltalmába vött” (uo. 293); 1584: „az Chiazar *Atname levele*” (MonOkm. 42: 155); 1604: „Első szultán Ahmetnek *athnamé levele* magyarul, melyet adott az Törökországba futott magyar főembereknek” (TME 3: 43); 1624: „az végezés és kötésekről mi is ujolag az régi mód szerént *athname levelünket* adjuk” (TTár 1882: 466).

Adatok az *atnâme* szó önálló használatára 'szultáni szerződéslevél, megállapodási okmány' jelentésben: 1575: „ennekelötte ünekik ilyen finyes *athnámét* adtanak” (ErdPorta 256); 1583: „zeöntelen hyrdetetik hogy el keöltheönk a reghy teffterrol es *Athnameröl*” (MonOkm. 42: 125); 1620: „Derék *athname*, frigylevél áll fenn török császár és Magyarország között” (TME 3: 260); 1623: „Ezekről szép *athnamékat* kellene készíteni, aranynyal írni, lenne készen az nagyságos budai vezérnél, és mikor kívántatnék, adhatnánk elő” (uo. 3: 367); 1625: „az német császárnak *athnaméja* minden fogyatkozás nélkül leszen írva” (TTár 1883: 150); 1629: „A fényes portáról zászló, bot, kaftánnal való *athname* együtt kiküldettek” (TME 4: 154); 1635: „mint hogy császár *atnaméja* és igireti ellen ujolag *practicát* indított” (uo. 278); 1649: „jó *athnámét* adnak” (MonOkm. 23: 18); 1659: „Az szultán Szuliman *athnaméja* confirmáltassék” (TTár 1885: 329); 1694: „nékem adott *atnámében* is neve feleségemnek is fel vagyon téve” (uo. 23: 275); 1738: „kezébe adá az *ethnámét*” (Mikes 131).

Adatok 'szerződés, frigy' jelentésben: 1576: „Ha a német az *athnámét*, a frigyet, felbontván, Erdélynek igyekszik ártani, készen légy hadak-

kal minden órába” (ErdPorta 295); 1653: „szabadságokat az vélek kötött frigyek és *athnamék* szerint oltalmazhassák” (RGyLev. 177); 1656: „törvény s *ahdnamé* ellen vagon” (MonOkm. 23: 396).

Az *atnâme* szó, bármennyire is ismert volt a hódoltság idején, utána kihullott nyelvünkéből.

Előzménye a török *ahdnâme*, *ahtnâme*, mai alakja: *ahitnâme* 'szultáni szerződéslevél, beiktató okirat, békekötési vagy kapitulációs okmány'. A törökben perzsa eredetű; vö. perzsa '*ahd-nāmā* 'ua.'. A perzsa szó az arab eredetű '*ahd*' kötelezettség, szerződés' és a perzsa *nāmā* 'irat, diploma' összetételéből keletkezett. A török szó megtalálható a régi szerbhorvát és román forrásokban; vö. szbhv. R. *ahdnâma*; rom. R. *ahtinameá*: 'szerződéslevél'.

A magyarba közvetlenül a törökből került. Ezt nemcsak a szó jelentéstartalma, hanem hangalakja is igazolja: a magyar szó *e*-re, a szerbhorvát szó pedig *a*-ra végződik. Meg kell jegyeznünk, hogy ritka az olyan szavunk, amely ilyen sok alakváltozatban és gyakran fordul elő, mégis mindig, egységesen közvetlenül a törökből átvett alakra mutat. A magyar szó rendkívül gazdag alaki változottságát — *atnâme*, *athnâme*, *ahtname*, *atnahme*, *atname*; *adnâme*, *adhnâme*, *ahdnâme*, *ahnâme*; *etnâme*; *atanâme* — az összetétel első tagjának a magyar nyelvérzék számára idegen hangzása hozta létre.

Kúnos: KSz. 2: 216; EtSz. 172; Rech. 30.

BERÁT

Szultáni kinevezési okirat; adománylevél, hitlevél.

Adatok: 1573: „minden urak szangyákok és beglerbégek és vajdák az ország bírása felől *beratot* vesznek, azaz császári privilegiomot” (ErdPorta 114); 1618: „az féle *baratot* akar mint irjanak, de ha az csá-

szár tefterébe bé nem írják, semmi az haszna” (ETA 2: 21); 1628: „Mehmed pasának az szerdárságról *beratot* küldöttünk” (TME 4: 14); 1629: „az erdélyi fejedelmeknek megújítása az fényes portáról zászló, bot, kaftan *berattal* együtt kiküldetett” (TTár 1884: 286); 1642: „olyan levelet, kit ők *beratanak* [sic!] hínak, adtanak, hogy Ngd halála utánvaló fejedelemségre bevött[e] ő htssága ő ngát annak is ismeri” (RGyLev. 674); 1698: „arrúl való *berat* mellett” (MonÍrók 24: 448); k. n.: „hatalmas császárunk egy-egy *beratot* az az parancsolatot az faluja birására adott” (TME 9: 345).

A hódoltság után kihullott nyelvünkéből.

Előzménye a török *berāt* 'szultáni adománylevél, kinevezési okirat'. A törökben arab-perzsa eredetű; vö. perzsa *bārāt* 'királyi oklevél, pátens, megbízólevél, adománylevél' < ar. *barā'āt* 'ua.'. A törökből elterjedt a balkáni nyelvekbe; vö. szbhv. *bērāt*; blg. R. *berát*; mac. *berat*; alb. R. *berát*; rom. R. *berát*; újgrg. *μπεράτι*: 'privilegium-levél, pátens'.

A magyarba — jelentéstartalmából ítélve — közvetlenül a törökből került.

Rech. 68.

FERMÁN

A szultán kézjegyével (tugrájával) ellátott szultáni rendelet, parancs. Más magas méltóságok (nagyvezír, szerdár, a 17. században a budai pasák) is jogot kaptak arra, hogy a szultán nevében fermánt adjanak ki.

Adatok: 1620 [török levél külsején egykorú magyar jegyzetben]: „Cselebi Ali basa nagy vezérnek ugyanahhoz ugyanazon tárgyban írt s a szultáni *fermánéval* [sic!] egyező szövegű levele” (TME 3: 252); 1630 [törökből való egykorú fordításban]: „jelen fényes *fermánon* rendiben hagyom és parancsolom, a mint következik” (uo. 4: 163); 1685: „a főve-

zértől *fermántot* nem obtineálhat kegyelmed” (uo. 9: 75); 1687: „akkor ment el az *fermánynyal* az csausz” (uo. 246); 1693: „török császár *fermánját*” (Monírók 15: 9); „öt ezer tallerről szóló *fermanját*” (uo. 47); „egy lúra való *fermány*” (uo. 199); 1709: „arról Athnáménk avagy *Fermánunk* adattassék” (Monírók 27: 186); 1739: „a *fermányunkban* az vagyon fel téve, hogy egy órával eléb indullyunk meg” (Mikes 146); „Megmutathattuk volna a török császár *fermányát*” (uo. 149).

Összetétel: *postafermány* 'utazáskor a megállás helyére és idejére vonatkozó parancs; útlevel, biztonságlevél': 1739: „a *posta fermányunkban* pedig a van fel téve, hogy egy órával eléb indullyunk meg, mint sem kelletnék” (Mikes 147). Vö. ezzel még a következő korábbi adatot: 1687: „posta lóról való *fermánt* szerezvén” (TME 9: 224).¹⁰⁴

A hódoltság után kiveszett nyelvünkéből. A 18. és 19. század fordulóján felbukkanó újabb adatok (1795: *firmán*, 1805: *fermán*; TESz.) valószínűleg nem a régi adatok folytatásai, hanem újabb, irodalmi átvételek valamely európai nyelvből.

Végső forrása a perzsa *fārmān* 'rendelet, parancs; uralkodói rendelet'. Ebből való a török *fermān*, *ferman* 'írásos szultáni rendelet, parancs'; később: 'magas rangú személy által kiadott írásos rendelet, parancs'. A törökből elterjedt a balkáni nyelvekbe és számos más európai nyelvbe. Vö. szbhv. *fērmān*; blg. *fermán*; mac. *ferman*; alb. *fermán*; rom. *firmán*; újgrg. φερμάκι, φερμάκι: 'írásos szultáni rendelet, parancs'; fr. *firman*; ném. *Ferman*; le. *firman*; or. *firmán*: 'ua.'

A magyarba – jelentéstartalma alapján – minden bizonnyal közvetlenül a törökből került. A szabályos *fermán*, *fermány* alakok mellett egyszer előfordul *fermáne* analogikus képződmény az ugyancsak török eredetű és hasonló jelentésű *atnáme* szó alapján. A *fermánt* (l. 1685: *fermántot* tárgyeset) alakban szervesen járulékhang mutatkozik; vö. *tulipánt*, *rubint*.

TESz. 1: 894; Rech. 152; EWUng. 382.

BUJURDI

Általában azokat a rendeleteket nevezték így, amelyekben a nagyobb méltóságok – pl. vezír, beglerbég, defterdár, kajmekám – hatáskörükben intézkedtek. Az úti passzust is hívhatták bujurdinak.

A 17. századból vannak adataink. 1618: „Úgy adata nagy kedvetlen szállásról szóló *bunirldit*” [tévesen olvasott adat, helyes olvasata valószínűleg *buiurldit* lenne] (ETA 2: 142); 1633: „noha *bujurdumot* [latinositott alak] extraháltak volt az kajmekámtól” (RGyPorta 97); 1635: „adna ő nagysága egy *bujurdit* hogy ... békességben járhasanak” (TME 4: 266); 1637: „[a vezért] az kénső [= kénéső] felől való *bujurdi* felől megtalálom” (RGyLev. 534); 1648: „az előtt egy órával vezér ő nga *bujurdi* levelével ujobban hivat vala engemet az szolnaki zaim Mehemed aga” (uo. 895); 1650: „Az kádiának az *burjunt*ért fizettünk 126” (TME 1: 160); „*burjunt* Oláh Mihály uramon való birságról” (uo. 164); 1663: „kivánjon ... az alá s feljáró török vitézek ellen *bujurdit*” (uo. 9: 436); 1666: „ő hatalmassága minémü *bujurdit* adott nékiek az kereskedés dolgából” (uo. 6: 319); 1686: „Szerázter Ahmed basa *burjundija*, hogy az clastromot senki ne háborgassa” (uo. 2: 340); 1693: „*Bujutultikat* % parancsolóúti passusokat” (MonÍrók 15: 59).

Kivételesen előfordul a szó *-ia* végződésű alakban is: *bujurdia* (1637; RGyLev. 535), *burjuntia* (1684; TME 2: 119); *bujurultia* (1694; MonÍrók 23: 274). – Rövidült *bujurult* alakban találkozunk vele Pápai János portai követjelentéseiben: 1710: „vagy *bujurultot*, vagy fermánt hoznak” (Pápai 322). Ugyanitt a szó igei származéka s annak továbbképzett alakja is előfordul: „azonnal a vezérnek suplicatiót adván bé azon kereskedő törökök, *meg bujurultozta*, de a tihája a vezérhez menvén, ott nem tudom, mit beszéllett, a *bujurultozott* suplicatiót visszakérette a vezér, elszaggat-ta” (Pápai 322). – Thökölynél (1694; MonÍrók 15: 351) előfordul a *menzil bujutulti* kifejezés, amely úti parancsot jelöl. Vö. a *postafermány*, *menzil fermány* kifejezésekkel (*fermán* a.).

A hódoltság után kiveszett nyelvünkéből.

Török előzménye a *buyurdi*, *buyuruldi* 'magasabb rangú személyek által kiadott rendelet, parancs'. E névszók a *buyur* 'parancsol, elrendel', illetve az ebből képzett passív *buyurul*- ige származékai. Nagy valószínűséggel feltehető — a török régiségből nincs kimutatva, de a magyar és balkáni átvételek erre mutatnak —, hogy a *buyurul*- mellett az ugyancsak passzív jelentésű *buyurun*-ige is alapja lehetett a névszóképzésnek, vagyis egy török **buyurunt*, illetve **buyrunt* előzmény is feltehető. Mindezek a szavak az időközben kialakult labiális illeszkedésnek megfelelően ma szóvégi *u*-val, tehát *buyurdu*, *buyurultu*, *buyurultu* alakban használatosak a törökben. Jelentése ma is 'utasítás, rendelet'.

A török szó elterjedt a balkáni nyelvekben, a szláv nyelvekben természetesen *-ija* végződésel. Vö. szbhv. *bujruntija*, *bujuruntija*, *buruntija*, *bujruldija*; blg. *bujurultija*; rom. R. *buiurdiu*; újjrg. *μπουριουρντι*: 'magasabb tisztségviselő parancsa'.

A magyarba — szóvégi *i*-jéből ítélve — közvetlenül a törökből került, csak néhány *-ia* végződésű alak utal a szláv közvetítésre. A rendkívüli változatosságot mutató magyar alakok török előzményüknek megfelelően három csoportba rendezhetők: 1. A török *buyurdi*, illetve *buyurdiból* lett a m. *bujurdi*, *bujurdé*, *bujradi*; 2. a török *buyuruldi*, *buyurultu*, *buyurultu*-ból lett a m. *bujuruldi*, *bujruldí*, *bujurulti*, *bujirulti*, *bujutulti*; 3. a török **buyurunt*, **buyrunt*-ból hangátvetéssel lett a m. *burjunti*, *burjundi*, *burjinti* (hangátvetéses alak magában a törökben is feltehető). A magyarban leggyakrabban használt alak a *bujurdi*, *bujurulti* és *burjunti* volt.

SzIJs. 1: 111; Rech. 84.

TESZKERE, TESZKERECSE

A *teszkere* a szolgálati birtokra, illetve javadalomra vonatkozó adománylevél, kiutaló okirat elnevezése volt, *teszkeredzsi*-nek pedig az ilyen iratokat kiállító, illetve nyilvántartó hivatalnokot ne-

vezték. A *fő teszkeredzsi* vagy *nagy teszkeredzsi* a nyilvántartó hivatal vezetője, a *kis teszkeredzsi* pedig a helyettese volt.¹⁰⁵ A teszkeredzsi hivatal a defterdári hivatal keretében, a tartományi székhelyeken működött. Központi szinten a díván jegyzőjét, a nagyvezír titkárát is teszkeredzsinek nevezték.

Adatok a *teszkere* 'adománylevél, kiutaló okirat' szóra: 1627: „add kezében az vezérnek az *teszkerét*” (TTár 1882: 55); 1636: „Azon napra virradatig érkezék posta az portáról ki *teszköres levelet* hozza” (uo. 1884: 306); 1648: „kijöve az aga is az vezér házából egy *teszkeret* hozván ki kezében” (RGyLev. 896); 1649: „az erről szóló *tezkere* azonban most tőle elvétetett” (TME 1: 157); 1692: „Kglmed *teskerjét* vettem” (MonÍrók 34: 333); 1694: „hozott két *teszkeret* az teffterdártúl” (uo. 15: 517); „uti *teszkeret* kívánván” (uo. 549); „*teszkeret* ... egy posta hajóra” (uo. 621); 1698: „küldöttem volt egy *teszkeremet* kegyelmednek” (uo. 24: 470).¹⁰⁶

Adatok a *teszkeredzsi* kifejezésre: 1582: „az czimer veteonek ki az eő feölsege czimeret iria, az eő feölsege *teszkereczianak*, rezkwtabnak, az mi illette volna nem attak megh” (BBL 268); 1618: „frigylevelünkkel *főteskerekcsink* Mehemed felségeddel szemben lészen” (ETA 2: 324); 1627: „Cancellarius *Teskerecsi* Ahmet effendi ... szavából ... irtam” (TTár 1883: 617); 1665: „kéretnek az két *tefkerecsik* [recte *teskerekcsik*] egy-egy iram lovat” (TME 6: 259); 1687: „Fő *Tecskerczinek* [sic!]; Vice *Tecskerezinek*” (TTár 1874: 200); „*Kis tézkercsinek* sive vice secretariusunak. *Nagy tézkercsinek* sive fő secretariusnak” (TME 9:235); „réz effendit és az két *teskercziket* ... felkaftányoztatta” (uo. 269); „*teszkeredziákat* ... megkaftányozván” (uo. 272); 1706: „*teszkercsi*” (Papai 199).

A hódoltság után mindkét szó kihullott nyelvünkéből.

A *teszkere* előzménye a török *tezkere*, *teskere* 'adománylevél, kiutaló okmány; biztosító okirat; engedély; emlékirat'. A török szó arab-perzsa eredetű; vö. perzsa *tāzkarā*, *tāzkirā* 'kötelezvény, okmány; emlékirat, önéletrajz' < ar. *taḏkira*, *taḏkara* 'irat, kimutatás, bizonylat; utazási engedély' (< *ḏakara* 'emlékezni; tudatni'). A török *teskere*, *tezkere* valamivel foglalkozót jelölő *-ci* képzős szár-

mazéka a *teskereci*, *tezkereci* 'a teszkeréket nyilvántartó hivatal tisztségviselője; a nagyvezír titkára'.

Mindkét török szó ismert volt a balkáni nyelvekben; vö. szbhv. *tëskera*; blg. *teskeré*, *tezkeré*; mac. *teskere*; alb. *tesqeré*; rom. R. *teschereá*, újgrg. τεζκεπέç: 'adománylevél, engedély, úti engedély'; ill. szbhv. *teskerëdžija*; blg. *tezkeredžija*; rom. R. *tescheregiü*: 'a teszkeréket kezelő tisztségviselő; a nagyvezír titkára'.

Az alapszó, hangalakjából ítélve – a magyar szó végén *e* hang van a szerbhorvát szó *a* hangjával szemben – közvetlenül a törökből való, a származékszó viszont kettős átvételű: az *i* végűek közvetlenül a törökből, az *ia* végűek a szerbhorvátból valók. A viszonylag hosszú – négy-, illetve ötszótagos – szóból egybeejtéssel alakított rövidebb *teszkercsi*-féle alakok minden bizonnyal a magyarban keletkeztek.

Kúnos: KSz. 2: 217, 282; Rech. 395, 396.

TYATÓ

Nem iratféleséget, hanem íródeákat jelöl, s azért vettük fel munkánkba, mert bár közszóként kiveszett nyelvünkéből, valószínű, hogy részben ez a szó él tovább a *Csató* családnevünkben. Egykor török íródeákat, jegyzőt, notáriust jelölt, aki a számadásokat készítette, a számadást vezette. Tyatóknak hívták a török szolgálatban álló magyar íródeákat is, akik a török hivatalok magyar nyelvű leveleit – benne a Buda és Bécs között folyó egész diplomáciai levelezést – írták.

Csak egy forráscsoportban (TME) fordul elő, s csak a címül adott szláv *tyató* alakban.¹⁰⁷ 1657–58: „Negyedszer való három holnapi ajándék-pénzt fizettem a négy szubasáknak és *tiatojának* 10 t.” (TME I: 228); 1660: „megfizettük az Musztár cselebi *tiató* kezében in summa 200 t.” (uo. 258); 1662: „*Tyató* Musztafia Cselebi urnak széna árát 3 t.” (uo. 306); 1676–77:

„*Tiatójának* 8 t. egy sajtot, egy kést, egy pint vajat, egy rókát” (uo. 2: 19); 1676–78: „Juszop aga nazur tihájának adtunk mindenestől 6 t. *Tiatójának* is ... adtunk 2 t.” (uo. 18). E két utolsó adatban előforduló *tiatója* [olv. *tyatója*] alakváltozat a *tihája*, *tyihája* analógiájára keletkezett.

Előzménye a szbhv. *áto* 'írnok', amely a *átib*, *átip* 'ua.' becéző alakja. Ez pedig a török *kátib*, *kátip* 'írnok, aki írni tud' (< ar. *kātib* 'ua.' < *kataba* 'írni'; vö. még perzsa *kātib* 'ua.') átvétele.

Rech. 227; TESz. 3: 1020.

Népnevek

Forrásainkban sok népnek és népcsoportnak a neve fordul elő. Közülük leggyakoribb az *arnót* 'albán', *kazul* 'perzsa', *kármán* 'karamán', *cserkesz* és természetesen az *oszmán*, *ottomán*.¹⁰⁸

Külön csoportot alkotnak azok a nevek, amelyek helynevekből alakultak. Ezeknél egy különleges alaktani jelenséggel találkozunk. A törökben használatos volt a perzsa eredetű „nisbe”-jel, amely földrajzi nevekhez járulva a valahonnét való származást fejezi ki. A nisbe *-i* jele történetesen megegyezik az ugyanilyen funkciójú magyar *-i* jellel. Pl. az arab-perzsa-török *Misir* 'Egyiptom' helynévből nisbe-jellel továbbképzett *Misiri* 'Egyiptomból származó', azaz 'egyiptomi' azt a benyomást keltheti, hogy a magyar *-i* képző járult a *Miszir* helynévhez. Ebből a funkcionális és alaki egybeesésből olykor nem egészen világos alakú és jelentésű alakok születtek.

ARNÓT

Az albánok török neve: 'albán; albán ember'. Gyakran előfordul albán származású török személyek ragadványneveként.

Adatok: 1603: „egy hitetlen *arnótból* lött bánt ... helyezhettek oda bánságra” (Monírók 7: 164); 1627: „*Arnótországra* s egyebütt is jó puskás hadat fogadhatna” (Sal. 19); 1634: „Csafer pasa ... igen *ambitosus* ember, *arnódfi*” (RGyLev. 205); 1638: „mivel *Arnot* fiú ... nem örömost cselekednék ellene való dolgot” (uo. 526); 1643: „itt *arnóvilág* vagyon” (uo. 731); 1644: „jó ... az anatholiai had, az *arnauthok*, tatár igen számosan” (uo. 791); 1669: „*Arnot* Ali aga” (VégyLevKieg. 262); 1693: „Hírem jött ... két ezer *arnoltnak* ... oda való érkezésekrül” (Monírók 15: 109); „*Arnolt* ország széliben” (uo. 264); 1704: „Tömösvár felől ... jött fel kruczokkal és *arnoldokkal*” (uo. 35: 384); 1709: „adjon pénzünkért a Porta ... bizonyosságú hadakat, nevezetesen *arnóthokat*” (Monírók 27: 179); „Hat *arnolt* tiszteknek külön-külön egy *arnolt* nadrág” (uo. 195); 1730: „Az egyikét Patronának hitták – *arnot* volt, és nem török” (Mikes 91); 1784 k.: „*Arnolczok*” (Nyr 42: 183).

Származéka: *arnótság* 'az albánok': 1632: „az *Arnótság* nem akar adót adni” (RGyLev. 64); 1689: „Mamhut bék az *arnódsággal* Nishez négy órányi földre [van]” (Monírók 23: 53); 1694: „Csaffer passa commendája alatt livín egészen az *arnótság*” (uo. 15: 534). – L. még *arnódfi* (1634-es adat).

A török hódoltság utáni századokban még használták a szót (vö. PP, PPB, Kr.), a 18. század végén Makedóniából és Albániából hazánkba települő románokat is *arnolc*-oknak nevezték. Napjainkban azonban már nem használatos, elavult szó.

Előzménye a török *arnaut*, *arnavut*, *arnaud*, *arnavud*, *arnöt* 'albán'. A török szó a görög Ἀρναβίτης, Ἀρβανίτης 'ua.' átvétele. A török *arnaut* meghonosodott a balkáni nyelvekben, magában az albánban is; vö. szbhv. *Arnàut*, *Arnàvut*; blg. *arnaút*; alb. *arnáut*; rom. *arnăút*: 'albán'.

A magyar szó előzménye a török vagy szerbhorvát *arnaut* lehetett, amelyből az *au* diftongus monoftongizálásával *arnót*, majd egy inetimologikus *l* betoldásával *arnolt* lett (vö. *bódog* > *boldog*). A későbbi *arnóc*, *arnolc* alakváltozat a rom. *arnăút* többes számú

arnăuți alakjából magyarázható, az *arnauta* alakváltozat pedig latinositás eredménye.

TESz. 1: 178; Kiss Lajos: MNy 60: 472; Rech. 42; EWUng. 49.

CSEKERESZ

Jelentése 'cserkesz ember', illetve 'cserkeszekkel kapcsolatos'.

Adatok főnévi használatára: 1555: „nagy hadath Indytottak az Tatarokra ... az *cherkezek* es az mongorlyák” (TTár 1878: 188); 1597: „*cserkesz*” (EtSz. 1: 987; Szikszai 252); 1604: „kik közül az öt ezere *cserkesz*, puskás, kéziyes tatár” (Monírók 30: 228); „*Czerkeß*: Circassius” (MA); 1647: „az *cserkeszeknek* ... hozták” (RGyLev. 881); 1674: „Híjon bár ez világ tatárnak, töröknek | Nevedet nevezze hitetlen *cserkesznek*” (Monírók 36: 457); Személynévként: 1693: „Volt nálam egy *cserkesz* [recte: *Cserkesz*] Bék nevű tatár is” (uo. 15: 195).

Adatok melléknévi használatára: 1629: „Hatodik nyereg most ben való türkéses jaspisos *cserkesz* nyereg” (RadvUdv. 1: 250); 1639: „Vaszilia vajda ő nagysága maga számára mondják hogy egy *csergesz* leányt hozat volt” (RGyPorta 480); 1659: „az *cserkess* paripánkat tartsák jól” (TTár 1885: 331).

Nyelvünkben ma is élő, közhasználatú szó.

Előzménye a török *Çerkes*, *Çerkez* 'cserkesz <ember>'. A törökben perzsa eredetű; vö. perzsa *čärkäs*, *čirkäs* 'ua.'. Végső forrása valószínűleg az oszét *coergoes* 'sas'. A cserkeszek saját magukat *adygéknek* nevezik, a *cserkesz* külső elnevezésük, amit főleg a török népek terjesztettek el. Nemzetközi szóként ma a legtöbb nyelvben megtalálható; vö. ném. *Tscherkesse*; or. *čerkés*; a balkáni nyelvekben: szbhv. *čerkēz*, *čerkes*; blg. *čerkéz(in)*; rom. R. *cerchéz*: 'cserkesz'.

A magyarban való fennmaradását minden bizonnyal a szó nemzetközi elterjedtsége is elősegítette.

TESz. 1: 511; Rech. 104; EWUng. 206.

KAZUL, KAZULBAS, KAZUL BASA

A Kelet-Anatóliában élő siita törzseket, vörös fejfedőjükről *kizilbasnak*, azaz „vörös fej”-nek nevezték. A törökök ezt a nevet – némi pejoratív tartalommal – a perzsákra alkalmazták. A magyarban az összetétel első tagja leginkább *kazul* alakban volt használatos. A magyar nyelvérzék az összetétel második *bas* 'fej' elemét a *basa* méltóságnévvel helyettesítette, s a *kazulbas*, illetve *kazul basa* kifejezésből elvonta a *kazul* szót, amihez a teljes kifejezés jelentése, vagyis a 'perzsa' jelentés tapadt, s ezen az alapon a *kazul bas* és *kazul basa* pedig a perzsa sahot jelentette (megjegyzendő, hogy a *kazul* szó önmagában is jelölhette a perzsa sahot). A perzsák elkeseredett harcot vívtak a törökökkel, ezzel mintegy ellensúlyozták a Magyarországra nehezedő török nyomást. Éppen ezért érthető, hogy forrásainkban igen gyakran találkozunk a perzsa sah s a perzsák fenti elnevezéseivel.

Adatok a *kazulbas*, *kazul basa* 'perzsa sah' kifejezésre: 1535 k.: „és vele az *Kuzul bassa saah* Zmail viadaljára elvivén” (MonÍrók 3: 124); „a készölettel, a kit az atyja kiszitött vót ... *Kuzul basra*” (uo. 126); 1554: „*Kwzulbassauwal* bekesseses” (LevT 1. 144); 1555: „*Chasar Kazwlbasawal* megh bekelt” (uo. 153); 1578: „*Az Közölbas* maradeki ... az *közölbas fyays*” (BBL 149); 1585: „az *Keözeöl bas* feiedeleömuuel hada uagyon” (uo. 352); 1588: „az ifju *Kazul passa*” (BalassiÖM 1: 369); 1606: „*Az Kazil bas* egy erős várost Genczet szállotta volt meg” (MonÍrók 30: 356); 1620: „végzésesek volt az *Kazul pasának* és császárnak” (TTár 1882: 439); 1624: „Szulimán császár mikor által ment volt az *Kazul pasra*” (TME 3: 411); 1628: „hatalmas császár az *Kazul basnak* semmit nem árthat” (uo.

4: 87); 1640: „ma-holnap érkezik az *kazul bas* követi” (RGyLev. 641); 1651: „az *Kazul pasa* Babilloniára indult” (MonOkm. 23: 50).

Adatok a *kazul* 'perzsa; perzsa sah' kifejezésre: 1548: „az hatalmas chazar az *Kazwlt* meg verte” (LevT 1: 153); 1583: „hadat *Kazulról* el hozwan” (MonOkm. 42: 125); „az *Kazul* hadnak” (uo. 126); 1585: „az *kazwlok* ellen” (uo. 242); 1617: „az fő vezér ... a *kazulra* által indult volna” (TME 3: 175); „meg akarnának békélleni teljességgel az *kazulokkal*” (uo. 176); 1630: „az hatalmas császárnak is derék hadakozása az *kazulra* vagon” (TTár 1884: 694); 1632: „Ma hivatta vala fel az vezér az *Kazul* követét” (uo. 1883: 668); 1671: „megbékéltettek, az *kazulokkal* is” (TME 7: 90); 1693: „Gubás orosz lány-bört függesztett nyakában, | Mellyet egy *kazultól* nyert volt Persiában” (Gyöngyösi: RMKT 2: 154). Vö. még: 1635: „*Kazulországban*” (RGyLev. 324); „az fejében egy kis patyolatocska, *kazulmódon* nem nagy a fejében” (uo. 336); 1787: „Vércse színű haragos mén volt alatta, könnyű *kazul nyereg* rajta” (NySz: Fal: TÉ. 637). A *kazul varrás* kifejezést lásd külön címszóként az öltözködés fejezetében (263).

A hódoltság után fokozatosan kiveszett nyelvünkéből, ma már csak török vonatkozású művekben találkozhatunk vele.

Előzménye — mint fentebb már említettük — a perzsáknak a törökök által használt *kizilbaş* 'vörös fej' elnevezése, amely a török *kizil* 'vörös' mn. és a *baş* 'fej' fn. összetétele. A régiségben lehetett *kuzulbaş* alakja is. — A török szó ismert volt a balkáni nyelvekben; vö. szbhv. *kuzulbaša* 'a perzsa sah', *kizilbáši*, *krzilbáši*; *česëlbaš*, *česèbaša*, *česèlpaša* 'perzsa'; rom. R. *cazilbàs* 'perzsa'; biz. Κιζιλμπάσις rn. Vö. még or. R. *kizil'bás* 'perzsa'.

A magyar szó valószínűleg több forrásból is táplálkozik. A legáltalánosabb *kazul* alak (ennek ritkább alakváltozatai a *kazur*, *kazol*, *kazil*, *kozul*) kialakulásában talán a rom. *cazilbàs* hangalakja játszott szerepet. A további alakváltozatok közül a *kuzul*nak török előzménye lehet, míg a *közöl*, *küzül* magánhangzója a török veláris *ı* hanghelyettesítésével (*e*, *s* ebből *ö*), illetve a *kuzul* alakváltozatoként magyarázható. Az összetétel második elemének

változásairól (*bas, pas, basa, pasa*) l. a *basa, pasa* szónál mondotakat (116).

TESz. 2: 416; Rech. 239; EWUng. 715.

OSZMÁN, OTTOMÁN

A hódoltság korában a törököket s a velük kapcsolatos dolgokat egyszerűen *török*nek mondták. De néhány, a török szultánra, dinasztijára, birodalmára, hadseregére stb. vonatkozó kifejezésben a dinasztikus *oszmán*, illetve ennek az európai forrásokon át behatoló *ottomán* változatát használták.

Adatok az *oszmán* alakváltozat használatára: A korai adatokban török személynévként fordul elő: 1567: „Az fyleky *Oszman* Czeleby Emeny szolgálgya” (BBL 36); 1572: „könyörgött *Ozmán* aga császárnak” (ErdPorta 46); 1583: „*Ozman* Czeleby waczy fő harminczyados” (BBL 294). Köszökeként 1617-ből van feljegyezve először; ez ideig csak e század első feléből kerültek elő adatok: 1617: „soha magyar az *oszmán* császároknak ilyen igazsággal nem szolgál” (TME 3: 188); 1620: „mióta az Istenben idvezült *Ozman* császároknak kapuin kezdettünk forgolódni” (uo. 204); 1630: „míg az *oszmán* hadseregből két ember lesz, Erdélyországot senkinek át nem engedem” (uo. 4: 164); 1639: „Mi hatalmas császárunk és az egész *oszmány* nemzetnek ... hűséggel ... akarunk szolgálni” (uo. 5: 49).

Adatok az *otmán, ottomán* alakváltozat használatára, leginkább az *otmán nemzetség* kifejezésben: 1607: „az *otthmán* nemzetséggel” (TME 3: 69); 1618: „valameddig az *ottomány* nemzetség tart” (ETA 2: 51); 1633: „nagy javára volna az egész *ottomán* nemzetségnek” (RGyLev. 144); 1643: „az egész *ottaman* [sic!] nemzet” (uo. 756); 1646 u.: „Nagy csorbát csináltam | Az *ottoman* holdban” (ZrínyiÖM I: 391).

Származéka: *ottománi, ottomániai* 'oszmán-török': 1628: „az *otthmani* nemzetségnek” (TME 4: 11); 1644: „az *ottamaniai* portán” (MonOkm. 21: 223); 1678: „seregekkel elindulék, és szállottam az *otto-*

mányi rétekre” (Monfrók 18:186); 1694: „fines *ottomanai* porta” (uo. 15: 491).

A 17. század első feléből kimutathatók mindkét alakváltozat *-li* képzős török származékának magyar megfelelői is: 1619: „az egész *ottomanli* nemzetnek javát illetik” (TME 3: 204); 1620: „tökéletes igazsággal szolgáltunk az *otmánli* nemzetnek” (uo. 252); 1622: „hasznókat mi soha nem olvasunk az *oszmanli* nemzet felől” (BethlenLev. 222); 1632: „mind az egész *otmánli* nemzetséggel” (RGyLev. 21).

Végső forrása az ar. *‘Uīmān* szn., amelynek eredeti, közszoji jelentése ’fiatal tűzok, kígyó’. Ez a személynév perzsa közvetítéssel került a törökbe. A perzsa nyelvben az arab zöngétlen interdentális spiráns *t* [th] hang szabályosan *s* [s] hanggá változik, aminek a törökben *s* hang felel meg. Ilyenképpen az ar. *‘Uīmān*-ból a perzsában *‘Usmān* lesz, s ebből a törökben *Usmān*, ill. *Osmān*. Ezt a nevet viselte a török birodalom dinasztiaalapító első fejedelme, I. Oszmán (uralk. 1288–1326), majd utána több török szultán. I. Oszmán neve alapján nevezték utódait, a birodalmat, a birodalom török alattvalóit és nyelvüket *oszmánnak*, *ottománnak*, *oszmán-töröknek*.¹⁰⁹ 1918 óta nem használják e dinasztikus eredetű elnevezést.

Közvetlenül az arabból vagy az újjörögön keresztül – vö. újgrg. *‘Oθομανοι* ’oszmán-törökök’ (ByzTurc. 2: 215) – *t* hangot tartalmazó alakok is meghonosodtak az európai nyelvekben; vö. pl. ang. *ottoman*; ném. *Ottomane* fn., *ottomanisch* mn.; fr. *ottomane*: ’oszmán-török’ (fn. és mn.); or. *otománskij* ’oszmán-török’ (mn.). Az európai nyelvekből pedig eljutottak a magyarba.¹¹⁰

Ilyenképpen a magyar nyelvbe két irányból került be a szó: keletről a törökök hozták magukkal az *oszmán* alakváltozatot, nyugatról pedig európai nyelvek közvetítésével jutott el hozzánk az *otmán*, *ottomán* alakváltozat.¹¹¹

TESz. 2: 1101 *oszmán* a. és 1105 *ottomán* a.; Rech. 312; EWUng. 1074, 1076.

Helynevekből alakult etnikai nevek

ANADOLI

Törökül *Anadol*nak nevezték a Török Birodalom kis-ázsiai részét, azaz Anatóliát. A magyar nyelvérzék a szóvégi *i* hangot a valahová tartozót, valahonnét valót jelölő magyar *-i* képzővel azonosította, s az *Anadol*t melléknévként értelmezve 'Anadoliból való, anatóliai' jelentéssel látta el s *Anadol* helynevet vont el belőle. Egyidejűleg használatos volt a magyarban a földrajzi névnek nemzetközileg ismert, latinos *Anatolia* alakváltozata is, valamint a nemzetközi *Anatolia* és a török *Anadoli* kereszteződéséből létrejött *Anadólia* alakváltozata, s szókezdő magánhangzó nélküli *Natolia* változata is. Ennek érdekes továbbképzett alakja a *natuljai*, *natúlai*, *natólai* 'anatóliai' mn., rendszerint a *basa* szó jelzőjeként (a 16. sz. m. f.; vö. Rech. 40).

Adatok a szó helynévi használatára, 'a Birodalom kis-ázsiai része, Anatólia' jelentésben: 1559: „a *nadolyabeli* Beghlerbeketh” (LevT 1: 330); 1606: „*Anadol* beglerbegh” (TTár 1892: 430); „*Anadol* defterdar” (uo. 431); 1607: „*Anadol*” hn. (TTár 1897: 64); 1639: „*Anadolia*” hn. (uo. 1894: 500); 1660: „*Anadol* hiszár” hn. (MonÍrók 8: 291); 1665: „*Anadolyában*” (TME 6: 240); 1684: „*Anadolia*” hn. (TTár 1890: 50).

Adatok a melléknévként értelmezett *Anadoli* használatára, főleg a *pasa* (= beglerbég) jelzőjeként: 1566: „*anadoly* ... *pasa*” (BBL 20); 1593: „*Anadoli* beglerbék” (MonÍrók 7:13); 1614: „*anadoli* *basa*” (ETA 2: 28); 1644: „*anatoli* *kazi* *aszttyer*” (TME 5: 290); 1698: „*Anadoli* Beglerbég” (Kom. 50).

E régi törökös alakokat idővel teljesen kiszorította a nemzetközi eredetű *Anatólia* hn. és a belőle képzett *anatóliai* mn.

Végső forrása a bizánci görög 'Ανατολή' 'Napkelet, Kelet'. Ebből alakult a k. lat. *Natolia*; ol. *Anatòlia*; ném. *Anatolien* stb.,

valamint a török *Anadolu, Anatoli, Anadol* (mai alakja *Anadolu*) 'Kis-Ázsia, Anatólia'. A török szó balkáni megfelelői: szbhv. *Ānadol, Ānadōlija, Ānatōlija*; rom. *Anadòl*; alb. *Anadolí*: 'Anatólia'; továbbá blg. *anadólec* 'anatóliai személy'; alb. *anadollák* 'török' <pejoratív tartalommal>.

A magyarba több úton került. Már a hódoltság idején egymás mellett éltek a nemzetközi eredetű *Anatolia, Natolia* és a török eredetű *Anadol, Anadolia, Anadolja*-féle alakok.

Rech. 40; FNSz. 54.

RUMELI, URUMELI

Törökül *Rumelínek, Urumelínek* nevezték a török birodalom európai részét, azaz Ruméliát. A magyar nyelvérzék a szóvégi *i* hangot – az *Anadolu* esetéhez hasonlóan – a valahová tartozót, valahonnét valót jelentő magyar *-i* képzővel azonosította, a *Rumelit, Urumelit* melléknévként értelmezve 'Rumeliből való, ruméliai' jelentéssel látta el, s *Urumel* helynevet vont el belőle. Leginkább közigazgatási és katonai tisztségek neve előtt, vagy a ruméliai hadsereg jelölésére használta.

Néhány adat a szó helynévi használatára: 1612: hadakat rendeltének most mellém ... innét is *Vromelből*" (TTár 1879: 39); 1621: „*Urumelből* ... minden rendeket ... rendeljék melléje az vezérnek" (TME 3: 277); 1633: „*Vrumeliben* miért küldtenek" (RGyLev. 76).

Adatok a gyakori melléknévi használatra: 1541: „*urumelli* beglerbég" (Monírók 3: 46); 1554: „*uruméli* hadamat" (RMKT 3: 36); 1559: „*wrumely* Beklerbek" (LevT 1: 330); 1579: „*vramely* [recte: *vromely*] beglerbeköt" (BBL 193); 1586: „*Eörmely* Ahmatt kihaiiae" (uo. 369); 1606: „*Tertius* Kuczuk seu *Rumeli* defterdar" (TTár 1892: 431); 1621: „*ruméli* főszeraszker" (TME 3: 321); 1632: „*vrumelli* beglerbékség" (RGyLev. 17); 1636: „az *rumeli* hadak" (TME 4: 407); 1639: „Az *orl*

melli had" (TTár 1894: 495); 1640: „az *urumelli had*" (TME 5: 72); 1658: „az *rumuléjlik*" [sic! = a ruméliaiak] (MonOkm. 23: 612); 1665: „*urumeli basaság*" (TME 6: 211); 1706: „*rumelli basa*" (Pápai 130).

A hódoltság megszűnte után kihullott nyelvünkéből, csak az irodalomban vagy török tárgyú művekben találkozhatunk vele.

Előzménye a török *Rumeli*, R., N. *Urumeli* 'Rumélia', amely a *Rum* 'Róma, Bizánc; Görögország' és a török *el, il* 'tartomány, ország' birtokos jelzős összetétele, szó szerinti jelentése '(Róma) Bizánc tartománya, a bizánci, a görög tartomány'. A török nyelvekben eredetileg nem létezett *r*-es szókezdet, ezért az idegen szavak szókezdő *r*-je elé *u, ü* vagy *ı, i* hangot helyeztek, így keletkezett az *Urum*, ill. *Urumeli* alakváltozat.¹¹²

Természetesen ismert volt a balkáni nyelvekben is; vö. szbhv. *Urumélija, Rümélija, Rùmenlija, Ûrumeliya, Ûrumenlija*; rom. *Rumeli*; újgrg. 'Ρουμेलι: 'Rumélia'.

A magyarba – hangalakjából ítélve – közvetlenül a törökből került. Az *l* és az *e* (zárt *é*) megnyúlása, valamint egyéb magánhangzóváltozások (vö. *uromeli, orumeli, örmeli, urmelli*) a magyarban következtek be.

Rech. 339.

GÜRCSI

A törökök *Gürdzsisztánnak* nevezték az egykori Georgiát, lakóit pedig *gürdzsiknek*. Forrásainkban a *gürdzsi, gürcsi* főnévként 'georgiai, grúz embert', melléknévként 'Georgiából valót' jelent. Ugyanakkor a *Gürdzsisztán*-ból lerövidített *Gürcsi* is jelölhette Georgiát; vö. a következő adattal: 1606: „Georgia ... nunc *Gurcsi* nominata" (TTár 1892: 434). Így magyarázhatók a következő adatok, ahol a *gurcsiák, gürcsiek* tulajdonképpen georgiaiakat

jelent (s nem a török *gürci* mn. déli-szláv közvetítéses vagy analógiás alakjai):

1595: „Ferahád pasa az kazalokra, *gyürzsiakra* ment vala ... az temesvári pasa közbejáró lón az kazalok és *gyürzsiak* között” (TME 3: 35); 1626: „más hadat az *gurcziek* mellé küldenek” (TTár 1883: 614); 1633: „az egy főuron kívül, mely az *gürzsiakhoz* szökött volt” (RGyPorta 82); 1636: „az *Gürzsiyek* országa” (RGyLev. 452).

Néhány adat a *gurcsi*, *gürcsi* 'georgiai, grúz' melléknévi használatra: 1632: „tudta, hogy ő is *gürzsi* nemzet” (TTár 1883: 678); 1698: „*Gurcsi* király” (Kom. 52). Georgiai embereket jelöl ebben az adatban: 1633: „Persia felől az geörgianusokhoz volna az út, melyet itt *gürzsi*nek hínak” (RGyPorta 81). — Gyakran előfordul a szó török személyek ragadványneveként; vö. pl. 1613: „*Gürzsi* Memhed” (TTár 1881: 8); alakváltozatai: *Gürzyi*, *Gyürzsi*, *Gyülcsi*, *Gurcsi*, *Gyurcsi*, *Görzsi*, *Gyorcsi*.

Előzménye a török *gürzi*, *gurci* (mai alakja *gürcü*) 'georgiai', amely a perzsa *gürjī* 'ua.' átvétele. — A balkáni nyelvek török elemeinek ismert feldolgozásai nem tesznek róla említést. A magyarba minden bizonnyal közvetlenül a törökből került.

Rech. 162, 163.

MISZIRI

Jelentése: 'egyiptomi, Egyiptomból való'. Közigazgatási fogalmak, tisztségviselők, kereskedők és áruk (kelmék, fegyverek) jelzőjeként fordul elő. A *misziri* mn. — az eddigiekkel ellentétben — magyar származékszó is lehet a *Miszir* 'Egyiptom' helynévből.

Maga a helynév is előfordul forrásainkban; vö. pl. 1559: „Chyazar ... althal menth az thengewren *Myzer* dolgaerth” (LevT 1: 330); 1561: „Haleppba *Myzrbe*” (uo. 392); 1607: „*Miszir*” hn. (TTár 1879: 64); 1621: „*Miszerből*” (Rimay 241); 1634: „*Muszur*” hn. (RGyLev. 201); 1694: „*Miszir* (az az Aegyptus)” (Monírók 15: 574).

Adatok a *misziri* 'Miszirtől való, Miszirhez tartozó, Miszire vonatkozó, stb.' mn. használatára: 1593: „*Misili* beglerbég” (Monírók 7: 13); 1621: „100 ruhára *misziri* tarka barkaféle” (Rimay 241); 1632: „oly *missziri* hajók ... még nem jöhettek” (RGyLev. 30); 1651: „Kemény *misziri* kard füg-le óldaláról” (ZrínyiÖM 1: 63); 1655: „*miszri* kereskedő hajókat” (ErdÉk. 1: 550); 1676: „az *misziri* bassát ... az *misziriek* árestáltak” (TME 9: 571); 1692: „Die eodem hozták be a *misziri*-adót tizenhét *cateren*” [*kater* = egy hajófajta] (Monírók 23: 523).

A hódoltság után is fel-felbukkan a szó, tévesen 'horvát' jelentésben is. A MTsz. a *misziri dohány* 'aljadohány' kifejezést említi a Székelyföldről. Mára a szó elavult, csak történeti művekben fordul elő.

Végső forrása az ar. *mišr* 'nagy város, főváros; Kairó; Egyiptom'. Ennek török alakja *Misir*, *Misir* 'Egyiptom, Kairó'; melléknévként 'egyiptomi'; közszőként *misir* 'kukorica'. A törökben általánossá váló veláris hangrendű *Misir* alak valószínűleg az arab szó *s* betűjének hatására alakult ki, ez a betű ugyanis – az *s* betűvel szemben – rendszerint veláris hangrendű szavakban fordul elő. Hasonló velarizálódás figyelhető meg a *q* betű hatására a török *dimiški* 'damaszkuszi' < ar. *dimišqi* (l. *dömöcki* a.) és a török *ibrik* 'ibrik' < ar. *ibriq* szónál.

A *Misir* helynév ismert volt a balkáni nyelvekben: vö. szbhv. *Misir*; alb. *Misir*; rom. R. *Misir*: 'Egyiptom, Kairó'. Ma is használják a közszóvá alakult, 'kukorica' jelentésű *misir* szót: szbhv. *misir*; blg. *misir*; alb. *misër* 'kukorica'. Vö. még szbhv. *misirka* 'úritök, főzötök; pulyka, gyöngytyúk'; blg. *misirka* 'pulyka'.¹¹³

A m. *Miszir* 'Egyiptom' hn. közvetlenül a törökből is, a szerbhorvátból is jöhetett. A *Misili* (olv. *Miszili*) alakváltozatban mutatkozó *r* > *l* változás mind a törökben, mind a magyarban végbemehegett. A *Muszur* alakváltozat török hangtörténeti alapon magyarázható. A nyelvjárási *misziri dohány* 'kapadohány' a balkáni megfelelők növénynevekre vonatkoztatott jelentésével vethető össze.

TESz. 2: 937; Rech. 278; EWUng. 984.

Egyebek

Itt foglalkozom néhány olyan átvételünkkel, amelyek nehezen sorolhatók be bármely tárgykörbe. Ilyenek a *pajkos*, *pajtás* és *csirák* 'pártfogolt, védenc', valamint a *csiflik* 'majorság' és *duthyán* 'bódé'.¹¹⁴

PAJKOS

Pajkos szavunk talán a *pajk* főnév származéka, amely török eredetű, s fullajtárt, apródot jelentett, akik a szultán – vagy más magasrangú személy – kivonulásakor díszes, aranyozott ruhában az illető lova mellett, a jobb oldalán futottak.¹¹⁵ A budai pasáknak is joguk volt ilyen „fullajtárokat” futtatni.

Az etimológiát az teszi problematikussá, hogy a *pajk* alapszó nem volt ismert a magyarban, néhány szórványadata előfordul ugyan, de 60–70 évvel később, mint maga a *pajkos* szó. A *pajkos* eredetileg főnév lehetett, s a török eredetű *pejk*, *pajk* szóból úgy alakult, ahogyan a *mészáros*, *csapláros* stb. foglalkozásnevek is megtoldódtak egy *-s* képzővel. Török átvételeink között is van erre példa: a 'hordár' jelentésű török *hamal* szó *hamalos* alakban fordul elő forrásainkban (vö. Rech. 169), a török *tabak* 'cserzővarga', ill. szbhv. *tábak* 'ua.' *tabakos* alakban is használatos; vö. CzF, SzegSz. (Nem foglalkozást jelöl, de azonos jelenséget mutat a *mámoros* szavunk, amely a török *mahmur*, N. *māmur* 'kábul, bódult' átvétele. Ez esetben az *-s* melléknévképzővel való megtoldás nyilván az *ittas*, *részezes* szavak analógiájára ment végbe.)

Adatok a *pajkos* szó főnévi használatára; jelentése ezekben 'parázna, feslett életű személy; gazember, lator, pandúr': 1595: „és így nem titkon s' nem valami nőtlen *pajkosokkal*, hanem nyilván és jámbor személyekkel

kellett volna elmenni” (MNY 64: 227); 1604: „*Paikos, Cardax, Paykos, Ein üppicher Bauern Danz*” (MA); 1607: „tudgya kgyd ... pór, paraszt, *pajkos*, pandur gazemberekkel nehéz embernek megalkudni” (TTár 1900: 431); 1647: „Otsmány bordélyból költ *pajkosok*” (NySz: GKat: Válts. II. 1361); 1657: „nem volna bátorságom szekeres lovakat alá hozatnom, mert sok *pajkosok* járnak” (TTár 1889: 156); 17. sz. „Megh bocsássatok nekem tü vitez pandurok | Ha vetettem az éneken, tü fene *pajkosok* | Nektem adom az murkat, havasi tovajok” (RMKT² 3: 270); 1702: „A pávának rüt kigyó forma feje és *pajkos* módú, sòmörgős lábai vannak; innét költ im e mese: Angelus in pennis, pede latro, voce gehenna: tollaiban angyal, lába *pajkos*, torka gyeheña” (Misk: VKert 313: NySz.); „A mostani vitezek többire tsak a *pajkosok* és a népnek mosléki közzül gyűjtenek” (uo. 313: NySz.); 1767: „*Pajkos, Cordax, Latro nequam. Aggressor.*” — Származéka: *pajkosi* 'parázna': 1624: „Az iratos képec példáji minden *paykosi*, kurvássági mértékletlenségnek bujaságnac” (NySz: MA: Tan. 81).

Adatok a *pajkos* szó melléknévi használatára; jelentése ezekben 'parázna, pajzán; féktelen, hányaveti': 1615: „*Paykos* juházhoz illendő 'kaytér szitkai'” (NySz: Zvon: PázmP. 206); 1767: „*Pajkos*, Frech, auslassen” (PPB); 1792: „*Pajkos* hamis, gonosz, pajzán, tsintalan, vásott; *pajkos ifiú, -beszéd, -ló, -táncz*” (SzD). — Származéka: *pajkosság* 'paráznaság': 1632: „amaz fertelmes *pajkosság*, paráznaság” (TTár 1899: 500); 1645: „Nem tsak testeket tartásák tisztán a *paikosságtol* és paráznaságtol, hanem még lelkeiket is” (NySz: GKat: Válts. I. Előb. 5).

Pajkos szavunk feltételezett *pajk, pejk* alapszavára a hódoltság idejéből eddig csak két adatot sikerült találni: 1660–70: „*Pajkoknak* nro 120” (TTár 1894: 517); 1687: „*Peykiknek* oszpr. nro. 120” (TTár 1874: 197).¹¹⁶

Ennek előzménye a török *peyk* 'a szultán — vagy más magasrangú személy — kivonulásakor, ceremóniákon vagy sétálásakor a szultán lova mellett, a jobb oldalon futó apródok (aranyozott ruhában, drágakövel díszített övvel, kezükben aranyozott bárdot vagy kis lándzsát tartottak); futár, hírvivő'; vö. Pak. 2: 774. A török szó perzsa eredetű; vö. perzsa *pāik* 'hírvivő, fullajtár, küldönc, futár; testőr, ór; lakáj'. — Ismert volt a szó a szerbhorvátban és a

románban is; vö. szbhv. R. *pèjik, pèik*; rom. R. *peic, paic*: 'küldönc, lakáj'.

A magyarba feltehetőleg közvetlenül a törökből került, s *-os* képzővel bővült. A 'féktelen, zabolátlan <ember, ló, tánc>' jelentés a török *peyk, payk* eredeti funkciójától sem áll messze, de a jelentés alakulásánál feltétlenül számolnunk kell a *pajzán* és a *pajkos* szó kölcsönös egymásra hatásával. Vö. a *pajzán* 'betöretlen szabadon futó <ló>' jelentésével. Ebből alakult ki a török korban használt erősen pejoratív 'gazember, lator' jelentés (vö. *haramia*), s a mindenképp másodlagos 'szexuális vonatkozásban féktelen, parázna' jelentés. A ma általános 'csintalan, játékos <gyermek>' jelentés csak a 18. századtól kezdve mutatkozik.

Rech. 329; TESz. 3: 59; Kakuk: BenkőEml. 313–315; EWUng. 1097.

PAJTÁS

Jelentése némi pejoratív tartalommal 'barát, cimbora <főleg szórakozásban, játékban>'.

A legelső adatban – latin szövegben – szláv származékszóként fordul elő: 1538: „Martholoczy enim et alii *paydasnyczy* solicitant nos pro pecuniis” (OkI Sz.). A *pajtás* alakváltozat – az egy 1570-es adatot kivéve – csak a 18. századtól van adatolva. A korábbi adatokban leginkább *pajtárs*, kivételesen *pajktárs* alakban fordul elő.

Adatok: 1552: „Nám ezelőt vgyan ió *paytarsom* valál, es à bort keduelled vala” (TESz: Heltai: Dial. A6b); 1570: „erössen gyötttri vala szegényt, eszébe iutatuán neki à régi babonaságokat az kalastromban, mellyeket *paytasoc* lóuén vsztenec vala az ő baratságognac a kezdetiben” (MNy 10: 187); 1575: „El megyec az en *paytarsaimhoz*” (NySz.: Szeg: Theoph. 26); 1584: „Varga David Ferentz is prophetalt vala nagy soc sidoknac, azonba mind wrat mind *pai tarsait* el vezte miatta” (NySz: Born: Préd.

280); 1621: „*Paytárs Socius, Sodalis, Contubernalis*” (MA); 1643/73: „Honnan való légyen a te *pajtársod*” (NySz: Com: Jan. 206); 1667: „Hallyad erről Bellarminus *paj-társodat*” (NySz: Pós: Vetélk. 61); 1703 k.: „Szomszédasszonyait, czimborás *pajtásit* ellenem bujtja” (NySz: Thaly: VÉ. II. 291); 1723: „Maga lévén gyilkossa magának a gehenna tűzében nem lótt őrdőkös *pajk-társa*” (NySz: Csúzi: Tromb. 462), 1748: „Igy köszönti egyik fél a más: Elkárhózzál te *pajtás*, be igen örülök, hogy reád akadtam” (NySz: Fal: NE. 16).

Származékai: *pajtárság, pajtársaság* 'pajtások, cimborák társasága': 1616: „Az hűdtölenek az hűdtölenekkel egy *pajtárságban* léznek es eggiűt éghnek” (NySz: Lép: PTük. I. 411); 1619: „Ha kiket *paytarsasagnak* es gyermekeknek szereteti tartoztatna” (NySz: Forró: Curt. 246); 1621: „*Pajtársaság Contubernium*” (MA). — *Pajtársi* 'baráti': 1659: „Malach doctornak Melach barátyával való *paj-társi* szo beszede” (NySz: Czegl: MM. Ciml.). — *Pajtáskodik* 'bizalmas barátságba kerül valakivel': 1748: „A ki egyre *pajtáskodik* vélek, tapasztalni fogja, hogy eleibe ülnek utoljára” (NySz: Fal: NE 23). — *Pajtásság* '<bizalmas> barátság; atyafiság': 1749: „Atyafiság, *pajtásság*: brüderschaft” (NySz: KirBesz. 129). — *Pajti* (1797) kedveskedő, becéző alak; rövidüléssel keletkezett a *pajtásból*.

Pajtás szavunk feltehetőleg török eredetű. A szó etimológiájára vonatkozó igen gazdag szakirodalom ellenére történetében még mindig vannak tisztázatlan részletek. Bár a *pajtárs* alakváltozat egy fél évszázaddal korábbi van adatolva, mint a *pajtás*, mégis a *pajtás* tűnik elsődlegesnek, a *pajtárs* másodlagosan alakulhatott belőle a *társ* szó hatására. A régiségben előforduló *pajktárs* ugyancsak másodlagos, s első tagja azonos lehet *pajkos* szavunk feltételezett alapszavával, a már kihalt *pajk* szóval. Jelentéstartalmának alakulását is befolyásolhatta két másik — hasonló hangzású — török eredetű szavunknak, a *pajkosnak* és *pajzánknak* a jelentése.¹¹⁷

Feltételezett török előzménye a *paydaş* 'az aki társ valamiben, részes'. Ez *-taş, -daş* társnévképzővel alakult származékszó, alapszava legvalószínűbben a török *pay* 'rész, porció; sors, szerencse', amely a perzsa *pay* 'ua.' átvétele.¹¹⁸

A balkáni nyelvek közül a szerbhorvátban és a bolgárban ismert; vö. szbhv. *pajdās, pajtās*; blg. *pajdaš* 'cimborá, társ'. Ezek feltehetőleg közvetlenül a törökből valók.¹¹⁹ Az északi szláv nyelvekbe, a kaj horvátba és a románba a magyarból került; vö. szlk. *pajtās*; le. N. *pajtasz*; ukr. Kárp. *pajtaš*; szbhv. Kaj *pajtaš*; rom. *păităș*: 'cimborá, társ'; cseh N. *pajtáš* 'gazember, semmirekellő'.

A magyarba egy feltehető török **paytaš* alakváltozat került. De az sem kizárt, hogy a török *paydaš* *d*-je a m. *társ* hatására változott a magyarban *t*-vé.

Rech. 322; TESz. 3: 61; UngEISkr. 391; Kakuk: BenkőEml. 313–315; EWUng. 1097.

CSIRÁK

A szultán pártfogoltja, védenca. Elsősorban az erdélyi fejedelmeket nevezték a szultán csirákjának.

Adatok: 1617 [Bethlen Gábornak a szultánhoz írt leveléből]: „több Erdélyországát és ilyen *csiragját* mint én vagyok ő hatalmasságának senkit sem tudunk ide az keresztyén országokra” (TME 3: 171); 1618: „igaz híve *cziragja*” (TTár 1879: 766); 1625: „az mi idvezült atyánknak kedves *csirakia* lévén” (TME 3: 431); 1629: „hatalmas császárunk *csiragiának* tanítványa vagyok” (uo. 4: 142); 1632: „Nagod *czirákjának* tartja magát” (RGyLev. 44); 1650: „az ő *cziráki* volnának” (TTár 1889: 345); 1662: „császárunknak kedves *czirákja*” (TME 9: 404); 1676: „az mi kegyelmes fejedelmünk is nagyságod *czirákja* lévén” (uo. 7: 388); 1694: „a mit más vezérek ígértek, ő effectusban kívánja venni s engemet *csitakjává* [recte: *csirákjává*] tenni” (MonÍrók 15: 461).

A hódoltság után fokozatosan elhalványult. 19. századi szótáraink (Fogarasi, Kunoss: Szóf., Ball., CzF) még ismerik. Mikszáth 'a király kegyeltje' jelentésben használja (Nyr 33: 355). Ma már csak török vonatkozású művekben fordul elő.

Előzménye a török *çirak*, *çirāk*, *çirag*, *çirāg* 'bizalmas, kedvelt háziszolga; védenc, kliens; újonc', amely perzsa eredetű; vö. perzsa *çirāg* 'kliens, függő helyzetben lévő, védenc'. — A törökből elterjedt a balkáni nyelvekbe: vö. szbhv. *çirāk*, *çirjāk*; blg. *çirák*; mac. *çirak*; alb. *çirák*; rom. R. *çirác*; újgrg. R. τσουράκης, τσεράκι: 'protezsált, védett <személy>'.
A magyarba — jelentéstartalmából ítélve — közvetlenül a törökből került. Talán csak a *csirjāk* alakváltozatot kell a szbhv. *çirjāk*ból magyaráznunk.

ETSz. 728 és 1095; Rech. 106.

CSIFLIK

Majorság, a hozzátartozó földdel kerttel és épületekkel.

Adatok: 1618: „voltam Ibraim béknél vendégségben künn az Kurt Ali csauz *csiflityében*” [recte: *csiflikyében*] (ETA 2: 63); 1627: „egy *csefleken* vagyon” (Eszt. 3: 370); 1628: „Mert az kis Alexander vajda *csefleken* hált egy éjjel” (ETA 1: 255); „az moldvai vajda majorjában, kit ők *Csifliknek* hínak” (KeményÖn. 125); 1635: „Az innen elment tíz szolgác ... az bosztanczi basa *csiflikjében* az szarájában vadnak” (RGyLev. 326); 1640: „az több keresztyén oratorok ... az pestistől félvén mint falukban és *csiflikben* laknak” (uo. 623); 1655: „Haszon aga *cseflikiben*” (ErdÉk. I: 424); 1694: „sem manszupom [= rangom, állásom], de csak egy *csiflikem* sincsen” (MonÍrók 23: 179); „egy *csivlikem* vagy egy pinz jövedelmem sohunnan nem lévén” (uo. 211); 1697: „*csiflikek*, udvar-házak” (Kom. 17). — L. még: 1641: „Zöldfikár is az *csifliczekjébül* bejöve” (RGyLev. 637).

A hódoltság után kiveszett nyelvünkben.

Előzménye a török *çiftlik*, N. *çiftlik* 'majorság, a határban lévő gazdaság, farm'. Ez a *çift* 'egy pár' → 'mezőgazdasági munkában

alkalmazott páros ökör' → 'megművelt föld a határban' szó *-lik* képzős származéka. — A török szó elterjedt a balkáni nyelvekben; vö. szbhv. *čiflik, čivlik, čifluk, čivluk, čiftluk*; blg. *čiflik*; mac. *čiflig*; alb. *çiflik*; rom. R. *ciftlic, ciftlic, ciflik, ceflic*; újgrg. τσιφλικι, τσιφλικι: 'major, tanya; vidéki ház'.

A magyarba közvetlenül a törökből is, a szerbhorvátból is kerülhetett; a *csivlik* alakváltozat feltehetőleg a szerbhorvátból való. Az 1641-ből adatolt *czifliczek* előzménye talán egy török kicsinyítő képzős török *çiflicik* lehetett.

EtSz. 1026; Halasi-Kun: MNy 34: 303; Rech. 107.

DUTTYÁN

Eredeti jelentése: 'török kereskedő sátra, fából összeállított pultja, vásáros bódéja'.

A hódoltság idején nem volt ismert szó nálunk, egyetlen adatunk portai feljegyzésből való, majd Thökölynél találkozhatunk vele újra: 1646: „csaknem mind virradtig tartott az öreg lövő szerszámokkal való lövöldözés, ma az *duttyánokat* mind felöltöztették az egész városon” (RGyPorta 803); 1694: „a csorgó felől, szélrül; a mint a törökök *duttyáni* vadnak” (Monírók 23: 332).

A 18. századtól folyamatosan kimutatható nyelvünkben, elsősorban a Kiskunságban, Szeged és Orosháza vidékén. Szépiróink közül Dugonics András a szabácsi török rabokkal kapcsolatban említi, Tömörkény István Szeged vidéki tájszóként részletesen leírja a *duttyán* mibenlétét. Vásárokon, havibúcsún felállított sátrat jelentett, ahol muzsikaszó mellett ételt-italt — hurkát, cigánypecsenyét, bort, sört — lehetett kapni és elfogyasztani. Rendszerint sorjában több *duttyánt* állítottak fel. A lakodalmi sátrat is nevezték *duttyánnak* (vö. SzegSz. I: 304).

Végső forrása az ar. *dukkân* 'padka, dobogó, pult', amely közvetlenül vagy perzsa közvetítéssel — vö. perzsa *dukkân*, *dukân* 'pult, bódé' — bekerült a törökbe; vö. török *dükkân*, R. *dukkân*, *dukân*, *dükân* 'padka, pult, amire a kereskedő kirakja áruját; bódé, butik'; R. 'kereskedők alkalmi, sátorszerű építménye, kirakodóhelye'. — A török szó elterjedt a balkáni nyelvekben; vö. szbhv. *dùcân*; blg. *dukján*, *djukán*; mac. *dukan*; alb. *dyqán*; újgrg. $\nu\theta\upsilon\kappa\iota\alpha\upsilon\iota$: 'bódé, butik'; vö. még or. N. *duxán* 'krimi vagy kaukázusi falusi kocsmá'.

A magyar szó kettős átvételű: a 17. századi adatok a törökből valók, a szó meghonosodásában azonban minden bizonnyal a szbhv. *dùcännak* van döntő szerepe. Ezt nem annyira a magyar szó *-tty-* hangja bizonyítja — a török szó, különösen a nyugat-balkáni török nyelvjárásokban, erősen palatalizált *-kkâ-*val, *-i'î'â-*val hangzott — hanem a szó földrajzi elterjedése és művelődéstörténeti jellege. Míg a *duttyán* nyelvjárási szó maradt, a belőle elvonással, játékosan képzett, tréfás hangulatú *dutyi* 'tömlöc, fogház' (első előfordulása 1867-ben) közismert szóvá lett.

TESz. 1: 694; Rech. 133; ÚMTsz. 1: 1043; EWUng. 287.

A Porta

A török világbirodalom igazgatási központja az Isztambul leg-szebb pontján – az Aranyzarv-öböl és a Márvány-tenger közé ékelődő hegyfokon (Szarajburnu = Szeráj-fok) – 1465 és 1478 között felépített Szeráj volt, amit a régi, tengerparti erődítményről *Topkapi szeráj*nak, vagyis „Ágyúkapu palotá”-nak neveztek. A későbbi *Báb-i Áli*, azaz „Fényes Porta” elnevezés csak a 18. században terjedt el.

A szultáni palota több udvarból állott. A külső, főkapun át lehetett bejutni a „Külső Udvar”-ba, ahol a császári udvar külső szolgálatait ellátók tartózkodtak. A második „Középső Udvar”-ba már csak az juthatott be, akinek dolga volt a Palotában. Itt rendezték az ünnepi ceremóniákat, itt volt a díván ülésterme és a kincstár, itt fogadták a külföldi követeket. A harmadik kapun, a „Boldogság Kapu”-ján túl volt a harmadik és a negyedik udvar, a „Belső Lakosztály” és a hárem.¹²⁰ Ezekben már csak a szultán és családja, valamint a körülöttük szolgálatot teljesítő személyek tartózkodtak.

A tartományi kormányzók (beglerbégek vagy basák) kormányzási rendszere és udvartartása a szultáni díván és udvar mintájára épült ki. A budai basák mellett ugyanolyan díván állott, és ugyanolyan tisztségviselők működtek, mint a szultán mellett. Ezért nem

itt, hanem a közigazgatásról szóló fejezetben tárgyaljuk a *beglerbég, csausz, defterdár, díván, eming, hasznadár, imrehor, kádiaszker, kapikiha* és *réz efendi* szavakat, a *janicsár aga* és *kapudán pasa* pedig a katonai tisztségviselők között szerepel. Ilyenképpen ebben a fejezetben csak az uralkodó címei (*szultán, padisah, sah*), a *szeráj* szó, a szultáni díván tisztségviselőinek nevei közül a *nagyvezír* és *nisancsi*, az udvari szolgálatot teljesítő katonák és tisztségviselők nevei közül a *baltacsi, bosztancsi, kapucsi, müteferrika* és *sziliktár*, valamint a hárem¹⁴³ két tisztségviselőjének, a *kapi agának* és *kizlár agának* az elnevezése kerül bemutatásra.¹²¹

SZULTÁN

A török császár címe és rangja, általánosságban valamely muszlim uralkodó címe és rangja.

Adatok: 1518 [az évszám bizonytalan]: „szoltán Szulejmant” (MonÍrók 3: 15); 1535 k.: „az egyiptomi királyraes, az kit minálunk szoltánnak mondanak” (uo. 124); 1540: „Zwltan Zwliman” (RMNy. 3/2: 1); 1559: „zwlthan Mwztapha” (LevT 1: 333); 1566: „az chazar az fy szwltan Szelimre meg haragwth volna” (BBL 21); 1575: „sultán Murat” (ErdPorta 245); 1587: „yrthak, nemchak az buday passaknak, hanem az hathalmas sulthannak eön maganak” (BBL 379); 1597: „Aegyptusnak ... Szultannya” (RMKT² 1: 90); 1607: „Sültan Süliman” (uo. 1: 270); 1656: „szultán Murad császár” (MonOkm. 23: 471); 1685: „Tatár szultány czedulája 600 oroszlanosrul” (TME 2: 129); 1693: „tiz ezer tatár egy szultánnal” (MonÍrók 15: 264); „tatár szultán” (uo. 64); 1696: „Saladinus Ásiának Syriának és Egyptusnak sultánja” (NySz: Illy: Préd. I. 357b); 1748: „a szultán rabjai” (Mikes 174).

Származékai: *Szultáni* 'a szultántól való': 1593 [bejegyzés az irat oldalán]: „az eredeti szultányi példánnyal összevág” (TME 1: 4); 1685: „Ezen szultáni tezkerénket előmutató Köprös [recte: Körös] városának tatár sereg részéről bántása ne történjék” (uo. 2: 129). — *Szultánleány* 'a szul-

tán lánya': 1574: „még azt sem akarta megengedni, hogy nagyságod ne-jének a *szultánleánynak* fényes hintót hat fő lóval s egyéb ajándékokkal küldhessek” (ErdPorta 152). – *Szultánné* 'a szultán felesége':¹²² 1701: „az *Sultannéval* gyakran mulatták itt magukat az viz kedvéért” (Kom. 78); 1732: „a *sultánnék* meg sajditván a császár haragját” (Mikes 97).

A *szultán* szó a hódoltság után is megmaradt nyelvünkben. A 19. századtól kezdve kimutatható másodlagos 'tirannus, zsarnok, basáskodó ember' jelentése, valamint a *szultánkenyér* összetétel, amely kocsonyás, illatos keleti édességet jelent.

Végső forrása az ar. *sulṭān* 'uralkodó, császár', amely valószínűleg perzsa közvetítéssel – vö. perzsa *sulṭān* 'ua.' – került a törökre; vö. török *sultan* 'török császár'; tágabb értelemben 'mohamedán uralkodó'.¹²³ A törökök révén úgyszólván minden európai nyelvbe eljutott; vö. ang. *sultan*; fr. *sultan*; ném. *Sultan*; or. *sultán*; szbhv. *sulṭān*; blg. *sultán*; mac. *sultan*; alb. *sulltán*; rom. *sultán*; újgrg. σουλτάνος: 'a török császár'.

A magyarba minden bizonnyal közvetlenül a törökből került, de általános ismeretéhez az európai nyelvekben való használata is hozzájárult. A leginkább használt *szultán* alak mellett a R. *szoltán* és *szultány* magyar hangváltozásokat mutat. Az egyszer előforduló *Sültan* a török *sulṭan* (Redh., Zenk.) alakváltozatot tükrözi.

Rech. 372; TESz. 3: 802; EWUng. 1459.

PADISAH

A török szultán rangja és címe, általánosságban: mohamedán uralkodó rangja és címe. Kivételesen keresztény uralkodót is jelelhet (vö. az 1692-ből származó adattal).

A hódoltság idején nem volt gyakran használt szó, csak néhány adattal rendelkezünk: 1617: „Datum ex Konstantinopoli ... anno Muhametis

prophetai 1026, Szultán Amhat *Padissah*" (TTár 1881: 620); 1628: „Én, az ki az egész tatárságnak, Kipcsaknak, Krimnek, ... nagy *padisáhja* ... vagyok" (TME 4: 77); „moszlim *padisáhvá* lettem" (uo. 78); 1651: „*Padisahom* auagy eresz el magamat | Hadd töltsen ki rajtok haragos bosszumát" (ZrínyiÖM 1: 165); 1682: „a *padisáh* serege" (TME 9: 608); 1692: „az ki az francziai *patisámhoz* [sic!] ment vala" (MonÍrók 34: 141); „franczúz *patisámtól* megtért tihámtól" (uo. 143).

A hódoltság után a szó elhalványult, talán ki is veszett nyelvből. A 19. században jelenik meg újra, ez azonban valószínűleg nem a 17. században is ritkán használt szó folytatása, hanem valamely európai nyelvből, alkalmasint a németből való átvétel.

Végső forrása a perzsa *pād-šāh* 'uralkodó; a perzsa sah címe' (< *pād* 'nagy, fenséges' és *šāh* 'uralkodó'). Ez a törökben *pādišāh*, *padišah*, *patišah*, *padišā* alakban honosodott meg; jelentése: 'a perzsa vagy török uralkodó'.

Török közvetítéssel a legtöbb európai nyelvbe bekerült; vö. fr. *padichah*; ném. *Padischah*; or. *padišáh*; szbhv. *padišāh*, *pādišāh*, *pādiša*; blg. *padišáh*; mac. *padišah*; alb. *padisháh*; rom. *padišáh*: 'török vagy perzsa uralkodó'.

A fentebb bemutatott 17. századi magyar adatok a törökből valók, a mai m. *padisah* pedig a ném. *Padischah* 19. századi átvétele.

Rech. 317; TESz. 3: 55; EWUng. 1095.

SAH

A perzsa uralkodó, kivételesen a török szultán címe (l. az 1531-ből való adatot).

Adatok: 1531 [latin szövegben]: „Swlthan Suliman *Scyach*" (TTár 1908: 317); 1535 k.: „és vele az Kuzul bassa *saah* Zmail viadaljára elvi-

vén" (MonÍrók 3: 124); 1555: „e két levelet vidd *sah* Tahmaznak Kuzul basnak" (MonÍrók 3: 189); 1546: „*Sahizmail*" (RMKT 3: 254); 1586: „az *sah* császár keönyeöregh az hatalmas czaszarnak" (BBL 371); 1628: „ez mostani *sahot* vén embernek halljuk lenni" (TME 4: 90); 1629: „Mehmed *sáh* aga" (uo. 147); 1632: „*sah*, perzsiái király" (RGyLev. 68); 1639: „az hul táborban volt az *sah*" (RGyPorta 420).

Származéka: *sahság* 'a sáhi méltóság': 1632: „az gyermeket promoteálja az *sahságra*" (TTár 1883: 678).

A hódoltság után a szó elhalványult, talán ki is veszett nyelvünkben. A 19. században valamely európai nyelvből jutott el újra hozzánk.

Végső forrása a perzsa *šāh* 'uralkodó; a perzsa (iráni) uralkodó'.¹²⁴ Ez bekerült a törökbe: *šāh*, *šah* 'a perzsa uralkodó; a török szultán'; általában: 'kiváló, kiemelkedő személyiség'. — A perzsából és a törökből majd minden európai nyelvbe bekerült; vö. ang. *shah*; fr. *chah*; ol. *scià*; ném. *Schach*; or. *šah*; szbhv. *šâh*; blg. *šah*; mac. *šah*; alb. *shah*; rom. *šah*: 'a perzsa uralkodó'.

A magyarban kétszeres átvételű szó. A 16–17. századi adatok a törökből valók, míg a mai *sah* 19. századi átvétel valamely európai nyelvből, alkalmasint a németből.

Rech. 376; TESz. 3: 471; EWUng. 1296.

SZERÁJ

A török szultán vagy más előkelőség palotája.

Adatok: 1579: „Hamza bek *szarayara*, az tatayak komaromyak *eyel* rea rohantanak" (BBL 171); 1590: „kik mondják: hogy mi Hamza bég *Sarajabeliek* vagyunk" (PálffyM 406); 1605: „Czazar *szarayaban*" (RMKT² 1: 551); 1633: „Császár ... sietvén ... az maga ittbenn való derék *szarájában*" (RGyLev. 133); 1634: „Zöldfikár és Juszuf agáékkal egy

zarájban vagyunk szálláson” (uo. 239); 1640: „abban az *szerai*ban melyben Marvty és Petki laknak” [Kolozsvárrott] (TME 5: 73); 1678: „ö kegyelmét láttuk az erdélyi *szarajban*” (uo. 9: 594); 1692: „ki is, noha keresztyn, de gyakran jár az császár *szarajjában*” (MonÍrók 23: 527); 1694: „jobb volna 30, 40 szemillyel nekem az vezértül egy *szarajt* ~ udvarházat kívánnom” (uo. 15: 595).

A török *saray* 'palota' szó gyakran előfordul helynevekben; közülük a legismertebb a magyar forrásokban is megtalálható *Szaraj* helység neve (Törökország európai részén, Lüleburgasztól keletre) és *Boszna Szaraj*, Sarajevo török neve.

A *szaraj* szó a hódoltság után is megmaradt, de európai nyelvek hatására a *szeráj* alakváltozata lett általános. A 18. század végétől kezdődően nemcsak a szultáni palotát, hanem annak egy részét, a háremet is jelenti.

Előzménye a török *saray*, *seray* 'szultáni palota; palota'. A török szó a perzsából való; vö. perzsa *sārāy* 'ház, nagy épület, palota; királyi palota, királyi udvar'. A törökben a *saray* alak volt a közhasználatú, a *seray* inkább irodalmi változatnak számított. A törökökkel közvetlenül érintkező népek nyelvébe a török köznyelvi *saray* változat került be – vö. szbhv. *sàraj*; blg. *saráj*; mac. *saraj*; alb. *saráj*; rom. *sarai*ű, újgrg. *σάραι*; or. *saráj*: 'palota' –, míg a népi úton velük nem érintkező európai nyelvek az irodalmiasabb *seray* alakot vették át – vö. pl. ol. *serraglio*; sp. *serallo*; ang. *seraglio*; fr. *sérail*; ném. *Serail*: 'ua.'

A magyarba feltehetőleg két úton került. A közvetlen érintkezést tükröző török kori *szaraj* adatok (ekkor csak kivételesen fordul elő *szeráj* alakv.) a törökből valók. A hódoltság után a szó elhalványodott, de a 18. sz. végétől kezdve az európai átvételek felélesztették. A mai köznyelvi *szeráj* alkalmasint a ném. *Serail*-ra megy vissza.¹²⁵

Rech. 350; TESz. 3: 732; EWUng. 1423.

DÍVÁN

A szultán, a nagyvezír és a tartományi kormányzók mellett működő tanács neve. Együttal jelölte magát a tanácskozást is. A díván helyén, a *díván-ház*-ban, a fal mellett padka futott körbe, amit díszes szőnyegekkel, párnákkal tettek kényelmessé. A hódoltság alatt sok török szőnyeg került hozzánk, amit szépségük és értékük alapján *díván-szőnyeg*nek neveztek, a fekvőhelyre terítették, esetleg díszként a falra helyezték. Idővel a *dívány-szőnyeg* *dívány* eleme a fekvőhelyet is kezdte jelenteni. Hódoltság kori forrásainkban azonban ez a jelentés még ismeretlen.

Adatok 'török államtanács; tanácskozás' jelentésben: 1574: „oda nyilatkoztak *divánjokban* a pasák” (ErdPorta 178); 1587: „*diuanban* wolthunk” (BBL 400); 1594: „Engemet Kurt aga az császár *divánjában* hivata hozzá” (TME 3: 26); 1610 k.: „Rais giültek uolt akor az *Diuanra*” (RMKT² 1: 400); 1628: „*divánt* tartottak felőlünk” (TME 4: 35); 1633: „nagy *diván* vagyon az vezér ő maga házánál” (RGyLev. 146); 1647: „budai *divánban* jelen lévén” (TME 5: 394); 1670: „a *diván* beállván, majd elbomlék” (TTár 1882: 333); 1693: „beülvín a *divány* sátorában” (MonÍrók 15: 262); 1702: „darvak *devánnyának* szoktuk nevezni az olyan gyűléseket” (NySz: Misk: VKert. 348).

A szó rendkívüli gyakoriságát mutatja, hogy számos összetétel és továbbképzés alakult belőle. Ilyenek: *Díván-ház* vagy *díványos ház* 'a a ház vagy terem, ahol a tanácskozás folyik': 1607: „az mi fényes portainkhoz *diván-házunkhoz*, igaz hűséggel hallgatók” (TME 3: 66); 1637: „ügy viték be az vezérek eleiben az *diván-házban*” (RGyLev. 428); 1677: „bemenvén az *diványos házba*” (TelOkl. 7: 355); 1693: „Innen menvín az *déványos-házában*” (MonÍrók 23: 704); 1718: „a *diván házban* fogadta a fejedelmet a vezér” (Mikes 8). — *Díván-ülő* <vezér> 'a tanácskozáson részt vevő <vezér>': 1617: „*diván ülő* vezérek” (TTár 1881: 300); 1628: „hadakozó székünknek *diván ülőjének* nekünk kedves hivünknek” (TME 4: 71); 1664: „nem ártana, ha nagyságod két vagy három jóakarókat csinálna, volnának az *divány-ülő* vezérekben” (uo. 6: 162). — *Díványos urak* 'a tanács tagjai, magas rangú, előkelő urak': 1668: „egri *divanjós*

urak és agak” (VégyLev. 49); 1669: „az vitézljő *díványos urakkal*” (uo. 68); 1678: „az pasa és *díványos urak*” (MonÍrók 18: 170); 1682: „*Divanos fű fű Urak*” (Nyr 25: 413); I. még: 1683: „Jancsárok *díványos seregének*” (TME 2: 114).¹²⁶

Egykorú forrásainkban gyakran találkozunk a *dívánkozik* – egyszer *díványol* – ’tanácsot, ülést tart, tanácskozik’ kifejezéssel: 1670: „csak ötön *díványolnak*” (TelOkl. 5: 346); 1675: „*dívánkoztak az nap*” (uo. 76); 1689: „Sokáig való *dévánkozásunk után*” (MonÍrók 23: 6); „ugy kívánván az *dévánkozó urak*” (uo.); 1693: „ha elébb *díványkoznék velem*” (MonÍrók 15: 441); 1694: „nagy *dévánkozási voltak*” (uo. 515).

Adatok a *dívány-szőnyeg* ’különlegesen szép, értékes szőnyeg’ szókapcsolatra: 1610: „egy öreg *diwan szünyeg*” (RadvCsal. 2: 140); 1628: „Item unum tapetem longum *Dewan szeőniegh dictum*” (MNy 8: 330); 1633: „Vagyon egy öreg *dévány szőnyeg*, falra való, körületi veres és közepi öreg virágu, külömb külömb színő” (RadvUdv. 1: 295); 1640: „Második ládában találtunk két öreg *dévány vörös szünyeget* falra valót” (Nyr 62: 312); 1651: „Az szentegyház előtt egy *déván szőnyegre* | az vitéz holt testek renddel vannak téve” (ZrinyiÖM 1: 104); 1671: „Tapetes Persici vulgo *Devan zünyeg*” (OklSz.); 1736: „az szín belől mindenütt be volt vonva *díván szőnyegekkel*” (MonÍrók 11: 394); 1786: „*Déványszőnyeg, déványvankos*” (NySz: Fal: Jegyz. 933). L. még: *díván patyolat* (1632: RGyPorta 43); *díván mente* (1662: TTár 1881: 773, 774).

A ’török államtanács’ jelentésű *díván(y)* szó a hódoltság után kihullott nyelvünkől, de megmaradt a szó igei származéka, a *dévánkozik, dévánkodik*. Az eredeti ’tanácskozik, tanakodik’ alapján ’késlekedik, tunyálkodik’, majd a népnyelvben ’csintalankodik, mulatozik, dorbézol’ jelentést nyert (MTsz., SzegSz.). Ez utóbbi jelentés kialakulásához minden bizonnyal hozzájárult a *dévajkodik* igével való alaki hasonlósága.

A hódoltság utáni századokban a gyakori *díványszőnyeg* kifejezés első tagjához külső érintkezéssel alapuló névátvitel eredményeként hozzátapadt a ’szőnyegekkel, párnákkal felszerelt fekvőhely’ jelentés, vagyis kialakult a *dívány* szó mai köznyelvi jelenté-

se. Ugyanakkor a 18. sz. végétől kezdődően európai vándorszóként is bekerülhetett nyelvünkbe ilyen jelentésben, elsősorban a franciából vagy németből; vö. fr. *divan*, ném. *Diwan* 'kanapé'.

Dívány szavunk előzménye a török *divān* 'államtanács; tanácskozás; a tanácskozás helye; a tanácskozó terem falai mellett elhelyezett padka vagy szófa; költemények gyűjteménye'. A török szó arab-perzsa eredetű. Forrása az ar. *dawana* 'bejegyezni, regisztrálni' igéből alakult ar. *dīwān* 'állami számadáskönyv; kormányzói hivatal; államtanács, kabinet; az államtanács ülése; az ülés helye; a terem falai mellett elhelyezett párnázott ülés; versgyűjtemény'. Vö. perzsa *dīwān* 'ua.'

A törökök révén elterjedt a balkáni nyelvekben; vö. szbhv. *divān*; blg. *diván*; alb. *diván*; rom. *diván*; újgrg. *ντιβάνι*: 'török államtanács; tanácskozás; dívány'. Részben a törökből, részben a perzsából eljutott több európai nyelvbe is; vö. ang. *divan*; ném. *Diwan*; fr. *divan*; or. *diván* '<török> államtanács; <keleti> versgyűjtemény; dívány, kanapé'.

A magyarba – jelentéstartalma alapján – feltehetőleg közvetlenül a törökből került.

TESz. 1: 624: *dévánkozik*, 648: *dívány*; Rech. 127; EWUng. 258, 268.

VEZÍR, NAGYVEZÍR

A vezír eredetileg a török birodalom legmagasabb katonai és közigazgatási méltósága volt. A vezírek száma előbb kettőre, majd fokozatosan hétre emelkedett, ezért vált szükségessé a legfőbb vezírt *nagyvezír*nek nevezni. A 16. század közepe tájától a legfontosabb tartományok kormányzói, így a budai beglerbégek is vezíri rangot kaptak, a 17. században pedig még tovább bővült a cím birtokosainak köre.

Forrásainkban a szultáni tanács vezíreinek jelölése mellett, gyakran előfordul a budai pasák címeiként. A török *vezír* szót azonban igen korán helyettesíteni kezdte az etimológiailag vele semmilyen kapcsolatban nem lévő, ám hasonló hangzású és jelentésű m. *vezér* szó,¹²⁷ ezért a törökös *vezír* alak csak korlátozott számban fordul elő forrásainkban, s helyette legtöbbször a *vezér* szó található.

A következő adatokban a *vezír* (*vezér*) szó a szultáni tanács vezirét jelöli, illetve címként használatos: 1572: „az my zerelmes attinakfianak a Ngs *vezir* Mehemmet passanak, jrand” (BBL 50); 1582: „az hatalmas czaszar portaian, mind *wezereöknek* s mind *egjebeknek* kedueben vagjon” (uo. 269); 1588: „az hatalmas czaszarnakis az *uezirnek* is tówtara agjwnk mit czelekeznek postaitok” (uo. 420); 1589: „hallot egi hadakozo *vezir* feleöl” (uo. 470); 1629: „Mivel ő nagysága az *vezir* tudja” (TME 4: 133).

A *nagyvezír* kifejezést csak egy forrásban sikerült felfedezni: 1575: „Kendit jó ígéretekkel bocsátotta el a *nagyvezír*” (ErdPorta 200). Viszont több adat is van a helyette használt *fővezír* (*fővezér*) kifejezésre; l. pl. 1567: „az hatalmas czaszar *fő veszyrenek* Mehemmeth pasanak” (BBL 28); 1587: „lewelek kyket az thy hathalmas chiaszartoknak es az *fő vezirnek* yrth” (uo. 379); 1693: „nekem is penig a *fővezér* maga dispositió-it írta meg” (Monírók 15: 64); 1717: „a hatalmas *fő vezér* ma ide érkezet atáborrol” (Mikes 5).

Mind a *vezír* (*vezér*), mind a *fővezír* (*fővezér*) gyakran előfordul a *pasa*, *basa* címmel összekapcsolva: 1575: „nagyságos *vezérpasa*” (TTár 1879: 739); 1580: „Amhat *vezér-basa* halálát” (uo. 1892: 689); 1605: „*Veszer Passais* azonban erkezuen” (RMKT¹ 1: 149); 1628: „még eddig az *vezér-bassával* szemben nem leheté” (TME 4: 99); 1629: „köntös csókolni által mene vala az *vezérbasához*” (uo. 123); 1660: „a *fővezér basa* itt létekor” (uo. 1: 260); 1664: „Husszein *vezir basa* urunk ő nagyságátúl 200 szekér szénátul adattatott Quietantia” (uo. 321); 1690: „Huszejn *vezír basával*” (uo. 9: 316).¹²⁸

A *vezír* szó ma már csak történeti vonatkozású művekben fordul elő.

Végső forrása az ar. *wazīr* 'vezető, vezér; miniszter' (< *wazara* V. 'miniszterre lenni', X. pass. 'miniszterre kineveztetni'), amely közvetlenül vagy perzsa közvetítéssel – vö. perzsa *wāzīr* 'vezér, államtanácsos, miniszter' – bekerült a törökbbe: *vezīr* 'vezér, államminiszter; a szultán közvetlen tanácsosa'. – Ismert volt a szó a balkáni nyelvekben is: szbhv. *vezīr*; blg. *vezír*; mac. *vezir*; alb. *vezír*, *vizír*; rom. *vizír*: 'ua.'

A magyarba – jelentéstartalmából ítélve – feltehetőleg közvetlenül a törökből került.

Rech. 414; TESz. 3: 1136 *vezér* a.; EWUng. 1631.

NISANCSI

„Címervető, jelvető”, kancellár, aki a szultán kézjegyét (*tuğra*) rajzolta a rendeletekre, levelekre. Ő ellenőrizte az okmányokat, hogy jogilag rendben vannak-e, megfelelnek-e a törvény szellemének. A tartományi helytartók mellett is működtek nisancsik.

Adatok: 1573: „Az *nisancsi* azaz: czimeriró avagy pecsétlő passának” (ErdPorta 97); „a *nisangynak*” (uo. 113); 1576: „*nizancsinak*” (uo. 304); 1642: „engemet ... *nisztándzsi* [sic!] vezér Musztafa passa asztalához ültete” (TME 5: 180); 1709: „tavaly az Tihája – ki most *Misztandzsi* [sic!] – ki is egész informatiót vett volt” (MonÍrók 27: 235).

Gyakran a *pasa*, *basa* címmel összekapcsolva fordul elő: 1575: „*Nisancsi bassának* tall. 300” (ErdPorta 300); 1576: „*nissancsi passának*, ki császár czimerét írja a levelekre” (uo. 276); 1618: „ott voltak szembe az mufti ... *nizancsi basa*, *tefterdar*” (ETA 2: 17); 1642 [felsorolásban]: „*Niszanczi pasa*” (RGyLev. 661); 1657: „*Niszangsi pasával*” (MonOkm. 23: 519); 1718: „jöve ... a jancsár aga, a *mistancsi basával*” [sic!] (Mikes 20).¹²⁹

Származéka: *nisandzsi basaság* 'a nisanzsi basa tisztsége': 1706: „*nissandsi basaságra* promoteálták” (Papai 167).

Mindezek a kifejezések a hódoltság elmúltával kihullottak nyelvünkéből.

— Előzménye a török *nişancı*, *nişāncı* „címvető”, ’magas rangú tisztségviselő az udvari kancelláriában, akinek fő feladata az iratokra a szultán kézjegyének felrajzolása’. Ez a perzsa eredetű *nişān*, *nişan* ’jel, szignum’ (< perzsa *nişān* ’ua.’) török *-cı* képzős származéka. — Ismert volt a balkáni nyelvekben is: szbhv. *nišandžija*; blg. *nišandžija*; mac. *nišandžija*; alb. *nishanxhi*; rom. R. *nişangiū*; újgrg. R. *νισαντζής*: ’ua.’

A magyarba — hangalakjából ítélve — közvetlenül a törökből került.

Rech. 303, 304.

BALTACSI

A *baltadzsik* vagy *baltacsik* „baltások”, alabárdosok testülete közel félezer főből állott, feladatuk a szultáni család védelme volt. Egy részükre a hárem külső védelme hárult, ezeket — aranyfonalból készült szemellenzőjükről — *zülüflü baltadzsiknak* „lógó fürtű baltacsiknak” nevezték. A baltadzsik testületének élén a *baltacsi basa* állt. Vö. HegyiOB 49.

Nem volt közismert szó a hódoltság idején, mindössze három forráscsoportban — I. Rákóczi György levelezése, Thököly művei és Mikes törökországi levelei — fordul elő: 1633: „egy *baltacsi* fő embernek egy tisztátalan személy vajba halat rántván, tűz támada” (RGyLev. 133); 1634: „sietséggel érkezék két *balthacsiája* császárnak” (uo. 213); 1636: „Egy *baltacsi passát* is ugyanakkor öletett meg” (uo. 353); 1694: „az császár levelével egy *baltacsi* menván Tömösvárra” (Monírók 23: 325); 1717: „A császár udvarában volt egy fa vágó, törökül: *baldacsi*” (Mikes 5).¹³⁰

A hódoltság után teljesen eltűnt nyelvünkől.
Előzménye a török *baltacı* 'a szultáni család védelmét ellátó „baltás”, alabárdos’, amely a *balta* 'balta' főnév¹³¹ származéka. – A török szó ismert volt a balkáni nyelvekben; vö. szbhv. *baltadžija*; blg. *baltadžija*; rom. R. *baltagiū*; újgrg. R. *μπαλταντζης*: 'a szultáni palota – elsősorban a hárem – védelmét ellátó palotaőr'.

A magyar adatok – egy kivételével – szóvégi *-i* hangot tartalmaznak, tehát közvetlenül a török *baltacı*ból valók. Az 1634-ből származó *balthacsia* valószínűleg analógiás alakulás. Mikes *d* hangot tartalmazó *baldacsi* alakja török népies alakként is magyarázható (vö. Kor. 1788: *baldaci*).

EtSz. 254 *baldácsi* a.; Rech. 57, 58.

BOSZTANCSI

A *bosztancsik* „kertészek” népes, kb. 3000 főből álló testületet alkottak. A palotakerteket és a parti sétálóhelyeket gondozták, továbbá ők eveztek a szultáni gályákon, kint a városban őrizték a szultáni tulajdonokat, ügyeltek a tengerparti parkok és mulatóhelyek rendjére. A testület feje, a *bosztancsi basa*, az isztambuli rendőri szervezet egyik nagyhatalmú előjárója volt. L. HegyiOB 46–47.

Egykorú forrásainkban gyakran találkozunk a szóval. Adataink változva hol törökös, hol déli szlávós formát mutatnak, de úgy tűnik, hogy a szlávós alakokat használták inkább: 1605 k.: „Boztanchiak, az az kerelzek” [sic!; téves olvasat valószínűleg a *kertezek* = kertészek helyett] (RMKT² 1: 555); 1636: „hatalmas császár az maga embereinek az *bostancsiak* szavának adott hitelt” (RGyLev. 458); 1639: „Bosztandisiből [sic!] lött Mehemet passának” (TME 5: 52); 1644: „sok szegény emberek ... lovait vonták el az *bosztandsiák*” (RGyLev. 769); 1651: „Sok ezer *bosztancsi*, számtalan szpahoglán | Az megijedt császárt veszik körül sáncban” (ZrínyiÖM 1: 357); 1653: „az mely *bostangit* küldött most az

tatár khánhoz" (MonÍrók 23: 129); 1693: „gyüve elümbe egy *bosztancsi* nyargalva" (uo. 627); 1706: „*fő bostansi*" (Pápai 168); 1730: „a császár szolgálai pedig *abosztansiakal* [sic!], mindenik udvarban fegyveresen el rejtett helyekben valának" (Mikes 92).

Származéka: *bosztancsiaság* 'a bosztancsi tisztsége': 1646: „Ezen a héten ötezer jancsárt conscribálának esmét az *bosztancsiaságból*" (RGyPorta 801).

Adatok a *bosztancsi pasa*¹³² 'a bosztancsik feje, rendőrfőnök' kifejezésre: 1616: „az *bosztancsi passának* adá tisztit" [= tisztségét, rangját] (TTár 1881: 618); 1623: „Az mely *bosztanczi passát* szultán Oszmán itt ... hagyott volt" (uo. 1882: 450); 1637: „császár anyja ... gyorsan hivatja az *bosztancsi passát*" (RGyLev. 533); 1640: „Az *bosztándzsi passa* szálla ki, nem mulat 4-5 nap felé tisztébe siet" (TME 5: 73); 1681: „az *bosztandzsi passához* mentem" (uo. 8: 191); 1692: „Ide hozott a *bosztandcsi-passa* hat szekér kécncset" (MonÍrók 23: 477).

A hódoltság után kiveszett nyelvünkéből.

Előzménye a török *bostanci* „kertész", 'a szultáni palota kertjének felügyelője; rendőrfelügyelő', amely a perzsa eredetű *bostan* 'kert, gyümölcsöskert, konyhakert'¹³³ (< perzsa *bustān* 'ua.') származéka. — A török szó ismert volt a balkáni nyelvekben; vö. szbhv. *bostandžija*; blg. *bostandžija*; mac. *bostančija*; alb. *bostanxhí*; rom. R. *bostangiü*; újgrg. *μποσταντζής*: 'ua.'

A magyarba kettős átvételként került: a gyakrabban használt *bosztancsia* (és *bosztandzsia*) a szbhv. *bostandžija* átvétele, míg a *bosztancsi* (és *bosztanzsi*, *bosztangyi*) előzménye a török *bostanci*.

SzlJsz. 1: 106; TESz. 1: 353; Rech. 77, 78.

KAPUCSI

A *kapucsik* „kapuőrök" feladata a szeráj kapuinak — elsősorban a két első kapunak — az őrzése volt. Ők bocsájtották be a kihallgatásra váró követeket, ellenőrizték és kísérték őket, vitték a szultánnak szánt ajándékaikat. Ők vezették elő a kérelmezőket, s

őrizték a sorsukra váró letartóztatottakat. A kapucsik testületének feje, a *kapucsilár kihája*, magas rangú udvari tisztségviselő volt, részben rajta keresztül bonyolódott a szultán és a nagyvezír érintkezése. – A 17. században a magasabb rangú tisztségviselők magánatonaságát – az udvari sereg mintájára – ugyancsak *kapu halkinak*, „udvari nép”-nek nevezték, s ezek előjáróinak egy része szintén a *kapucsi basa* rangot viselte. Forrásainkban a *kapucsi basa* leginkább azt a személyt jelöli, aki a Portáról a tartományi kormányzóhoz hozza a leveleket, utasításokat.

Emlékeinkben gyakran találkozunk a *kapucsi* szóval. Váltakozva, hol törökös, hol szlávos alakban fordul elő:¹³⁴ 1573: „Az császár *kapucsiájának* adtunk hatvan tallért” (ErdPorta 114); „Az Kazon *Kapucsinak*, ki mind ajándékot és mindent rendel, öt tallér” (uo. 131); 1584: „ha zinten *kapwchiat* kelletikis az portarol kernevnk” (MonOkm. 42: 153); 1594: „császárnak egy *kapochiáia* találkozék ... ugyanazon *kapochia* mene az Dunáig Murát béghvel egygyött” (TME 3: 26); 1613: „az *fő kapuczí* Memhet aga” (BethlenPol. 4); 1623: „az mi ajándékkal tartozott jancsároknak, szpahiáknak, *kapucsiáknak*, megadá” (TTár 1882: 450); 1636: „egy igen nagy *kapucsia* érkezett, az kinek eleiben az egész városbeliek kimentek, nagy pompával hozták be” (uo. 1884: 319); 1651: „És te vagy legelső Kaszum *kapidzsia* | Az kinek életét Zrini bán elvonyá” (ZrinyiÖM 1: 268); 1664: „az mely *kapicsi* füvezér szolgája” (TME 6: 162); 1671: „küldjön be és informálja valósággal az *kapucsit* ellenek” (uo. 7: 24); 1685: [a levelet] „hozta egy *kapucsi*” (uo. 9: 50); 1707: „Ezt pedig a vezér *kapucsija* referálta” (Pápai 238).

Adatok a *kapucsilár kihája* 'a kapucsik testületének feje' kifejezésre: 1573: „Egy kupa kell az hatalmas császár *kapucsi tihájának*” (ErdPort 97); „*Kapucsilár-kihájának*” (uo. 116); 1575: „*Kapucsilár tihájának*” (uo. 198); „*Kapucsilár kihájának*” (uo. 301); 1582: „az mi *kapuczilar kihaiankott*” (BBL 270); 1633: „nem árt az *kapucsilár kiháját* Nagodnak levele által látogatni” (RGyLev. 154); 1667: „*kapuzlár* [sic!] *tihajának* ... tallér 300” (TME 6: 367); 1668: „kajmekám kérdeté *kapucsilár-kihája* által” (uo. 440); 1680: „az *kapucszlár* [sic!] *tihája* lovai” (uo. 8: 102); 1697: „*kapucsilár tihájának*” (MonFrók 8: 259).

Adatok a *kapucsi basa* 'a Porta küldöttje, levélhozója' kifejezésre: 1555: „en akoron *Kapwchy basa* ... en wethem oth az feyerwary mezon anak az feyeth” (LevT 1: 156); 1556: „Ego qui sum Kerkath agha magnifici Ally bassae *kapuchybassa*” (MonOkm. 29: 388); 1574: „övele az én *kapucsi bassámat*, Szinán agát bocsáttam” (ErdPorta 146); 1589: „az eő *kapichy bassaya*” (BBL 459); 1607: „Az hatalmas császár *kapucsi basájának* Musztafa agának” (TME 3: 64); 1627: „az zászlót ... hozta vala *kapucsi basi* [sic!] Musztafa aga” (BethlenPol. 437); 1630: „az három nemzetnek *kapocsi pasa* által levelet küldöttem” (TTár 1885: 117); 1635: „jött volt császárunktúl egy *kapuczi basa*” (RGyLev. 330); 1643: „Az Musza passa *kapucsipassája* ... érkezék be” (uo. 708); 1649: „követekkel és az *kapudsi pasával*” (MonOkm. 23: 21); 1678: „*kapucsipassa* is érkezvén az országba” (MonÍrók 18: 138); 1718: „a császár nagy igeretekel tele valo szép levélel küld egy *kapicsi basát* az urunk után francia országban” (Mikes 14); 1738: „a porta 2 *kapitsi pasával* kísérteté ki a fejedelmet a varosbol” (uo. 132).

Mindezek a kifejezések a hódoltság elmúltával kihullottak nyelvünkéből.

A m. *kapucsi*, *kapicsi* előzménye a török *kapuci*, *kapıcı* 'kapuőr, a szultáni palota két első kapujának őre', amely a török *kapu*, *kapı* 'kapu'¹³⁵ főnév származéka. A *kapucsilár kihája* török előzménye a *kapuci* többes számából és a *kihaya* 'megbízott' szóból alakult birtokos jelzős szerkezet, a *kapucilar kihayası*. A *kapucsi basa* előzménye pedig a török *kapuci başı* 'a kapudzsik feje'.

Mindezek a kifejezések megtalálhatók a balkáni nyelvekben is. Vö. szbhv. *kapidžija*; blg. *kapudžija*; mac. *kapidžija*; rom. R. *capuŬgiu*, *capigiü*: 'kapuőr; a szultáni kapuk őre'; szbhv. *kapidži-baša*, *kapudži-baša*; rom. R. *capugi-baša*, *capigi-baša* 'a kapudzsik tisztje'. Vö. még rom. R. *capugilar chehaiasi* 'a kapudzsik testületének feje'.

A magyarba kettős úton került: az *-i* végű alakok (*kapucsi*, *kapudzsi*, *kapicsi*) közvetlenül a törökből valók, míg az *-ia* végűek (*kapucsia*, *kapudzsia*, *kapocsia*, *kapodzsia*, *kapicsia*, *kapidzsia*) déli

szláv közvetítésűek, ill. a nagyszámú *-csia*, *-dzsia* végű átvételek analogikus hatására keletkezett alakok.

SzIJs. 1: 252; TESz. 2: 368; Rech. 214–215; EWUng. 692.

MÜTEFERRIKA

A szultán díszkiséretére rendelt testőrgárda tagja. Feladatuk körébe tartozott a szultáni rendeletek továbbítása is. Számuk kb. 600-ra tehető, s jórészt vezető személyek, vezírek, pasák fiaiból kerültek ki.¹³⁶

A 16. század első feléből vannak adataink: 1605 k. „*Mutek ferragak* [sic!], az Czauzoknál fölliebb ualok” (RMKT³ 1: 555); 1618: „ha *mutafaraka* vagy hogy nem ülsz a hatalmas császár mellett?” (ETA 2: 17); 1621: „hatalmas császárunk *mutaferikáiból* Mehemmed agát is még oda az élés eleiben elküldénk” (TTár 1882: 445); 1628: „nemzetes *muteferrika* Juszuf agától” (TME 4: 24); 1633: „Egy Huszain aga nevő *muteferaka* magyar fi vagyon itt” (RGyLev. 137); 1643: „ez császárnak *mutefarekkája*, nekünk pedig kapucsi agánk” (RGyPorta 656).

Származéka: *Müteferrikaság* 'a müteferrika tisztsége': 1618: „megmutatom *mutafarakaságomról*¹³⁷ való levelemmel is, hogy az hatalmas császárnak igaz szolgája voltam” (ETA 2: 17).

A hódoltság után kihullott nyelvünkéből.

Végső forrása az ar. *mutafarriqa* 'lovas díszkiséret tagja' (< *fāraqa* II. 'szétválasztani, megkülönböztetni'), amely közvetlenül vagy perzsa közvetítéssel – vö. perzsa *mutafarriqa* 'lovas testőr; lándzsás vagy íjász, aki az uralkodót kíséri' – meghonosodott a törökben: *müteferrika*, alakv. *muteferrika*, *müteferika* 'lovas testőr a szultán kíséretében; testőr, aki a szultán parancsát továbbítja'.

A balkáni nyelvek török elemeinek feldolgozói közül csak Şăineanu ismeri: rom. R. *muteferică* (*mutafaraca*) 'szultáni testőr'; szbhv. R. *muteferika* 'ua.'

A magyarba minden bizonnyal közvetlenül a törökből került. A magyar adatok alaki változatosságát — *mutafaraka*, *mutaferika*, *mutafarika*, *muteferika*, *mutefarika*, *muteferaka*, *muteferreka*, *mutefarekka*, *muteferrika* stb. — a török szónak a magyar fül számára rendkívüli idegen hangzása okozta.

Rech. 296.

SZILIKTÁR

A sziliktárok azaz „fegyverhordozók”, belső udvari lovas alakulat tagjai voltak, akik felvonulásokon és hadjáratokon a szultán jelvényeit (*tuğ*), fegyvereit vitték és vezetéklóvait tartották. Vezetőjük a *sziliktár basa* volt. A *sziliktár aga* a szultáni fegyverek örököse, a szultán egyik legközvetlenebb embere, az udvar egyik legmagasabb rangú tisztségviselője volt. A szultánon kívül más magas rangú személyek — pl. pasák — mellett is szolgáltak sziliktárok.

Adatok: 1634: „tevék ... bosznai passává az *sziliktárt*” (RGyLev. 241–42); 1644: „Az *siliktárnak*, *mufftinak* ... kinek hogy illendőbb ugy rendelje az ajándékot” (TME 5: 263); 1660: „az *sziliktár* fegyverhordozó” (Monírók 8: 288); 1674: „az tekéntetes és nagyságos vezér *Szelektár Mehemed passa*” (TME 7: 241); 1687: „A császár az maga *szelektárját* expedialta” (uo. 9: 269); „érkezett hatalmas császárunk *fősziliktárja*” (uo. 271); „császár *sziliktárja* azon igen volt, hogy megállapodnának valami képen” (uo. 275); 1693: „Ali passa Duna kapitánya *sziliktárja*, az az fegyverhordozója” (Monírók 15: 95); 1755: „ki gondolta volna kedves néném hogy az kedves *szeliktár* Ali pasa oly hamar le esék” (Mikes 197).

Adatok a *sziliktár basa* 'a sziliktárok feje' kifejezésre: 1636: „3 kocsiatok vagyon ... adjátok ... harmadikat az *Sziliktár passának*” (TME 4: 368); „kétezer aranyat az kajmekámnak, ezeret az *siliktár passának*” (RGyLev. 360); 1644: „a *sziliktár basa* tihaja volt” (TME 5: 255).

Adatok a *sziliktár aga* 'a szultán fegyvereinek őrzője; magas rangú udvari tisztségviselő' kifejezésre: 1634: „az bosznai hadat holnap várják be, mivel ilyen későn érkezik, tisztit császár *szelekdár agának* adá” (RGyLev. 204); 1636: „Az *sziliktár agának* egy szablyát” (uo. 290); 1664: „az fű *siliszter aga* [sic!] megfojtaték (TME 6: 197); 1736: „a vezér helyet, kit az elmúlt holnapban le tettek vala, a *sziliktár agát* tették helyében” (Mikes 119); 1748: „A *seliktar Aga*, aki a fegyver hordozója” [ti. a szultánnak] (uo. 175).

A hódoltság megszűnte után mindezek a kifejezések kihullottak nyelvünkéből.

A *sziliktár* szó előzménye a török *silihdār, silahdār*, R. *silihtār, silahtār* „fegyverhordozó”; 'a Portán, a belső udvarban szolgáló lovas alakulat tagja; szultáni fegyverhordozó'. A török szó a perzsa *silāh-dār* 'fegyverhordozó, fegyveres kísérő' átvétele, amely a perzsa *silāh* 'fegyver' (< ar. *silāh* 'ua.') szónak *-dār* képzős származéka.

A török szó ismert volt a balkáni nyelvekben; vö. szbhv. *silāhdār, silihtār, siliptār, siliftār; seléktār*; rom. R. *silihtár, selihtar, silictar*; újgrg. σιλικτάρης, σελιχτάρης: 'a szultán vagy más magas rangú személy fegyverhordozója'. Vö. még rom. R. *silihtar paşa* és *silihtar aga* 'a szultán főfegyverhordozója'.

A magyarba közvetlenül a törökből is, a balkáni szláv nyelvek közvetítésével is kerülhetett. A magyarban *-hd-* hangkapcsolatot tartalmazó alak egyáltalán nem fordul elő, elvéve található egy *-ht-*, *-gt-* vagy *-kd-* hangkapcsolatú adat; az adatok zöme a török-perzsa *-dār* képző zöngétlen kezdőhangú *-tār* alakváltozatához hasonlult *-kt-* hangkapcsolatot mutatja: *sziliktár*, alakv. *szilektár, szeliktár, szelektár*.

Kúnos: KSz. 2: 281; Rech. 365–366.

KAPI AGA

A fehér eunuchok főnöke, a belső udvarokban a szultán személyes szolgálatára rendelt szervezet feje. A hárem, s vele együtt a kizlár aga hatalmának erősödésével a kapi aga rangja és hatalma gyengült, feladata a belső udvarok őrzésére szorult vissza.

Adatok: 1573: „Másik [kupa] kell az *kapuagának*” (ErdPorta 97); „*Kapi agának* egy kupát” (uo. 115); 1613: „császár háta megett levő *kapi agával* és *kezlár agával* is szemben lévén” (BethlenLev. 1); 1623: „Fő lovakat is mind az fővezértől ... *kapi agától* ... kérjen” (TME 3: 378); 1630: „az *kapi agának* is ha mit küldhet ő felsége” (TTár 1884: 699); 1637: „*kapi agának* asper 1000” (RGyLev. 484); 1666: „az *Kapi aga* szolgaja töb szolgálival tusakodvan” (VégvLev. 29).

A hódoltság után kihullott nyelvünkéből.

Előzménye a török *kapi ağası*, R. *kapi aga*, *kapu aga* 'a fehér eunuchok feje', amely a *kapi*, R. *kapu* „a Porta” és a R. *aga* 'katonai és közigazgatási tisztségviselő' összekapcsolásából keletkezett.

A balkáni nyelvekből nincs adatolva. A magyarba minden bizonnyal a törökből került.

Rech. 214.

KIZLÁR AGA

A „lányok agája”, a hárem legfőbb embere, a fekete eunuchok feje. Tisztségéhez tartozott több száz vallási alapítvány (*vakuf*) felügyelete is. A 17. században a nagyvezír és a sejhülizlám után ő volt a szeráj harmadik legbefolyásosabb embere.

Adatok: 1613: „császár háta megett levő *kapi agával* és *kezlár agával* is szemben lévén” (BethlenLev. 1); 1619: „az *kezlár agának* két kupát”

(TTár 1882: 470); 1620: „igy resolválom magamat ... mufftinak, hodzsának, *közlár agának*” (TME 3: 207); 1621: „ngos *kessler agának* adassék” (uo. 298); 1630: „sok kézre ezt nem kell ottben bocsátani, hanem az kajmekamnak és kapitán pasának s az *keszlár agának*” (TTár 1884: 699); 1639: „az *kizlár aga* és lovázmester nézették meg belől is az szekeret” (RGyLev. 425); 1652: „mind az fővezér előtt s mind a *közlár-aga* előtt ... hiven forgolódtunk” (MonOkm. 23: 97); 1694: „császár mellett lívő *Kizlár agának*” (MonÍrók 15: 350); 1751: „A császári templomoknak, vagyon leg több jövedelmek, ezekre pedig, a *kezlár Aga*, aki a császár Aszsonyira vigyáz, visel gondot” (Mikes 183).¹³⁸

A hódoltság után kihullott nyelvünkől.

Előzménye a török *kizlar ağası* „a lányok agája”, 'a fekete eunuchok feje a szultáni háremben'. Birtokos jelzős összetétel a 'leány' jelentésű *kız* szó többes számából és az *ağa* tisztségnévből. A köznapi használatban az *ağa* mellől a *-sı* birtokos személyrag el is maradhatott; vö. pl. 1668 Ill.: *kizlar aga*; 1788 Kor.: *kizler aga*. Ilyen alakban volt használatos a balkáni nyelvekben is; vö. szbhv. *kizlaraga*, *kizlaraga*; rom. R. *căzlar-aga*; újgrg. R. *κιζάραγας*: 'a fekete eunuchok feje a szultáni háremben'.

A magyarba – jelentéstartalmából ítélve – valószínűleg közvetlenül a törökből került. A török előzményhez közelálló *kizlár aga* mellett az összetétel első tagjának *kezlár*, *keszlár*, *kezlér*, *keszlér*, *keszler* és *közlár* alakváltozatai a magyarban keletkeztek. A Mikesnél egyszer előforduló *kizlar agası* alak (1749: 176. levél) irodalmi átvétel.

Rech. 240.

Vallás

Törökök és magyarok között a legátörhetősebb ellentét a vallás terén mutatkozott, jóllehet a keresztény vallás és az iszlám vallás lényegében nem áll messze egymástól. Jól ismert a törökök vallási toleranciája is a keresztényekkel szemben. Mégis azt mondhatjuk, hogy vallási téren semmiféle kölcsönhatásról nem lehet beszélni.

Mindez persze nem zárja ki, hogy a mohamedán vallás egyes kifejezései ismertek voltak a hódoltság korában, s közülük néhány mindmáig megmaradt nyelvünkben.

A muszlim vallási gyakorlatban, a mindennapi élet számtalan mozzanatában, de leginkább harci kiáltásokban gyakran elhangzott *Allah* és *Mohamed* neve. A böjtök és ünnepek nevei közül a *bajrám* és *ramazán* volt általánosan ismert, valamint a mekkai zarándoklatot elvégzett mohamedán férfi megtisztelő címe, a *hadzsi*. A közös vallásgyakorlatok a *mecsetek*ben folytak, ezek vezető papja, a vallási közösség feje az *imám*, a mellette működő egyházi iskola oktatója a *hodzsa* volt.¹³⁹ A délutáni ima idejét *ikindi*-nek nevezték.¹⁴⁰

A törökök vallási és szellemi életében nagy szerepet játszó miszticizmus (legismertebb formája a szúfizmus) képviselői a szerzetesek, perzsa-török nevükön a *derviszek* voltak.¹⁴¹

A muzulmán törökökkel szemben a keresztények és zsidók megalázó elnevezése a *gyaur* és *csifut* volt, a muszlim hitre frissen áttérteket pedig *potornak* nevezték.¹⁴²

ALLAH

Allah, az egy igaz isten a mohamedán hitvallásban. A törökök Allah nevében indultak a harcba, így Allah neve csatakiáltássá változott. Ezért találkozunk forrásainkban gyakran az *Allát kiált* kifejezéssel.

Adatok: 1554: „*Alláht* kiáltának” (RMKT 3: 40); „*Allát* kiáltata” (uo. 273); 1562: „Az törökök mind *Allát* kiáltának” (uo. 7: 179); 1571: „Áldoznának érte a nagy *Allának*” (uo. 8: 201); 1593: „az török *Allaht* kiáltván” (Thurzó 1: 35); 1605: „*Allanak* hálát adok” (RMKT² 1: 362); 1628: „kinek méltóságát Allah tegye állandóvá mind az ítélet napjáig!” (TME 4: 77); 1651: „fohászkodik ... *Allának*” (ZrínyiÖM 1: 259); 1657: „De mind ez idők alatt hallottál volna itt hajakat borzasztó és lágy sziveket rettentő rettenetes *Alla Alla* kiáltásokat” (ETA 4: 245); 1687: „*Allát* kiáltának” (TTár 1874: 168); 1693: „A' nagy *Alla*, a' ki visel mindeneket” (RMKT 2: 76); 1738: „Orsovát megvevők. Már most nem berdót, hanem *Allát* kiáltanak benne” (Mikes 139); 1796: „Sűrű pihegések között csak jajgata | Egyszer mondá: oda van szívem *Alaha!*” (MNY 23: 509: Gvad. FNót.).

Végső forrása az ar. *allāh* 'Allah', amely az *al* névelő és az *ilah* 'isten' összeolvadásából keletkezett; eredeti jelentése tehát „az isten”. A török kiejtésben az *Allah* szó végén a *h* nagyon gyengén vagy egyáltalán nem hangzik, a régiségben és a nyelvjáráásokban, de még a mai beszélt köznyelvben is általánosabb az *Alla* kiejtés. Megkettőzve, *allah allah!* vagy még inkább *alla alla!* alakban felkiáltószó, amely a csodálkozás, méltatlankodás, sajnálkozás kifejezésére szolgál (vö. m. *istenem istenem!*).

Allah neve természetesen megtalálható a balkáni nyelvekben is; vö. szbhv. *Ālāh* 'Allah', *alāh!* *hālāh!* *āla-hāla!* *āla-āla!* felkiáltás; blg. *alá* 'Allah', *alá!* felkiáltás; alb. *allá* 'Allah', *jallá* 'óh Allah!'; rom. R. *Aláh* 'Allah', *Ala Ala!* felkiáltás.

A magyarba minden bizonnyal közvetlenül a törökből került, ezt a szót hangalakja (kettős *ll*) is igazolja. A szlavóniai magyar nyelvjárásban ismert *alà, alà!* indulatszó a szerb *ala-ala!* átvétele.

EtSz. 55; Németh: MNy 22: 284; Csefkó: MNy 23: 509; Rech. 37.

ALKORÁN

A mohamedán vallás szent könyve, a Korán. Ma az egész világ *Korán* néven ismeri, régen azonban az arab *al* névelővel ellátott *Alkorán* „A Korán” alakban volt használatos.

Adatok: 1643: „az *alkoranra* kezét tette megesküvén mondá” (RGyPorta 722); 1651: „Kiknek árthassanak *Alkorán*-levelek” (ZrinyiÖM 1: 326); 1660: „kik után viszik az *alkoránt* zölddel bevonva egy tevéen” (MonÍrók 8: 294); 1685: „eskünni kezdett hitire, szakállára, *Alkoránra*” (uo. 24: 261); 1693: „Fénlik, ragyog, terjed *Alcorán* törvénye” (GyöngyösiÖK 2: 76); 1718: „azután czifrán felöltöztetett két tevék, kik az *alcoránt* vitték” (Mikes 20; az *alcorán* Mikes tréfás hangulatú, népetimológias alkotása); 1753: „A predikátorok ... holmi részt meg magyaráztak volna az *alkoránból*” (uo. 191).

Ilyen formában ma már nem használatos, csak török tárgyú művekben fordul elő.

Végső forrása az ar. *qur'ān*, N. *qor'ān* 'Korán' < 'előadás, recitálás, felolvasás' (< *qara'a* 'recitálva felolvas, előad') ar. *al* névelős alakja. Az arab szó meghonosodott a törökben; vö. oszm. *alkoran*, *elkoran*, *elkuran* 'a Korán', a törökből pedig elterjedt a balkáni

nyelvekbe; vö. szbhv. N. *alkòrān, alkurān*; rom. R. *Alcoran, Elcuran*: 'a Korán'. Részben közvetlenül az arabból, részben török közvetítéssel eljutott az európai nyelvekbe is; vö. ang. *Alcoran*; ném. *Alkoran*; fr. *Alcoran*; ol. *alcorano*; or. *alkorān*: 'a Korán'.

A magyarba minden bizonnyal közvetlenül a törökből került, jöllehet nem zárható ki teljesen sem a szláv közvetítés lehetősége, sem az európai nyelvek hatása. A török kor után az *alkorān* alakot fokozatosan kiszorította a névelő nélküli *korān* alak (első előfordulása: 1787). Ez a *korān* azonban már nem a török kori *alkorān* folytatása, hanem újabb átvétel valamely európai nyelvből, legvalószínűbben a németből. Időközben ugyanis az európai nyelvekben is háttérbe szorultak a névelős alakok, s a névelő nélküliek lettek általánosak. Vö. ang. *Koran*; ném. *Koran*; fr. *Coran*; ol. *Corano*; or. *korān*: 'ua.'

TESz. 2: 568: *korān*; Rech. 37; EWUng. 795: *korān*.

MAHOMET

Az iszlám vallás megalapítójának, Mohamed prófétának (570 vagy 571–632) a neve.

Adatok: 1595: „*Mahumet Zászloiat el nyerték vala*” (RMKT² 1: 66); 1596: „*Ez Zászlo penigen, tiszta szép zöld vala | A nagy Prophetáé Mahometé vala*” (uo. 55); 1598: „*Mahumetnek igaz szolgája*” (MonÍrók 7: 63); 1603: „*prófétánk Muhamedre esküszöm*” (TME 3: 43); 1625: „*Anno Muhameth Prophetae*”¹⁴³ (uo. 433); 1635: „*Mohamet születése után*” (uo. 4: 298); 1636: „*szent profetánk Mahomet Mustafának*”¹⁴⁴ igaz vallására” (uo. 446); 1645: „*császár ... nagy pompával Mahamet zászlóját is kivetvén ment ki az mezőre*” (uo. 5: 346); 1651: „*Mondom, Orchamusnak, Mahomet vérenek*” (ZrinyiÖM 1: 139); 1664: „*az szent Mahumet prófétára megesküdt*” (TME 6: 129); 1685: „*Anno 1097 Mahomettől számlálva*” (uo. 9: 121); 1748: „*mikor Császárrá teszik [a szultánt],*

megesküszik, és azt fogadgya, hogy oltalmazni fogja, a török vallást, és a *mahomet* törvényt” (Mikes 173).

Mohamed neve a mohamedánok egyik kedvelt személynevévé lett. Forrásainkban változatos alakban gyakran találkozunk vele különböző török személyek neveként (vö. Rech. 282). Mind a próféta neveként, mind török személynévként leginkább használt alakja a *Mahomet* és *Mahumet*. Mellette volt *Mahomed*, *Mahumed*, *Mahomét*, *Mahuméd*, *Mohamed*, *Mohamet*, *Muhamed*, *Muhamet* stb. alakváltozata.

Minden bizonnyal összefügg ezekkel a nevekkel a 19. században felbukkanó és nyelvjárási szinten tovább élő 'ormótlan, nagy testű <ember>' jelentésű *mahomet* szó ilyen kifejezésekben mint 1872: „*Mahumed* ember” (Székelyföld: Nyr 1: 136); „Nagy *mahomét* ember” (Cegléd; Székelyföld; Erdővidék: MTsz.); *mahomedán* 'nagy testű ember' (Szabolcs m.: MTsz.); *mahomed* ~ *mahomet* mn. 'nagy termetű, szálás, nagy testű' (SzamSz.). A köznevelésnek az lehetett az alapja, hogy Mohamedet, ill. magukat a törököket a népi képzelet nagy testű, tagbaszakadt embereknek tartotta. A jelentéstapadást elősegíthette a *mahomet* szónak a latin eredetű *behemót* 'nagyranőtt, idomtalan <ember>'; eredetileg 'egy bizonyos nagy testű állat, elefánt' jelentésű szóval való hangzásbeli hasonlósága.

Mohamed próféta neve arab eredetű; vö. ar. *muhammad* 'nagyon dicsért, nagyon méltó a dicséretre'. Török alakja *Muhammed*, amely mellett *Mohammed*, *Muhamed*, *Muhamet*, *Mohamed*, *Mohamet* változatok alakultak ki. A déli szláv nyelvek is hasonló alakváltozatokban ismerik. A magyar alakokban az első és második szótag magánhangzója helyet cserélt: *Muhamet* > *Mahumet*. Ebben a hangváltozásban az arab-török eredetű *Mahmud* személynév m. *Mahmud*, *Mahmut* alakjai is szerepet játszhattak.¹⁴⁵

Mohamed próféta nevéből alakult az iszlámhívők *mohamedán* elnevezése. Ezt az elnevezést a török korban nálunk még nem

ismerték; 1757-ben jelenik meg először. Minden európai nyelvben megtalálható vándorszó, a magyarba is valamely európai nyelvből került.

TESz. 2: 818 *mahomet* a. és 942 *mohamedán* a.; Rech. 282; EWUng. 924: *mahomet*, 988: *mohamedán*.

BAJRÁM

Mohamedán vallási ünnep. Időpontja a mi időbeosztásunk szerint nem határozható meg, 33 év alatt bejárja az egész évet. Tulajdonképpen két bajrám van: 1. *seker bajrám* „cukorünnep” vagy kis bajrám. Ez közvetlenül a ramazán böjti hónapot követi és három napig tart, a mohamedán holdév sevvál havának első három napján. Nevét azért kapta, mert ilyenkor szokás volt egymást édességgel, cukorkával megajándékozni. 2. *kurbán bajrám* „áldozati ünnep” vagy nagy bajrám. Négynapos ünnep néhány héttel az előbbi után, zilhiddzse havának 10–13-dik napján. Ilyenkor áldozati bárányt vágnak, s annak részeit szétosztják a szegények között. Mindkét bajrám alkalmával szokás egymás meglátogatása, köszöntése.

Forrásainkban a *kis*, *kicsi*, illetve *nagy* jelzővel olykor megkülönböztetik a kétféle bajrámot, rendszerint azonban enélkül fordul elő a kifejezés.¹⁴⁶

Adatok: 1559: „*bayram* wthan” (LevT 1: 334); 1573: „*Kysbaryam*” (Báthory 1: 234); 1598: „*bariamjok* eljü” (TTár 1879: 62); 1616: „*Bayran* után” (uo. 1881: 618); 1623: „nem késik immár maga is, az *bairám* után megindul” (uo. 1882: 451); 1628: „*barian* után” (TME 4: 101); 1630: „Hogy az *barjám* ajándékát karácsonra föl vitték költöttek 1 ft.” (ebben az évben a mi karácsonyunk idejére esett a török bajrám); „Halat vöttünk az *Barjám* ajándékára valót 1 ft 28 d.” (TME 1: 19); 1636: „az *baraiánjok* [sic!] elmúlván” (RGyLev. 339); 1637: „az *bajrám*”

jok után, mely az jüvő marcziusnak ujságán lészen” (uo. 400); 1640: „*barjánra* való ajándékot kelletik beadni” (uo. 606); 1644: „most az *kicsin bairám* előtt egy holnappal” (uo. 821); 1655: „*bajramkor*” (ErdÉk. 1: 550); 1673: „*bariániok* is most lesz az törököknek” (TME 9: 534); 1693: „a vezér a *bajorán* (*beirum*) végig nem megyen ki a sátorokhoz” (MonÍrók 23: 623); 1698: „az ramazányig vagy *barjanig* csendességben legyünk” (uo. 24: 458); 1753: „a nagy *bairam* következik” (Mikes 191).

Az adatok is mutatják, hogy a *bajrám* szónak számos alakváltozata volt. A második szótag *a* hangja *á*-val, a szóvégi *m* hang *n*-nel váltakozott, amely viszont palatalizálódhatott (*bajram*, *bajrám*, *bajran*, *bajrán*, *bajrány*); a *-jr-* hangkapcsolat hangátvetéssel *-rj*-vé alakulhatott (*barjám*, *barján*); ugyanezek a hangkapcsolatok egy magánhangzó betoldásával feloldódhattak (*bajarán*, *bajorán*, *baraján*).

Meg kell még említenünk, hogy a *bajram* szót – mint más ünnep elnevezését is – a mohamedán népek személynévként is használták. A *Bajram* személynév egyike volt a legkedveltebb török személynéveknek. Egykorú forrásainkban *Bajram*, *Bajrám*, *Bajran*, *Bajrán*, *Barjam*, *Barjám*, *Barjan*, *Barján*, és *Bajaran* alakban találkozhatunk vele (vö. Rech. 62).

Bár a hódoltság ideje alatt a szó általánosan ismert volt, nem maradt meg nyelvünkben.

A szó végső fokon valószínűleg perzsa eredetű, innen került a törökbe; vö. perzsa *bairām* 'mohamedán vallásos ünnep' > oszm. *bayram* 'ua.'. A perzsa és a török szó egymáshoz való viszonya nem egészen tisztázott; egyes vélemények szerint a perzsa szó török eredetű (vö. Doerfer 2: 384).

A török szó meghonosodott a balkáni nyelvekben; vö. szbhv. *bajram*, *bajram*; *Bajram* szn.; blg. *bajrám*; mac. *Bajram* szn.; alb. *bajram*; rom. R. *bairám*; újgrg. *μπαιράμ*: 'mohamedán vallásos ünnep'.

A magyarba valószínűleg mindkét úton bekerült: közvetlenül a törökből valók a *bajram*, *bajran* típusú alakok, míg a hangátveté-

ses *barjam*, *barjan* típusúak esetleg déli szláv közvetítésűek. Hangátvetés, különösen az *r* hanggal kapcsolatban a törökben is előfordul – vö. pl. oszm. *derviş* ~ *devriş* 'dervis', *dervent* ~ *devrent* 'szoros, átjáró', magának a *bayram* szónak is van a nyelvjárásokban *baryam* alakváltozata (Caf. 6; DS) –, továbbá a magyarban sem ismeretlen. Adott esetben mégis gondolhatunk arra, hogy a hangátvetéses m. *barjam* a szbhv. *bàrjam* átvétele. A szóvégi *m* > *n* változás – jóllehet nem ismeretlen a törökben sem – minden bizonnyal már magyar változás, a nagyszámú *-án*, *-ány* végű szavunk hatására.

Kúnos: KSz. 2: 275; EtSz. 292; Rech. 62.

RAMAZÁN

A mohamedán holdév kilencedik hónapja, egyúttal a mohamedán böjti hónap, amelyben a hívők nappal szigorú böjtöt tartanak, de az esti csillag megjelenése és a hajnalcsillag eltűnése közti időt lakomával, hangozós játékokkal, vigadózással töltik.

Korai adatainkban török személyek neveként fordul elő *Ramadán* alakban – pl. 1554: „*Ramadán*” (RMKT 3: 289); 1587: „*Ramadan*” (BBL 414); 1588: „*Hramadán*” (BalassiÖM 1: 315). Közszóként csak a 17. században jelenik meg: 1607: „az *Ramazán* hónapnak hatodik napján” (TME 3: 67); 1617: „Költ *Ramazan* hónap 10. napján” (TTár 1882: 438); 1620: „Augustus: *Ramazan*” (uo. 474); 1634: „Az császár az egész európai haddal hadba hirdeti menni ez jüvő *ramazánnak* első napjára” (RGyLev. 218); 1637: „még bairámot sem várja, hanem *romozánban* megindul” (RGyPorta 449); 1641: „áldott *ramazán* havának közepiben” (TME 5: 92); 1643: „*Ramazán* havának utolján” (uo. 245); 1697: „Ez írva vala ezertizenötödik esztendőben *Ramazánnak* ötödik napján” (MonÍrók 8: 232); 1698: „az *ramazányig* vagy *barjanig* csendességben legyünk” (uo. 24: 458); 1719: „a törököknek *ramazánnok* vagyon” (Mikes 29).

A hódoltság után kiveszett nyelvünkéből.

Török előzménye: *ramazān* 'a mohamedán holdév kilencedik hónapja'; *Ramadān* szn. A törökben arab-perzsa eredetű; vö. perzsa *ramazān* 'ua.' < ar. *ramadān* 'ua.'. A törökben a kettős alak funkcionális különbséget is jelent: a perzsa közvetítésű *z-s* alak közszóként, a közvetlenül az arabból átvett *d-s* alak személynévként használatos.¹⁴⁷

A török szó behatolt a balkáni nyelvekbe; vö. szbhv. *ramazān*, alakv. *ramādān*; blg. *ramazán*; mac. *ramazan*; alb. *ramazán*; rom. *R. ramazán*; újgrg. ραμαζάνι: 'a mohamedán holdév kilencedik hónapja'. L. még szbhv. *Ramadān* szn.

A magyarba minden bizonnyal közvetlenül a törökből került. A Mikesnél található *ramazány* alakban az *n* palatalizálódása magyar jelenség a nagyszámú *-ány*, *-mány* végű szavunk hatására. A két alakváltozat funkcionális elkülönülése a magyarban is megmaradt: A *ramazán* mindig közszó, a *Ramadán* mindig személynév.

Rech. 333.

HADZSI

Hadzsinak nevezték azt a mohamedán személyt, aki elzarándokolt Mekkába. A nagy zarándoklást (*haddzs*) az iszlám kötelezően előírta híveinek, ez a parancsolat azonban az iszlám óriási területen való elterjedésével önmagától lehetetlenné vált. Azok a törökök, akik nálunk ezt a megtisztelő címet viselték, vagy korábbi szolgálati helyeikről — Anatóliából, Szíriából — zarándokoltak el a mekkai szent földre, vagy egyszerűen azért vehették fel a *hadzsi* címet, mert másodrangú, egyszerűbb zarándokhelyeket, pl. szentek hírében álló emberek sirjait látogatták meg. Vö. FeketeBp. 278.

A *hadzsi*, *hacsi* szó forrásainkban leginkább tiszteleti címként fordul elő mohamedán személyek neve előtt: 1575: „*Hacy* Muztafa” (BBL 72); 1589: „*Hachy* Cziaffer” (TTár 1881: 694); 1621: „*Haczy* Juzuph Aga” (TME 3: 306); 1628: „*Hadsi* Karagöz nevű szolgámat” (uo. 4: 78); 1634: „*Hazsi* Oszmán” (TTár 1892: 522); „*Haczy* Balta” (uo. 534); 1652: „*Haczy* Uzun Ali aga” (MonOkm. 23: 116); 1654: „*Hadsi* Demeter” (TME 5: 430); 1665: „*Hadzsi* Halil aga” (uo. 1: 338); 1682: „*Hacsi* Memhet” (TTár 1910: 373); 1694: „*Hacsi* Haszán nevű török” (MonÍrók 15: 683); 1699: „*Hacsy* Amhettül” (TME 2: 405).

Több esetben a személynév elhagyásával, valamely tisztségnév előtt fordul elő a *hadzsi* szó, ami azt jelenti, hogy a *hadzsi* tiszteleti cím szinte az illető nevévé lényegült, a nevet helyettesítette: 1605: „*Haczi* tihaja” (TTár 1898: 191); 1634: „Mostani ispajákok *Hachy*” (uo. 1892: 535); „*Hachy* aga” (uo. 536); 1663: „*Hacsi* szubasa” (TME 1: 314); 1680–81: „*Hacsi* szubasának” (uo. 2: 80). Vö. ezzel az adattal: 1682: „*Haczi* nevű töröktül” (TTár 1910: 235).

Közzsóként ritkán fordul elő: 1607: „az mi *hadsiink*” (TTár 1879: 64); 1647: „elmene az *haczyákkal*” (TME 5: 402); 1648: „sok kárt tött szpahiákban, Kihabéba menő [a Kábe kőhöz menő] *hacziákban* s egyéb embereken is” (RGyPorta 905); 1683: „Hocsákat, *Hacsiakat* és egyéb urakat” (TTár 1911: 48).

Melléknévként a *hadzsi ember* 'szent ember' kifejezésben volt használatos: 1621: „mondám, hogy *hatzsi ember* ez nem hazud senki kedvéért” (Rimay 254); 1638: „Azt gondolván, hogy valami *haczi emberek* lehetnek ... mondám nekik hogy könyörögjötök az istennek érettem” (RGyLev. 582).

Származéka: *Hacsiság* 'a *hadzsi* lét, állapot, tisztség': 1634: „De ő kegyelme ezekre [ti. az ajándékokra] semmit nem nézett, sem *hacsiságát* meg nem böcsülette” (RGyPorta 151).

A *hadzsi* szó a hódoltság elmúltával kihullott nyelvünkéből, ma már csak történeti tárgyú művekben fordul elő.

Előzménye a török *haci*, *haci* 'mohamedán zarándok, aki elzarándokolt Mekkába, s elvégezte az előirt szertartást a Kábe kőnél'. A törökben arab-perzsa eredetű; vö. perzsa *hājl*, *hājli* 'zarándok' < ar. *hājjiyy* 'ua.' (< *hājj* 'zarándoklás').

A török szó meghonosodott a balkáni nyelvekben; vö. szbhv. *hàdži* (ragozhatatlan cím), *hàdžija*; blg. *hadži* (cím), *hadžija*; mac. *hadži* (cím), *hadžija*; alb. *haxhi*; rom. R. *hagiù*; újgrg. R. $\chi\alpha\nu\tau\zeta\eta\varsigma$; 'mohamedán személy, aki elzarándokolt Mekkába'.

A magyarba közvetlenül a törökből is, déli szláv közvetítéssel is bekerült. A címként használt *hadzsi*, alakv. *hacsi*, *hazsi* feltehetőleg nagyrészt közvetlenül a törökből való, de jöhetett a szerbhorvátból is, mivel címként ott is ragozhatatlan *hàdži* alakban élt. A közszóként használt *hacsi* ~ *hacsia* kettősség alakilag is világosan utal a kettős átvételre: *hadzsi*, *hacsi* < oszm. *haci*; *hacsia* < szbhv. *hàdžija*.

Rech. 164.

HODZSA

Mohamedán pap, hitoktató. Az alacsonyabb szintű mohamedán iskolákban lényegében csak a vallás elemeit — főleg a Korán olvasását és értelmezését —, magasabb szintű iskolákban pedig a mohamedán vallásjogot tanították. A tanító és pap funkciója mindkét fokon egy személyben egyesült.

Adatok: 1556: „Masodyk fogol Nyaz *Hoghssa* newew thewrek” (BBL 5); 1572: „*Hochya* Hazannak, az attiafiat ... el ragattak” (uo. 56); 1588: „Jerusalembely *Hossia*” (uo. 416); 1628: „Napszámra ... három oszporát fizettem, de nem akar contentus lenni vele az *hocsa*” (TME 4: 101); 1635: „A törökök közdöt a *hocsa*knak szokásuk tükört a kezekben hordozni” (NySz: Mad: Evang. 53); 1636: „igen kiált az *hocsa* hajnalra fülembe” (RGyLev. 449); 1644: „Az vezir és császár *hoczaja* között nagy antipatia vagyon” (RGyLev. 821); 1655: „Az *hocsámra* nem panaszkodhatom” (ErdÉk. 1: 540); 1660: „adtam az *hocsa*nak tallért Nro 3” (MonÍrók 8: 280); 1694: „magyarul tudó gyulai *Hocsa*” (uo. 15: 467).

Összetétel: *Főhodzsa* 'a hodzsák között az első': 1656: „az hán *főhodzsája* is oda érkezék” (MonOkm. 23: 419); 1694: „most ... tétetett *fő Hocsának*” (MonÍrók 15: 469).

A *hodzsa* szónak már a 17–18. században kezdett kialakulni bizonyos pejoratív jelentéstartalma. Lásd a következő adatokat: 1615: „Az czepregi praedicator *hogianak*, szemfenyueztőnek nevezi” (NySz: Zvon: PázmP. 2); „Az *hogyasagnak* köntősdő is inkább illik az ő niakához, hogy sem mint az chepregi praedicatorhoz” (NySz: uo. 3); 1669: „A mi fundamentomunkból penig nem következik afféle török *hogytsaság*” (NySz: Pós: Igazs. I. 413); 1748: „Ha kegyelmed *hogyja-módon* fog a dologhoz, én-is ki-tészek magamért” (NySz: Fal: NA. 137).

E pejoratív jelentéstartalom mindmáig kimutatható a *hodzsa* szó népi használatában. A népnyelvben ugyanis annyit jelent, mint 'nagyszájú, lármás' fn. és mn., a belőle képzett *hodsál* ige jelentése pedig 'lármáz' (MTsz.); lásd még *hodszálkodik* 'sokat beszél, nem hagy mást szóhoz jutni' (ÚMTsz.). Mindez az egykori hodzsák sok hiábavaló és hangos beszédére utal; vö. a m. *papol* ige hasonló jelentésével. De van a *hodzsa* szónak 'mohó, kapzsi' jelentése is, amely viszont a hodzsák kapzsi természetének emléket őrzi (ÚMTsz.).

A köznyelvben régies hangulatú szó, mohamedán papot, tanítót jelent, s csak török vonatkozású művekben fordul elő. Néhány dél-magyarországi helynévben is fennmaradt, mint pl. *Hodzsatelek* (SzegSz.), *Hodzsakert* (Koppány: KSz. 2: 219).

Hodzsa szavunk végső forrása a perzsa *hūwāja* 'mohamedán pap, hitoktató; tanító, tiszteletre méltó idős ember', amely a törökben *hoca*, R. *koca* alakban élt tovább. A török *hoca* szó elterjedt a balkáni nyelvekben; vö. szbhv. *hōdža*; blg. *hódža*; alb. *hoxhë*; rom. R. *hóge*; újgrg. *χοτζας*; 'mohamedán pap, hitoktató'.

A magyar szó – jelentéstartalma alapján – valószínűleg közvetlenül a törökből való. A török *c* [= *dzs*] hangot a magyar nyelv kezdetben *gy*, *cs* és *zs* hanggal helyettesítette (lásd a *hogya*, *hocsa*, *hozsa* olvasatú alakokat), ezeknek írása azonban ekkor még kiala-

kulatlan volt, ezért találjuk szavunk *dzs* hangját olyan sokféle formában lejegyezve.

TESz. 2: 128; Rech. 185; EWUng. 567.

DERVIS

Mohamedán szerzetes, eredetileg 'alázatos, igény nélküli koldus'. Sokféle szervezetük létezett. Voltak mérsékelt irányzatú rendek, amelyeknek tagjai nem szakadtak el teljesen a világi társadalomtól, sőt akadtak olyan dervisek is, akik aktívan részt vettek a hadviselésben. Nagyobb részük azonban a földi örömeket megtagadva szegénységben élte le életét. Rendházaikat (*tekke*) rendszeren a lakott helyektől távolabb, félreeső erdőszéleken alapították, halottaikat is ide temették. Az életfenntartáshoz szükséges javakat — a keresztény szerzetesekhez hasonlóan — maguk állították elő, vagy koldulással szerezték meg. Nincs világos képünk arról, hogy a hódolt területen milyen dervisrendek működtek. A legnevesebb „magyarföldi” dervis, Gülbaba, a bektasi rend tagja volt. Vö. FeketeBp. 268–273.

A legkorábbi adatunkban török személy neveként fordul elő egy magyar nyelvű levél latin kezdősorában: 1549: „Nos *Derwy Zbek* [recte: *Derwyz bek*] Locumtenens Sacre Cesaree” (LevT 11); ugyanitt magyar szövegben: „*Derwysmiat*” [= Dervis miatt] (uo. 63).

Adatok közszói használatára: 1555: „hogy *dervissé* legyen, egy sehhez megyen a *dervisek* között” (MonÍrók 3: 189); 1559: „Wgyan akkor egý *derwys* therekem wala” (RMNy 2/2: 180: TESz.); 1565: „Bugyogós köntösbe öltözött *deruisec*” (NySz: Mel: Sám. 235); 1568: „A pilis a pap baratoc, *deruisec*, kalugeruk formaia, billege” (NySz: Mel: SzJán. 489); 1585: „Flagratores, Dicebantur illi, qui mercede flagris eadi se permittebant — *Deruis*” (Cal. 422); 1632: „az császár *dervis* köntösben öltözött” (RGyLev. 37); 1647: [a pénzt] „az eming emberinek, koldusoknak, he-

gedűseknek, *derviseknek* osztogatták” (uo. 876); 1651: „Tizezer *dervissel* ő megrettentette | Az egész Asiát, s csudássan keverte” (ZrínyiÖM 1: 199); 1751: „A *dervisek* fogadást tesznek a szegénységről” (Mikes 184); 1752: „A *derviseknek* leg fővebb külső foglalatoságok a, hogy tántzollyanak” (uo. 185; Mikes a mevlevi dervisek szokásait írja le).

Származéka: *Dervisség* 'dervis életmód, dervis hivatás': 1752: el kell hagyni a *derviseget*" (Mikes 185).

A *dervis* szó a hódoltság megszűnte után sem veszett ki egészen nyelvünkől. Igaz, ma leginkább csak török vonatkozású művekben találkozhatunk vele, kivéve az *üvöltő dervis* kifejezést, amit tréfásan a hangoskodó, kiabáló személyek jelölésére használunk.

Végső forrása a perzsa *dārweš*, *dārwiš* 'koldus, szegény; mohamedán szerzetes'. A perzsa szó meghonosodott a törökben: *derviş*. N. *devriş* 'szerzetes, kolduló szerzetes'; átvitt értelemben: 'szegény, koldus'.

A török hódítások során elterjedt a balkáni nyelvekben; vö. szbhv. *dèrvîš*; blg. *dervîš*; alb. *dervîsh*; rom. R. *dervîs*; újgrg. R. *νερβίσηç*; 'mohamedán szerzetes, dervis'. Mind a törökben, mind a szerbhorvátban gyakori személynévként való használata. Egykorú magyar forrásokban is gyakran találkozunk vele személynévként. Részben közvetlenül a perzsából, részben a törökből elterjedt a szó a legtöbb európai nyelvbe; vö. ang. *dervish*; ném. *Derwisch*; fr. *derwiche*; le. *dervisz*; or. *dèrvîš*: 'mohamedán szerzetes, dervis'.

A magyarba minden bizonnyal közvetlenül a törökből került, bár nem kizárt a szerb közvetítés sem. Mind a mai napig való fennmaradását pedig az európai szavak, mindenekelőtt a ném. *Derwisch* ismerete is elősegítette.

TESz. 1: 621; Rech. 123; EWUng. 256.

IMÁM

A 'mohamedán pap, előimádkozó' jelentésű *imám* szó a hódoltság idején nem volt használatos nálunk. Jelenlegi ismereteink szerint csak Thököly és Mikes műveiben fordul elő:

1692: „levén szintén akkor ott az Csáfer passa *imánja* s egyéb szolgálai is” (Monírók 34: 211); 1751: „Az *imánok* vagy papok olyanok mint a parochusok” (Mikes 182); 1753: „az *imán* (a pap) ... a hitnek ágazattát mondattya el véle” (uo. 188).

E néhány adat feledésbe merült, s csak a 19. században irodalmi úton került el hozzánk újra a szó valamelyik nyugati nyelvből, feltehetőleg a németből.

Végső forrása az ar. *imām* 'mohamedán pap, imavezető', amely közvetlenül vagy perzsa közvetítéssel (vö. perzsa *imām* 'ua.') bekerült a törökből: oszm. *imam* 'ua.'. A török szó meghonosodott a balkáni nyelvekben; vö. szbhv. *imām*; blg. *imám*; mac. *imam*; alb. *imám*; rom. R. *imám*; újgrg. ἰμᾶμης: 'ua.'. Számos más európai nyelvbe is eljutott; vö. ang. *imam*; fr. *imam, iman*; ném. *Imam*; or. *imám*: 'ua.'.

A magyarba — mint fentebb említettük — két úton került: Thököly és Mikes adatai közvetlenül a törökből valók — a bennük mutatkozó szóvégi *m > n* változás valószínűleg török nyelvjárási változatra mutat —, a 19. századi adatok újabb kori átvételek a németből.

TESz. 2: 204; Rech. 195; EWUng. 608.

MUZULMÁN

Jelentése: 'mohamedán hiten lévő személy'; melléknévként: 'a mohamedán hittel, az iszlámmal kapcsolatos'.

Adatok: 1530–1540: „eskövén ... az ő *buzloman* hitire” (MonÍrók 3: 179); 1573: „mihelt meghallotta volna hogy az *muszalmányokbul* nimely emberek rabbá estek volna” (ErdPorta 65); „erősen írette lígy, hogy sohonna az *muszalmánoknak* valami kárvallások ne lígyen” (uo. 66); 1594: „ennj *bußorman* nemzetet” (Telegdy 60); 1607: „állhatatos hűsége az hatalmas győzhetetlen császár urunk eleihez és az *muzurman* nemzetiséghez” (TME 3: 58); 1620: „esküszöm ... az egész *Buszurmányoknak* környülmélettetésekre” (ETA 3: 217); 1622: „az egész *muszurmán* nemzet jól tudja” (TTár 1882: 447); 1624: „az egész *muzulmán* nemzetnek ... hasznára törekedtünk” (uo. 464); 1643: „az *buszurman* szent Demeter nap után, ha elkerülheti, könnyen fel nem ül az hadra” (RGyLev. 722); 1656: „jó *muszurmán*nak tartatik” (MonOkm. 23: 405); 1658: „talám elfelejtették a *muszlmány* nemzetségnek hatalmát” (ETA 4: 264); 1693: „bizonyságim sok passák és a *muszurmán* nemzet” (MonÍrók 23: 701); 1730: „azért aki igaz *muzulmannak* tartja magát, menjen segítségire” (Mikes 92).

Végső forrása az ar. *muslim* 'az aki magát Allah akaratának feltétlenül aláveti, mohamedán'.¹⁴⁸ Ez átkerült a perzsába, ahol többes számú *-ān* végződéssel bővült: *muslimān* 'muszlimok, mohamedánok'. A perzsa *muslimān* alak egyes számú jelentéssel honosodott meg a törökben (hasonló jelenség több arab és perzsa eredetű török szónál megfigyelhető): *müsülman*, R. *müslüman*, *müslüman*, *müszürman*; *musulman*, *musliman*, *musurman* 'az iszlám híve, mohamedán'. A törökök közvetítették a balkáni nyelvekbe – vö. szbhv. *muslimān*, R. *muslòman*, *musroman*, *busloman*, *busorman*, *busurman*; blg. *musulmánin* mn.; mac. *musulman*; alb. *muslimán*; rom. *musulman*, R. *busurman*; újjrg. *μουσουλμάνοϋ*; 'az iszlám híve, mohamedán' – és számos európai nyelvbe – vö. k. lat. *musulmanus*; ang. *Mussulman*, *Musulman*; fr. *musulman*; ol. *musulmano*; ném. *Muselman*, *Muselmann*; or. *musul'mán*, *mu-zul'mán* (mn.: *musul'mánin*): 'ua.'

A magyarba többször és több forrásból került. A török kori, részben közvetlen átvételű, részben déli szláv közvetítésű alakok,

mint pl. *muszalmán(y)*, *muzalmán*, *muszurmán*, *muzurmán* keveredtek a korábban, a középkori izmaeliták neveként használt *b* kezdetű *büszürmen*, *beszermen*, *böszörmény* alakokkal (vö. TESz. 1: 365). Így jöttek létre a *buszormán*, *buszurmán(y)* féle alakváltozatok. A későbbi századokban pedig európai nyelvek adataival való keveredés eredményeként még újabb alakváltozatok jelentek meg, mint pl. a *muszelmán(y)*, *muzelmán*, *müzülmán*.

TESz. 2: 985; Rech. 295; EWUng. 1008.

GYAUR

Hitetlen, nem mohamedán <ember>. A törökök ezzel a bántó elnevezéssel illették az ő szemükben hitetlen keresztényeket. Bár a kor magyarjai nyilván elég sokszor hallhatták törököktől a *gyaur* szót, viszonylag kevés adatunk van rá.

1548: „Chazar ez *gyawrt* meg iletly vala” (LevT 1: 51); 1552: „Az hegyekből ezt kezdék üvölneni: füt füt *kavor*” (RMKT 3: 343); 1578: „azok az latrok, az *kauarok* [recte *kauurok*] kik útjára jöttek ... zsákmánt töttek” (ErdPorta 344); 1602: „*Kavor* János jobbágy” (SzékelyOkl. V. 294: OklSz. 315); 1618: „nekünk *Gyaur gidi* nevünk” (ETA 2: 113); „Monda arra: bre *gyaur gidi*, mit mondaszsz!” (uo. 114; A török *gidi* jelentésére vö. *csifut gidi* a *csifut* szónál); 1632: „*Czafir* Reczep passa” (RGyLev. 7); 1636: „nézi az *gyavuroknak* ... állapotjokat” (KeményÖn. 278; „az *csyafir* István” (TME 4: 385); 1651: „*káurok*, hitetlen ebek” (ZrínyiÖM 1: 42); 1656: „*gyaurokká* lévén” (MonOkm. 23: 320); 1660: „mondá egy török Matocsi uramnak, hogy *gyaur*” (MonÍrók 8: 286); 1694: „ezt a *gaurt* ... Konstanczinápolyban vitetne” (uo. 15: 670); 1730: „a török a keresztént csufáságból *gyaurnak* hija, azaz hitetlennek” (Mikes 91); 1748: „Oh hies musulmány nemzet nagy reménye | ki által sötétől a *gyaurok* fénnye” (NySz: Gyöngy: KJ. 427).

Származéka: *Gyauroz* 'gyaurnak nevez': 1692: „ha az török a magyart *gyaurozza*: megpálcáztatik érette” (MonÍrók 34: 294).

A *gyaur* szó ma csak történeti tárgyú művekben – főleg szépirodalmi alkotásokban – használatos.

Végső forrása az ar. *kāfir* 'hitetlen; hitetlen ember', vagyis: 'az iszlám hitet nem hívő ember' (< *kafara* 'nem hívőnek, hitetlennek lenni'). Az arab szó meghonosodott a törökben, kezdetben az arab, illetve perzsa szó (vö. perzsa *kāfir* 'ua.') kiejtéséhez közelálló *kāfir*, majd a török kiejtéshez alkalmazkodó *kāfir*, *kāfur* [= *k'āfir*, *k'āfur*] alakban. A korabeli török kiejtésben *kāvur*, *kavur*, *kaur*, ill. *g'āvur*, *g'avur*, *g'aur* alakváltozatai is voltak. Ez utóbbi *g'* kezdetű alakok különösen a balkáni török nyelvjárásokban voltak használatosak, és egybeestek a szerbhorvátban is gyakori *dāvur*, *đaur* féle alakokkal.

A török szónak a balkáni nyelvekben – miként a törökben és a magyarban is – számos változata élt. Vö. szbhv. *kāfir*, *ćāfir*, *dāvur*, *đaur*; blg. *gjavur*, *gjaur*; mac. *ğaur*; alb. *kaúr*; rom. *ghiaúr*; újgrg. *καουρ*: 'hitetlen, nem mohamedán'.

A magyarba minden bizonnyal közvetlenül a törökből is, a déli szláv nyelvekből is bekerült. Közvetlen török átvételek a *k* kezdetű alakok (*kavur*, *kavor*, *kaur*), míg a *cs*-vel (*csafur*, *csāfir*) és *gy*-vel kezdődő alakok (*gyavur*, *gyaur*) inkább déli szláv közvetítésűek, bár a balkáni török nyelvjárások ugyancsak *g'* kezdetű szavainak átvételei is lehetnek. Figyelemre méltó, hogy több európai nyelvben is *g'* kezdetű a szó; vö. pl. ném. *Giaur*; fr. *giaour*; or. *giaúr*.

SzlJsz. 1: 650; TESz. 1: 1124; Rech. 205; EWUng. 494.

CSIFUT

Elsődleges 'zsidó' jelentésben csak ragadványnévként találkozunk vele. Másodlagos jelentése pejoratív tartalmú: 'gazember, hitvány'.

Adatok 'zsidó' jelentésű ragadványnévként: 1622: „*Csifut* Ahat békénél” (BethlenLev. 224); 1629: „*Georgii Chifut*, filii Francisci Zabo alias *Chifutth*” (TTár 1903: 270); 1654: „*Czufud Dumutran*” (ErdÉk. 1: 322); 1656: „*Csifut* Demetraki” (MonOkm. 23: 298).

Adatok másodlagos 'gazember, hitvány' jelentésben: 1635: „Elég *csifut* gidit hánya rá ... az vezér” (RGyLev. 268); „az vezér igen conturbálódék rajta s sokszor szidá me Gotza Gidinek s *Csifutnak* az agát” (uo. 270). A *csifut*-tal együtt előforduló török eredetű *gidi* ugyancsak pejoratív tartalmú szó, jelentése: 'ostoba, idióta'; l. a *gyaur gidi* kifejezést is a *gyaur* szónál. Feltehetőleg pejoratív jelentéstartalmú Mikes ezen adata is: 1718: „Többet nem írhatok; mert egy vén *csifut* várakozik a levelem után” (Mikes 9).

Ebben a pejoratív jelentésben él tovább a szó. Megtalálható Gyarmathi *Vocabulariumában* (1816): „*csifut* gazember” és az *Ormánsági Szótárban* (1952): „*csifut* a zsidó gúnyneve: *Vén csifut*”.

Előzménye a török *çifut*, ma *çifit* 'zsidó'; pejoratív jelentésben: 'hitvány, megvetni való <ember>; kapzsi, fösvény, zsugori <ember>'. Ez a perzsa *çifūd* 'zsidó' átvétele, amely viszont az arab *yahūd* 'ua.' szóból való. A törökben szóhasadás történt: Az arab-perzsa *yahūdī*-ből származó török *yahudi* egyszerűen zsidót jelent, míg a végső soron vele etimológiailag azonos *çifut* pejoratív tartalommal telítődött.

A török szó elterjedt a balkáni nyelvekben; vö. szbhv. *çifut*, *çivut*; blg. *çifút*; alb. *çifút*; rom. R. *ciufút*, *cifút*; újgrg. τσιφούτης; 'zsidó'; pejoratív értelemben: 'hitvány <ember>’.

A hódoltság kori adatok valószínűleg közvetlenül a törökből valók, a mai ormánsági szónál szerbhorvát előzmény is feltehető.

Rech. 108.

POTOR

Eredetileg egy fajta férfinadrágot jelentett, amit elsősorban bosnyákok és albánok viseltek. Később így nevezték a mohamedán hitre áttért keresztényeket. Forrásainkban csak ez utóbbi, s az ebből alakult 'nem becsületes' jelentésben fordul elő. Gyakran találkozhatunk vele bosnyák származású törökök csúfneveként:

1566: „*Potur Hazon bek*” (BBL 21); 1597: „Az Bolgart az *Potort* miért nem tekintitec” (RMKT² 1: 99); 1589: „Haszan begh penig egy *potor fi* volt” (BBL 471); 1609: „Nem fő böcsületes embereket kell ide küldeni a' tractára, hanem hasonló *pótorokat*” (Epist. Pázm. 1. 165: Nyr 35: 333); 1616: „Illyen ghezenghuz *potor* aprolekokra bizzak hűdök oltalmat” (Nyr 35: 333); „heába való rosz *potor* törökkel” (TTár 1881: 611); 1618: „akár mi *potor* törököknek” (MonOkm. 19: 171); 1644: „de mind rosz *potor* töröknek mi nem is adattunk” [ti. ajándékot] (uo. 24: 190).

A török hódoltság után a szó elhalványodott, de nem veszett ki rögtön nyelvünkéből. Szótárainkban (MA, PPB, SzD, Kr., Ball.) még megtalálható 'csavargó' jelentésben.

A *potor* (< *potur*) eredeti jelentése 'a lábikránál elkeskenyedő, a bokánál összefogott, felül ráncolt, rakott bő férfinadrág' volt. Ebben a jelentésben megtalálható a törökben és a balkáni nyelvekben, de etimológiája nem tisztázott. Vö. oszm. *potur* 'a vádlinál szűk, a combnál igen bő parasztnadrág'; *poturlu* 'poturt viselő, paraszt' átvitt értelemben: 'durva, közönséges személy'. A balkáni nyelvek megfelelései: szbhv. *potur*, *poturi*; blg. *poturi*; alb. *poture*; rom. R. *potúri*: 'felül bő, vádlinál elszűkülő nadrág' (elsősorban bosnyákok és albánok viselete).

A török korban *potur oğullar*nak, azaz 'potor-fiak'-nak nevezték a boszniai muzulmánokat. A 'nadrág' jelentésű *potur* másodlagos 'mohamedán hitre tért keresztény (főleg bosnyák)' jelentése valószínűleg a szerb nyelvben alakult ki; vö. szbhv. *pòtur*; mac.

potur: a mohamedán hitre frissen áttérték csúfneve. Valószínűleg a szerbből került a magyarba is.

Rech. 331.

MECSET

A mohamedán templomoknak két típusát ismerjük, amelyek rangban s ennek megfelelően külsőben is különböztek egymástól: a magasabb rangú dzsámit és az egyszerűbb mecsetet. A dzsámit lényegében az emelte a mecset fölé, hogy abban el lehetett mondani a pénteki imát, a hutbét. A hódoltsági területen a korábbi keresztény templomokat alakították át dzsámivá¹⁴⁹ vagy újakat építettek. A mecset alacsonyabb rangú imahely volt, itt nem lehetett a pénteki hutbét elmondani. Egyszerű, tágasabb helyiség is megfelelt mecsetnek, ahol az előirt közös imádkozásokat elvégezheték a hívők. (L. FeketeBp. 261–264.)

A magyar források azonban — legalábbis nyelvi szempontból — nem ismerik ezt a kettősséget. A *dzsámi* szót egyáltalán nem használták a török korban. Néhány konstantinápolyi leírásban előfordul ugyan (*csámi* alakban), de csak az ottani dzsámik nevében, tehát idegen szóként (vö. Rech. 88). Jellemző, hogy a konstantinápolyi Orta Dzsámit két különböző forrásunk is *Ortamecsetnek* nevezi (1622: ETA 1: 236; 1651: ErdÉk. 1: 223). Vagyis a magyarban a *mecset* szó a magasabb rangú mohamedán templomot, a dzsámit is jelentette.¹⁵⁰ Ennek igazolására az alábbi adatok közül l. különösen az 1582-ből, 1634-ből és 1639-ből való adatokat, melyek világosan mutatják, hogy a *mecset* szó a magasabb rangú török templomot, a dzsámit is jelentette.

Adatok: 1578: „mastan akarunk valamy *mecytoth* cinaltatny” (BBL 153); 1582: „kiuel eppetessiök az hatalmas csaszar *meczittyet* es tornyat”

(uo. 259); 1605: „minden *mecsit*ek harmadnapig voltak éjjel nappal nitva” (Monírók 33: 38); 1628: „Egy feredő ház és az *mecset* vövé el erejét az tűznek” (TTár 1882: 57); 1634: „az egész városon valameni császárok épített *mecseti* vannak” (RGyLev. 222); 1638: „az török *möcset* felől” (TME 1: 63); 1639: „császárunk ... az új *mecsetbe* ment vala imádkozni” (RGyLev. 553); „Legalább 40.000 ház ége el felette igen sok *mecsetekkel* egyetembe” (uo. 133); 1645: „minden harmad-negyed nap hul mezöre, hul *mecsetekhez* gyűlnék” (uo. 848); 1671: „szentegyházokat, az kit nagyságtoknál *mecsetnek* hinak” (TME 9: 508); 1680: „Templom avagy *mecset* pénzt” (TTár 1894: 697); 1682: „A pesti *mecsetekre* ... fagyut küldvén” (TME 2: 97); 1753: „Nem harangszóval adnak jelt, hanem arra rendeltetett emberek vannak, kik felmennek a *mecsetbe*, egész teli torokkal éneklik; ezt mindenki meghallván, a templomba mennek” (Mikes 189; Mikes itt tévesen használja a *mecset* szót a *minaret* helyett).

Végső forrása az ar. *maszjid* 'mohamedán templom' (< ar. *sajada* 'földre borulni, <istent> imádni'). Ez – esetleg perzsa közvetítéssel; vö. perzsa *mäsjid*, *mäsjud* 'ua.' – bekerült a törökbe, ahol az irodalmi *mescid* mellé a beszélt nyelvben már a régiségben kialakult a *mesçit*, *meçit* alakváltozat. Jelentése itt is 'másodrangú, kisebb mohamedán templom'.

A török szó elterjedt a balkáni nyelvekben; vö. szbhv. *mèsdžid*, *mèçit*, *mèçet*; blg. *meçit*; rom. R. *mecét*, *mecít*; újgrg. R. *μεντζιτι*: 'mohamedán templom'.

A régi magyar *mecsit* feltehetőleg közvetlenül a törökből való, a *mecset* valószínűleg a *mecsit*ből alakult már a magyarban, az egyszer előforduló *möcset* alakváltozat mindenképpen magyar fejlemény.

TESz. 2: 870; Rech. 277; EWUng. 951.

IKINDI

A dél és a napnyugta közötti időszakasz (délután); a délutáni – az öt közül a harmadik – ima ideje.

Adatok: 1593: „*ikindi* divánkór” [= az ikindikor tartott tanácskozás idején] (TTár 1879: 25); 1632: „dél előtt mentünk alá ő nagához és *ikinditájban* valamennyire megüresedvén az sok emberektől, úgy lón szemben velünk” (TTár 1883: 423); 1635: „Tegnap *ikindi* után lón az negyedik audientiánk” (RGyLev. 268); 1636: „jöttünk ... *ikindi* korra az szállásunkra” (TME 4: 375); 1637: „velünk együtt jöve ki maga is az *ikindire* való könyörgésre” (RGyLev. 528); 1642: „irtam ante horas *ikindis*” (TME 5: 171); 1643: „*Ikindi* diván után elérkezének ... vagy négyen” (RGyLev. 712); 1671: „*ikindikor*” (TTár 1890: 44); 1687: „*Ikindi* után” (uo. 1874: 12); 1692: „Ismét azon napon *ikindikor* mentünk az szállására” (Monfrók 23: 500); 1707: „*ikkindi* után” (Papai 224).

A hódoltság után a szó eltűnt nyelvünkéből.

Előzménye a török *ikindi* 'a dél és este közötti időszak = délután; a délutáni ima ideje; a délutáni ima'. Ez a török *iki* 'kettő' számnév származéka: *ikinti*, *ikindi* 'második', ti. 'a nap második része'. A török szó meghonosodott a balkáni nyelvekben; vö. szbhv. *ikindija*, *içindija*; blg. *ikindija*; mac. *ikindija*; alb. *içindí*, *ikindie*; rom. R. *chindie*; újgrg. *kevri*: 'a délután; a délutáni ima ideje'.

A magyarba — hangalakjából ítélve — közvetlenül a törökből került.

Rech. 193.

Öltözködés

Az európai öltözködésnél színesebb, változatosabb keleti öltözködés nagy hatással volt a keleties pompát különben is kedvelő magyarokra. A törökös öltözködés hatását persze nemcsak a szép keleti áruk önkéntelen megkedvelése magyarázza, hanem a korabeli szükségletek is: sok keleti áru a katonaság öltözködésében nyert alkalmazást.

Az öltözködéshez szükséges textilipari és bőripari termékek egy része importált áru volt, más részét hazai műhelyekben állították elő török és bosnyák vagy szerb kézművesek, majd magyar mesterek.

Kelmék

A textilipari termékek között nagyszámú kelmeféle található. Legfontosabb volt közöttük a vastag szövésű *aba* vagy *abaposztó*, amely elsősorban a katonaság öltözködésében játszott nagy szerepet. Hasonló, sűrű szövésű posztóanyagot jelölt eredetileg a *csuha* szó, amely azonban a magyar forrásokban már inkább a belőle készített köpenyt jelöli. Hasonló jelentésváltozás ment végbe a *fosztán* kelmenévnél is. Vékonyabb szövésű vászon volt a

bagazia, a *muszuly* és a *futa*. Még finomabb szövésűek voltak a *bulya* és a *kármán-patyolat*. Pamut szavunk e korban még a későbbi kedvelt pamut alapanyagát, a gyapotot jelölte.¹⁵¹

ABA

Széles körben alkalmazott kelmeféleség volt egykor a Törökországból szállított, vastag szövésű abaposztó. Rendszerint fehér színben gyártották, de volt sűrke, vörös, kék, zöld és sárga színű aba is. Különböző ruhadarabokat készítettek belőle. Így az abaposztó anyaga lehetett férfinadrágnak, dolmánynak, mentének, köpönyegnek, süvegnek. Különösen fontos szerepet töltött be a katonaság öltözetében.

16–17. századi forrásainkban igen gyakran találkozunk az abaposztó nevével, mivel a posztóféleség akkor közhasználatú, neve közismert volt. Legkorábbi adatunk 1525-ből való [az eredeti kéziratnak csak egy 1640-ben készült másolata maradt fenn]: „egy *aba* nadrág”, „két vég *abát*” (TTár 1908: 84). Néhány további adat a gazdag adathalmazból: 1556: „*Aba* kedmenth” (OkI Sz.); 1557: „az *aba* swbath es meg wezem” (LevT 1: 223); 1608–21: „Egy veres vég *abát*” (TTár 1878: 164); 1611: „Szür csuha, fejér *abadolmány*” (OkI Sz.); 1635: „*Abaruhában* öltöztetvén” (MonTME 4: 270); 1661: „Egy vég fejér *aba* 2 talléros. Egy darab veres *aba* 1 t. 30 d.” (TME 1: 279); 1668: „Egy *aba* nadragh” (OkI Sz.); 1683: „Egy *aba-dolmány* nro 1. Egy *aba-nadrág* nro 1.” (MonÍrók 24: 128); 1709: „Hadaink ruházatjára legalkalmasabbnak tartván a Törökországból szállítatni szokott *abát*” (MonÍrók 27: 188); 1707: „a thesszalónikai *abások*” [= abakereskedők] (Pápai 222).

Az eredetileg jó minőségű és többféle színű abaposztó a 18. századtól kezdődően silányabbá vált, s már csak fehér színben gyártották. Vö. egykorú szótáraink következő adataival: 1784: „*Aba*: alább-való fejér posztónak neme” (SzD); 1801: „*Aba*, *Aba*-

posztó: Genus panni vilis. Eine Gattung groben Tuches, das vor Zeiten besonders zu Mänteln gebraucht wurde" (PPB). Az abának ezt az elértéktelenedését, minőségi változását nagyon jól kifejezi a következő két szólás: „Nem kell a skarlátot egybe vetni az *abával*: meg kell a fel rendet az altól választani" (SzD); „*Aba* nem posztó" (Ball.). E szólások az *aba* társadalmi süllyedését is mutatják: már csak a szegény nép viseli. S ahogyan az *aba* visszaszorul a népi öltözködésbe, az *aba* szó is eltűnik a köznyelvből, nyelvjárási szóvá válik. Vö. az ÚMTsz. *aba*, *ababarhent*, *ababélés*, *abahasrisnya*, *abanadrág*, *abaposztó* adataival.

Az *aba* közvetlen előzménye az oszm. *aba* 'durva posztó; ebből készült köpönyeg'. A török szó az arabból származik, esetleg perzsa közvetítéssel; vö. ar. 'abá'; perzsa 'abâ': 'ua.'. — A magyar *abát* déli szláv közvetítéssel is lehetne magyarázni; vö. szbhv. *àba*; blg. *abá*: 'abaposztó'; vö. még rom. *abá*; újgrg. ἀμπάς: 'ua.'. Csupán a magyar szó viszonylag korai előfordulása azonban ezt nem indokolja; mint posztónév, kereskedelmi úton, közvetlenül a törökből is eljuthatott hozzánk. Vö. a *futa* kelmenévvvel.

TESz. 1: 88; Rech. 22; CultW 15; MNL 1: 17; ÚMTsz. 1: 143–145; EWUng. 1.

BAGAZIA

Ugyancsak Törökországból szállították a 17–18. században főleg Erdélyben nagyon elterjedt *bagazia* nevű kelmét. Ez vékonyabb szövésű, festett vászon volt. Leginkább kékre festették, de létezett zöld, vörös, testszinű, fehér és fekete színű *bagazia* is. Használati köre rendkívül széles volt. Leggyakrabban bélésanyagként használták. Béleltek vele felsőruhát, gallért, paplant, erzényt, medvebőrt, sátrat és lószerszámokat. Készítettek belőle alsó ruhadarabokat, alkalmazták zászlónak, a fekete *bagaziát* pe-

dig gyászlepelnek. Az alábbi válogatás bemutat néhányat ezen alkalmazási lehetőségekből:

1544: „*Bagazia pecia vna*” (OklSz.); 1549: „Harom capragh beleny egy wegh *bagazyat*” (OklSz.); 1559: „mostany modra wreg mentet *bagazyawal* awayg tafotawal es nagy gallierral d. 40” (TTár 1889: 778); 1563: „Hozzon ... *Bagaryath* Ewth weggel” (RMNy. 2: 181: NySz.); 1587: „13 vég karmány, 10 selyem kanyica, 5 vég *bogasia*, 3 kötés török kányca” (MGSz. 9: 171); 1597: „Egy vörös skarlát mente zöld *bagazia- val* bélett” (Nyr 42: 264); 1601: „vala egy rosz gyalog dobjok és egy hitván *bagazia* zászlójok a székelyeknek” (ETA 1: 63); 1612: „Egy portai formán csinált *bagaziára* füzött, sávosan aranyozott ló szerszám” (RadvCsal. 2: 180); 1626: „Vörös bársony paplon az környéke kék *bagazia*” (uo. 243); 1637: „Helepi [= aleppói] jó féle külömb külömb féle *bagaziával* czifrázott szép sátorit” (RGyLev. 518); 1645: „Item *bagazi- ing*, veres, tizennég” (TTár 1883: 765); 1655: „az perém rajta *bagaziá- val* bélett” (RadvCsal. 2: 318); 1658: „Egy duffla *bagazia* lobogo” (uo. 333); 1674: „Két vég persiai *bagaziát*” (BornA. 236); 1683: „Egy portai czofrag, arany és ezüstfonállal varrott, kék *bagácsiával* bélett” (MonÍrók 24: 144); 1688: „Item harmadik egy örög török *bagazsiás* paplan” (RadvCsal. 2: 377); 1709: „Tegnap egy fejer medvebört ő Felsege rámküldött, hogy bélessem alá akár veres, akár kék *bagaziával*” (TTár 1882: 756); 1736: „koporsójokat ... vonták bé ... fekete *bagaziával*” (MonÍrók 11: 477).

A török hódoltság megszűntével, illetőleg Erdély török kapcsolatainak lazulásával a *bagazia* behozatala elapad. A korábban általánosan ismert elnevezés is kezd feledésbe merülni, jóllehet a 18. és 19. századi szótáraink még mind feljegyzik. A köznyelvből fokozatosan teljesen kiveszik, s az *abá*hoz hasonlóan népnyelvi szintre húzódik vissza. A múlt században még Szeged környékéről is feljegyezték (vö. SzegSz.: „*Bagaria* szoknya” [a *bagaria* alakváltozat a bőrfajtát jelentő *bagaria* szóval történt alakkeveredés eredménye]), napjainkban csak Erdélyben él, főleg Kalotaszeg vidékén. Fekete vagy kék klottból, vászonból készített, igen

bő, apró ráncokba szedett, két alsó csücskénél fogva elől felhajtott és az övbe tűzött, színes posztószegéllyel díszített kötény-zoknyát, szűkebb értelemben magát a posztódísz jelöli.

Bagazia szavunk végső forrása a török *boğasi* 'vászon, bélésanyag'. A török szó behatolt a balkáni nyelvekbe; vö. szbhv. *bogàsija*, *bogòsija* 'egy fajta festett vászon'; blg. *bogasija* 'ruhabélésnek való kelme'; rom. *bogasíu*, *bogasíe*; újgrg. *μποκασί*: 'kelmeféle'.

A magyar szó *-ia* végződése kétségtelenül déli szláv közvetítésre mutat, *bagazia* szavunk tehát, közvetlen átadóját tekintve szerbhorvát eredetű. Mindamellett figyelembe kell vennünk, hogy hasonló hangalakban már a magyarországi latinságban is előfordul a szó; 1500: „*bagassia*, *bogasia* finom gyapot, *bagazia*” (Bartal 64); „*bogasi*, *bogasy*, *bogasia* gyapot” (uo. 79); „*bogasium* finom gyapjú szövet” (uo.); „*bokosia* *bagazia*” (uo.). Megemlítendő továbbá, hogy forrásainkban többször előfordul „török”, illetve „perzsa” jelzővel ellátva, egyszer „aleppói”-nak nevezve.¹⁵² Adataink előfordulási körülményei is arra mutatnak, hogy nem itthon vagy a Balkánon gyártották, hanem Törökországból hozták be. Főleg Erdélyben ismerték, ma is csak ott használják. Mindezek alapján feltételezhetjük, hogy a török korban a már korábban ismert latin *bagassia*, *bogasia*-féle alakok éledtek fel, miközben a szláv közvetítésű alakok nagyban hozzájárultak az *-ia* végződés megszilárdulásához.

A török *boğasi* szó olasz közvetítéssel elterjedt a legtöbb európai nyelvben, többek között a magyarban is. A régi olasz *boccaccino*, *boccascino* 'finom len- vagy pamutszövet' átvétele a középkori latin *bocassinus*, *bocasinus*, az ófrancia *boucassin*, a középfelnémet *buckessyn*, *pakasyn* és a magyar *bakacsin* (első előfordulása 1378). A magyar szó fekete gyászszövetet jelent, amivel a koporsót szokták leteríteni. Mint korábban láttuk, a *bagaziát* is használták ilyen célra.

TESz. 1: 215 és 221; Rech. 74; CultW 16; MNL 3: 666 *muszuj* a.; ÚMTSz. 1: 302; UngEISkr. 124; EWUng. 67.

BULYA

A török eredetű *bulya* szó¹⁵³ a magyar régiségben két jelentésben fordul elő. Jelenti először azokat a rabul ejtett vagy kótyavetyén vásárolt török nőket, akik magyar háztartásokba kerültek. A török nők rendkívül ügyesen és szépen tudtak varrni, hímezni, ezért egyes magyar urak külön is igyekeztek török himző asszonyokat szerezni. Ezeknek a *buláknak* nagy szerepük volt a török szövéssé és himzés hazai, főleg erdélyi elterjesztésében. Mivel többnyire finom fehér vászon és gyolcs holmikát szöttek, hímeztek, már a 16. századi magyar nyelvben kialakult a szónak egy másodlagos jelentése: 'finom fehér vászon, gyolcs, patyolat'. Érdekes, hogy ez a másodlagos jelentés sem a törökben, sem a balkáni nyelvekben nem található meg. A *bula-vászonból* többnyire női fehéreneműt, fejkendőt, keszkenőt, asztalneműt készítettek.

Adatok 'török nő, török himzőnő' jelentésben: 1556: „a *bulyiak* gyalog mennek” (TTár 1881: 281); 1558: „Farkasich wram Zygetbel ide kwldeth thyzenhath tereketh ... es hath *bwlakath*” (LevT 1: 285); 1596: „Egy igen jó varró *bulyát* szerzettem” (NySz: Thurzó Lev. I: 197); 1599: „4 papucsok *buliáknak* való” (KecskT 2: 47); 1635: „Harmincz réal tallért adtam kglis uram az bársonyért is; ezenkívül tafotája rajzoltatása, az *bulyáknak* az fizetés, 80 oszpora minden papirosra” (RGyLev. 276); 1664: „sok rabokat *Bulakat* mondják, hogy hoztak” (TME 6: 118); 1667: „kegyelmed *buljojának* ... egy pár késecskét küldöttem” (uo. 387); 1690: „Hallom, hogy Kanizsáról szöktön szöknek ki a *bulyák*. Azért kérem kegyelmedet, hogy két jó varró *bulyát*, kik is nem igen vének, hanem ifjak volnának, az atyám fia számára szerezne” (Takáts 1: 294).

Adatok 'finom gyolcs, patyolat' jelentésben: 1563 k.: „Hozzon ket lytra *bwla* selmeth” (RMNy. 2: 181); 1602: „Két *bulia* köntös” (Nyr 42: 265); 1610: „Egy patyolat ümög török *bulya* ümeg” (RadvCsal. 2: 140); 1625: „1 öreg *bulya* vászonra varrott abroszt” (RadvUdv. 1: 120); 1651: „Egy darab *bulia* vászon” (RadvCsal. 2: 314); „Egy pár papucs *bulia* kapczástul” (uo. 315); 1678: „Vagyon más előkötő, selymes *bulya* vá-

szon" (TTár 1882: 779); 1683: „Egy hosszú *bulya-mente*, béletlen" (Monírók 24: 147); 1697: „Két *buja* vászon ingváll; Egy paraszt *buja* vászon előkötő" (TTár 1885: 406); 1736: „Egy török varrásos sokféle selyemmel varrott nagy *buja* vászonkendő" (OkISz.); 1754 körül: „Egy vég trapezoni *bulya* vászon" (NySz: Vect. Trans. 13).

A *bulya* szó 'török nő' jelentésben a hódoltság után nem volt többé használatos, a fent is idézett, legutolsó ilyen jelentésű adat 1690-ből való. A 'finom vászon, patyolat' jelentésű *bulya* szóval ugyanaz történt, mint a keleti kelmenevek legtöbbikével. Lassan kikopott a köznyelvből, de megőrződött a népnyelvben. Az ÚMTsz. Tolna megyéből, korábbi források Heves megyéből (Nyr 5: 209) és Székesfehérvárról (MNY 4: 278) közölnek adatokat.

Bulya szavunk a mai török nyelvben nem használatos, de a régebbi törökben ismert *bula* 'néne, nagynéni' átvétele. A török szó behatolt a balkáni nyelvekbe; vö. szbhv. *būla* 'mohamedán nő; nagynéni, mohamedán leányiskola tanítónője; blg. *būla* 'török nő', N. *būlja* 'idősebb fivér felesége, sógorasszony; menyecske'; alb. *būllë* 'mohamedán nő'. Az *l* hang palatalizálódása a déli szláv nyelvekre is, a magyarra is jellemző, ezért csak ezen az alapon nem kell a szót szláv közvetítésűnek tartanunk. Valószínű, hogy a szó közvetett és közvetlen úton egyaránt eljutott nyelvünkbe.

TESz. 1: 387; Rech. 81; CultW 18; ÚMTsz. 1: 631; EWUng. 146.

CSUHA

A *csuha* eredetileg sűrű szövésű posztó anyagot jelölt. Erre a jelentésre azonban nincsen adatunk, hacsak, az első magyar szövegben való előfordulását nem tekintjük annak. Ez az 1516 és 19 között keletkezett Jordánszky-kódexből való, és így hangzik: „harmincz gyocz ynghet es harmincz *czoha* posztot adok tynek-

tek” (340). A korábban előforduló latin nyelvű és a későbbi, magyar nyelvű forrásokban a *csuha* szó mindig valamilyen ruhadarabot, rendszerint posztóból készült, köpenyszerű felsőruhát jelöl. A csuhát általában a szegényebb társadalmi rétegekben viselték. Csak kivételesen találkozunk vele finomabb anyagból készült, úri viseletként. Ilyennek ismerjük meg legelső előfordulásában, ahol tafotából készült köpenyt jelöl: 1493–95: „Pro subdictione unius vestis *chuha* de coene Re Mtis sacrita de thafatis emte sunt ulne 5” (Nyr 29: 367); valamint a következő adatban: 16. sz. második fele: „Kölde ajándokokat ... az uraknak és polgároknak arany bársony *csuhákat* jó számmal” (MonÍrók 3: 55). A többi adatban gyakran szerepel *szürke*, *fekete* jelzővel ellátva, vagy *szürcsuha* összetételben. A *csuha* tehát leginkább szürke szürposztóból készített, gyapjú felsőruha volt.

Adatok: 1504: „Lego vnam *Choham* sarog de panno olaz” (Oklsz.); 1516: „Vna *Choha* grisea” (uo.); 1545: „*Chwham* de granato” (uo.); 1553: „kuldot volt ... az apyanak eg fekete *czwhat*” (LevT. 1: 110); 1556: „ezt valla hogh, egh *zir chwhat* wetth el” (MNy 42: 388); 1582: „egi kys *czhohaban* yeove haza” (MNy 37: 135); 1643: „Imegbe és dolmányba, *tshába* oltozunk” (NySz: Com: Vest. 82); 1713: „Kozelb az ing az *chuhánál*” (NySz: Decsi: Adag. 10); 18. sz.: „Megvetett *tshás* nép földből gyurt fészében” (NySz: Orczy: KöltH. 128).¹⁵⁴

A *csuha* a török kor után tovább él a népi öltözködésben. Főleg a Dél-Dunántúlon (Somogy, Baranya; Szerémség) és középső Észak-Magyarországon (Nógrád, Heves; Gömör) viselik. Leginkább a szürhöz hasonló, rövid posztóköpeny neve, de esetenként jelenthet bundás női télikabátot, vagy mellényhez hasonló, annál hosszabb férfikabátot is (ÚMTsz. 1: 911–12). A köznyelvben élő *csuha* szó erősen eltávolodott eredeti jelentésétől: szerzetesi ruhát jelöl. A jelentésváltozás alapja az lehetett, hogy a szerzetesek csuhája a *szürcsuháéhoz* hasonló, durva posztóból készült. A

köznyelvi jelentés alapján keletkezett *csuhás* 'pap' szónak pejoratív jelentéstartalma van. — Talán a *csuha* szóból alakult a nyelvjárásainkban széles körben ismert *csuhé* szó, amely a kukoricacsövet borító száraz levelet vagy a kukorica selymét jelenti. A névátvitel szemléleti alapja az lehetett, hogy a kukoricacsövet csuhaként veszik körül a levelek.

Csuha szavunk a török *çoha*, *çuha* 'sűrű szövésű posztó' átvétele. A szó a mai török nyelvben kevésbé használatos, de a régiségben általános volt. A mai török nyelvjárások 'házilag szőtt anyagból készített kabát' jelentésben is ismerik. A török szó valószínűleg perzsa eredetű; vö. perzsa *çuha* 'gyapjából szőtt ruha; dervisruha'.

A törökből elterjedt a balkáni nyelvekbe is, de csak 'posztó' jelentésben; vö. szbhv. *çoha*; blg. *çohá*; alb. *çohë*: 'posztó'. A magyar és a déli szláv szavak eltérő jelentése miatt a déli szláv közvetítés kizárható. A kaj-horvát és szlovén, valamint a cseh, szlovák, lengyel nyelvek megfelelő 'köpeny, kabát' jelentésű szavai már a magyarból valók.

TESz. 1: 569; Rech. 111; CultW 20; MNL 1: 538; ÚMTsz. 1: 911–12; EWUng. 233.

FOSZTÁN

Európa legtöbb nyelvében megtalálható vándorszó. A magyarba kerülésének útja is bizonytalan, jöhetett a középkori latinból vagy az olaszból éppúgy, mint a törökből vagy a szerbhorvátból. Az azonban kétségtelen, hogy a 16. és 17. században volt leginkább használatos, s a török hatás mindenképp szerepet játszott elterjedésében. Jelentés szerinti besorolása sem egyértelmű, mert a legtöbb átvevő nyelvben, így a magyarban is, az eredeti 'kelmeféle' jelentést háttérbe szorította a 'köntös, kabát' jelentés.

Induljunk ki a szó végső forrásából, amely Kairó egyik elővárosának neve: *Fusṭāt* ~ *Fosṭāt* ~ *Fossāt*. Itt készítették azt az anyagot, amely a középkori latinban *fustaneum* alakban vált ismertté. Ez elterjedt az újlatin nyelvekben; vö. pl. sp. *fustan*; fr. *futaine*; ol. *fustagno*: 'gyapjúkelme, barhet'. A szó további elterjedésének az olasz szó lesz a kiindulópontja, a törökbe is az olaszból kerül (vö. KahT 235). A törökben a szó ma *fistan*-nak hangzik, de ez későbbi fejlemény az eredetibb *fustan*-ból. Ez a régies alak máig megőrződött néhány török nyelvjárásban (vö. pl. Maz. 194; Caf. VII.). A törökben a szó jelentése 'barhet; női ruha, kabátka, köntös'. A perzsa *fisṭan* 'köntös, köpeny' és az arab *fusṭan* 'köntös, kabát' már a törökből való. Nagyrészt a törökből származnak a balkáni nyelvek megfelelő szavai is, bár ezek részben közvetlenül az olaszból is jöhettek. Vö. szbhv. *fistán*, *fustán*, blg. *fistán*, *fustán*; alb. *fustán*; újgrg. φουστάνι; rom. R. *fustán*: 'barhet; női ruha, kabátka'.

A magyarországi latinságban *fustaneus*, *fustagnus*; *fustanicum*; *fustannum* alakban fordul elő (Bartal). Az első, latin végződés nélküli alak 1519-ből való: „Vnam *fozthyan* coloris nigrj de purpura facta” (OkI Sz.). Magyar szövegben 1546-ban jelenik meg először: „Eg zöld barson *fozthan*” (OkI Sz.). Ettől kezdve gyakran találkozunk vele forrásainkban. Elsősorban ruhadarabot, mégpedig egy ujjatlan köntöst jelent, amit főleg férfiak, később nők is viseltek. Ritkábban magát a kelmét is jelölték vele.

Adataink 'köntös' jelentésben: A legkorábbi 1519-ből való latin nyelvű, és 1546-ból való magyar nyelvű adatokat lásd fentebb. 1558 körül: „Sarga kamwka *ffozlan* wasyon gob [= gomb] rayta” (uo.); 1595: „küldtem vala tőle .. két *fosztánt*, egyik gyermeknek való, másik nagy, az béletlen, kék” (OkI Sz.); 1607: „Egy vörös atlasz hosszú *foszlány*” (RadvCsal. 2: 126); 1628: „fejedelem *foszlánya*” (KeményÖn. 158); 1660: „török *foszlán* formán voltanak mind” (MonÍrók 8: 287); 1717: „téli vastag ruhám, mentém, dolmányom és *foszlánom*” (uo. 31: 268).

Adatok 'kelme, barhet' jelentésben: 1594: „egi *fostan* domantt” (MNY 62: 498); 1603: „Két dolmányom vagyon, egyik *foslány* másik kamoka” (RadvCsal. 3: 225); 1634: „*Fosztán* kaftán No 1” (RGyLev. 191); 1636: „magamnak is veres bagazia *foslány* dolmányomat az bal kezemen az golyóbis meglyukasztá” (KeményÖn. 343); 1663: „katonáknak *foslányt* vöttünk” (TME 1: 318).

Az adataink között gyakori *foslány* alakváltozat a magyarban keletkezett a *foslány* (< *foszlik*) szóval való keveredés útján.

A továbbiakban a *fosztán* szó is osztozik török kori kelmeneveink sorsával: fokozatosan eltűnik nyelvünkől. 18–19. századi forrásainkban még fel-felbukkan, de napjainkban már ismeretlen. Nyelvjárási szinten is csak Szlavóniában ismerik (MTsz.). Itteni fennmaradását a közvetlen szláv hatás segítette elő, de az is lehetséges, hogy ez a szó már nem az egykor élt *fosztán* egyetlen mai emléke, hanem a szerb *füstán* újabb kori átvétele.

TESz. 1: 960; Rech. 156; CultW 22; EWUng. 414.

FUTA

A *futa* virágos vagy csikos szövésű, gyapotból készített kelmét jelentett, amit rendszerint téglalap alakúra szőttek vagy szabtak. Adataink tanúsága szerint rendszerint nem végben mérték, hanem darab szerint számolták. Paplan, párnahéj, kendő, kötény, keskenyebb formában öv, sál készült belőle, vagy díszítő szalagként alkalmazták.

Adatok: 1516: „Egh paplan keek *futabol* chenalth” (OkISz.); 1533: „Paplan Tyzewth [= tűzött] weres kamuka et circumeirca habens *fwtham*” (uo.); 1547: „Eg aranas *fwtat*” (uo.); 1561: „Egi parna he [= héj] *fwtha*” (uo.); 1608–21: „Vöttem *futa* szabásó sűrő selymes barázdájó rojtos hat keskennőt” (TTár 1878: 153); „Négy öreg veres selymő,

kék fonaló *futát*” (uo. 154); 1633: „Egy selyem aranyos *futa*” (RadvUdv. 1: 290); 1661: „Egy tarka selyem *futa*” (TTár 1887: 379); „Borbélynak való három darab tarka *futa*” (uo. 386); 1685: „*Futa* előruhának való 4 1/2 vég” (Száz 22: 538); 1699: „1 viselt *futa* kötény, 1 vörös *futa* kötény” (TTár 1899: 700); 1754 k.: „Egy pár paraszt v. barbélynak való *fúta*” (NySz: Vect-Trans. 11).

A *futa* szót 18–19. századi szótáraink még ismerik, jóllehet maga az anyez ekkor már aligha volt használatos, mivel a török világ megszűntével a *futa* behozatala is megszűnt. Két perem nyelvjárásunkban ma is él a szó, ezekben azonban nem a hódolt-ság kori *futa* folytatása, hanem újabb kori átvétel a szerbből, illetőleg a románból. Vö. *futa* 'színes szalagöv' (Szlavónia: MTsz.); *fota* 'a keskeny kötény egyik fajtája a csángóknál' (MNL 2: 211).

Egykori *futa* szavunk előzménye a török *futa* 'sávós indiai kelme; fürdőkötény; törülköző'. A törökben perzsa közvetítésű arab jövevényszó; vö. perzsa *fūta* 'csikos kelmefajta; ágyéktakaró kendő' < ar. *fūta* 'kötény, törülköző, kendő'. Az arabokhoz Indiából került (vö. DozyS., DozyVét. 339). A török szó ma *futa*-nak hangzik.

A török *futa* elterjedt a balkáni nyelvekben is; vö. szbhv. N. *fūta*; blg. N. *fūta*; mac. *futa*; alb. *futë*; rom. *fotă*; újgrg. φουτάς; 'fürdőkötény; kötény; csikos kelmefajta'. A magyar szót azonban korai előfordulása ellenére sem kell déli szláv közvetítésének tartanunk, mivel kereskedelmi úton már a 16. század elején eljuthatott hozzánk a törököktől. Egy erdélyi forrásunkban *fota* alakváltozatban fordul elő: 1591/92: „Az küsebbik kék *fota* oszpora 20. Az nagyobbik *fota* oszpora 68” (TTár 1881: 178). A román hatással tehát kis mértékben a régi erdélyi adatoknál is számolnunk kell.

TESz. 1: 994; Rech. 157; CultW 23; EWUng. 431.

KÁRMÁN

A dél-anatóliai Karamanból és vidékéről – középkori nevén Caramaniából – származó kelméket, bőrárukat, lószerszámokat nevezték *kármánnak* vagy *kármánynak*. A *kármán(y)* mn. jelentése tehát 'Karamániából való, karamániai', azaz 'karamán'. Ebben az alapjelentésben már korábban megismerkedtünk vele, mégpedig a középkori latin *Caramanus*, *Carmanus* formában. Igazán ismertté és használttá azonban a török hódoltság idejében lett, amikor Karamániából finom bőrárúk, kelmék és lószerszámok kerültek hozzánk, sőt egy karamániai körtefajta is meghonosodott.

Legkorábbi adatunk – 1543: „Eg *karman* kezthyw” (OkI Sz.) – idetartozása kétséges, mivel esetleg a *kar* fn. -*mány* képzős származéka kereshető benne (l. *karmantyú*). Valószínűleg bőrfélét jelöl ebben az adatban: 1603: „Egy nyusztból csinált *kármány* subám vagyon” (RadvCsal. 3, 225). Finom patyolatot, gyolcsot jelent a következőkben: 1568: „Mansalia ex sindone *karman* confecta” (OkI Sz.); 1587: „13 vég *kármány*” (MGSz. 9: 171); 1685: „*Kármán* patyolat 1 vég”; „*Kármány* patyolat 1 vég” (Száz 22: 538); 1754 k.: „*Kármán-gyoles*” (NySz: Vect-Trans. 13); 1753: „1 viselt pruszlékat *kalamánybul*” (MNy 9: 36); 1755: „nyitva viselt Dolmanynyal, alatta *Kálmán* Matériából varrott laibit hordoz” (uo.).

A *Karamán* népnév forrásainkban előfordul török személyek ragadvány- és személyneveként (pl. 1566: TTár 1909: 224; 1698: Kom. 50) és helynévként (pl. 1607: TTár 1879: 64). *Karamán* embert, ill. országot jelöl a következőkben: 1604: „*kármány*: carmanus; *Kármányország*: Carmania” (MA); 1651: „kétezer *karamán* <ember>” (ZrínyiÖM 1: 229).

Kármán(y) szavunk előzménye a török *karaman* 'a *karaman* népcsoporthoz tartozó személy'; melléknévként: 'velük kapcsolatos, rájuk vonatkozó'. A *karaman* népnév a *kara* 'fekete' mn. származéka. A *karamanok* jelentős szerepet játszottak a szeldzsuk

és török történelemben. A balkáni nyelvekben csak mint népnév és országnév terjedt el; vö. szbhv. *karàman*; blg. *karamán*; 'karamán'. A szerbhorvátban családnév is alakult belőle. A magyarban közsóként kiveszett, csak a *kálmánkörte* őrizte meg emlékét. Ma is használatos továbbá a *Kármán* családnév.

Vö. a lófelszerelések között tárgyalt *kármán* szóval s a *kálmánkörte* kifejezéssel.

TESz. 2: 384; Rech. 221; CultW 26; EWUng. 700.

MUSZULY

Ez a kelme tulajdonképpen nem a török korban, hanem az azt követő török kapcsolatok során jutott el Erdélybe. A régiségben csak erdélyi szerzőknél — pl. Thököly Imre, Pápai János, Apor Péter — fordul elő. Szótárainkba Kriza János gyűjtése alapján került. Irodalmi alkotásokban — pl. Jókainál — erdélyi tájszóként használatos, ma is főleg Kalotaszeg és Torockó vidékén ismerik.

Régi adataink szerint a *muszuly* Törökországból behozott, leginkább vörös színű kelme volt, amit zászlónak, mentének, kocsibélésnek használtak: 1691: „kalkpokjok posztajok, veres *muszulylyok* és az hadak szükségire csizmájok volna” (Monírók 34: 9); 1694: „Philippibül 500 kalpagot, 200 vég *muszult* és 100 hosszú puskát rendelt” (Monírók 12: 401); 1706: „Zászlóknak való matériát: *muszulyt* kéket, zöldet, vöröset, fejt 95 véget szolgáltatam ki” (TTár 1882: 557); 1709: „Egy vég veres *muszuly* kívántatik a schézához [= csézához], valamit bélleni” (TTár 1882: 760); 1736: „Hosszú mentéket is viseltenek ... az nemes emberek veres *muszulyból*” (Monírók 11: 351).

Ma Erdélyben és a Felföld néhány helyén ismerik. Sűrűn ráncba szedett, klottból vagy más anyagból varrott, speciális kalotaszegi szoknyafélét jelöl. Alját belülről széles, himzett posztócsík fedi, amely a szoknya jellegzetes feltűzésekor kívülre kerül. Tulaj-

donképpen magát ezt a posztócsikot nevezik *muszujposztónak* – vagy *bagaziaposztónak* (lásd a *bagazia* szónál) –, amit a klott anyag elkopásakor újabb szoknyára varrnak fel.

A *muszuly* (< *muszul*) kelmenév végső fokon *Moszul* (arabul *Mauşil*) város nevéből származik. Moszul a középkorban híres volt arról, hogy finom kelmékkal látta el mind az Európa, mind az Ázsia felé irányuló kereskedelmet. A moszuli arany és selyemkelmékről már Marco Polo is megemlékezik (Vö. W. Heyd, *Histoire du commerce du Levant au moyen-âge*. 1886, I: 107, 167, 176, 705).

Az arab város nevéből keletkezett *mauşilī* 'moszuli' melléknév a törökben *mosulī*-nak hangzott, jelentése általában 'moszuli, Moszulból való', konkrétan 'moszuli kelme' volt. Másrészt a török *bez* 'vászon, kelme' szóval összetéve is használták; vö. török *mosul-bezi*, *musul-bezi*, *mosul-bez*, *musul-bez* 'moszuli kelme'. Ebből az összetételből is elvonódhatott maga a *mosul*, *musul* név a kelme jelölésére. Mindenesetre ilyen járulék nélküli alakok kerültek be a balkáni nyelvekbe is; vö. szbhv. R. *musul*, *musur*; alb. R. *musull*; rom. R. *musul*: 'Moszulból származó kelme'.

A magyar szóval kapcsolatban, mivel csak Erdélyben fordul elő, felmerül a román közvetítés lehetősége is (vö. Bakos: NyK 63: 108). Ez azonban inkább csak a mai nyelvjárási szavaknál valószínű. A régiségben gyakran szerepel Törökországból hozott kelmeként a *muszuly*. Erdélynek jól kiépített kereskedelmi kapcsolata volt Törökországgal, valószínű, hogy a *muszuly* e közvetlen árucseré révén került Erdélybe.

Ugyancsak *Moszul* város nevéből származik az Európa-szerte ismert *muszlin* kelmenév. Vö. pl. ang. *muslin*; fr. *mousseline*; ol. *mussolina*; ném. *Musselin*; or. *muslín*. A *muszlin* szó a 18. század derekától kezdve ismert a magyarban; közvetlen átadója a francia vagy német lehetett.

TESz. 2: 982, 983; Rech. 291; CultW 28; MNL 3: 666; EWUng. 1007.

Pamut szavunk a török korban leginkább magát a gyapotot jelentette. A feldolgozott gyapotot ágyneműhuzat töltésére, vattának, bélelő és töltő anyagnak használták. Fonallá képezve anyaggá szőtték, vagy hímeztek vele. A pamutfonalat összesodorva, díszítésre alkalmas paszományt, zsinórt készítettek belőle. S mivel a magyar nyelvben a *gyapot* és *gyapjú* szó jelentése összekeveredett, az eredetileg 'gyapot' jelentésű *pamut* szónak is lett 'gyapjú' jelentése. Mai közszoí használatában is leginkább a gyapjúból készült fonalat jelenti.

Eredeti 'gyapotcserje' jelentésben csak Mikesnél fordul elő: 1751: „Még pedig sok szőlő és *pamut* a mezőn” (184).

Adatok 'gyapot, vatta' jelentésben: 1608–1621: „Vánkosban *pamukot*” (TTár 1878: 157);¹⁵⁵ 1615: „Egy font *pamukot* az ivergek közé” (RadvUdv. 1: 11); 1645: „öt *pamut-paplan*” (TTár 1883: 760); 1683: „hosszú török foszlány, *pamuttal* béllett” (MonÍrók 24: 142).

Adatok 'gyapotfonál' jelentésben: 1631: „Két pár hosszú kezkenű veres *pamukkal* varrott” (RadvCsal. 2: 258); 1646: „Huszonhárom len vászon *pamukkal* szőtt keszkenő asztalra való” (uo. 291); 1710: „azon *pamutból* való dolmányát” (TTár 1883: 380).

Adatok 'zsinór' jelentésben: 1654: „Perdo dolmányára *pamotzsi nort* [sic!], czérnát és kapsot 23 d.” (TME 1: 19); 1661: „vöttem egy vég *pamutzsinort*” (uo. 296).

Adatok 'gyapjú' jelentésben: 1669: „a kik gazdagabbac, tépett *pamuttal*, gyapjuval csinállyác be az élő fác tökeit [= tókéit]” (NySz: Nád: Kert. 23); 1673: „Meg füsültetic a gyapjú avagy *pamut* és meg gerebeneltetic” (NySz: Com. Jan. 97).

Származéka: *Pamutos* 'pamuttal szőtt': 1644: „*pamutos* asztal keszkenő” (TTár 1891: 686); 1651: „Két *pamukos* hosszú kendő” (RadvCsal. 2: 315).

A fenti adatok között gyakran előforduló *pamuk* az eredetibb alak. A később kialakult *pamut* lett köznyelvivé, de néhány – fő-

leg dunántúli – nyelvjárásunk megőrizte a régi *pamuk* alakot is (MTsz.).

Pamut (< *pamuk*) szavunk előzménye a török *pamuk* 'gyapot'. A török szó valószínűleg a perzsából származik; vö. perzsa *pamba*, középperzsa *pambak* 'gyapot'. A török és perzsa szó hangtani megfelelése nem teljesen világos. A balkáni nyelvek megfelelő szavai – vö. szbhv. *pàmuk*; blg. *pambúk*, *pamúk*; mac. *pamuk*; alb. *pambúk*, *pamúk*; rom. *bumbác*: 'gyapot' – a török *pamuk*, *pambuk* átvételei. Északi szomszédaink nyelvébe – vö. szlk. *pamuk*, *pamok*, cseh *pamuk*, le. *pamuk*: 'gyapot' – pedig már a magyarból is kerülhetett.

Lehetséges, hogy a nyelvújítás idején mesterségesen létrehozott *pamlag* szó (első előfordulása 1787) a *pamut* feltételezett *pam* eleméből, s egy ugyancsak feltételezett *-lag* képzőből alakult (TESz. 3: 77).

Rech. 318; TESz. 3: 78; CultW 29; EWUng. 1106.

Hímzés, szövés

A gyönyörű török hímzések elterjesztésében nagy szerepet játszottak a török hímző és varró asszonyok, a *bulyák* (lásd a *bulya* kelmenévnél). A hímzésfajták között gyakori az „islogós török varrás”, a „török varrás” és a „*kazul* varrás”. Arannyal szőtt vagy hímzett kendő volt a *tesztemény*.¹⁵⁶ Különösen Erdélyben váltak kedveltté a törökök híres, szövéstechnikával készült, színes szőnyegek, takarói és hímzett párnái. Ilyenek voltak a *kilim*-szőnyegek, a *dívány*-szőnyegek és párnák (lásd a *dívány* szónál), valamint a *keleket*-szőnyegek és párnák.¹⁵⁷

KAZUL VARRÁS

Radvánszky Béla *Magyar családélet és háztartás a XVI. és XVII. században* című munkájának második kötetében (Bp. 1879) gyakran találkozunk ezzel a kifejezéssel:

1595: „Egj Gallos Lepedeö, keskenjen *kazul varrassal* varoth” (RadvCsal. 2: 79); „Egy vekony gjolch kezkenö az keth vege varua *kazul varrassal* keth feleöl mesterke mellette” (uo. 81); „Egj vikony Gjolch kezkenö *kazul varassal* varroth” (uo.); „Egj gallos gjolch kezkenö *kazul varrassal* fen allo viraggal zekfüves mesterkeje” (uo.); „Egj gallos gjolch kezkenö *kazul varrassal* keth vege mesterkeuel valo” (uo. 82).

Az adatokból nem tűnik ki világosan, hogy milyen is volt az a *kazul*, azaz „perzsa” varrás. Palotay Gertrúd szerint nem valamely mintát vagy technikát, hanem egy bizonyos hímzésstílust jelentett (Palotay 21).

A *kazul* szó egy későbbi forrásunkban a nyereg jelzőjeként fordul elő: 1787: „Vércse színü haragos mén volt alatta, könnyü *kazul nyereg* rajta” (NySz: Fal: TÉ. 637). A *kazul-nyereg* perzsa módra készített és díszített nyereg lehetett. Vö. *kármán-nyereg* (99).

A *kazul* szó etimológiáját lásd a népnevek között (186).

TESz. 2: 416; Rech. 239; CultW 47; EWUng. 715.

TESZTEMÉNY

Arannyal szőtt vagy hímzett kendő volt, amit a törökök szívesen alkalmaztak ajándékozási tárgyként (l. Pak. 1: 433). Valószínűleg ilyen szerepet játszott magyar körökben is. Gyakorlati haszna pedig abban állt, hogy fel lehetett használni kisebb, értékes tárgyak – pl. levelek – tartására, díszes kötény stb. készítésére.

Adatok: 1510: „Faceletrum [sic!] aranyas et sarga *Tezthemelth*” (OkISz.); 1512: „Dua sudaria *Teztamen dicta*” (uo.); 1536: „Tres *Tezthemen* ex quibus duo de bibor, tertium de challyan” (uo.); 1544: „Renddel ajándékot néki bemutaták, aranyas hegyes tört, egy aranyas gyertyát, aranyas *testement*” (RMKT 3: 55); 1558: „Mantilia *tezthemen vocata*” (OkISz.); 1576: „Eg aranyas *tesztenel* öreg; Ismet Eg varrot *tesztenel* öreg; Eg *tesztenel* elő kötö” (RadvCsal. 3: 109); „Miskolczon az Török azonnal [= asszonnyal] vagon egy elő ruha *tesztenel*” (uo. 10); 1607: „Egy fejér *keztamenyban* valami missilis levelek” (uo. 2: 125); „Egy fejér seiyem *keztemény*” (uo. 126); „Egy török *teztemet* [recte *teztemel*] merőn varrott, kívül zsinoros” (uo. 127).

Adataink nagy alaki változatosságot mutatnak. A kiindulási pontul szolgáló alak a *tesztemel*, amelyből a szokásos magyar fejlődés során lett *tesztemél* > *tesztemély* > *tesztemény* > *tesztamény*. A *k*-val kezdődő alakok kialakulásánál valószínűleg a hasonló jelentésű magyar *keszkenő* analogikus hatása is szerepet játszott.

A megfelelő török szót ma nemigen használják, csak néhány nyelvjárás őrizte meg. De megtalálható a régebbi anyagot felölelő szótárakban; vö. pl. Redh., Barb., Dev.: *destmal*; Men., Zenk., Hind.: *destimāl*; Men., BK: *destemāl*. Jelentése: 'kéztörlő kendő'. A török szó a perzsa *däst-māl* 'kéztörlő kendő' (< *däst* 'kéz' és *māl* 'törlő' mn.) átvétele. A magyar *tesztemél* előzményeül szolgáló török *testemel* is megtalálható néhány átírási nyelvemlékben, ill. szótárban (1533: Argenti, 1544: Georgievits, 1612: Megiser, 1680: Meninski). Hogy a beszélt török nyelvben ez a *testemel* alak volt elsősorban használatos, azt a magyar adatokon kívül a balkáni nyelvek megfelelő szavai is igazolják. Vö. pl. szbhv. *testemelj*; blg. *testemél*; mac. *testemel*; rom. R. *testemèl*, *tistimel*: 'kendő'.

A magyarba feltehetőleg közvetlenül a törökből került.

Rech. 124; CultW 39.

KILIM

Szövéstechnikával készített, színes, sima felületű szőnyeg, takaró, terítő. Legtöbbször nem dönthető el pontosan a kilim alkalmazási köre, a hódoltság után templomban is felhasználták. Főleg erdélyi forrásokban találkozhatunk vele.

1604: „1 vörös *kilym* Szeoniegh” (Nyr 42: 26); 1627: „Egy jó Török Karpitot, kit *Kilimnak* híynak, nagyot vereset, hat forinton” (TTár 1871: 216); 1662: „Zöld ládában fegyverek. Alól az fenekén két *kilin*” (TTár 1881: 771); 1669: „Ugyan Sarasinal *kilinyek* nro 6” (BornA. 117); 1673: „item tegumenta pro equis *chilin* dicta” (MNy 9: 129); 1678: „Vagyon legfelyül egy szakadozott rosz tarka takaró. *Kilim*” (TTár 1882: 780); 1683: „Egy vörös, gyenge *kilin*” (MonÍrók 24: 213); „Tarka török *kilin*” (TTár 1889: 17); 1684: „Két nagy, hosszú *kilín*; Egy vörös, díványos *kilín*” (MonÍrók 24: 700); 1688: „119 drb szőnyeg vulgo *Killiny*” (MNy 35: 185); 1694: „Egy *kirim*” (Ethn 67: 104); 1720: „Egj *kilin* predicallo szekre valo” (uo. 105); 1751: „Egy veres láda abban három vég *kilin* vagy festékes” (uo.); 1792: „*Kilim*: festékes, szőnyeg, himes terítő” (SZD²).

A *kilim* szó a köznyelvi használatból kikopott, de megmaradt a székely nyelvjárásban; vö. *kilim* 'székely szőnyeg' (MTsz.). A délmagyarországi *tyilim* 'szőnyeg, pokróc' (Nyr. 18: 83) valószínűleg már nem a török kor emléke, hanem későbbi kölcsönzés a szerbhorvátból.

Egykori *kilim* szavunk előzménye a török *kilim* 'tarka gyapjú-szőnyeg, pokróc, takaró'. A törökben perzsa eredetű; vö. perzsa *gilim* 'szőnyeg, pokróc; kecskeszörből vagy gyapjúból készült ruha'. A törökök révén bekerült a balkáni nyelvekbe; vö. szbhv. *kīlim*, *cīlim* 'házilag szőtt szőnyeg'; blg. R. *kilím*; mac. *kílim*; alb. R. *qilím*; rom. *chilím*; újgrg. *килим*: 'szőnyeg, pokróc'. Ugyancsak a törökből való a le. *kilim*; ukr. *kílim*: 'egy fajta szőnyeg'.

Az erdélyi források 17–18. századi magyar adatait – figyelembe véve Erdély széles körű diplomáciai és kereskedelmi kapcsola-

tait a törökökkel – nem szükséges román közvetítéssel magyarázunk.

Ugyanez a török szó a 20. században nyugat felől, a németen keresztül újra bekerült nyelvünkbe, most már *kelim* alakban. A *kelim* eredeti jelentése is 'színes, sima szőnyeg, takaró' volt, az általánosabban ismert 'egy fajta hímzés' jelentése a *kelim-hímzés* összetétel alapján keletkezett.

TESz. 2: 489 *kilim* a. és 433 *kelim* a.; Rech. 243; Bakos: NyK 63: 108; EWUng. 752.

KEREVET, KELEVET

A kerevet fából készített, alacsony pihenő- vagy fekvőhely volt, amit szőnyegekkel, párnákkal tettek kényelmessé. Több forrásunk adata szerint magát a padlóra terített szőnyeget is jelentette. Calepinus adatától eltekintve, csak a 17. századtól kezdve találkozzunk vele.

Adatok 'pihenőhely, fekvőhely' jelentésben: 1585: „lectisternium: *Kereuet*”; „heraclinon: Hat *kereuetes* vatsaráló hely” (Cal.); 1626: „egy szép falra való selyem szőnyeget, kit az vezérek magok házokban szoktak *kerevetekre* való helyére teríteni” (TME 3: 481); 1629: „az *kerevetet* penig jó bővön csináltassa Nagod és szőnyegekkel bevonassa” (TTár 1882: 77); 1663: „udvarolnak vala az *kerevet* mellett az földön” (Monírók 8: 331); 1683: „*Kelebethez* való veres bagariás párna ... *Kelevetre* való nagy tarka kecze ... Veres és kék tarkaságú közönséges *kelebet*” (TTár 1889: 17); 1693: „az maga ülő helyin kívül az *kelevethez* kívánta közel való leülisemet” (Monírók 15: 216); 1726: „A leány egyedül lévén a *kereveten*: felkél a *kerevetről*” (Mikes 70.).

Adatok 'padlóra terített szőnyeg' jelentésben: 1685: „hogyan czifra *kelevetekkel* kivont padimentumokat meg ne mocskoljuk csizmákkal” (Monírók 27: 30); 17. sz. v.: „Három darab pädimentum takaró, virágos

és különböző színű török szövet, köznyelven: „*kelevet*” (Száz 1883: 797); 1767: „*Kelevet*, mellyen a' Törökök ülnek. Matta, tapes”; „*Kelevetet vetni*: Pavimentum mattis sternere” (PPB); 1784: „*Kelevet*: szőnyeg, kilim, festékes, terítették, mellyen a' Törökök ülnek. *Kelevetet vetni*: a' ház padlattyát szőnyeggel meg- v. bé-teríteni” (SzD).

Kerevet szavunk végső forrása az újgrg. κρεββάτι 'kanapé, heverő'. A görög szó elterjedt a balkáni nyelvekben és a törökben; vö. szbhv. *krèvet*; blg. *krevát*; alb. *krevát*; rom. N. *crivát*: 'pamlag, heverő'; oszm. *kerevet* 'ua.:'; 'földre helyezett matrac'. A török szóban megfigyelhetjük a szókezdő mássalhangzó-torlódás feloldását és a magánhangzó-harmónia érvényre jutását. Nagyon valószínű, hogy a szó balkáni elterjesztésében a törökök is szerepet játszottak.

A magyarba közvetlenül a törökből került, ezt támasztják alá a szó előfordulásának körülményei, jelentései, továbbá az a tény, hogy a *kerevet* szó csak a köznyelvben él, nyelvjárásaink nem ismerik. A magyar és török szó hangtani megfelelése itt kevésbé döntő, mivel a szbhv. *krèvet* alakból is *kerevet* lett volna a magyarban. A *kelevet*, *kelebet* alakváltozat a magyarban alakult ki. E hangváltozáshoz részleges jelentésbeli elkülönülés is társult: a 'fekvőhely' jelentésű *kerevet* szónak volt *kelevet* alakváltozata is, de 'szőnyeg' jelentésben csak a *kelevet* volt használatos.

TESz. 2: 461; Rech. 234; EWUng. 738.

Felsőruhák

A török öltözködés hatása ezen a területen érvényesült a legerőteljesebben és legidőtállóbban. Mindenekelőtt a testhez simuló, paszománttal diszitett felsőkabát, a török *dolmány* örvendett nagy népszerűségnek. A szegényebbek öltözködésében játszott fontos szerepet a vastag posztóköpeny, a *csuha* (lásd a kelmene-

vek között). Diplomáciai úton került hozzánk a *kaftán* nevű török díszruha, amit átalakítva lehetett felhasználni. Ebben a korban honosodott meg a *zubbony* elődje, amely ekkor még egyfajta kötös, kabátka volt. S végül ennek a kornak köszönhetjük az eredetileg különálló vagy a ruha mellő részéhez illesztett kis zacskót, a *zsebet*.¹⁵⁸

DOLMÁNY

A dolmány testhez simuló, derékban vágott felső kabát volt, amely az anyag minősége, az alsó rész hosszúsága és az ujjak alakja szerint változott. A bélelt téli dolmányt nehezebb selyemből, bársonyból vagy posztóból készítették, a nyáriakat könnyű selyemből és vékony szövetből, bélés nélkül varrták. A *hosszú dolmány* és *kurta dolmány* elnevezés a deréktől lefelé eső rész hosszúságára vonatkozik. A *foszlány* vagy *fosztány dolmányt* nemcsak anyaga (l. a *fosztán* a.), hanem ujjának szabása is megkülönböztette a többitől, ennek ujja ugyanis fel volt hasítva. A dolmányt szegéllyel, paszománttal, prémmel díszítették, elől gombokkal, kapszokkal tartották össze, rendszerint övet is használtak hozzá.

A *dolmány* szó legkorábban a Schlägli Szójegyzékben (1405 körül) fordul elő: „joppa: *doman* korzouag”; „bambusiu[m]: *doman* co[r]zovag” (601, 625) [a *korcovágy* jelentése: 'dolmány, zeke']. E korai adat után egy évszázad múlva jelenik meg újra, először latin, majd magyar nyelvű forrásokban: 1504: „Habeo vnam Aranyas *Dolomaan*” (OkI Sz.); 1511: „Vnam vestem purpuream wlgo *dolman* vocatam” (uo.); 1530: „*Dalman* cum nodis argenteis deauratis” (uo.). Magyar szövegben 1535-ben fordul elő először: „Laczkonak Tamasko solgayanak *dolmant*” (MNy 46: 184). Ettől kezdve rendkívül gyakran találkozunk vele. L. pl. 1554: „1 skarlát *dolmán*” (RadvCsal. 2: 11); 1574: „Attam az nemet gyermeknek posto *dolmanra* f. 1” (TTár 1878: 142); 1601: „Granát *dolmány*csinálás — 60

den.” (MNY 4: 265); 1644: „*dolmánnak* való posztót” (MonOkm. 24: 190); 1666–67: „Török *dolmány* csináltatására adtunk 25 d.” (TME 1: 347); 1684: „*Bördolmányt* négyet” (BornA. 305); 1736: „meggy-szín bársony *dolományban*, mentében volt, *dolományán*, nentéjén köves gombok voltak” (MonÍrók 11: 393).

A *dolmány* a 18. és 19. században a magyar huszárok jellegzetes ruhadarabja volt, s mint ilyen vált ismertté az európai nyelvekben. Az ang. *dolman*; ném. *Dolman*; fr. *dolman*; cseh *dolman*; szlk. *dolomán, dolmán*; le. *dolman*; or. *dolomán* szavak jelentése: 'magyar huszárdolmány'. Katonai használata mellett divatos volt a nemesi, majd úri viseletben is. Még századunk első felében is szerepelt az archaizáló ún. „díszmagyar” öltözetben. Hosszúsága, s némileg formája is többször változott. Napjainkban nem használjuk, így a *dolmány* szó a köznyelvben kissé régies színezetűvé vált.

A *dolmány* századokon át fontos szerepet töltött be a népi öltözködésben, mivel kevésbé díszes kivitelben egyszerű posztóból, sőt vászonból is el lehetett készíteni. A 16. század óta ismert a parasztság öltözetében, elsőként az alföldi mezővárosok tehetősebb gazdáinak ruhatárából. Később a szegényebb körülmények között élő parasztságnál is elterjedt. Nyelvjárásaink a *dolmány* szó számos alakváltozatát, valamint a *dolmányszűr* és *szürdolmány* kifejezést ismerik. Fennmaradt továbbá a szó ilyen kifejezésekben, mint *dolmányos varjú* 'mellén és hátán hamuszürke tollazatú varjú'; *kukorica dolmánya* 'a kukoricacsövet borító levél, csuhé'; *megdolmányol, eldolmányol* 'megver' (ÚMTsz. 1: 1001).

Dolmány szavunk a török *dolaman* 'elöl nyitott, derékig gombolt, derékon övvel összefogott felsőruhadarab' átvétele. A török *dolaman* posztóból vagy kamukából készült, prémmel is díszítették, s nemcsak férfiak, hanem nők is hordták. Ali budai basa egyik magyar nyelvű levelében pl. ezt olvashatjuk: „Egi zeold asz-szonj Embeornek valo pozto *dolmanj* ezwst gombos” (1604: Nyr

42: 25). Különöző török katonai alakulatok viselték. A *janicsár dolmány* pl. valamivel hosszabb volt, mint a többieké, az *adzsemik* dolmánya pedig rendszerint kék színű anyagból készült (vö. Pak. 1: 471). A török *dolaman* főnév a *dola-* 'körülteker' ige származéka.

A balkáni nyelvekben a török *dola-* igének egy másik képzővel képzett, de azonos jelentésű származéka, a török *dolama* honosított meg; vö. szbhv. *dòlama*; blg. *dolamá*; alb. *dollomá*; rom. R. *dulámă*: 'dolmány, térdig érő férfi felsőruha'. A magyar és déli szláv szavak alaki eltérése miatt szláv közvetítésre nem gondolhatunk. Ezt az adataink között feltűnő néhány *dolama* adatról (OkISz.) sem szükséges feltennünk, ezek is lehetnek a török *dolama* alakváltozat közvetlen átvételei. A szbhv. *doliman* és *dolman* alakv. a magyarból való.

TESz. 1: 656; Rech. 130; CultW 51; MNL 1: 598; ÚMTsz. 1: 1001; UngEISkr. 195; EWUng. 271.

KAFTÁN

A 16–17. században egy speciális török díszruhát jelentett. Keleten szokásban volt, hogy a fejedelmek tiszteletük jeléül, érdemeik elismeréseként díszruhát ajándékoztak a követeknek és más fontos személyeknek. Ilyen díszruha volt a kaftán, egy rendszerint igen finom, arannyal átszőtt selyemanyagból készített, hosszú, elől nyitott köpeny, amelynek ujja a csuklónál fel volt hasítva. Eleje, nyakrésze, alja és az ujja vége gazdag himzéssel vagy rátétes munkával volt díszítve. A szultán, a fejedelmek, a basák és vezérek kölcsönösen ajándékoztak egymásnak kaftánt. Mikor az erdélyi fejedelmek a szultántól kapták megerősítésüket, az *atnáméval* – szultáni oklevéllel – együtt megkapták a hatalom jelvényeit: a zászlót, a botot és a kaftánt. A szultán előtt megjelenő követeket előzőleg rangjuk-

nak megfelelő diszes kaftánba öltöztették, *felkaftánozták*. Ilyen módon rövid idő alatt sok kaftán került hozzánk, főleg Erdélybe. Eredeti formájukban ezeket természetesen nem lehetett használni, ezért átszabták, megmagyarosították, rendszerint dolmányt készítettek belőle. De felhasználhatták női ruha anyagaként, paplan fedésére, csáprágnak, kendőnek, terítőnek.

Adatok 'török diszruha' jelentésben: 1571: „huszonöt személynek *kaftánokat* ajándékozott” (ErdPorta 20); 1594: „Ő nagyságának császár *kaftánt* és szabliát akar küldeni” (TME 3: 26); 1615: „Ez a mostani szolgálatunk ha csak egy *kaftánt* sem érdemel” (uo. 3: 138); 1621: „Ő hatalmassága császár urunk Nagyságodnak ez mostani hűséges szolgálatjáért egy *főkaftánt* vont aranyast ... küldé” (TTár 1882: 446); 1718: „És amidőn a császár előtt volt, egy nuszto *kaftánt* adtak reája”; „minékünk mindenikünknek egy *kaftánt* adtak a hátunkra” (Mikes 8). – Származéka, a *megkaftányoz*, *felkaftányoz* 'kaftánba öltöztet; tisztségbe iktat' ige gyakori forrásainkban. L. pl. 1619: „Az *kaftányozó helyre* vivének, *megkaftányozván* ... mentünk császár eleiben” (TTár 1882: 471); 1668: „de még csak meg sem *kaptányozák*” (TKal. 79); 1684: „Mustafa pasa tolmácságra *felkaftányozta* volt” (TME 8: 468).¹⁵⁹

Adatok a kaftán átalakítására: 1595: „Attlacz kamuka dolmányok, zep aranyas *kaftanok*, azokat is nekik hattam chynallyanak eo nekik leany ekesseghre ualó eolteozeteoketth beleolle” (RadvCsal. 3: 178b); 1603: „Vagion 2 *kaftaniunk*, egik kek, masik zederies” (uo. 2: 101); 1629: „Egy megyszin metélt bársony dolmány török *kaftánnyal* bélétt” (RadvUdv. 1: 251); 1633: „Egy *kaftányból* csinált velum” (uo. 268); 1643: „Vagyon egy töltött aranyas *kaftan* czafragom” (uo. 2: 287); 17. sz. k.: „fejér *kaftán* paplan” (uo. 311); 17. sz. m. f.: „Egy veres atlasz, *kaptányos*, virágos paplany” (TTár 1884: 148).

A *kaftán* szó némileg megváltozott jelentéssel ma is él nyelvünkben. Ma elsősorban a keleti népek bokáig érő, bő, fekete kabátját nevezzük *kaftánnak*. A 19. században kényelmes házikabátot, köntöst is jelentett, ebben a jelentésben ma kevésbé használjuk. A népi öltözködésben nem terjedt el.

Kaftán szavunk előzménye a török *kaftan* 'hivatalos alkalmakor használt díszruha'. A mai török nyelv ebben a jelentésben már csak mint archaizmust ismeri, de eredeti funkcióját tükrözi ez a mai kifejezés: *kaftan giydirmek (bir binaya)* 'diszkivilágítással ékesíteni (épületet)' (TS). A török *kaftán* szó további összefüggései – elsősorban a perzsa *haftan* szóhoz való viszonya – nem egészen világosak. A szónak sem a török, sem az iráni nyelvekben nincsenek etimológiai kapcsolatai (vö. Doerfer 3: 185).

A török szó elterjedt a balkáni nyelvekben – vö. szbhv. *kàftan*; blg. *kaftán*; mac. *kavtan*; alb. *kaftán*; rom. *caftán*: 'kaftán' –, sőt a legtöbb európai nyelvben is; vö. pl. ang. *caftan*; ném. *Kaftan*; fr. *caftan, cafetan*; ol. *caffettano*; or. *kaftán*: 'kaftán'.

A magyarba – jelentéstartalmából és használati köréből ítélve – minden bizonnyal közvetlenül a törökből került.

TESz. 2: 303; Rech. 206; CultW 53; EWUng. 660.

ZUBBONY

Széles körben elterjedt vándorszó. Végső forrása az arab *jubba* 'elől nyitott, bő ujjú, hosszú felsőruha'. Ez elterjedt a legtöbb európai nyelvbe; vö. pl. kfn. *schûbe* 'hosszú, bő felsőruha'; fr. *jupe* 'szoknya; hosszú férfikabát'; ol. *giubba* 'ujjas mellény, zubbony'; szbhv. *šûba* 'prémmel bélelt női kabát'; or. *šûba* 'szörmebunda'. Idetartozik a m. *suba* 'télkabát; rövid bunda' szó is; közvetlen átadója bizonytalan (vö. TESz. 3: 609).

Az olaszban a *giubba* mellett *giubbone* alak is kialakult, ennek a bolognai olaszban *dzibon*, a velencei olaszban *zipón* felelt meg. Ez utóbbi, velencei kereskedők révén eljutott a törökbe; vö. oszm. *zubun, zibun, zibin* 'kabát, zeke; ujjas mellény; rövid, ujjas gyermek felsőruha'. A törökök elterjesztették a Balkánon; vö. szbhv. *zùbün*; blg. *zábän* (ez már a modern török *zibin* átvétele, de a régi

bolgárban volt *zubún*, *zibún*, *zabún* alakváltozata is; vö. SzIJs. 1: 786); alb. *zabún*; rom. *zăbun*, R. *zeban*, *zebon*, *zobon* (Şain. 2: 379): 'rövid ujjas mellény, zeke'. Ezek a szavak részben közvetlenül az olaszból is származhatnak. A törökből visszakerült az arabba is; vö. ar. *zibun* 'ujjas mellény'.

A magyarban a 16. sz. második felében jelenik meg. Adataink alapján pontosan meg nem határozható mellényfélélt jelöl. Vö. a következő adatokkal: 1570: „Egy lowaznak walo *zwbón*” (OkI Sz.); 1604: „Ismeth egi zeold *zubon*; Dolmanj ala alo *zubon*; 3 Tafuta *zubonh*” (Nyr 42: 25); 1621: „*Zubony* = Exomis. Ein Rock ohne Ermel” (MA); 1654: „Egy szoknyát csináltattunk egy *zubonnal* együtt” (RadvCsal. 2: 316); 1656: „Egy töltött [= vattázott] *zubbony*” (uo. 321); 1668: „Egy materiabeli *zubbonytól* kin gombok vannak és meg van csipkével v. galonnal [= suj-tással] prémezve 75 d.; Egy prém nélkül való *zubbonytól* kapocccsal 50 d.” (TudGyújt. 1835: 83); 17. sz.: „bársony *zubbonyban* jártatta” (NySz: Kem: Élet. 49); 1748: „Hosszú tözött *zúbon* ruhájok ezeknek” (NySz: Gyöngy: KJ 112).

Későbbi szótáraink szerint a *zubbonyt* főleg falusi asszonyok és kisgyermekesek viselik. A Magyar Tájszótár (1838) pl. így határozza meg a *zubbonyt*: „asszonyi felöltő, a' melly csepüvel ki van béllelve. Posztóból v. egyéb gyapjú anyagból készült, az egész testet befedő, bő, szoknya formájú haczukája a férfi gyermekeknek” (Baranya, Pápa vid.). A falusiak körében jelenleg is egy fajta egybeszabott, bő gyermekruhát jelent (MTsz.). — Más irányban alakult a szó jelentése a köznyelvben, ahol ma bő, csipőig érő, rendszerint vászonzól készült, alul pántba fogott munkakabátot, illetőleg egyenruha felsőrészt jelentett; lásd pl. *katona zubbony*.

Érdemes még megemlíteni, hogy a 18. században a 'zubbonykészítő mester' jelentésű *zubbonycsi*, *zubbonycsia* szót is ismerték Észak-Dunántúlon: 1774: „Én Borsodi István Győri Nemes Czéhez tartozandó *Zuboncsia* Mester Ember; Es ezt a

képtelen dolgot látván Czakó Ferencz uram győri *zuboncsia* Mester Ember” (MNY 6: 462). Czuczor–Fogarasi szótára Veszprém megyéből és Pápa vidékéről ismeri a *zubbonycsi* szót, amely zubbonyokat és paplanokat készítő mesterembereket jelent. Honnét származik ez a szó, hiszen sem a törökben, sem a déli szláv nyelvekben nincs török nomen agentis képzővel ellátott **zubunĉi*, illetve **zubunĉija* alak? Valószínű, hogy a magyar szónak nem is voltak ilyen előzményei, hanem a korábbi századokban oly gyakran hallott *-csi*, *-csia* végű szavak analógiájára keletkezett a magyarban.

A magyar *zubbony* szó közvetlen előzménye a török *zubun* s a szbvh. *zùbùn* egyaránt lehetett. Nyelvjárásainkban *z* nélküli *ubbon*, *ubbony* (Tsz.), *obony* (ÚMTsz.) alakváltozatok is előfordulnak. Ezekben névelőtévesztés történt: az *a zubbonyt* tévesen *az ubbony*nak tagolták. Az erdélyi nyelvjárási adatoknál a románból való átvétel lehetősége is fennáll.

Rech. 432; CultW 58; TESz. 3: 1199; EWUng. 1667.

ZSEB

Eredetileg a ruhának a keblen lévő, kibővülő, zacskószerű részét jelentette. Ebben kisebb használati tárgyakat lehetett elhelyezni. A hasonló célt szolgáló, különálló kis zacskót is *zsebnek* nevezték. Később a kis zacskót minden esetben a ruhához erősítették, s ma már csak a kabáton, nadrágon, táskán stb.-n levő zacskószerű részt nevezzük *zsebnek*.

A 16. század második felétől kezdve ismert: 1562: „a *zebben* hordozzác a sos kenyér belt” (Mel: ATam, 87: NySz.); 1586: „Ne hordozzatok *sebet*, sem erszént, sem sarukat” (NySz: Fél: Bibl. I. 106b); 17. sz.: „Csináltass nekem egy foszlánt, mindkét felől *sebje* legyen” (TTár 3: 161); 1677: „*zsebbe* való keszkenők” (Radvcsal. 2: 361).

Már a 17. században is használták a szót átvitt értelemben. Pl. 1623: „Az hadakat pedig az szerdárook[nak] nem jó zsebben rakni” [= jogtalanul eltulajdonítani], mert a miatt fogyatkozik meg hatalmas császár dolga” (TME 3: 363); 1650 körül: „Ha tsak zsebbe tévszűk kezeinket [= nem csinálunk semmit], senki sem gondol velünk” (NySz: Zrínyi); 1718: „az én szivemnek minden *sebje*, rántza, fiókja tele van a kédhez való szeretettel” (Mikes 8). Ma se szeri se száma az ezekhez hasonló átvitt értelmű kifejezéseknek. Lásd pl. „tele van a zsebe” [= sok pénze van]; „a zsebében van valakinek valaki” [= anyagilag lekötelezettje]; *kizsebel* [= kifoszt]; *bezsebel* [= jogtalanul eltulajdonít].

Zseb szavunk a török *ceb* (mai alakja *cep*) 'zseb'; R. 'a ruha zacskószerű, öblös része a keblen; zacskó, tarisznya' átvétele. A török szó pedig perzsa közvetítésű arab jövevény; vö. perzsa *jäib* (kiejtése *ĵeb* vagy *jib*) 'zacskó; zseb' < ar. *jaib* 'ua.'. — A balkáni nyelvek megfelelő szavai, mint a szbhv. *džep*; blg. *džeb*, *džob*; mac. *džeb*; alb. *xhep*; újgrg. τζέπη; 'zacskó; zseb', valamint az or. *zep* 'ua.' a törökből valók. A szerbhorvát nyelvterület nyugati részén járatos *žep* alakv. magyar előzményre megy vissza; vö. UngEISkr. 546.

A magyarba valószínűleg közvetlenül a törökből került. Feltűnő a magyar szó hangalakjánál, hogy a török *c* [= *dzs*] hang megfelelése itt mindig *zs*, a szóvégi török *-b* ~ *-p* megfelelése pedig mindig csak *b*. Minden bizonnyal kölcsönösen hatott egymásra a szó kezdő és végső hangja.

Rech. 89; CultW 59; TESz. 3: 1212; EWUng. 1673.

Fejrevalók

Rövid idő alatt rendkívüli népszerűsége tett szert a prémmel szegélyezett *kalpag*, amely később a dolmánnyal együtt a jellegzetes magyar viselet tartozéka lett. Turbánt a magyar férfiak soha-

sem viseltek, mégis van egy eredetileg 'turbán' jelentésű szavunk, a *csalma*, amely bizonyos jelentésmódosulással ma is él néhány nyelvjárásunkban.¹⁶⁰

KALPAG

Közép-ázsiai eredetű fejrevaló, amit egyes török és mongol népek ma is viselnek. Ezzel a szóval van összefüggésben pl. a karakalpakok neve: *kara kalpak* = fekete kalpag. A kalpag az oszmán-törököknél is a népi öltözethez tartozott egészen a 17. századig, amikor a mohamedán eredetű turbán kezdte kiszorítani.

A kalpag kúp alakú prémsapka, amit sötétebb színű prémből — az előkelők fekete asztrahánból — csináltattak, és puha, világosabb színű prémmel béleltek ki. Anyaga és formája szerint más-más társadalmi réteget jelképezett. Pl. a porta keresztény alattvalóinak kalpagja prém helyett filcből készült, formája gömbölyűbb volt. Ilyenfélet viseltek az orvosok, pénzváltók, tolmácsok (vö. El 2: 751). A hódoltság idején a török tisztek hordták, s arany paszománnyal vagy tollbokkrétával a rangjukat is jelölték rajta (vö. FeketeBp. 132). A magyarok között is elsősorban mint katonai viselet terjedt el. 1763-ig a magyar huszárok viselték, s Európa népei ilyen jelentésben ismerkedtek meg vele.

Forrásainkban viszonylag későn, csak a 17. század második felében jelenik meg: 1653: „Párducz *kallapagos*, fene és haragos”(NySz: Liszti: Márs. 99); 1663: „vöttem az Polgárnétul egy *kalpagot* 4 ft.” (TME 1: 318); 1688: „Kandó István uramnak egy zöld *kalpagot* 1 arany” (uo. 2: 164); 1691: „*kalpokjok*, posztajok, veres muszulylyok volna” (Monírók 34: 9); 1693: „Volt Bay Mihály uram a *kalpagcsinálóknál*” (uo. 23: 623). Rákóczi kurucjai is kalpagot viseltek; lásd pl. a következő adatot: 1709: „igen neheztel ő Felsege [ti. II. Rákóczi Ferenc] azért, hogy csatlósai ... csákósüvegben vadnak; parancsolja ő Felsege, hogy mindenkinek *kalpagja* légyen az étszaka” (TTár 1882: 758–59). Hogy a kalpag egykor menynyire jellegzetes magyar viselet volt, mutatja ez a szólás is: „*Kalpag szab*

rendet a kalapnak" azaz: a magyar fog parancsoni a németnek (NySz: Thaly: Adal. I. 118).

A *kalpag* szó ma is megvan nyelvünkben, de ritkán használjuk. Részint a közép-ázsiai török és mongol népek karimátlan, szörme fejfedőjét nevezzük így, máskor tréfás színezettel a mai kalapot mondjuk *kalpagnak*.

Kalpag szavunk a török *kalpak* 'szörméből vagy szörmepepennel készült süveg' átvétele. A törökben is több fajtája ismeretes, mint pl. *post kalpak*, *çerkes kalpağı*, *tatar kalpağı*, *rus kalpağı* (vö. Pak. 2: 152). Kezdetben a magyarban is *kalpak*nak hangzott, majd a szóvégi *k* zöngésülésével kialakult a köznyelvivé lett *kalpag* alak. Hasonló hangváltozást találunk a honfoglalás előtti török vagy kun eredetű *köpönyeg* (< török *käpänäk*) és az oszmán-török eredetű *maszlag* (< oszm. *maslak*) szavunkban.

A török *kalpak* szó meghonosodott a balkáni nyelvekben; vö. szbhv. *kàlpak*; blg. *kalpák*; mac. *kalpak*; rom. R. *calpác*; újgrg. *καλπάκι*: 'kalpag'. Különböző török népektől átvették az oroszok és más északi szláv népek is; vö. or. *kolpák*, *kalpák* 'magas süveg' (Vasmer 1: 604); közülük egyesek a jellegzetes magyar kalpaggal azonosították; vö. pl. cseh *kalpak* 'magas, prémmel szegett magyar süveg'; szlk. *kalpak* 'ua.'

A magyarba minden bizonnyal közvetlenül a törökből került. – A *kalap* szónak a *kalpaggal* való összefüggése nem valószínű.

Doerfer 3: 494; TESz. 2: 330; Rech. 211; CultW 55; EWUng. 672.

CSALMA

A 'turbán' jelentésű *csalma* szó – egy Zrínyinél előforduló adatot kivéve – csak a 18. században jelenik meg forrásainkban. Különösen gyakori Mikes törökországi leveleiben, de más íróknál is előfordul:

1648: „kénszeréttetem Török *czalmat* feiemre vennem” (ZrínyiKörm. 322); 1718: „a ki minden sebét [= zsebét], kebelit, *csalmáját* tele hozza ide igérettel” (Mikes 14); 1748: „a tulbendár aga, aki a császár *csalmáját* ékesíti” (uo. 175); 1753: „vagyon ... olyan *tsalmája* mint egy méh kas” (uo. 189); 1779: „Drága fehér *tsalma* vagyon a fejében” (NySz: Kónyi: HROm. 14); 1789: „pamukos *tsalmákat*” (NySz: Orczy: KöltSz. 178).

Származéka: *csalmás* 'aki csalmát visel'. A 18. század vége felé jelenik meg; pl. 1790: „Bezzeg lódulsz *tsalmás*” (NySz: Gvad: Nánd. 16). Ugyanezekben az évtizedekben a 'török turbán' jelentésű *csalma* szóhoz hozzátapad a 'török katona' jelentés. Kazinczy Ferenc 1790-ben írt archaizáló versében ezt olvassuk: „S a mikor karom a *chalmaakat* | Ugi apritia mint a torzsaakat” (MNY 51: 72). A nyelvújítás idején a beléndek nevét próbálták a *csalma* és a *tok* összetételéből csinált *csalmatokkal* helyettesíteni. Az elnevezés alapja a *csalma* és a beléndek termése közötti hasonlóság lehetett. Az elnevezés azonban nem honosodott meg.

A *csalma* szó csak nyelvjárási szinten él ma nyelvünkben. A MTsz. 'turbán' jelentésben közli a Balaton mellékéről, és 'magas kucsma, süveg' jelentésben a Székelyföldről. Az ÚMTsz. szerint ez utóbbi jelentésben Szegeden és Kiskunhalason is ismerik. A *csalymás* (< *csalmás*) egy nagykunsági forrásban virtuskodó kunsági legényeket jelöl (uo. 1: 746).

Csalma szavunk előzménye a török *çalma* 'turbán', amely a *çal*- 'körülteker, körülcsavar' ige származéka. Meghonosodott a balkáni nyelvekben is; vö. szbhv. *čälma*; blg. *čalmá*; alb. *čállmë*; újgrg. τζαλμάς; rom. *cealmá*: 'turbán'. Az ukr. és or. *čalmá* 'ua.' inkább a kazáni vagy a krimi tatárból való.

A török korból és Mikestől való adatok valószínűleg közvetlenül a törökből valók, a későbbieknél a szerbhorvát, illetve román közvetítés is lehetséges.

TESz. 1: 474; Rech. 98; CultW 50; ÚMTsz. 1: 746; EWUng. 188.

A törökök öltözködésében — s életük más területein is — ősidők óta nagy szerepet játszottak a bőrárúk. Az ősi török bőrművesség a kifinomult perzsa művesség hatására alakult, és ért el igen magas szintre a 16–17. században.

A török bőrárúk kezdetben csak kereskedelmi úton vagy hadiszákmányként jutottak el hozzánk. Később helyi műhelyekben is készültek. A török iparosok között nagy számban voltak tímárok, Budán és szinte minden településen működtek tímárműhelyek. A bőrművesség mesterei leginkább balkáni törökök vagy rácok voltak. Ez az oka annak, hogy idetartozó szavaink között viszonylag nagy számban találkozunk szláv közvetítésű alakokkal.

A bőrművesek nemcsak lábbeliket — elsősorban csizmát —, hanem lószerszámokat (nyerget, cafragot, szügyelöt, farmatringot, gyepelöt) is készítettek. Az ő kezükből kerültek ki továbbá a finom mivű fegyvertartók (tegzek, puzdrák), erszények, tarsolyok, bőrtérítők, köpenyek.

A fejlett török bőripar mindmáig megőrzött nyelvi emlékei a *bagaria* és *szattyán* bőrnevek.¹⁶¹ Nyelvjárási szinten maradt fenn a török cserző vargák, tímárok neve a *tabak* vagy *tabakos* szóban, s valószínűleg az egykori tímárműhelyek nevét őrzi a Budán és több más városunkban fellelhető *Tabán* elnevezés.

A törököktől két jellegzetes, s mai életünket is szolgáló lábbelít kaptunk, a csizmát és a papucsot. Igaz, a *csizma* és a vele szorosan összefüggő *csizmadia* szó szláv közvetítéssel került nyelvünkbe, kétségtelen azonban, hogy ennek a keleti jellegű hosszú szárú lábbelinek a viselete a török korban honosodott meg nálunk. Tipikus keleti lábbeli volt a *papucs*, mégis rövid idő alatt kedvelt otthoni viseletté lett. Kevésbé volt elterjedve — ma is csak egyes vidékeken használják — a szandálszerű *pacsma*. A csizmadiák ragasztószere volt a *csiriz*, mely szakszóból később köznyelvi szóvá alakult.¹⁶²

BAGARIA

Kétségtelenül a törökök révén ismerkedtünk meg a bagariabőrrel, de az átvétel körülményeit a *bagaria* szóban mutatkozó hangtani probléma némileg bizonytalanná teszi. A *bagaria* szó forrásainkban jelöli magát a bőrfajtát és a belőle készített szíjat, amit elsősorban lószerszámokon alkalmaztak.

Adatok 'bagariabőr' jelentésben: 1552: „Két foltba *bagaria*” (OkI Sz.); 1653: „Hozzon *bagaryath* ewth wegge!” (RMNy. 2: 181); 1686: „Egy *bagaria* talpbőrt” (BornA. 517); 1708: „Kgd ne legyen sollicitus csatok iránt, hanem *bagariával* végig megbéllélvén, sietve küldje el” (TTár 1882: 748).

Adatok 'bagariaszj' jelentésben: 1586: „Frena nigra *bagaria* uocata”; „Frenum vnum vulgo *bagaria*” (OkI Sz.); 1661: „Három katona nyeregen való *bagaria* hevederek ujak, török munkák” (TTár 1887: 389); 1664: „Vagyon egy darab *bagariaszj*” (uo. 405); 1685: „A szíjártó csinál öveket, *bagariakat*, szablyaszíjakat” (Com: Orb. 165: NySz.); 1697: „Egy *bagaria* zabolás parasztfék” (TTár 1885: 405).

A 19. században — a korábbi jelentések megtartása mellett — a bagariabőrből készült csizmát is kezdte jelenteni, majd kialakult a 'durva, nyers, szemtelen' melléknévi jelentése. Ez utóbbi a bagariabőr szívós, kemény voltával, illetve a bagariacsizmát viselők bárdolatlan, pökhendi viselkedésével függött össze. A mai köznyelvben növényi anyagokkal cserzett, kátrányszagú marhabőrt (erős lábbelik és díszműárak készítésére használják), és az ebből előállított lábbelit, főleg csizmát nevezünk *bagariának*. A székelyeknél a *bagariás* 'bagariabőrből való' mn. is előfordul: „*Bagarijás* cipőmből | Piros vérem öntöz ki” (ÚMTsz.; székely népballada). 'Derékszj'-at jelent ebben a népi szólásban: „Húzd össze a *bagariát!*” azaz takarékoskodj! (uo.).

Bagaria szavunk végső forrása a bőriparukról híres volgai bolgárok *bulgar* neve. Az ebből képzett *bulgari* '<volgai> bulgáriai' mn. felvette a '<volgai> bulgáriai bőr', 'bulgár bőr' jelentést. Ez

honosodott meg az oszmán-törökben, valamint más török nyelvekben (csagatájban, kirgizban, altajiban), továbbá a mongolban és perzsában (vö. Doerfer 2: 315). A balkáni nyelvek közül csak a románba került be: *bulgariü* 'bagariabőr' (Tiktin). A szbhv. Kaj *bagarija*; szln. V. *bagaria*; szlk. *bagária*; rom. N. *bogorie*: 'bagaria' a magyarból való.

A magyar szó eredeztetésének hangtani nehézsége, hogy a szóvégi oszmán-török *i*-nek a magyarban *-ia* szóvég felel meg. Hasonló megfelelés déli szláv közvetítésű szavainkban szokott lenni, a déli szláv nyelvekben azonban megfelelő *-ija* végződésű, s a török *bulgari* előzményt is tükröző szó nincs kimutatva. Ezért arra kell gondolnunk, hogy a magyar szóvég vagy latinositással jött létre, vagy a *bagazia*, *karazsia* stb. kelmenevek analógiájára keletkezett. Vö. a *bagazia* és *zubbonycsia* (*zubbony* a.) szónál mondottakkal.

TESz. 1: 214; Rech. 82; CultW 61; ÚMTsz. 1: 302; UngEISkr. 124; EWUng. 67.

SZATTYÁN

A kemény, szívós bagariabőrrel szemben finoman kidolgozott, puha bőr volt a szattyán. Leginkább juh- vagy kecskebőrből készült. Élénk színűre, főleg sárgára vagy pirosra festették. Alkalmazták lábbelinek, zacskónak, tarsolynak, könyvek, iratok borítójának, nyeregnek, terítőnek. A finom, puha bőrt gyakran ki is hímezték. A 16. században kereskedelmi úton terjedt el nálunk, rövidesen igen népszerű lett, s az itthoni műhelyekben is előállították, feldolgozták.

Forrásainkban a 16. század közepén jelenik meg: 1544: „Sarga *zattyant* nyereg kapanak” (OkISz.); 1558: „Sella vna ex cute *zathyan*” (uo.); 1574: „7 pár *szattyán* csizma” (TME 2: 10); 1579: „eleg *zattian* volna am most az török arosoknal” (MNY 10. 376); 1622: „3 kötés sárga *szaty-*

tyánt” (RadvUdv. 1: 79); 1637: „Festetlen szattyán” (OkISz.); 1644: „Is-még 2 szatyán kapezákat 44 d.” (TME 1: 115); 1646: „vagyon az deci-mas ládában egy *sattyán* zacskóban öt tüzű” (RadvCsal. 3: 282); 1675: „Két sónak való saccskónak csinálására egy *szattyánt*”; „Egy láda borításá-ra *szattyánbőrt*” (BornA. 135); 1708: „dispositiók, instructiók ... egy ron-gyos, szakadozott *szattyánban* varrva” (MonÍrók 24: 662); 1736: „az bel-ső boritékja volt virágokra czifrázott *szattyán bőrből*” (uo. 11: 364).

Jóllehet a szattyánbőr jelentősége csökkent, a cipőiparban ma is használják, s a *szattyán* szó ma is él nyelvünkben. Eredeti jelen-tése sem változott: puhára cserzett, élénk színűre festett borjú-, juh- vagy kecskebőrt jelent.

Szattyán szavunk a török *sahtiyān* 'szattyán' átvétele, a török-ben viszont perzsa eredetű; vö. perzsa *sahtiyān* 'kecskebőr; maro-ken'. A magyar szó hangalakja a magyarban alakult ki a mással-hangzó előtti *h* eltűnésével (hasonló hangváltozás ment végbe a *kávė* < oszm. *kahve* és *mámor* < oszm. *mahmur* szavunkban), s a *-tiyān* szöveg *-ttyánná* alakulásával. A török szó meghonosodott a balkáni nyelvekben is – vö. szbhv. *sàhtijān*, *sàktijān*, *sàftijān*; blg. *sahtiján*; alb. *saftján*; rom. *saftián*; újgrg. σαχτιάινι: 'szattyán' – szláv közvetítés feltevése azonban ez esetben nem indokolt. Más európai nyelvek megfelelő adatai, mint pl. a ném. *Saffian*; le. *safian*, *szafian*; or. *safján*: 'szattyán' ugyancsak a török nyelvekből valók (vö. Vasmer 2: 584). A magyarban a 18. század végén meg-jelenő *saffián* alakváltozat a ném. *Saffian* átvétele.

Rech. 345; TESz. 3: 688; CultW 72; EWUng. 1400.

CSIZMA, CSIZMADIA

A csizma a lovas népek jellegzetes lábbelije volt, őshazáját Ke-leten kell keresnünk. A mai vastag és egyenes talpú csizmát azon-ban az oszmán-törököktől vettük át, nevével együtt. Bod Péter

szavai szerint „a' *tsizma* a' Törököktől jött a' Magyarok közzé, az előtt viseltenek sarut” (NySz: Bod: Pol. 85). A vastag talpú csizmát kezdetben csak az előkelőbb társadalmi rétegekben viselték, férfiak, nők és gyermekek egyaránt. Felső részét finom bőrből, karmazsinból, kordovánból, szattyánból készítették. Különösen a vörös és sárga színűt kedvelték, feketét csak gyászban viseltek. Némelyiknek szárát is kibélelték, sarkára patkót verettek. Legismertebb fajtái voltak a *cselebi csizma* (hosszú szárú, a vadászcsizmához hasonló csizma), a *deli csizma* (rövid szárú, gyaloglásra alkalmas csizma) és a *száros csizma* (szára valószínűleg térden felül ért).

A csizma csak a 18. században kezdett terjedni a szegényebb néprétegek körében. Meglehetősen drága lábbeli lévén, jobbra csak ünneplőnek használták. A legutóbbi évtizedekben használata visszaszorult. A csizma mégsem tűnt el életünkől. Praktikus, téli női viseletté, egyes munkakörökben speciális munkalábbelivé alakult (pl. gumicsizma).

Legkorábbi adatunk 1492-ből származik: „Vnum Zakrapach et vnum cingulum wlgo Zkender de serico et *Chyzmas*” [latin többes tárgyeset] (Oklsz.). Magyar szövegben a 16. század elejétől kezdve fordul elő: 16. sz. e.: „*tyzma* azoni allatnak valo 1” (RadvCsal. 2: 8); 1529: „Kepenyege, Pokrocz lasnyak Csapa. *Chyzma*” (Oklsz.); 1553: „Ferenntz vram adot en nekem egh heghees tert es kett *czyssmath*” (LevT 1: 108); 1598: „Fél lába *csizmában*, fél tzipellésben vagyon” (NySz: Decsi: Adag: 311); 1624: „2 *száros csizmát*” (RadUdv. 1: 88); 1635: „Egy pár *csizmapatkoltatástól* 8 d.” (Oklsz.); 1650: „Egy pár karmazsin *csizma*” (RadvCsal. 2: 8); 1675: „*Csizmabéllés* bőrt” (BornA. 134); 1688: „Egy bokor fekete kordovány *csizma*” (TTár 1887: 394); 1691: „tíz pár *cselebi csizma*” (EtSz. 919); 1708: „A *deli csizmát* nem láttam” (Oklsz.). – Afféle ajándékmegváltás volt a *csizmapénz*; ld. pl. 1682: „Csongrádiak hozván a vezér csauzát, adtunk a csauznak *csizma pénzt* 6 garas” (TME 2: 98). Vö. *papucs-pénz*.

Csizma szavunk előzménye a szbhv. *čizma* 'csizma'. A többi balkáni nyelvben is megtalálható; vö. blg. *čizma*; mac. *čizma*; alb. *çizme*; rom. *cizmă*: 'csizma'. Mindezek a török *çizme* 'csizma' szóból valók. Maga a török szó a *çiz-* 'húzni' ige származéka. A törökből sok más nyelvbe is elkerült, a velünk szomszédos népek nyelvében azonban nagyrészt a magyarból való, mint pl. a cseh N. *čizma*; ném. N. *Tschismen*; le. R. *cižma*; ukr. N. *čizmi*: 'magyar csizma'.

Csizmadia szavunk ugyancsak szerbhorvát eredetű, a szbhv. N. *čizmèdžija* 'csizmadia' átvétele. Ez pedig a török *çizmeci* 'csizmadia' (< *çizme* 'csizma' + *-ci* valamivel foglalkozót jelölő képző) szóból származik.

Adataink a 16. század második felétől kezdve vannak: 1577: „...yre én is reá küldtem, hogy egy lovát és *csizmacsia* ... ha lehet” (BalassiÖM 1: 318); 1594: „külgyön valami száras csizmákat is, lám vagyon készen a *csizmaziánál*” (MNY 61: 484). E korai adatokban a szbhv. *dž* hangot a magyarban *cs*, ill. *zs* (> *z*) helyettesíti. A mai köznyelvi *csizmadia* (első előfordulása 1604) elhasonulással keletkezett: a *cs* – *dzs* affrikátapárból *cs* – *d* lett. Nyelvjárásainkban számos más alakváltozat is fellelhető.

TESz. 1: 544 és 545; Rech. 110; CultW 66; MNL 1: 520; ÚMTsz. 1: 865–867; EWUng. 221, 222.

PAPUCS

A papucs jellegzetes keleti lábbeli, amely szoros összefüggésben van a mohamedán életmóddal. A mohamedán nők élete az apró ház körüli teendőkkal, állandó otthonülésben telt el. A könnyű házi papucs megfelelt ennek az életmódnak. A férfiaknál viszont az imával kapcsolatos gyakori kéz- és lábmosás miatt, s mindkét nemnél a szőnyegek kimélése végett a törökök nélkülöz-

hetetlen lábbelije volt a könnyen lerúgható papucs. Puha bőrből vagy szövethől, sarok nélkül vagy sarokkal, leginkább sárga színben készítették. Felső részét gyakran kihímezték. A török papucsok orra rendszerint felfelé kunkorodott. A sarokkal ellátott papucshoz sokszor kapca is tartozott. Kényelmes és célszerű viselet révén, férfiak, nők és gyermekek egyaránt viselték. Eleinte török földről hozták be hozzánk, majd a nagy kereslet miatt az itthoni csizmadiák is gyártani kezdték.

Forrásaink a 16. század közepétől kezdve ismerik: 1559: „hozatok ... egy *papwchyoth*” (LevT 1: 319); 1572: „Egy *papucsjat* kapcziaától” (TTár 1878: 140); 1591: „*Calceamenta turcica* vulgo *papuch*” (OkI Sz.); 1635: „Egy karmazsin *papucsot* kapcástól 2 f. 25 d.” (uo.); 1651: „Egy sárga *papucz* patko nélkül valo” (Nyr 24: 575); 1679: „Egy jó nagysarkú *papucsot* vétess nekem” (TTár 1883: 157); 1713: „*Papútsban* kezdeni, mezitláb végezni lészen nehézségedre” (NySz: Kisv: Adag. 387); 1753: „Az ajtó előtt ki-ki le teszi a *paputsát*” (Mikes 189). – Afféle ajándékmegváltás volt a *papucspénz*; l. pl. 1672–73: „Juszop szubasa az ujbári változó jancsár szekerekért reánk jöven, adtunk neki *papucspénzt* 2 t.” (TME 1: 409). Vö. *csizmapénz*.

A *papucs* mind a városi, mind a falusi viseletben meghonosodott, mai életünk nehezen volna elképzelhető nélküle. Általában két fajtáját ismerjük: A puha, kényelmes, otthoni lábbelit, s az utcán is viselhető, kéreg nélküli, könnyű lábbelit. Noha az otthoni papucsot férfiak is viselik, a papucs mégis elsősorban női lábbeli. Innen az ilyenféle tréfás kifejezés, mint „papucsférj” azaz olyan férj, akinek az asszony parancsol.

Papucs szavunk a török *papuç* 'kéreg nélküli cipő, papucs' átvétele. A régi török nyelvben több, más alakváltozata is volt a szónak, mint pl. *babuç*, *babuc*, *pabuç*, *pabuc*, *babuş*, *papuş*. A leginkább használt alak azonban a *papuç* lehetett, amit a magyar átvételén kívül a balkáni nyelvek adatai is igazolnak; vö. szbhv. *pàpuç*, *pàpuča*; blg. *parúci*, *parúći*; rom. *parúç*; újgrg. *παπούτσι*: 'papucs'.

A török szó maga perzsa eredetű; vö. perzsa *pā-poš* 'papucs', eredeti jelentése: 'láb-fedő'. A törökök révén Európa-szerte elterjedt; vö. pl. fr. *babouche*; ném. *Babuschen*, *Paputschen*; or. *papuč*, R. *pampúši*: 'papucs'.

A magyarba közvetlenül a törökből jöhetett.

Rech. 317; TESz. 3: 95; CultW 71; EWUng. 1113.

PACSMAG

A *pacsmag* egy szandálféle lábbelit jelentett. Eredetileg a janicsárok viselete volt, majd szélesebb körben is elterjedt, elsősorban a nők hordták. Forrásainkban nem fordul gyakran elő, használata nem lehetett általános.

Adatok: 1576: „Egy verös *paczmagh*” (MNY 2: 74); 1577: „Janchar *Pachmagh*”; „Ket janchar *pachmagh*” (OkI Sz.); 1592: „Egy par aszony embernek walo *paczmagh*” (uo.); 1608–1621: „kis *patsmagotska*” (TTár 1878: 158); 1673: „Fa-talpac, tölgy fával meglágyított *patsmagoc*, papucsoc” (Com: Jan. 100: NySz.); 1699: „*pacsmag* ára 85 den.” (TTár 1899: 70).

Egykori nem túl nagy elterjedtsége ellenére a *pacsmag* szó ma is él nyelvünkben. Különösen a Dunántúlon ismerik, jelentése: 1. 'posztószélekből összefont tágas téli cipő'; 2. „elkoszpított rossz cipő v. papucs” (MTsz.). Valószínű, hogy itteni fennmaradásához déli szomszédaink is hozzájárultak. A *pacsmag* szó megfelelője ti. megvan a szerbhorvátban is: *pàšmag*, *pàšmaga*, *pàčmaga*; *bàšmak*, *bàšmag* 'cipőféle, szandál'. Más balkáni nyelvek is ismerik; vö. blg. R. *bašmakí*; alb. *pashmangë*; rom. *pașmác*; újgrg. *πασουμάκι*: 'szandál, papucs'.

Mindezen nyelvekbe a törökből került; vö. oszm. *paçmag*, *paşmag*, *başmag*, *başmak* 'szandál'. A szó eredeti alakja *başmak*. A *başmak* ősi török lábbeliféleség, ismerték a régi török népek, a ma élők legtöbbször is használja.

Különböző török nyelvekből elterjedt több sémi, iráni, szláv, kaukázusi és finnugor nyelvbe (vö. Doerfer 2: 293). Legközelebbi nyelvrokonaink, a vogulok és osztjások a nyugat-szibériai tatárok-tól vették át.

Rech. 32.; TESz. 3: 53; CultW 70; EWUng. 1094.

CSIRIZ

Bőripari szakszóként került nyelvünkbe, de már a legkorábbi adatok arra engednek következtetni, hogy nemcsak bőr, hanem deszka, papír stb. ragasztására is használták.

Adataink a hódoltság korából viszonylag gyérek, ennek az lehet az oka, hogy akkor még csak bizonyos mesterségek szakköreiben volt ismeretes, a mesterségyszavak pedig kevésbé kerültek bele az írott forrásokba. 1647: „*Csirész*, enyv: collabus” (NySz: Major: Szót. 147); 1673: „A deszkákat *csirézzel* avagy enyvel és hevederekkel edgyben ereszti” (NySz: Com: Jan. 104); 1716: „*Csirézt* minden reggel meg kellett kevernem” (NySz: ÖtvMest. 76. vsz.); 18. sz. e.: „Gyakorta értetvén vargák *csirizé*hez megkopott fegyverét” (NySz: Thaly: Adal. II. 380).

Származékai: *csirizes* (1784 NSz.); *csirizel* (1786 NSz.).

Jóllehet a csirizt továbbra is a cipészek és más mesteremberek használták, a szó jelentése a 19. század folyamán kibővült, a *csiriz* lassan közhasználatú szóvá változott. A *csiriz* esetében tehát a török jövevényszavainkban gyakori jelentésszűküléssel és lassú elhalással szemben, egy ellenkező folyamat figyelhető meg: a szó eredeti jelentése kibővült, s az ipari szakszó közhasználatú szóvá lett. Mai mindennapi életünkben a lisztből vagy keményítőből vízzel készített ragasztót értjük alatta, az iparban pedig a keményítő tartalmú cipőipari ragasztószert jelenti. A *csirizes* melléknévnek pejoratív értelme is lehet, *csirizes* mindaz – elsősorban kenyér, tésztaféle –, ami ragacsos, ragadós, sületlen, de a cipészek

gúnyneveként is használjuk (vö. még *csirizrágó*). Tiszántúli nyelvjárásainkban pedig a *csirizel*, *elcsirizel* igének van 'lop' jelentése; vö. még *csirizes kezű* 'tolvaj' (ÚMTsz.).

Csiriz szavunk a török *çiriş* 'cipészek ragasztószere' szóból származik. A törökből átkerült a balkáni népek nyelveibe is; vö. szbhv. *čirīš*; blg. *čirīš*; mac. *čiriš*; alb. *çiriş*; rom. *çiriş*; újgrg. τσιρισ: 'csiriz'. Lehetséges, hogy a magyarba a déli szláv nyelvek közvetítésével is bekerült, erre azonban nincs közvetlen bizonyítékunk. A magyarban bizonyos hangtani változásokon ment keresztül. Az átvett *çiriş*ből mássalhangzó-elhasonulással *csirisz* majd *csiriz* lett. Hasonló változás tapasztalható a török *çaus* > magyar *csausz* 'török levélvivő, futár' szóban. – A szbhv. N. *čiriz*; rom. N. *çiriz*; szlk. N. *čiris*, *čiryz*; cseh N. *čiriz*; ukr. N. *čiriz*: 'csiriz' a magyarból való.

TESz. 1: 541; Rech. 109; CultW 65; ÚMTsz. 1: 859; EWUng. 220.

TABAK, TABÁN

A 'timár' jelentésű *tabak* szó csak a 17. század végétől kezdve jelenik meg forrásainkban. Ezért arra is gondolhatunk, hogy nem a török korban, hanem valamivel később, szerb cserzővargák közvetítésével ismerkedtünk meg vele.

E viszonylag késői előfordulás persze nem föltétlenül zárja ki a közvetlen törökből való átvétel lehetőségét. Különösen, hogy személynévként már korábban is találkozhatunk vele: 1544: „Melchior *Thobak*” (Nyr 42: 124); 1642: „*Tobak Ibrahim*” (TTár 7: 119). Közzsói adatok: 1688: „Vargalegény az *tobakkal* bocskában gázoljon” (TESz: Thaly: VÉ. 2. 69); 1698 [a szentenderei tobakosok céhszabályából]: „Vargáknak, timároknak ne legyen semmi köze az *tabak* czéhez, a kalmároknak is ne legyen szabad *tabak* bőroket eladni” (Nyr 12: 122); 1735: „*Tabakok* [árszabása]. Egy kötés festett szattyánnak a java, melybenn nr. 10 vagyon

... Egy pár juhbőrnek készítésétől festve” [stb.] (OkI Sz.); 1771 [végrendeletben]: „6 *Tabak* vörös kordovány, 4 1/2 *Tabak* Piros kordovány, 3 fekete *Tabak* kordovány” [azaz tabak által kidolgozott kordovány] (SzegSz.); vö. *tabakszattyán* (uo.).

19. századi szótáraink (Kassai, CzF., Ball., Frecskay) még ismerik a *tobak*, *tabak* szót, ma azonban csak nyelvjárási szinten él. A MTsz. Dunántúlról, Komárom megyéből és Czeplédről közli. Elsődleges jelentése 'timár', másodlagos jelentése 'hulladék (különösen timársági hulladék), giz-gaz, ringy-rongy, rondaság' → 'kutyaürülék'. Származéka: *tabakos* 1. 'juhbőrírhát készítő mesterember' (MTsz.: Cegléd; SzegSz.); 2. 'hulladékgyűjtő, minden gazt és rondaságot összeszedő' (MTsz.: Komárom). Az -s képzővel bővült foglalkozásnevekről I. a *pajkos* szónál mondottakat (194).

A *tabak* szó végső forrása az ar. *dabbāg* 'cserzővarga, timár', amely valószínűleg a perzsán keresztül – vö. perzsa *dabbāg* 'ua.' – került a törökbe. A törökben az eredeti arab-perzsa kiejtéshez közelálló *debbāg* alak mellett kialakult a *tabak* alakváltozat. Ez lett közhasználatúvá, s ez terjedt el a balkáni nyelvekben; vö. szbhv. *tábak*; blg. *tabák*; alb. *tabák*; rom. *tabác*; újgrg. *ταμπάκης*; 'cserzővarga, timár'.

Valószínűleg a török bőriparosok emlékét őrzi az ország különböző helyein, elsősorban az Alföldön, előforduló *Tabán* városrész neve. Pesty Frigyes *Magyar helynevek* című munkájában (383–389, 395–396) bőséges összeállítást közöl a *Tabán* helynévről. Ehhez vegyük még hozzá a Nyelvőr 20. (a 29. és 519. lapon) és 42. (a 478. lapon) kötetében közölt előfordulásokat.

A *Tabán* elnevezés minden esetben régi városrészt jelöl, amely ma már jobbára nem a város szélén, hanem annak belterületén foglal helyet. A török időben azonban mindig a város egyik külterületét jelölte. A *Tabán* városrész ugyanis – feltételezésünk szerint – az ott elhelyezkedő cserzőműhelyektől kapta nevét. Mivel a bőr feldolgozása sok piszokkal és kellemetlen szaggal jár, a török timárok a város szélén, vagy a városon kívül állították fel cserzőmű-

helyeiket. A török világ elmúltával a cserzőtelepek elpusztultak, a város terjeszkedett, s a *Tabán*, amelynek ma már csak neve emlékeztet egykori jelentőségére, a város belterületévé lett, mint azt a budai, esztergomi, csongrádi, szegedi *Tabán* városrész mutatja. Egykorú térképek a budai török tímárok műhelyeit az ún. „alsó hévizek”-nél, a középkori „Kis Pest”, a mai Tabán helyén jelzik. Ezt a területet a források *Debbag-hane* (*Tabak-hane*)-nak, azaz „Cserzőtelep”-nek, a telepen átfutó Csörsz árok itteni szakaszát *Tabak suyunak*, azaz „Tímár patak”-nak nevezik (vö. FeketeBp. 94).

Tabán szavunk végső forrása a fentebb már említett arab eredetű *dabbāg* 'tímár' és a perzsa eredetű *hāne* 'ház, műhely' szóból összetett perzsa *dābbāg-hāne* 'tímárműhely' lehetett. Ez a szó a török köznyelvben *tabakhana*-nak hangzott (vö. Redh., Zenk.). Ez került be a balkáni nyelvekbe: szbhv. *tābhana*, *tabakhāna*, *tabakāna*; blg. *tabahaná*, *tabaaná* (Ger.); alb. *tabahane* (Meyer): 'cserzőműhely, tímárműhely'.

Sem a török, sem a déli szláv adatokból nem lehet közvetlenül magyarázni a magyar *Tabán* nevet, amelynek kialakulásánál a következőket kell figyelembe vennünk: 1. A perzsa *hāne* szónak a perzsában is, a törökben is van rövidült *hān* alakváltozata (vö. Vullers, Steing., Redh., Zenk.). Ehhez a rövidült alakhoz a törökben a 'szállás, karavánszeráj' jelentés tapadt. 2. A *tabakhana*, illetve a feltételezett *tabakhan* szóban a *-kh-* hangkapcsolat *-h-*-vá gyöngülhetett. Lásd a bolgár és albán szavakat, valamint a gaziantepi török nyelvjárásban fellelhető *fabahana* alakot, s Hindoğlu szótárának *tabahana* adatát. A mindezek alapján kikövetkeztethető *Tabahan* alakot meg is találjuk egy 17. századi térképhez csatolt leírásban, ahol a budai Tabán helye *Tabahannak* van jelölve (vö. FeketeBp. 116). A *Tabahan* alakból pedig a szokásos egybejtéssel már igen könnyen létrejöhett a *Tabán* alak.

SzlJsz. 1: 759; Rech. 385; TESz. 3: 817; MNL 5: 143 *tabán* és 304 *tobakos*.

Étkezés

A török művelődési hatás másik jelentős területe az étkezés. Bár idetartozó török átvételeink száma nem olyan nagy, mint az öltözködés körébe tartozóké, bátran mondhatjuk, hogy a török hódoltság kora jelentős nyomokat hagyott étkezési szokásainkban. Néhány olyan étel, amit ma jellegzetes magyar ételnek tartunk, pl. a rizs és hús keverékéből készült töltelék, a pörköltszerű húsételek, a szárított tésztafélék, a törököktől kerültek hozzánk, részben közvetlenül, részben a balkáni szláv népek közvetítésével.

Ételek, italok

A török korban megismert tésztafélék közül ma is élvezzük a *tarhonyát* és *pitét*. Igaz, ez utóbbi neve végső fokon görög eredetű, s a balkáni nyelvek közvetítésével is eljuthatott hozzánk, kétségtelen azonban, hogy a hódoltság korában lett ismertté, s meghonosításában szerepet játszottak a törökök. A *peszmet* nevű szárított kenyér egykor a hajósok eledele volt; ez a szó ma csak a nyelvjáráásokban ismert, ott is módosult jelentéssel.¹⁶³ A húsételek közül ismert volt a *pasztormány* nevű szárított, füstölt hús, bár inkább az ilyen húsnak való vágómarhát értették alatta. A 'mészáros' jelen-

tésű *kaszab* szó családnévként s igei származékaiban él ma nyelvünkben.¹⁶⁴

A törökök jellegzetes gyümölcsitalai, szörpjei nem tudtak igazán meghonosodni nálunk. Ennek oka nemcsak az ízlésbeli különbözőség, hanem a gyümölcsszörpökhöz szükséges alapanyagok – narancs, citrom és más keleti gyümölcsök – hiánya volt. Egyedül a *serbet* vált viszonylag ismertté, bár ezt is inkább importálták, mint itthon készítették. Annál feltartóztatlanabbul hódított a *kávé*. Értékes importáru lévén kezdetben csak az előkelőbb társadalmi osztályok tagjai élvezhették. Fokozatos elterjedését sem drágasága, sem a tiltó intézkedések nem tudták meggátolni.

TARHONYA

Szárított tésztaféleség, mely egykor a katonák, s más, táborban vagy szabadban élők alkalmas étele volt. Tojással gyúrt lisztből készítették, apró gömböcskékre vagdalták vagy morzsolták, s jól kiszáritva tárolták. Vizzel felfőzve, hússal, fűszerekkel ízesítve fogyasztották. Régi adataink szerint tejes, édes tésztát is készítettek belőle.

Legkorábbi adatunk egy 1600 körül keletkezett szakácskönyvben található: „az húsát rakd ki az tálban, három vagy négy szeletet is alája, az *tarhonyáját* is kiszedjed a tálból, főkép mikor ujságul vagyon, s felül rakjad az húsára” (RadvSzak. 97). A *tarhonya* szó jelentése itt nem egészen világos, úgy tűnik, mintha a hús apraját, morzsalékját jelentené. A 18. század második felétől kezdve fordul elő gyakrabban. Vö. pl. 1784: „*Tarhonya*: alutt savanyó téjjel készült éték” (SzD); „napon szárított metélt vagy tsipkedett tészta, levesbe útra el szokták vinni” (SzD Toldalék); 1796: „Volt Pástétom, Torta, sok-féle kotsonya / Madár tejből készült tzukrozott *tarhonya*” (NéNy. 5: 78).

A *tarhonya* mai jelentése leginkább a Szabó Dávid Toldalékában közölt jelentéssel egyezik meg. Korábban elsősorban a szegé-

nyebb társadalmi rétegek, a szabadban élő pásztorok, juhászok, és az utazók eledele volt. Az alföldi parasztságnak a lebbencsel együtt a legfontosabb és legkedveltebb táplálékául szolgált.

Előzménye a török *tarhana* 'lisztből és aludttejből készült, apróra vagdalt, szárított tészta; a belőle készített leves vagy kása'. A törökben perzsa eredetű; vö. perzsa *tarhāna* 'sűrű, szállítható, pépes leves'. A törökből elterjedt a balkáni nyelvekbe; vö. szbhv. *tarhàna*, *taràna*; blg. *tarhaná*; mac. *tarhana*; alb. *tarhaná*; rom. *trahaná*, N. *tarhaná*; újgrg. *τραχανάς*: 'tarhonya s a belőle készített sűrű leves'. A magyarba közvetlenül a törökből is, a szerbhorvát nyelv közvetítésével is jöhetett.

SzlJsz. 1: 765; Rech. 387; TESz: 3: 853; CultW 82; EWUng. 1484.

PITE

A *píte* végső fokon görög eredetű. Vö. újgrg. *πίττα*, *πίττα* 'egy fajta sütemény, *píte*' (< görög *πηκτή* 'sajt'). A görög szó elterjedt a balkáni nyelvekben és az oszmán-törökben; vö. szbhv. *pīta*; blg. *pīta*; mac. *pīta*; alb. *pīte*, *pīta*; rom. N. *pítă*: 'lepény, *píte*'; oszm. *pīte*, *pīde*, *bīde* 'egy fajta lepény, *píte*'.

A magyarban a 17. század elején jelenik meg: 1611: „*Pita* ez idén az kenyernec neve. Prov. Argenteo vomere aratum est hoc anno” (MA), majd közel egy évszázad múlva Mikesnél fordul elő újra: 1740: „Itt még most is minden ritka és drága kivált a *píte*” (156). Szabó Dávid adata 1784-ből: „*pīta*, *pīte* = téjjel, tojással készült sütemény”.

Bár ezen adatok alapján nem állapítható meg pontosan, hogy milyen tésztaféle is volt tulajdonképpen a *píte*, nagy valószínűséggel feltehetjük, hogy régen is jelentette egyrészt az egyszerűbb, kenyértésztából sütött lepényt, másrészt a finomabb, tejjel, tojás-

sal készített, lapos, sült tésztát, amit túróval, lekvárral vagy gyümölcscsel töltöttek.

E tésztaféleség neve több úton került nyelvünkbe. A köznyelvivé lett *pite* a törökből való, míg a régi *pita* alakot a szerbhórvátból vettük át. Erdélyben pedig román közvetítéssel is számolnunk kell (vö. Bakos: NyK 63: 87).

Rech. 330; TESz. 3: 216 *pite*² a.; CultW 81; EWUng. 1169.

PESZMET

A *peszmet* tárolásra, utazásra elkészített, erősen kisütött, szárított kenyeret – mai fogalmaink szerint kétszersültet, régi szóval nevezve „hajós kenyeret” – jelentett. Főleg a tengeri, kisebb mértékben a szárazföldi haderők ételmezésében volt szerepe.

A 17. századi forrásokban elsősorban katonai élelemként fordul elő. Lásd pl. a következő adatokat: 1642: „karamuszal hajók, kin por és golyóbis és *pezmet* ... indulnak az Fekete tengerre” (RGyLev. 664); 1661: „Ádám Mártontul vettünk *peszmegnek* való öt fertály búzát” (TME 1: 285); 1669: „Elfogy minden *peszmetéje* s tábori profonttya” (Czegl: Enoch I. 75: NySz.); 1693: „csak ezen útra *peszmeget* s abrakot adasson a hadaknak” (MonÍrók 15: 26); 1708: „*Peszmet* = Panis nauticus” (PP).

Mint katonai ellátmány ma már nem létezik, de azért nem tűnt el egészen. Módosult jelentéssel megtaláljuk nyelvjárásainkban. A MTsz. Dunántúlról, Palócföldről és Szabolcs megyéből közli. Ezek a helyeken keletlen, sületlen, vagy ellenkezőleg: összesült, agyonégett kenyeret, tésztát jelent. További jelentéstapadással a vézna, csenevész gyereket, virágot, stb.-t is *peszmetnek* nevezik.

E szó végső forrása az újgrg. *παξιμάδι* 'biszkvit, kétszersült'. A középkori latinban is használták: *paximatium*, *paxematium* 'panis subcinerarius' (DuCange). A görögöktől mint hajózással kapcsos-

latos kifejezést vették át a törökök; vö. oszm. *peksimat* 'biszkvit, kétszersült, hajóskenyér' (vö. KahT. 555). Részben a görögből, részben a törökből belekerült a balkáni nyelvekbe. Vö. szbhv. *pèksimet*, *pèksimit*; blg. *pekseméd*, *peksimét*; mac. *peksimid*; alb. *peksimét*, *peksimádh*; rom. R. *paximád*, *peximád*: 'biszkvit, hajóskenyér'.

A magyarba mind a törökből, mind a szerbhorvátból jöhetett. Az átvett alak *peksimet* volt, amiből a magyarban egybeejtéssel *peszmet* alakult, s ebből, valószínűleg *peszme*k alakon keresztül, fejlődött ki a nyelvjárásainkban leginkább használatos *peszme*g alak. Ugyanakkor meg kell említenünk, hogy már a törökben is voltak olyan alakok, amelyeknek kiejtése közel állt a magyar *peszmet*éhez; l. pl. oszm. *pessimet* (1611 Ferraguto); *pesmet* (1612 Megiser).

Rech. 324; TESz. 3: 172 *peszme*g¹ a.; CultW 8; EWUng. 1150.

PASZTORMÁNY

Eredetileg a feldarabolt, sózott és fűszerezett, marhahúsból nyomás alatt szárított húsételt nevezték *pasztormán*ynak. Az emlékeinkben gyakori *pasztormány* *tehen* 'pasztormánynak való tehen' <tkp. marha> kifejezésben a főnévi jelzőként álló *pasztormány* szóhoz hozzátapadt a *tehen* <marha> képzete, és a *pasztormány* magát a *pasztormán*ynak való tehenet, vágómarhát is kezdte jelenteni. A *pasztormány* nagy szerepet játszott a természetbeni adózásban. Forrásainkban a 17. század első felétől kezdve fordul elő.

Adatok 'füstölt marhahús' jelentésben: 1626: „Nagy Istvántól vöttünk egy *pasztormánnak* való tehenet 6 ft.” (TME 1: 15); 1637: „az bojér ... Huszayn pasának is küldött *pasztormánnak* való marhakot” (RGyLev. 532); 1656: „talám az ebbül [eb-ből, kutyából] *pasztormát* akarnak csinálni” (MonÍrók 1: 310); 1676: „kértének Vezér Úr és Tihája számára 4 *pasztormán*ak való teheneket” (KecskT 2: 363); 1694: „Gyulát [hn.] sem mondját szükségesnek húsbul és *pasztormánybul*” (MonÍrók 23: 137).

Adatok 'vágómarha' jelentésben: 1632: „az *pasztormányokat* ... fölhajtották” (TME 1: 28); 1636: „Bíró uram Budára volt az *pasztormán*, tehenekkel” (uo. 44); 1678: „A török *pasztormányban* hajtotta el az egész marhákért azt a marhát, melyet az Actor keres” (OkI Sz.).

Előzménye a török *pastırma*, alakv. *pasturma*, *basdırma*, *bastırma* 'nyomás alatt szárított, fűszerezett húsáru'. A török szó a *basdır* 'nyomatni' (< *bas* 'nyomni') ige származéka. A török szó meghonosodott a balkáni nyelvekben is: szbhv. *păstrma*; blg. R. *pastarmá*, *pastärmá*; mac. *pastrma*; alb. *pastërmá*; rom. *pastrama*; újgrg. *παστουρμάς*: 'szárított, sózott hús'.

A magyarba a török *pastırma* vagy *pasturma* – s vele egy időben talán a szerbhorvát *păstrma* – került. Az átvett alakokhoz a magyar *pasztorma* alak áll legközelebb. A *pasztormán*, és ebből a *pasztormány*, *pásztormány* a gyakori *-án*, *-ány*, ill. *-mány* végződésű szavak analógiájára jött létre a *pásztor* szó beleértelmezésével.

Ez a régi, hódoltság kori szó ma már nem él nyelvünkben. Egy 19. századi erdélyi forrásban megtalálható ugyan a *pasztrama* 'napon aszalt sós hús' szó (MNY 64: 468), ez azonban minden valószínűség szerint a románból való. A Dél-Magyarországon ismert *pasztërmál*, *fölpasztërmál* 'fölbont és földarabol (különösen disznót, de vágómarhát, tyúkot is)' ige (MTsz.) és a *pasztërmás* 'az, aki a leölt disznót felbontja és feldolgozza' (OrmSz.) főnév pedig a megfelelő szerbhorvát kölcsönszó alapján alakulhatott ki.

Rech. 319; TESz. 3: 126; CultW 78; EWUng. 1127.

KASZAB

A török kori mészárosok emlékét őrzi a mai magyar *Kaszab*, *Kaszap* családnév és a *(le)kaszabol* ige.

Legkorábbi adatainkban ragadványnévként fordul elő: 1520: „Petro *Kazaph*” (OkI Sz.); török személyek ragadványneveként: 1579: „*Kazap Memy*” (BBL 191); 1589: „*Kazap Huzaint*” [acc.] (uo. 508). Hasonló

funkcióban már gyakran feltűnik magyar személyek neve mellett a török kor vége felé; l. pl. 1682: „*Kaszap* Mózesnek” (TME 2: 386).¹⁶⁵

Közszóként csak a török kor után jelenik meg, először egy latin nyelvű forrásban, majd a 18. századtól kezdve magyar nyelvű szövegekben is. Vele együtt feltűnik, s egyre gyakoribbá válik igei származéka, a *kaszabol*: 1693: „Non est numerus vocum, in idiomate Hungarico, quae vel ipsa forma sua (v. gr. Vakar, ... Reped, Tserép, *Kaszap* ...) illicò exercitatis tum in nostro tum in Hebraico [et] Chaldaico idiomate, produnt orientalem suam originem” (Otr: OrigHung. 1: XXVIII: TESz.); 1707: „*kaszap* avagy mészáros” (Pápai 248); 1770: „s hodj-ha *kaszab* bardjokkal egészen *fél-kaszabolnak*”; „*Kaszabol*, ab antiquo *kaszab*, (mészáros). Alias pronunciatum *kaszap*” (TESz: Kalmár: Prodr. 418).

Az egykori *kaszap*, *kaszab* foglalkozásnév ma már elavult – néhány nyelvjárásunk még ismeri; vö. MTsz.; CsángóSz. –, de emlékét őrzi a *Kaszap*, *Kaszab* családnév. Ma is elevenen él igei származéka, a 'levág, mészárol, felkoncol' jelentésű *kaszabol* (*lekaszabol*, *felkaszabol*).

Előzménye a török *kasap*, korábban *kasab* 'hentes, mészáros'. Ez pedig az arab *qaşşāb* 'ua.' (< *qaşaba* 'szétvagdosni') átvétele, esetleg perzsa közvetítéssel; vö. perzsa *qaşşāb* 'hentes, mészáros'. A balkáni nyelvek megfelelő szavai szintén a törökből valók; vö. szbhv. *kàsap*, *kàsapin*; blg. N. *kasápin*; mac. *kasap*; alb. *kasáp*; rom. N. *casáp*; újgrg. *κασάπις*; 'mészáros'.

TESz. 2: 400; Rech. 224; EWUng. 708.

Italok

KÁVÉ

A kávécserje egyik őshazája az Abesszínia délnyugati részén fekvő *Kaffa* város vidéke. Ebből a városnévből származik az egész világon elterjedt *kávé* és *koffein* elnevezés. Az arabok révén lett

ismertté a 15. századtól kezdődően. Az araboktól átvették a törökök is, s noha államilag többször betiltották, rövidesen legkedveltebb élvezeti cikküké lett. Kezdetben főleg katonák és szellemi munkát végzők éltek vele. Később azonban minden rendű és rangú mohamedán szívesen elüldögélt órákon keresztül szótlanul kávézgatva, áfiumot szíva vagy dohányfüstöt eregetve. A kávé hívei eleinte otthon szürcsölgették kedves italukat, majd külön e célra alakult üzleteket, a „kávés házakat” látogatták. A török nők éppúgy kedvelték e gyenge izgatószeret, mint a férfiak.

A hivatalos közvélemény kezdetben nálunk is ellenezte a kávé terjedését. Még Faludi is ezt írja *Nemes Emberében* (1748): „Adjunk tiz órát nyugodalmokra, valami hat órácskát, amíg a vendég, *caffée* és *teatrum házakban* mulatnak” Egy 18. századi asszonykorholó litánia részlete így hangzik: „Te kávé vesztegető jobbítsd meg magadat!” (Nyr 6: 364). A kávé elterjedését azonban semmiféle tiltás nem tudta megakadályozni.

A kávé szó a 17. század közepe táján jelenik meg forrásainkban: 1637: „Ibraim effendi megholt ... útjában császárnak mind ő főzött kávért” (RGyLev. 522); 1651: „Szkender, ha akarod, ketten együtt hálylunk | Meleg káué mellet ag szót kováchollyunk” (ZrínyiÖM 1: 46); 1670: „egy finszal cavét ... hozat” (NySz: Czegl: Dag. Előb. 300); 1676–77: „Hat oka kávért is vöttenek neki” (TME 2: 20); 1694: „az ... agákat hivattam egy *kahvéra* felestököm tájban” (MonÍrók 15: 676); „nádmézes kávéval tractált” (uo. 653); 1706: „Kávért ihatik-e a gyermek? [ti. orvoságként] Kérem adja értésemre Kd.” (LevT 2: 413); 1710: „Ő Felséginek [II. Rákóczi Ferencnek] már több egy pergelésre való kávéjánál nincsen” (TTár 1883: 377).

A kávé gyors elterjedésére mutat, hogy a kávé szónak már a 17–18. században számos származéka keletkezett. Lásd pl. ezeket a kifejezéseket: 1653: „kávé főzőknek. 3 t.” (TME 1: 179); 1663: „és nála keveset kávézván monda” (MonÍrók 8: 487); 1666: „Egy kávés ládácska” (TTár 1883: 589); 1706: „leszállok egy szegletben a lovamrul, bémegek egy kávés házba” (Nyr 88: 322); 1708: „Nádmézem csak annyi van, hogy

reggel egészen el fog fogyni *kávészászor*” (TTár 1882: 753); 1738: „arabját, hogy senki meg nem akarta venni, a *kávéházban* viszi, őt el adgya egy finsa *kávéért*” (Mikes 136).

Kávé szavunk előzménye a török *kahve* 'kávé' (kávébab és a belőle készített ital); R. 'bor'. A török szó arab-perzsa eredetű; vö. perzsa *qahwa*, *qahwat* 'kávé; bor' < arab *qahwa* 'ua'.¹⁶⁶

A magyarba a török *kahve* szó népies *kāve* alakja került. Ez a török alak megtalálható egy 17. századi átírással török nyelvemlékben (1672: Harsányi) és számos mai török nyelvjárásban (I. Rech. 208). A szóvégi magyar *é* hang hosszúsága a toldalékos alakokból (*kávét*, *kávés* stb.) való elvonással magyarázható. A napjainkban előforduló *Kaffee*, *café*, *coffee* írásmód a nyugat-európai alakok utánzásán alapszik. Ezeknek hatása elvéve már a régiségben is kimutatható; vö. pl. 1686: „*Caffé*” (MNY. 64: 91); 1709: „*kaféházban*” (Nyr 88: 322).¹⁶⁷

A török *kahve* természetesen meghonosodott a balkáni nyelvekben is. Vö. szbhv. *kàva*, *kàfa*, *kàhva*; blg. *kavé*, *kajvé*, *kafé*, *kahvé*; rom. *cahvè*; újgrg. *κααβέç*, *καφεç*: 'kávé'. A magyarba minden bizonnyal közvetlenül a törökből került. Ezt nemcsak szóvégi *é* hangja bizonyítja – a szerbhorvát szó *a* hangjával szemben –, hanem művelődéstörténeti kritérium is: A kávét Törökországból kellett behozatni.

TESz. 2: 413; Rech. 208; CultW 90; EWUng. 713.

SERBET

A *serbet* a törökök kedvelt hűsítő itala volt. Narancs, citrom vagy más gyümölcs levéből hígítva, gazdag változatban készítették. Nagy szerepet játszott a török társasági életben. A vendégek tiszteletére illatos szereket füstöltek, rózsavizet permeteztek, ká-

vét és serbetet kínáltak. Elsősorban a törökök egymás közötti érintkezésének ceremóniájához tartozott, kisebb mértékben azonban a magyar háztartásokban is elterjedt. A kész serbetet, vagy a hozzávaló narancsot, citromot Törökországból hozatták.

17. századi forrásainkban többször találkozhatunk vele: 1621: „16 oka *serbetet* csináltattam s adtam ahhoz: 14 oka nádmézet” (RadvCsal. 1: 53); 1622: „6 korsó *serbetet* főztünk” (uo. 75); 1628: „Balogh Ferencz uram számára egy kevés savanyu *serbetet*” (TME 4: 86); 1643: „vagy kávéval vagy *serbettel* itassa meg” (uo. 5: 200); 1670: „citrom *serbetet* hozata” (MonÍrók 8: 525); 1686: „liktáromat, kávét, *serbetet*, füstet hozattott” (TME 9: 154).

Származékai: *Serbetes* 'serbetárus': 1647: „Ő bizony nem megyen kenyérsütővel, mézszárossal és *serbetessel*” (RGyPorta 838); – *Serbetezni* 'serbettel megkínálni': 1709: „Ezek után *serbetezvé*n, megrózsavizezvé, füstölvén, – elbúcsúzánk tőlle” (MonÍrók 27: 244). – Összetétel: *Serbetkocsmá*: 1724 k.: „Item Méh ser avagy *Serbet Korcsmát*, a ki akar árulni, Egy Esztendeig N. Város Cassájához Árendájául tartozik 15 ftokat fizetni” (SzegSz.).

Elvéve már a 17. században találkozunk *sz-szel* kezdődő alakokkal, mint *szerbet*, *szörbet*, majd a 19. században *szorbet* alakkal is. Ezek nem közvetlenül a törökből valók, hanem valamely európai nyelvből, amelyekben szintén elterjedt a szó; vö. pl. ol. *sorbetto*; fr. *sorbet*; ném. *Sorbet*, *Sorbett*: 'ua.'

Ennek az Európa-szerte ismert vándorszónak végső forrása az arab *šarba* 'ital; korty, adag (orvosság)', amely a *šariba* 'inni' ige származéka.¹⁶⁸ Ez az arab szó jutott el az európai nyelvekbe, illetőleg a perzsán keresztül a törökbe. Vö. perzsa *šārbāt* 'ital; szirupos üdítőital, szirup; korty; dózis' > oszm. *šerbet* 'szirupos ital, üdítőital'. Zenker szótára szerint a török *šerbet* a primitívebb árusító helyeken egyszerű cukros melegvíz, a jobb helyeken azonban illatos fűszerekkel, mandulaolajjal izesített ital, limonádé, meggylésűritmény és más, hasonló üdítőital-féleség. A *kahvehāne*khöz.

azaz kávézó házakhoz hasonlóan *serbethānek* is működtek (vö. Pak. 3: 337).

A török *şerbet* szó bekerült a balkáni nyelvekbe; vö. szbhv. *šerbet*; blg. *šerbét*; mac. *šerbet*; alb. *sherbét*; rom. *şerbet*; újgrg. *σερμπέτι*, és több európai nyelvbe is; vö. pl. ang. *sherbet*; ném. *Scherbett*: 'üditőital, serbet'. A régi magyar *serbet* azonban minden bizonnyal közvetlenül a törökből való.

A *serbet* szót ma nem használjuk. Mégis él nyelvi tudatunkban Arany János *Szondi két apródja* című halhatatlan balladája nyomán: „Jertek velem, ottlenn áll nagy vigalom, / Odalenn vár méz-ízű *sörbet*”; „*Serbet*, füge, pálma, sok déli gyümölcs, / Mit csak terem a nagy szultán birodalma” (Arany János, *Válogatott művei* III. Bp. 1953, 228).

Rech. 381; TESz. 3: 580; CultW 93; EWUng. 1349.

Gyümölcsök, fűszerek

A hódoltság idején különböző növények is eljutottak hozzánk. Közülük legjelentősebb a *dohány* meghonosodása. A német eredetű *tabak* és a török eredetű *dohány* nagyjából egy időben jelenik meg nyelvünkben, de kétségtelen, hogy magának a dohányzásnak a szokását a törökök terjesztették el nálunk, mint ahogy a dohánytermesztés is balkáni szláv és török hatásra indult meg. A dohányzást kezdetben az állam is, az egyház is erélyesen ellenezte, de eredmény nélkül.¹⁶⁹

Gyümölcsseink közül nevében is őrzi török eredetét a *kajszibarack* és a *kálmánkörte*; ez utóbbi eredeti alakja *kármánkörte*, amelynek előtagja a *karaman* török népnévből származik.¹⁷⁰ Feltehető, hogy fűszerfélék és különféle más haszonnövények is eljutottak hozzánk, de török nevüket nem vettük át, csak elnevezésük *török* előtagja utal eredükre. Vö. *törökbúza*, *törökborsó*, *törökbab*, *törökbors*, *törökmogyoró*, *törökköles*.¹⁷¹

Feltűnő, hogy virágneveink között nincs török eredetű, a legjellegzetesebb török virágnak, a tulipánnak neve – bár végső fokon török-perzsa eredetű, s azonos a *turbán* szóval – hozzánk európai közvetítéssel került.¹⁷² A másik jellegzetes török virág, a szegfű egyik fajtája *törökszegfű* néven lett a magyar kiskertek kedvelt virága.¹⁷³

DOHÁNY

A *dohány* szó a 17. század közepe táján jelenik meg forrásainkban. Jelenleg ismert legkorábbi adatunk 1647-ből való: „Találsz elég *dohánt*” (NySz: SzBodó: SÓDics. 11). Ettől kezdve igen gyakran találkozunk vele emlékeinkben: 1657: „*Dohányt* vöttem Csima hadának 15 d.” (TME 1: 233); 1663: „Fejtőt vöttünk *dohányos* hójagra” (uo. 318); 1710: „csináltasson Kglđ szarvasbőrből két *dohányzacskót*, aranyfonállal felkötve” (TTár 1883: 377); 1735: „mindnyájan a *dohányon* kezdik a vendégséget” (Mikes 190).

Néhány olyan adat, amelyben a dohányszívó elítéléséről, megtiltásáról van szó: 1667: „Végeztetett az is, hogy senki vármegyénkben akár nemes, akár nemtelen, *dohányt* ne ... gyék, cifra nadrágot, szalavárdit és hosszú üstököt ne viseljen” (TME 1: 365); 1669: „Az hadamat megszállítottam, *dohányszívó* megtiltván” (NySz: Kár: Élet I. 92); 17. sz.: „ha valahol hallasz czéges vétékben élöket, lopókat, gyilkosokat, paráznakat, Isten szent neve káromlókat, ál korcsmaárulókat (*dohányszívókat*), azokat el nem hallgatod” (TME 2: 249).

A dohányszívás azonban minden tiltó rendelkezés ellenére egyre népszerűbb lett, és rohamosan terjedt, főleg az előkelőbb rétegek és a katonaság körében. Kőrös város hatósága már 1657-ben vásárol *dohányt*, *pipákat* és *dohányos hólyagot* a katonák számára (TME 1: 283). A Rákócziak is hamar hódoltak ezen élvezetnek, már 1680-ban előfordul egyik leltárükben: „*dohányos zacskó* négy pipával, pipához való ezüst eszközeivel és pipaszáraival együtt” (MonÍrók 24: 683). II. Rákóczi Ferencről is tudjuk, hogy igen kedvelte a dohányszívást. Vö. Mikes 67. leveléből vett idézettel: „Tudja ked micsoda nagy *dohányos* volt a szegény úr – mind holtig is

dohányozott; mert halála előtt két órával egy pipa *dohányt* kiszívott” (1725).

A *dohányzás* gyors elterjedésére mutat az is, hogy a *dohány* szó származékai, mint *dohányozni*, *dohányozás*, *dohányos*, szinte a *dohány* szóval egy időben jelenik meg emlékeinkben, s már a 18. század elején keletkeznek kifejezések, szólások a *dohánnyal* kapcsolatban. Pl. 1706: „*az nem érne egy pipa dohányt* Kohári István uramnak” (LevT 2: 442); 18. sz. e.: „*nagy pipájú kevés dohányú* Pálnak hivatik” (NySz: Thaly: Adal. I. 41); 1803: „*Dohányt lehet aprítani a hátán*” (NySz: SzD: MVir. 38).

A *dohány* szó egyike azon oszmán-török eredetű szavainknak, amelyet mindennapi életünkben ma is leggyakrabban használunk. Ma jelenti a *nicotiana tabacum* elnevezésű gazdasági növényt, amit nálunk is számos fajtában és kereszteződésben termesztnek, valamint ennek a növénynek gazdaságilag hasznos levelét, s a belőle aprítással, keveréssel készített élvezeti cikket. Az argóból beszivárgott nyelvünkbe a *dohány* szónak 'pénz' jelentésben való használata; pl. *nincs dohányom* = nincs pénzem. A *dohány* szó 'pénz' jelentésének alapja vagy a bankjegyeköteg és a *dohánylevel-csomó* közötti hasonlóság, vagy pedig az, hogy a *dohányt* és a *pénzt* hasonló formájú erszényben tartották.

Dohány szavunk előzménye a török *duhān* 'füst; dohány'. A szó végső fokon arab eredetű, s valószínűleg perzsa közvetítéssel került a törökbe. Vö. perzsa *duhān*, *duhḥān* 'füst, dohányfüst, dohány' < arab *duhān*, *duhḥān* 'ua.'. A törökben a szó időközben elavult, ma a *tütün* szót használják helyette. A török szó bekerült a balkáni nyelvekbe: szbhv. *dùhān*, *dùvān*; blg. R. *duhán*; alb. *duhán*; rom. *duhán*: 'dohány'. Megtalálható a szó az északi szláv nyelvekben is – vö. pl. szlk. *dohán*; cseh N. *dohan*; ukr. Kárp. *dohán*: 'dohány' –, ezekbe azonban nem a törökből, hanem a magyarból került. Ugyancsak a magyarból való az erdélyi román *dohán* 'dohány' és *duhănás* 'dohányos' fn. (Tamás, UngEIRum. 299). A magyar *dohányos* szót maguk a törökök is visszakölcsönözték; vö. Zenk.: *duhān-nūš* 'dohányos' fn.

Művelődéstörténeti megfontolások alapján a magyar szót közvetlen török átvételnek kell tekintenünk. A török *duhanból* az *u* nyiltabbá válásával s az *n* szokásos palatalizálódásával a magyarban lett *dohán*, *dohány*. A déli nyelvjárások *duhán*, *dovány* alakjainál a szerbhorvát közvetítés lehetősége is fennáll.

TESz. 1: 653; Rech. 133; MNL 1: 593; ÚMTsz. 1: 997; EWUng. 270.

KAJSZIBARACK

A közép-ázsiai származású *prunus armeniaca* itthoni megtelepítésének körülményei nem egészen tisztázottak, kétségtelen azonban, hogy a ma használt *kajszibarack*, *kajszibarackfa* elnevezés török eredetű. A kajszibarack – az őszibarackkal szemben – egy korán érő, narancssárga színű, édes magvú barackfajtát jelöl.

A 17. század első negyedétől kezdve rendelkezünk nyelvi adatokkal: 1621: „*Kajzín barasz*k Persicum rubrum, sanguineum” (MA); 1664: „úgy mint, *kaiszi barasz*kot, más féle baraszkot, mondotat, etc” (TESz: Lippay: Pisoni kert 1, 21); 1706: „földi eper, új-borsó, gyümölcs, *kajszin barack*, cseresnye ... vásároltatnak az udv. számára” [ti. II. Rákóczi Ferenc udvara számára] (TTár 1882: 564); 1708: „*Kajszin baratz*k” (PP.). 18. századi szótárainkban még csak így, összetett szóként fordul elő. A 19. században azonban az összetétel *kajsz*i, *kajszin* előtagja önállósul, részben főnévi 'kajszibarack, sárgabarack, korán érő barack' jelentéssel (Tzs., CzF.), részben – a *szin* szó népetimológias beleértelmezésével – melléknévi 'korán érő' és 'sárga' jelentéssel (Tzs., MTsz.). Színnévként való használatára lásd pl. ezt a kifejezést: „*Kajszén katinca* 'sárga színű kötény'” (MTsz.). A 'korán érő, nyár elején érő' jelentésű melléknév alapján, további tudálékos kikövetkeztetéssel *kajsz* főnevet is elvontak 'nyár eleje' jelentéssel. Ez a kifejezés azonban nem bizonyult életképesnek (TESz.).

Kajsi szavunk előzménye a török *kaysı* 'egy fajta barack (prunus armeniaca hortensis)'. A török szótárak a *kaysı* szót török eredetűnek mondják, Steingass perzsa szótára és Doerfer összefoglaló munkája szerint (3: 570) a perzsa *qaisı* is török eredetű. Ez azonban aligha lehet helytálló, mert a *kaysı* szó semmilyen más török nyelvből nem mutatható ki. Valószínűbbnek tűnik, hogy fordított a helyzet, azaz a török szó perzsa eredetű.

A törökből elterjedt a balkáni nyelvekbe is; vö. szbhv. *kajsija*; blg. *kajsija*; mac. *kajsija*; alb. *kajsi*; rom. *caıs*, *caısă*; újgrg. *καϊσι*: 'kajszibarack'. A magyar szó végződése egyértelműen közvetlen török átvételre mutat.

TESz. 2: 309; Rech. 231; CultW 95; EWUng. 662.

KÁLMÁNKÖRTE

A dél-anatóliai *Karaman* vidékéről került hozzánk. A török *karaman armudı* (ma: *karaman armudu*) 'karamán körte', vagy *karamanı armud* (ma: *karamanı armut*) 'karamániai körte' egy fajta nagyobb, édes, nyári körtét jelöl. A törökök közvetítésével meghonosodott a Balkánon; vö. szbhv. *karãmãnka* 'egy fajta körte', s hazánkba is eljutott.

A *karaman* népcsoportnak, illetőleg lakóhelyének, *Karamániá*-nak a neve különböző bőr- és kelmeárúk neveként *kármán*, *kármány* alakban volt használatos nálunk a török korban.¹⁷⁴ A karamániai körte neve is, mint *kármánkörte* jelenik meg a 17. században:

1636: „A vad körtvélyből bergamotot, vagy *kármány-körtvélyt* nem aszal” (NySz: Pázm: Préd. 701).

A *kármány* népnév elavulása után az összetétel előtagját a *Kálmán* személynévvel azonosították. Ez annál is könnyebben

megtörténhetett, mert a *kármán* népnévnek már korábban is volt *kálmán* változata. A 19. században így jött létre népetimológiával a *kálmánkörte* alakváltozat: 1834: *Kálmán-körtvély* (Kassai 3: 98); 1861: *Kálmán-körte* (TESz.). Ez a kifejezés állandósult, ma is ezt használjuk.

TESz. 2: 328; Rech. 221; CultW 96; EWUng. 671.

Kábítószer

A két fontos élvezeti cikk, a kávé és dohány mellett a törökök révén ismerkedtünk meg a *maszlag* nevű kábítószerrel. Zrínyi Miklós nevezetes munkája nyomán vált ismertté az ópium török neve, az *áfium*. Az erős dohányzás, a szeszesitalok és kábítószer-ek használatával kapcsolatban honosodott meg nyelvünkben a *mámoros* melléknév, majd a belőle elvont *mámor* főnév.

ÁFIUM

Azonos töről fakad a nemzetközileg ismert 'ópium' jelentésű szóval. Végső forrásuk a görög ὀπιον 'máknedv, ópium' (< gör. ὀπός 'növénynedv'). A görög szó egyrészt a latinon keresztül jutott el Európa nyelveibe; vö. lat. *opium* 'máknedv, ópium', ebből ném. *Opium*; fr. *opium*. A magyar *opium* (első előfordulása 1577 k.) közvetlenül a latinból való (vö. TESz. 2: 1085).

A másik út az arabon keresztül vezetett. Az arabból – valószínűleg perzsa közvetítéssel – jutott a szó a törökbe, majd török közvetítéssel a balkáni nyelvekbe és a magyarba. Vö. ar. *afyūn* 'ópium' > perzsa *afyūn* 'ua.' > török *afyūn*, *afyön* 'ua.' > szbhv. *afijūn*; blg. *afión*; alb. *afión*; rom. *afión*; újgrg. ἄφιων: 'ua.'

A magyarban Zrínyi Miklós nevezetes munkája, az 1660–61-ben készült *Az török Áfium ellen való orvosság* révén lett ismertté, de maga Zrínyi is használta már korábban a szót, az 1651-ben megjelent *Szigeti Veszedelem*ben. A legelső, egy teljes évszázaddal korábbi adat azonban Tinódi Lantos Sebestyéntől származik: 1554: „*Afijan* neuü masslag kiben vala” (RMKT 3: 255). Már közelebb áll Zrínyi korához, de még mindig korábbi a következő adat: 1627: „Ugyanezen nap sokat tanácskozának ezek nélkül, ki *afium* ki betegelig [= bétel] után; de semmit sem végezének” (Sal. 111).

Zrínyi Miklós a szót közvetlenül a törökből is, a szerbhorvátból is vehette. Az átvett szót valószínűleg maga latinosította *-ium*, *-iom* végűre, a nyelvünkben ekkor már ismert *ópium*, *ópiom* analógiájára.

Az *áfium* szó a továbbiakban is inkább csak az irodalmi nyelvben élt. Konkrét, természettudományos értelemben ritkán használták; vö. pl. 1771: „*Afiumot* adjanak bé néki, hogy ne érezze fájdalmat, és alva haljon meg” (NySz: Fal: NU. 316). Általánosabb volt átvitt értelmű használata: 'bódító, megszedítő maszlag'. A 19. században kiszorította az *ópium*, de irodalmi alkotásokban – pl. Krúdynál – a 20. században is fel-feltűnik (vö. ÉrtSz.). Az ÚMTsz. a Baranya megyei Bodáról közli a következő adatot: „*áfiumvirágmag*, *áfionvirágmag*: ricinusféle orvosság” (1: 157).

TESz. 1: 99; Rech. 28; EWUng. 8.

MASZLAG

Az áfiummal együtt került nyelvünkbe egy másik kábítószer neve, a *maszlag*. Ez a burgonya rokonságába tartozó gyomnövény, tüskés toktermése (*datura stromonium*) mérges anyagot tartalmaz, amelynek kivonata megfelelő arányban italba keverve és fogyasztva kábulatot okoz. A török korban terjedt el nálunk, már a 16. századtól bőven rendelkezünk adatokkal.

1544–46: „intoxiant multos cum veneno vel cum aliqua *maszlag*” (MonÍrók 1: 364); 1554: „Afijan neuü *masslag* kiben vala” (RMKT 3: 255: Tinódi); 1561: „az elmúlt napokban titkon küldött volt Hamzabég az pribéknek olyféle *maszlakot*, hogy mikor az ember róla iszik, olyan leszen, mint egy holt ember harmadnapig” (TTár 1907: 138); 1591–92: „*Farkas maszlag* oka oszpora 20” (uo. 1881: 175); 1651: „*maszlag*tol ... részeg vala” (ZrinyiÖM 1: 60); 1623: „részezes *maszlagos* negligens embör” (TTár 1894: 656). Magyar személy ragadványneveként fordul elő ebben az adatban: 1594: „*Mazlagh* Andras” (MNy 61: 243).

Már a régiségben kialakult a *maszlag* szó átvitt értelmű, 'az emberek félrevezetését célzó kitalált dolog, nagyhangú, hazug ámitás' jelentése. Vö. pl. 1750: „Az afféle éméttő szín-beszédek *maszlagán* hirtelen ne kapjunk” (NySz: Fal: UE. 385). Származékai, a *maszlagos*, *maszlagosít*, *maszlagosodik* is főleg átvitt értelemben voltak használatosak. Lásd pl. 1627: „Balduinus azt itili, hogy nekünk-is megfordult az agyunk-veleje, mint azoknak, kiket *meg-maszlagosított*” (Pázm: LuthV. 65: NySz.); 1630: „Kócsagos és *maszlagos* predikátorok” (Sall: Vár. 9: NySz.); 1636: „*Megmaszlagosodék* Éva a méltóság és tudomány kívánással” (NySz: Pázm: Préd. 930). A *maszlagos* melléknévnek 'gerjesztő, dühössé tevő; felgerjedt, dühöngő' jelentése is volt. Vö. pl. 16. sz.: „Ki-teryet hire lator erkölczedne, azért mind *maszlagos* féryeid lészne” (NySz: FortSzer. H 2 b).

A *maszlag* szó ma is él nyelvünkben mind konkrét, mind átvitt jelentésben. Ez utóbbiban használjuk gyakrabban. Az eredetibb *maszlak* alakból a szóvégi *k* zöngésülésével lett a *maszlag*; vö. *kalpak* > *kalpag*.

A *maszlag* szó végső forrása az arab *mašlūq* 'datura'. Ez meghonosodott a törökben: *maslık*, *maslak* 'ua.'. A közhasználatú török *maslak* terjedt el a balkáni nyelvekben; vö. szbhv. *maslak*; blg. *maslák*; rom. *maslag*: 'maszlag'.

Egyes feltevések szerint a magyarba izmaelita kereskedők közvetítették a szót, más feltevés szerint nyugatról is jöhetett, mint botanikai-gyógyszerészeti szakszó (TESz.). Középkori, izmaelita közvetítésű keleti eredetű szavaink még nincsenek kellően meg-

vizsgálva, a nyugati közvetítés sincs kizárva. A korai, 16. századi magyar adatok azonban egyértelműen a törökből való átvétel mellett szólnak.

TESz. 2: 858; Rech. 268; UngEISkr. 352; EWUng. 945.

MÁMOROS, MÁMOR

E két szó közül a *mámosos* az eredetibb, a *mámor* elvonással keletkezett a *mámosos*ból. A *mámosos* melléknév jelentése 'ittas, kapatos, másnapos; jóleső bódulatban levő; önfeledt, túláradó'. A szeszitalok és kábítószeres használatával kapcsolatban honosodott meg nyelvünkben.

Első előfordulása a 17. századból való: Sárka rigó – tarka turó – rezes kalapácsot / Bükkfa-nadrág, tüdő hurka, *mámosos* kovácsot" (TESz: Thaly: VÉ. 2: 126). Későbbi alakváltozatai: *mamhúros*, *mámrús*, *mármoros*; származéka: *mámososság* 'mámosos állapot' (TESz.).

A *mámosos* melléknévből a 18–19. században elvonással alakult ki az 'ittasság, másnaposság; jóleső bódulat, kellemes önfeledtség' jelentésű *mámor* főnév: 1794: „Minekutánna el gözölgöt ezen Nagy öröm *Mamoruja*” [a *mamoru* főnév tévesen elvont alak a *mámosos* melléknévből] (TESz.); 1799/1805: „Chimérákon töri *mámorepte* fejét, / Maskaráson tölti bolond esztendejét” (TESz: Csokonai).

Mind az eredetibb *mámosos* melléknév, mind az ebből származott *mámor* főnév ma is él nyelvünkben. Jelentésük lényegében azonos korábbi jelentésükkel; a *mámor* jelentésköre bővült, a lelkesült hangulatban megnyilvánuló nagyfokú boldogságot is jelenti, pl. a *siker mámora*. A nyelvjárásokban számos alakváltozata él, a MTsz. egy szokatlan igei származékot is közöl: *mámorul* = mámosodik (Göcsej).

Mámosos szavunk magyar -s melléknévképzővel megtoldott török jövevényszó. Alapszavának előzménye a török *mahmūr* N. *māmūr* 'italtól, füsttől bódult, kábult'. A török szó arab-perzsa eredetű; vö. perzsa *mahmūr* 'ittas, mámosos' < ar. *mahmūr* 'ua.'. A török szó behatolt a balkáni nyelvekbe is; vö. szbhv. *māhmūran*, *māmūran*; blg. *mahmuren*; mac. *mamuren*; újgrg. *μαχμουρης*; rom. *mahmūr*: 'ittas, mámosos'.

A *mámosos* feltehetőleg az *ittas*, *részes*g-féle melléknevek analogiájára vette fel az -s képzőt, noha erre nem lett volna szükség, hiszen a török *mahmūr* maga is melléknév. Hasonló toldalékolást látunk szláv eredetű foglalkozásneveink mellett és néhány török jövevényszavunknál is. Erről bővebben lásd a *pajkos* szónál (194).

TESz. 2: 834; Rech. 264; EWUng. 932.

Edények, tárolók

A török sütő- és főzőedények leginkább rézből készültek. Hazai körülmények között a rezet más alapanyaggal helyettesítették. Rézből készült a szabadban élő emberek jellegzetes főzőedénye, a *bogrács*, amelynek nevében is a 'réz' jelentésű török szó rejtőzik. Általában rézből készült a *tepsi* is, de a finomabb tálalóedényként használt *tepsi* anyaga arany vagy ezüst is lehetett.¹⁷⁵ Ugyanez vonatkozik az *ibrikre*. A kávézással együtt meghonosodó *findzsa* viszont finom porcelánból készült.

A szemes terményt, gabonát, lisztet, rizst zsákban, török eredetű nevén *harárban* tárolták. Nagyobb mennyiségű gabona szállítására és tárolására pedig a deszkából készült láda, török eredetű nevén *hombár* szolgált. Itt említjük meg az úti élelmet tároló bőrkendőt, a *szofrát*, amit szétnyitva abroszként használtak, s a többféle holmi (ruhanemű, élelem, pénz) tárolására és szállítására szolgáló ládát vagy kosarat, török eredetű nevén *szepetet*.

BOGRÁCS

Gömbölyű testű réz- vagy vasedény, amit fülekkel, félkör alakú fogantyúkkal vagy lánc segítségével nyílt láng fölé akasztanak.

Forrásainkban viszonylag későn, csak a 18. sz. elején jelenik meg. Korábbi adatok hiánya azzal magyarázható, hogy a bogrács a tanyákon és pusztákon élő emberek, halászok, pásztorok főzőedénye volt, s mielőtt ilyen csak megkésve vált köznyelvivé, az irodalmi nyelvben is elfogadott szóvá. Valószínű az is, hogy nem közvetlenül a törökből, hanem balkáni szláv népek közvetítésével ismerkedtünk meg vele. Ez utóbbit csak művelődéstörténeti meggondolások alapján tételezhetjük fel, hangtanilag a *bogrács* szó egyformán magyarázható mind a törökből, mind a szerbhorvátból.

Legkorábbi adataink a 18. század elejéről valók: 1703 k.: „Eszik, fateréptálbul, vagy *bográcsbul*” (NySz: Thaly: VÉ. 2: 309); 1735: „egy *Bográts*, két Vas Fazék” (MNy 57: 486); 1749: „*fedeles-bogrács*: kasserol; *halfőző-bogrács*: fischkessel” (NySz: KirBesz. 136). 18. és 19. századi szótáraink mind ismerik. Ma is él nyelvünkben mind a köznyelvben, mind a nyelvjáráásokban. Nemcsak a szabadban, hanem a vendéglős gyakorlatban is alkalmazzák, mint egyes jellegzetesen pusztai eredetű magyar ételek — bográcsgulyás, halászlé — tálalóedényét.

Bogrács szavunk forrása a török *bakraç*, R. *bakrac* 'rézedény, rézüst, bogrács'. Ez a *bakır* 'réz' szó származéka. Több balkáni nyelvben is meghonosodott; vö. szbhv. *bàkrāč*; blg. *bakráč*; alb. *bakráč*; újgrg. *μπακράτσο*: 'rézedény, bogrács'. A magyar szó előzménye a török *bakraç* vagy a szbhv. *bàkrāč* egyaránt lehetett. A hozzájuk közel álló *bakrács* alakváltozat ma is megtalálható egyes nyelvjárásainkban. A többi, nagyszámú változat, mint pl. *bagrács*, *bokrács*, *bogrács*, *bográncs*, *bugrács*, mind magyar fejlemény.

TESz. 1: 323; Rech. 56; CultW 97; ÚMTsz. 1: 516; MNL 5: 442 *üst* a.; EWUng. 116.

TEPSI

A *tepsi* egykor rézből készült, széllel ellátott, gömbölyű vagy ovális alakú, tálszerű edény volt. Főleg tésztaféléket készítettek és sütöttek benne. A magasabb oldalú, ezüsből vagy aranyból készült tepsiben tészta- és húsételeket, gyümölcsöt szolgáltak fel, s mint egy 1630-ból származó adatunk mutatja, egyházi célokra, keresztelődénynek is felhasználták. Kivételesen fából vagy cseréből is készülhetett.

Forrásainkban a 16. század első felében jelenik meg. E korai adatok hangalakja déli szláv közvetítésre mutat. Úgy látszik, hogy először a Balkánon már korábban elterjedt szó jutott el hozzánk *tepszia* alakban, s a török előzményű *tepszi* > *tepsi* csak a 17. században lett ismertté.

Adataink: 1539: „*Tepzia vna magna*” (Oklsz.); 1542: „*Tepszya cuprea*” (uo.); 1548: „Két *tepcia* eggik rez masik fa” (uo.); 1608–1621: „Egy *tepszi*cskét; Károm [recte: Három] öreg *tepszi*” (TTár 1878: 159); 1630: „Egy *tepszi*t vöttünk praedikátor uram kezében körösztoló viznek valót 1 ft. 35 d.” (TME 1: 21); 1640: „Egy török *tepsi*” (Nyr 43: 84); 1647: „*Tepszia* cacabus, rézfazék, vas serpenyű, *tepszia*” (MNy 7: 322); 1661: „Béles sütő hét apró *tepsia*” (TTár 1887: 388); 1717: „Egj ezüst *Tepsia*” (MNy 38: 384); 1736: „a többi részit *tepsistől* asztaltól kiadta” (Monfrók 11: 469).

Fenti adataink közül a *tepszia*, *tepcia*, *tepsia* déli szláv közvetítésű, míg a *tepszi*, *tepsi* közvetlenül a törökből való. A *tepsi* alak lett köznyelvivé, a többi alakváltozatot nyelvjárásaink őrizték meg. A mai tepsi anyagában, formájában és részben funkciójában is eltér a régitől. A tepsi ma fémlemezéből készül, téglalap alakú, alacsony oldalú edény, amely elsősorban tésztafélék sütésére szolgál. Tréfás színezettel a vénasszonyt is mondják <vén> *tepsi*-nek; vö. <vén> *skatulya*. Összefügg vele a *tepsiszájú* 'nagyszájú, csahos' kifejezés (vö. TESz.).

A *tepsi* szó végső forrása nem egészen világos. Egyesek szerint kínai, mások szerint iráni eredetű. Ez utóbbi látszik valószínűbbnek. A török *tepsi* 'szegéllyel ellátott, ezüstdől, aranyból vagy rézből készült edény; tál, tálca' előzménye mindenesetre a perzsa *tābši* 'ua.' lehetett. A török szó behatolt a balkáni nyelvekbe: szbhv. *tèpsija*; blg. *tepsija*; mac. *tepsija*; alb. *tepsi*; újgrg. ταψι; rom. *tipsie*: 'tál, tálca; tepsí'. Mint fentebb már említettük, a magyar *tepszia* és alakváltozatai a szerbhorvátból, a köznyelvivé lett *tepsi* közvetlenül a törökből való.

Rech. 393; TESz. 3: 892; CultW 101; EWUng. 1505.

IBRIK

Szűk nyakú, hosszú kifolyó csővel, füllel és fedéllel ellátott, rézből készült, korsószerű edény volt. Kávét, teát szolgáltak fel benne, vagy kézmosásnál használták, vizet csorgatva belőle.

Két korai adat után csak a 17. század második felétől kezdve fordul elő gyakrabban forrásainkban. 1585: „gutturium *Ibrik*; guttus *Ibrik*; guttulus *Ibriketske*” (Cal.); 16. sz.: „*Ibrik*” szn. (Nyr 9: 365); 1673: „A kéz mosdó vékony csapu szoros *ibrikből* (super malluvium e gutturnio), avagy a medencze felett a vizöntő cséves [= csöves] edényből, magokat megmostác” (NySz: Com: Jan. 109); 1686: „Fedeles kupát no. 6. *Ibriket*, no. 1.” (BornA. 1: 534); 1758: „Kávéra való *ibrik* 2, Herbatére való *ibrik* 1” (TTár 1889: 706); 18. sz. közepe k.: „Egy ezüst kannát, egy réz, herbatéhez való fogantyús *ibriket* s holmi efélet vettem volt” (NySz: Haz. 1: 283); 1792: „egy *ibrik* kávénak az árát 3 krajtzárról 4 krajtzarra csapták fel” (Nyr 75: 352).

Már a 17. század elején megjelenik nyelvünkben az *ibrik* szó igei származéka, az *ibrikál*, *iprikál* 'szükségét végzi': 1604: „*Iprikelni* Cacare” (MA); 1613: „Az elefánt viteték az ganéi ra-

káshoz, és mihent öis az rakásban *iprikálék*, ottan egy diszno lön belölle” (NySz: Pázm: Kal. 445). E származék kialakulásának az volt az alapja, hogy a mohamedánok szükségük végeztével *ibrik*-ből öntött vízzel tisztálkodtak. Az *ibrik* ilyen célt szolgáló edényként egykorú forrásainkban nem fordul elő, mégis később a népnyelvben ’éjjeli edény’ jelentése is keletkezett (Tsz.; MTsz.).

Mai nyelvünkben népies, illetőleg bizalmaskodó színezete van az *ibrik* szónak. Általában agyagból vagy fémből készült, folyadék töltésére alkalmas, korsószerű kisebb edényt, tréfás színezettel csészét, bögrét, csuprot jelent. Az *iprikál* nagy területen élő, tréfás hangulatú nyelvjárási szó.

Ibrik szavunk előzménye a török *ibrik*, R. *ibrik* ’szűk nyakú, korsószerű edény’. A török *ibrik* rendszerint rézből készült, de gazdagon díszített arany és ezüst *ibrik* is létezett. Ugyanakkor a cserépből és fából készült, hasonló formájú edényt is *ibrik*nek nevezték. Használták önállóan, de legtöbbször azonos anyagú lavór is tartozott hozzá. A szultáni szerájban és előkelők palotáiban az *ibriktár*, illetőleg *ibriktár basa* afféle pohárnoki szerepet töltött be. Mikes egyik levelében az *ibriktar aga* ’főpohárnok’ szerepel (175. levél: 1748). A török *ibrik* szó arab-perzsa eredetű; vö. perzsa *ibrīq* ’szűk nyakú, füles korsó’ < ar. *ibrīq* ’ua.’.

A balkáni nyelvek megfelelő szavai a törökből valók. Vö. szbhv. *ibrīk*, *imbrīk*; blg. *ibrik*; mac. *ibrík*; alb. *ibrík*; újgrg. *ιμπρικι*; rom. *ibríc*: ’ibrik’. A magyar szót művelődéstörténeti megfontolások alapján közvetlenül a törökből átvett jövevényszónak kell tekintenünk.

TESz. 2: 184; Rech. 190; CultW 99; EWUng. 597.

FINDZSA

A *findzsa* gömbölyded alakú, porcelánból készített, gyakran fí-noman kiképzett fémtartóval is ellátott kávéscsésze volt. Adataink arra mutatnak, hogy a kávézással együtt honosodott meg. Aján-

dékozás és Törökországból való importálás útján vált ismertté, elsősorban az előkelő magyar háztartásokban.

Forrásainkban a 17. század elején jelenik meg: 1604: „4 *Findsanth* küldöttem, az melyek nem az apro felek, hanem eoreogek” (MNY 9: 129); 1622: „12 Jakfuri [recte: Fakfuri = kínai porcelánból készült] *findzsánokat* és hét azon matéria tányérokat” (RadvUdv. 1: 59); 1639: „de ő bizony semmit nem ada egy kūs *fincsal* igen keserű kávénál” (RGyPorta 414); 1651: „Kávét kiczin *fincsból* hörpögetének” (ZrínyiÖM 1: 80); 1664: „Egy tokban négy *finczanum*” (TTár 1885: 606); 1683: „*Fincsiaforma* hat ezüst-, egybenjáró pohár; Ezüstös, romladozott *cserep-fincsia* nro 1.” (MonÍrók 24: 222).

A magyar háztartásokban a *findzsát* nemcsak a kávézásnál alkalmazták, hanem más célra is felhasználták. Lásd pl. a következő adatokat: 1648: „nádmézet faragván, az inas oda hozá egy *fincsbán* s az úr ő kglme maga tölte vizet reja” (RGyLev. 896); 1774: „két kopott, aranyozással való Trébelyes munkáju Csukuláté *finssia*” (MNY 38: 56). Már a régiségben kialakult a *findzsa* szónak bizonyos mértéket jelölő szerepe. Lásd pl. 1639: „Két *findzsányi* vért bocsátattam ki” (MonÍrók 15: 33); 1717: „ott ád egy pipa dohányt, egy *findzsa* kávé” (Mikes 4).

A *findzsa* ma nem általánosan használt, köznyelvi szó. Elsősorban a középső és a palóc nyelvjárásokban él. Ezekből beszűremkedett a köznyelvbe is, ahol azonban régies és népies színezte van. Olyan csészét jelent, amelyből kávé, teát, tejet isznak, egyes helyeken azonban a csészénél nagyobb méretű bögrét, csuprot is *findzsának* nevezik.

Findzsa szavunk előzménye a török *fincān*, *filcān* 'csésze, kávécsésze'. A török szó végső forrása a perzsa *pingān*, *pingāl* 'csésze'. Ez a perzsa szó az arabban *findžān* alakot nyert; a mai irodalmi perzsa *findžān* már ennek az arab alaknak a visszakölcsönzése. A török szó előzménye az arab *findžān* 'csésze, kávécsésze' volt. A török szó megfelelései természetesen megtalálhatók a balkáni nyelvekben is; vö. szbhv. *fildžān*, *findžān*, *fincān*; blg. N. *fildžān*; alb. *filxhān*; újgrg. N. φιλτζάνι; rom. R. *felegeán*, *felige-*

án, *filigeán*: 'csésze, kávéscsésze'. Művelődéstörténeti megfontolások a magyar szónak közvetlenül a törökből való származtatását támasztják alá. Vö. a *kávénál* mondottakkal.

A magyarba a török *fincān* alak került. Ennek megfelelői a régiségben még megtalálható *fincsán*, *fincsál*, *findzsán* alakok. Ezekből a mai köznyelvi *findzsa* úgy alakulhatott ki, hogy a magyar nyelvérzék a *findzsán*-féle alakokat ragozott alakoknak érezte, s *findzsa* alanyesetet vont el belőlük.

TESz. 1: 914; Rech. 155; CultW 98; EWUng. 390.

HARÁR

Egykorú emlékeink adataiban elsősorban szörzsákokat jelent, amiben a különböző mezőgazdasági termékeket, lisztet, rizst, szemes terményeket, továbbá szénát, gyapjút, dohányt tartottak vagy szállítottak. Többször előfordul 'sátor tárolására szolgáló sátoatok vagy zsák' jelentésben is. Későbbi, 18. századi forrásainkban jelöli magát a zsák anyagát, vagyis szörzsövetet, szörtakarót, majd az ilyen durva zsákanyagból készített ruhát, szörccsuhát is. Adataink nagyrészt Erdélyből származnak.

Adatok 'szörzsák' jelentésben: 1622: „I *harárt* az mandolanak” (RadvUdv. 1: 69); 1625: „I szepetet, *harárt*, lakatot asp. 210” (uo. 120); 1675: „Két kantár riskását *harárostól*” (BornA. 241); 1676: „Item két bokor *haralt*” (uo. 221); 1679: „Egy *hara* dohány 5 tall.” (TME 2: 71); 1692: „az lisztért zsákok és *hararok* küldessenek” (MonÍrók 34: 71); „azon hajók is készen tanáltassanak, ahhoz szükséges zsákokkal *harályokkal* együtt” (uo. 167); „Zsákokot ponyvákból csináltassanak és ha onnan ki nem telik az *hara*: zsákok ... vásárlására pénzt is küldjenek” (uo. 202); 1708: „küldöttem Kglđ kezéhez két szkófiommal varrott török nyeret, két *szörhara* dib-dáb könyveket” (TTár 1882: 750); 1710: „Azon szekérben ... a *szörharában* még alkalmas kávé lévén” (uo. 1883: 376).

Adatok 'sátor tárolására szolgáló zsák' jelentésben: 1621: „Az sátor-fáért, *haráriért* [sic!] asp. 4000” (RadvUdv. 1: 53); 1622: „1 *harárt*, ez sátor tokjának valót” (uo. 76); 1640: „A sátorok kiváltására az *hararokon* és kivitelén kívül megyen imp. tall. nro 400” (RGyLev. 617).

Adatok 'pokróc, zsákvászon' jelentésben: 1774: „Viseltes lo pokróczok és egy *hara*” (SzegSz.); 1781/1786: „*Hara*. Species tapetis, quales Rasciani passim vendunt” (TESz.: NSz.: Pázmándy S.: Sched. 176); 1794: „Nem mondom, hogy viseljt alávaló *harát*” (TESz.: NSz.: Mátyási J.: Valami 304).

A *hara* használata idővel háttérbe szorult, a *hara* szó ismerete elhalványodott, és nyelvjárási szintre húzódott vissza. Ma elsősorban Erdélyben ismerik. Zsákvásznat, durva csalánszövetet és vászonpokrócot jelent Nagyszalontán, az Érmelléken, Szatmár és Nagybánya vidékén; l. MTsz.: *hara-nadrág*, *hara-pokróc*, *hara-posztó*. Az eredeti 'zsák' jelentésben is ismerik Szatmár, Nagybánya és Brassó vidékén, valamint a Dunántúlon (MTsz.). A hétfalusi csángóktól *harály*, *herály* alakban 'gyapjúzsák, szénászsák' jelentésben jegyezték fel (Nyr 2: 477, 21: 478).

Harár szavunk forrása a török *harar*, N. *haral* 'kecskeszörből készült nagy zsák gabona, szalma stb. tárolására'. A török szó végső forrása az arab *girāra* 'gabona, szalma, stb. tárolására, szállítására szolgáló zsák', amely valószínűleg perzsa közvetítéssel került a törökbe; vö. perzsa *garār*, *girār* 'ua.'. A törökök révén elterjedt a szó a balkáni népek nyelveiben; vö. szbhv. N. *hārār*, *ārār* 'kecskeszörből készült zsák'; blg. N. *harár*, *harál* 'nagy zsák'; alb. *harár* 'zsák'; újgrg. χαράρι 'ua'; rom. *arár*, N. *harár*, *harál*: 'zsák, zsákszövet, ponyva'.

A magyarba több csatornán keresztül került. A régi nyelvbe jöhetett közvetlenül a törökből, de Erdélyben nagy valószínűséggel számolnunk kell a román közvetítés lehetőségével.¹⁷⁶ A mai nyelvjárási alakok lehetnek a régiek leszármazottai, amelyeknek fennmaradásához újabb románból, illetőleg szerbhorvátból való kölcsönzések is hozzájárultak. Ami pedig a magyar szó hangalak-

ját illeti, a régies *harár*, *harál* alakot kiszorította a rövidebb *hara* alak (az eredeti forma csak Brassó vidékén maradt meg). Ugyanolyan rövidülés ment itt végbe, mint pl. az ugyancsak török eredetű *findzsál*, *findzsán* > *findzsa* vagy a *szandál* > népies *szanda*, *kánál* > népies *kana* esetében.

TESz. 2: 52; Rech. 175; CultW 25; Bakos: NyK 63: 341; EWUng. 527.

HOMBÁR

Eredetileg nagyméretű gabonatarató ládát jelentett. A Thökölynél többször előforduló *hambáros hajó* olyan szállító hajó volt, amelyben beépített ládák, illetőleg elrekeszelt részek szolgálták a gabona szállítására. Különálló gabonatarató épületek, magtárak, csak a 19. században épültek. Deszkával ezeknek belső terét is több rekeszre osztották.

A *hombár*, *hambár* szó, egy korai adattól eltekintve, csak a 17. század végén jelenik meg forrásainkban: 1598: „ez szuszéket híják törökül *hambár*” (Monírók 30: 88); 1685: „Unum amplissimum scrinium vulgo *Hambar* vocatum” (Oklsz.); 1693: „Az Dunán livő fedeles és *hambáros* hajóim” (Monírók 15: 68); 1693: „az gabona ... behozattassék az Palánkban lévő *hambár*imban”; „négy öreg *hambáros* ilises hajókat” (uo. 96); 1694: „császár élises *hambárai*” (uo. 692); 1773: „Három *hombár* lakatokkal” (MNy 58: 505).

A *hombár* szó ma is él nyelvünkben. Különböző gabonatarató alkalmatosságok jelölésére szolgál. Közszóként a különálló gabonatarató épületet, magtárt jelöli. De, mint mondtuk, ilyeneket csak a 19. század óta építettek a megnövekedett gabonatermés raktározására. A nyelvjárások megőrizték a régebbi 'gabonatarató láda, szuszék; elrekesztett hely a kamrában a szemes gabona táro-

lására; gabonaszállító hajó belső rakodótere' jelentéseket is (vö. Tsz., MTsz., OrmSz., SzegSz., MNL 2: 570).

Hombár szavunk végső forrása a perzsa *ambārdan* 'megtölteni' igéből keletkezett perzsa *ambār* 'raktár, magtár; tartály, medence; takarmány, eleség' főnév. A perzsa szó meghonosodott a törökben; vö. török *ambar*, R., N. *hambar*, *hanbar* 'raktár, magtár; tartály; hajóraktár; láda', s a törökök közvetítésével elterjedt a Balkánon; vö. szbhv. *āmbār*, N. *ānbār*, *hāmbār*, *hānbār* 'fából épült magtár; gabonatarló láda'; blg. *hambār*; mac. *amber*; újgrg. ἀμπάρι; alb. *hambār*; rom. R. *hambār*, *ambār*: 'magtár'. Vö. még or. *ambār* 'ua.'

A török szó minden bizonnyal kettős úton: a törökből is, a szerbhorvátból is bekerült a magyarba.¹⁷⁷

TESz. 2: 137; Rech. 39; MNL 2: 570; EWUng. 571.

SZEPET

Egykorú forrásainkban leginkább különböző méretű, lábon álló, vasalt, lakattal zárható, bőrrel bevont utazóládát jelentett. Ruhafélét, ezüstneműt, pénzt tartottak benne. Ritkábban fonott kosarat, kast jelöl. A 16. század utolsó negyedétől kezdve gyakran találkozunk vele forrásainkban.

1576: „Az *zepetet* az bársonynak vöttem” (ErdPorta 304); 1594: „*vasas labas v̄res zepet*” (MNY 61: 113); 1608–21: „Egy *szepetecske* 60 oszporán ... Az *rezes zepet* 240 oszpora ... Az másik *szepet* 130 oszpora” (TTár 1878: 155); „*Aranyas zepetre* való lakatot” (uo. 156); 1622: „Egy *szepetet* harárostól, lakatostúl *asperis* 225” (RadvUdv. 1: 69); 1639: „*azféle zepetek*, *szekrényládák* gyuladtak-e meg elsőbe” (RGyPorta 417); 1640: „6 *sepetet* vagy föld- és kőhordó kosarakat vettem” (uo. 607); 1650: „*tartozzam* az három száz aranyokat visszaadni, az is az *sepetben* vagyon egy kis *iskatulában*” (RadvCsal. 2: 304); 1656: „A *szepeten* egy középszer török lakat” (MonOkm. 23: 352); 1672: „Volt az *eperjesi öreg zöld* ládában két kis *szepet*, egyik nagyobb, másik kisebb” (RadvCsal. 2: 358); 1686: „*hintómban* lévő *ládámban* és *sepeteimben* való költségem”

(ThökölyLev. 279); 1736: „bőrrel borított *szepetekben* meghámozva elhozták a fejer czipót” (Monírók 11: 452).

18–19. századi szótáraink (PP, PPB, SzD, Kr, CzF, Ball.) még ismerik a szót, a köznyelvből azonban fokozatosan kiveszett, csak nyelvjárásainkban él tovább. A Tsz. – tőle átveszi a MTsz. – Gömör megyéből és Erdővidékről közli: „*szepet*: bőrös-láda, koffer”. Az Ormánságban fakéregből készült szatyrot jelent (OrmSz.). Ez utóbbi már minden bizonnyal nem a török kori szó folytatása, hanem újabb déli szláv átvétel.

Szepet szavunk előzménye a török *sepet*, amely a mai törökben sásból, nádból, vesszőből font kosarat jelent. A régebbi török szótárak bőrrel bevont, lóra helyezhető kosárként ismerik. A török szó perzsa eredetű; vö. perzsa *sāpād* 'kosár'. – A régi magyar forrásokban szereplő szepethez hasonló, bőrrel bevont, zárható utazóládát mind a mai, mind a régi török nyelvben *sepet sandik*-nak (R. *sepet sanduk*) nevezték. A *sandik*, *sanduk* jelentése 'láda',¹⁷⁸ s a *sepet* itt a *sandik* jelzője. A *sepet sandik* 'vesszőből font, bőrrel bevont láda' kifejezésben a *sepet*hez hozzátapadt a 'láda' jelentés. Ez a jelentéstapadás a törökben is végbemehetett, de valószínűbb, hogy a Konstantinápolyban járt magyar személyek rövidítették le a kifejezést.

A török *sepet* szó megfelelői a balkáni nyelvekben is általában kosarat jelentenek; vö. szbhv. *sèpet*; mac. *sepetka*; újgrg. *σεπετι*: 'fonott kosár'; de: alb. R. *sepét* 'kosár, koffer'; rom. R. *sipét*, *sepét* 'rendszerint bőrrel borított utazókosár'. L. még or. N. *sapétka*; ukr. *sapét*; le. *sepet*: 'fonott kosár, koffer'.

Mint említettük, a dél-magyarországi nyelvjárási alakok későbbi kölcsönzések lehetnek a szerbhorvátból, míg a török kori adatok – a későbbi századok adataival együtt – a törökből kerültek a magyarba.

Rech. 358; TESz. 3: 729; EWUng. 1421.

SZOFRA

Csak néhány erdélyi forrásban és a *Szigeti veszedelemben* fordul elő. Mindezekben bőrből vagy vastag kelméből készített terítőt jelent, amit a földre terítettek, és melléje ülve fogyasztották el az úti ételeket.

Adatok: 1634: „Cseffei uram az török módon való élést az *szafraknál* [sic!; valószínűleg magyar többes szám] meg nem szokhatván, haza jövének ebédre” (RGyPorta 138); 1638: „Kgd az kajmekámot ... intse meg, viselje jól magát ... gonoszakarónkat ne tartsa maga mellett *szoffraján*” (uo. 524); 1651: „Aranyas *bőr-zofrát* földre leterítvén / Két szép bársony vánkost az *zofra* mellé tén” (ZrínyiÖM 1: 79); 1653: „*Sofrát* terítette le a Görchi Mehmet bassa tihája a kerevetre és letelepíte, és vacsorát hozának s evénk” (ETA 1: 130).

Szótáraink közül egyedül Ballagi ismeri, Zrínyi adata alapján. A *szoфра* szó teljesen kiveszett nyelvünkéből.

Végső forrása az ar. *safara* 'útra elkészíteni valamit, felkészülni az útra' igéből keletkezett ar. *sufra* 'úti eledel; étkező asztal', amely perzsa közvetítéssel bekerült a törökbe. Vö. perzsa *sufra* 'valami, amibe, vagy amire az úti élelmet elhelyezik; tarisznya; úti élelem' > oszm. *sofra* 'úti élelem; élelmiszeres tarisznya, amely abroszként is szolgál; terítő, abrosz; étkező asztalka'. A balkáni nyelvek mind ismerik; vö. szbhv. *söfra*; blg. R. *sofrá*; mac. *sofra*; alb. R. *sofrë, sufrë, sufrá*; rom. R. *sofrá*; újgrg. σουφράς; 'kerek étkező asztallap, asztalka'.

A magyarba közvetlenül a törökből is, közvetve a szerbhorvátból is jöhetett.

Rech. 369.

Jegyzetek

¹Kúnos Ignác, *Magyar-oszmán nyelvi érintkezések*. AkÉrt. 9, 1898, 57–64; uő, *Spuren der Türkenherrschaft in ungarischen Wörterschatze*: KSz 2, 1901, 211–222, 271–283; uő, *A török hódoltság emléke szókincsünkben*. AkÉrt. 12, 1901, 429–436.

²Gombocz Zoltán, *Honfoglalás előtti török jövevényszavaink*. Bp. 1908. A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai 7. sz.; Zoltan Gombocz, *Die bulgarisch-türkischen Lehnwörter in der ungarischen Sprache*. Helsinki, 1912.

³Gombocz Zoltán, *A régi magyar ételnevek eredetéről*: MNy 1, 1905, 160–168, 254–261; Gombocz Zoltán–Melich János, *Magyar etymologiai szótár* I. köt. I–X. füzet, II. köt. XI–XVII. füzet. Bp. 1914–1944.

⁴Németh Gyula, *Keleti eredetű magyar ruhanekvek*: NyK 50, 1936, 321–328; uő, *Török jövevényszók*. In: *Emlékkönyv Melich János hetvenedik születése napjára*. Bp. 1942, 286–288.

⁵Balassi Bálint és a török költészet. In: *Magyar századok. Irodalmi műveltségünk történetéhez* (Bp. 1948), 80–100; *Die Türkischen Texte des Valentin Balassa*: Acta Orientalia Hungarica 2, 1952, 23–61; *Bulgária török nyelvjárásainak felosztásához*: MTA Nyelv- és Irodalomtudományi Osztályának Közleményei X, 1956, 1–60; *Zur Einteilung der türkischen Mundarten Bulgariens*. Sofia, 1956; *Die Türken von Vidin. Sprache, Folklore, Religion* (= Bibliotheca Orientalis Hungarica 10), Bp. 1965; *A magyarországi oszmán-török nyelv*. Illésházy Miklós török nyelvkönyve 1668-ból: NyK LXIX, 1967, 57–109; *Die türkische Sprache in Ungarn im siebten Jahrhundert* (= Bibliotheca Orientalis Hungarica 13) Bp. 1970.

⁶ Hasan Eren szófejtései: *turuncs, torsia*: MNy 37, 1941, 340; *szaraho-ra, kuti*: MNy 38, 1942, 47 és 194; *beslia, aracsin, klabodán*: MNy 39, 1943, 361, 362; *kálmánkörte, kesza*: MNy 43, 1947, 294. — Halasi Kun Tibor, *Oszmánli jövevényszavaink hangtanához*: MNy 34, 1938, 297–306; *uő, Csuha*: MNy 36, 1940, 185–186.

⁷ Bárczi Géza, *A magyar szókincs eredete*. 2., bőv. kiad. Bp. 1958.

⁸ Kniezsa István, *A magyar nyelv szláv jövevényszavai I/1–2*. Bp. 1955.

⁹ Kakuk Zsuzsa, *Fejezetek oszmán-török jövevényszavaink történetéből*. Bp. 1955. Kandidátusi értekezés. Kézirat.

¹⁰ Kakuk Zsuzsa, *Tanulmány az oszmán-török nyelv 16–17. századi történetéhez (A magyar nyelv oszmán-török elemei alapján)*. Bp. 1969. Akadémiai doktori értekezés. Kézirat. — Suzanne Kakuk, *Recherches sur l'histoire de la langue osmanlie des XVI et XVII siècles. Les éléments osmanlis de la langue hongroise*. Bp. 1973. Bibliotheca Orientalis Hungarica 19.

¹¹ Az öltözködés és étkezés körébe tartozó jövevényszavakat feldolgoztam egy kisebb értekezésben: *Cultural Words from the Turkish Occupation of Hungary*. Bp. 1977. Studia Turco-Hungarica, Tom. IV.

¹² Részletesebben I. Rech. 435–506 és 527–534.

¹³ Kakuk Zsuzsa, *A szláv közvetítés kérdése a magyar nyelv oszmán-török elemeiben*: NyK LXVIII, 1966, 51–65. Lásd még Rech. 534–516.

¹⁴ Megalapozatlan, tehát nem fogadható el Farkas Vilmos azon véleménye, hogy török jövevényszavaink jelentős részben nyugati közvetítéssel jutottak el nyelvünkbe. Lásd Farkas Vilmos, *Keleti eredetű elemek a magyar szókincsben*. Bp. 1982. Akadémiai doktori értekezés. Kézirat.

¹⁵ Kakuk Zsuzsa, *Török jövevényszavaink jelentésváltozásaihoz*. In: Em-lékkönyv Benkő Loránd hetvenedik születésnapjára. Bp. 1991, 311–315.

¹⁶ Kakuk Zsuzsa, *Idegen szó, kihalt szó, jövevényszó (A magyar nyelv oszmán-török átvételei alapján)*: Nyelvtudományi értekezések 89. szám, Bp. 1976, 130–133.

¹⁷ A gyalogság külön alakulatát képező *szerdengecstik* „fejvesztettek”, akik felemelt zsold fejében különlegesen veszélyes feladatokra vállalkoztak, csak Thököly és Mikes egy-egy adatában szerepelnek; vö. Rech. 361.

¹⁸ Magyarországon nem volt ilyen gyermekadó — török nevén *devsirme* —, de a Balkán-félszigeten igen. A fiatal janicsárjelölteket *adzsemoglánnak* „idegen fiú”-nak nevezték. Forrásainkban néhány adat rögzíti ezt a kifejezést, de nem volt közismert szó; vö. EtSz. 11; Rech. 26.

¹⁹ Forrásainkban néhány adattal képviselve van több janicsár légiónak, ill. vezetőjének elnevezése is: *devecsi* „tevefelügyelő”, 'a négy első jani-

csárezred tagja' (Rech. 125); *jaszakcsi* 'a janicsár alegységek (*odák*) leg-alacsonyabb rangú katonái, akik a közrendet biztosították a falvakban és városokban' (418); *korudzi* „mezőrő”, 'vidéki garnizonba helyezett janicsár' (246); *kul kihája* 'udvari szolgálatot teljesítő főtiszt' (251); *mazur aga* 'a nagyvezír kíséretében szolgálatot teljesítő janicsár egység feje' (286); *szamszuncsi basa* 'a szultán kutyáinak felügyeletével megbízott janicsárlégió feje' (347); *szolak* „bal oldali”, 'ijász'; szultáni testőr, fullajtár; a 60–63. janicsárlégió tagja' (370); *turnacsi basi* 'a daru-örök feje; a 63. janicsárlégió feje' (427); *zagarcsi basa* 'az agarászok feje; a 64. janicsárlégió feje' (427); *zemberekcsi* 'ijász'; *zemberekcsi aga* 'a janicsár ijászlégió feje' (428–429).

²⁰ A számtalan janicsár alak mellett két 17. sz. végi követjelentésben előfordul a törökösebb *jenicseri* alak is: 1673: „hatalmas császárunk sok *jenicserivel* felkeresem” (TME 7: 158); 1697: „alii in pedites *Jenicseri* distribuntur” (Kom. 44).

²¹ Thököly Imre naplójában többször előfordul a *janicsár ocsak* vagy *odszak* 'a janicsárok testülete' (← 'a janicsárok tűzhelye'), a janicsárság', valamint a *janicsár oda* 'janicsár egység' kifejezés (ez utóbbi egy 1622-es erdélyi forrásban is szerepel). Ugyancsak erdélyi forrás (1655) adata egy szokatlan irodalmi átvétel: *janicsár effendiszi* (*janicsár effendi* helyett) 'janicsár titkár, janicsár irnok'. Vö. Rech. 422.

²² A török *yeni* 'új' szó előfordul számos, az egykorú magyar forrásokban ismert török helynévben, mint pl. *Jenihiszár* „Új vár”, *Jeniköj* „Új falu”, *Jenisehir* „Új város” (l. Rech. 422–423). A török *çeri* 'sereg' szó pedig a *çeri başı* 'csapatparancsnok' kifejezés magyar megfelelőjében (l. *çeri basa*) volt ismeretes.

²³ Ezzel az arab szóval van összefüggésben a 'selyemkendő' jelentésű *mahramán* szó (Rech. 265), a *muharrem* hónapnév (283), valamint a nemzetközi szóként meghonosodott *hárem* szavunk (TESz. 2: 58).

²⁴ Egy egység vezetője a *szejmen basa* volt; vö. Rech. 356.

²⁵ A kiadó megjegyzése: „a szélbeli ráczok hajdankori elnevezése”.

²⁶ Számos más lovas katona neve is felbukkan még forrásainkban, mint pl. *akanca* (*akindzi*) 'lovas katonák, akik a hadjáratok előtt benyargalták és felégették a hódításra kiszemelt területet' (Rech. 90); *csarkacsi* 'előcsatározó' (100); *csatacsi* 'portyázó, fosztogató' (106); *ulufedzsi* 'zsoldos' (406).

²⁷ A *ziámet* szó nem volt használatos nálunk, csak Thökölynél találunk rá egyetlen adatot (vö. Rech. 430).

²⁸ Egyszer előfordul a *gyömlí kihája* 'a gyömlík megbízottja, a gyömlí aga helyettese' kifejezés is; vö. Rech. 161.

²⁹ A török *spāhi* szó több szókapcsolatban is előfordul forrásainkban. Közülük leggyakoribb a *szpáhoglán* „szpáhi fiú”, 'újonc lovas katona' kifejezés; vö. Rech. 368.

³⁰ Csak néhány adatban fordulnak elő a következők: *kumbaracsi* 'bombavető' (Rech. 252); *kundakcsi* 'az ágyút begyújtó' (253); *topcsi* 'ágyús', *topcsi aga*, *topcsi basa* 'az ágyúsok feje', *Tophane* a konstantinápolyi arzenál neve (399); *tüfek* 'puska' (403); *tüfekcsi* 'puskás' (404); *ceb-háne* 'fegyverraktár' (91).

³¹ Török személyek neveként más forrásokban is előfordul; vö. Rech. 232.

³² A *Kazán* gyakori személynév a török nyelvekben; azonos vele a Tár Autonóm Köztársaság fővárosának *Kazánnak* – oroszosan *Kazánynak* – neve, valamint az al-dunai *Kazán-szoros* és a bulgáriai *Kazanlák* hn. (FNSz. 322).

³³ Különböző hajófajták nevei voltak: *acsik* (Rech. 27), *borozán* (77), *csektere* és *csekterme* (102), *firkáta* (154), *gemia* (159), *kaik* (229), *ka-ramuszál* (222), *katerga* (202), *pereme* (326).

³⁴ A forrásainkban ritkán előforduló *dzsebedzsik* „vasasok” feladata volt a fegyverek szállítása és karbantartása-javítása (Rech. 90). Főleg török személyek ragadványneveként fordul elő a *katirdzsi* 'tevehajcsár' (226), csak Thökölynél fordul elő az *arabacsi* 'szekeres' kifejezés (41).

³⁵ Szórványosan előfordul a 'zenekar' jelentésű *mehter* szó (Rech. 272), s a különböző zeneszerszámok nevei, mint *csingia* 'furulya, fuvola' (104), *csincsin* 'csengő érme' (106), *miszkál* 'flóta' (278), valamint a *zurnazán* 'dobos' szó (433). A *tambura* szó meghonosodott nyelvünkben, de hódoltság kori emlékeinkben mindössze kétszer fordul elő, valószínű tehát, hogy nem a törökből, hanem a déli szláv nyelvekből való (vö. TESz. 3: 835).

³⁶ A 'várparancsnok' jelentésű *dizdár* és a 'százados' jelentésű *jüzbasa* csak néhány elszigetelt esetben mutatható ki; vö. Rech. 129 és 426.

³⁷ A „csapat”-hoz tartozó katonák száma igen változó lehetett (általában 10–300). Az *aga* katonai fokozatának meghatározása szempontjából figyelemre méltó ez a magyar adat: 1560 k.: „Száz Ember hadnaggia: *Aga*” (NySz: Gyöngy Szt. 4402).

³⁸ Még gyakoribb ilyen jelentésben az *ağa* és *bey* (R. *beg*) összetételéből alakult *ağabey* használata.

³⁹ Maga a *bölük* szó csak néhány esetben fordul elő *bölök* (1576: ErdPorta 276), ill. *bulyuk* (1637: RGyLev. 484, 1694: MonÍrók 15: 535) alakban.

⁴⁰ Ugyanez a szó szerepel a *janicsár* szavunk török *yeni çeri* 'új sereg' előzményében. Az oszmán-török *çeri* szó etimológiailag azonos a csuvasos típusú török nyelvekből a honfoglalás előtt nyelvünkbe került *sereg* szavunk török előzményeivel; vö. TESz. 3: 521; Ligeti 57, 257.

⁴¹ Néhány forrásunkban a *csorba* 'leves' alapszó is előfordul; vö. Rech. 112; CultW 85.

⁴² A 19. századtól kezdve a legmagasabb katonai méltóságot viselő hadvezért, majd a hadügyminisztert nevezték *seraskernek*.

⁴³ Vö. *kádiaszker* 'a hadsereg főbírája'.

⁴⁴ Vö. török *bayrak-tār* 'zászlótartó', *defter-dār* 'a defter vezetője' és *dum-dār* 'a végét tartó' = 'hátvéd' (> m. *dandár*).

⁴⁵ Az ugyancsak 'buzogány' jelentésű török *topuz* szó török személyek nevéként többször, közszóként egyszer fordul elő forrásainkban; vö. Rech. 400. A 'kard' jelentésű *kilics* csak török személy nevéként és Thökölynél a *kilics-kaftán* 'tiszteleti kard és kaftán' kifejezésben fordul elő (Rech. 237–238).

⁴⁶ A *Szigeti Veszedelemben* két alkalommal előforduló *csid* alak (ZrínyiÖM 1: 185, 265) Zrínyi Miklós alkotása a rim, illetve ritmus kedvéért.

⁴⁷ Hasonló török lovasjáték volt a *csirit* (< oszm. *cirit* arab-perzsa *jarid*), amelyre azonban csak egyetlen adatunk van: 1636: „Hivata ki az vezér az mezőre, a holott nagy solenniter játszák az *csiritet*” (TTár 1884: 307). A balkáni nyelvek ma is ismerik. Vö. Rech. 95.

⁴⁸ Vö. Rech. 35: *alemdar*; 61: *barjak*, *barjaktár*; 402: *tug*.

⁴⁹ A kisebb-nagyobb török sátrak számos fajtájának nevei közül csak kettővel találkozunk: *oba* és *szajván*. Az előbbi csak Thökölynél, az utóbbi is főleg Thökölynél fordul elő. Vö. Rech. 306 és 354.

⁵⁰ Egyéb épületelnevezések, mint *hán* 'szálláshely' (Rech. 171), *kara-vánszeráj* (224), *menzil* 'megállóhely' (274), *oturak* 'ua.' (313) csak egy-egy elszigetelt adatban és Thökölynél fordulnak elő.

⁵¹ Az EtSz. (867 *csardak* a.) 'amphiteatrum' jelentése, amit a TESz. (1: 482) is átvett, a NySz.-ban (1: 455) közölt mondat téves értelmezésén alapszik; l. a legelső, 1617-ből való adatot. Az 'amphiteatrum' jelentést Kniezsa I. és megkérdőjelezte (SzlJsz. 1: 608).

⁵² A *csarnok* szónak a *csardakkal* való összekapcsolása téves, a két szó etimológiailag valószínűleg nincs kapcsolatban egymással; a *csarnok* szó eredete még tisztázatlan. Vö. TESz. 1: 483.

⁵³ A középkori m. *Konak* (1354), *Konok* (1362) szn. a besenyő vagy kun nyelvből való, s etimológiailag azonos ezzel az oszmán-török szóval. Személynévi használata a török *konak* 'vendég' jelentése alapján alakulhatott ki; ilyen jelentésben ismerik a szót ma is a kipcsak-török nyelvek.

⁵⁴ Pontosabban meg nem határozható nyereg volt a 17. sz. második felében néhány forrásunkban megtalálható *murat-nyereg*. A török *Murat* személynévnek ilyen használata sem a törökben, sem a déli szláv nyelvekben nem mutatható ki. Vö. Rech. 287. — Egyetlen adatban tűnik fel az *abaj* [recte: *abaji*] 'nyeregtakaró' kifejezés (Rech. 22).

⁵⁵ Három, ebbe a témakörbe tartozó szó török eredete erősen vitatott: A *kantár* 'a ló fejére csatolható szerszám, amelyhez a zablát és a szárat kapcsolják' 1599-től kezdve adatható. Az oszmán-törökben azonban csak a *kantar-* 'kötőféket tesz a ló fejére' ige s a belőle képzett *kantarma* 'kötőfék' főnév mutatható ki. Ezért a magyar szót — viszonylag késői előfordulása ellenére — régi török jövevénynek szokás tekinteni (vö. TESz. 2: 350; UngEISkr. 290; Ligeti 246). — A *csaprag* 'nyeregtakaró, lótakaró' már a Besztercei Szójegyzékben (1395 k.) előfordul, a törökben csak elszigetelt adatok találhatók, nincs meg a balkáni nyelvekben sem. Ugyanakkor előfordul más szláv nyelvekben s a németben. Nem kizárt, hogy mindezek a magyarból valók, a magyar szó pedig esetleg a *cafrang*, *cafrag* szóval van kapcsolatban (TESz. 1: 408; UngEISkr. 160). — A *csutak* 'nyalábba összecsavart szálás anyag' (1592) összefügg a *csutka* (1604) szóval. A török *çotuk*, N. *çutuk* 'fatónk, fatuskó' sem hangtanilag, sem jelentésben nem hozható vele kapcsolatba (TESz. 1: 577).

⁵⁶ Ugyancsak a *yap-* 'befedni' ige származékai a honfoglalás előtt nyelvünkbe került *gyapot* és *gyapjú* szavunk török előzményei. Vö. TESz. 1: 1121; Ligeti 33, 69.

⁵⁷ A pannonhalmi apátság egyik oklevelében (1211) előforduló *Turba* szn. (OkISz.) azonos ezzel a török szóval, korábbi átvétel a besenyő vagy kun nyelvből.

⁵⁸ A régi magyar oklevelekben előforduló tulajdonnév — *Zumakseg* hn. (1338), *Zomak* szn. (1435), *Zomokzallasa* hn. (1493) — valószínűleg összefügg ezzel a török szóval, de nem oszmán-török, hanem kun-besenyő eredetű; vö. Rásonyi-Nagy: MNy 62: 170.

⁵⁹ Hasonlóképp gyakran *tatár* jelzővel ellátva fordul elő forrásainkban a *kancsuka* szó, amely nagy valószínűséggel krimi tatár eredetűnek mondható; vö. TESz. 2: 343.

⁶⁰ Pakahn így írja le a kalafát: „Fél méter hosszú, kb. csukló vastagságú rúd, amelynek egyik végétől a másikig – mint az ijnál – kettős kötél van kifeszítve. A büntetendőt a földre fektetik, bokáját a rúd és a kötél közé fogják, aztán a kötelet két végén két személy két oldalról tekerve, a lábat mozdulatlan helyzetbe hozva erősen kiköti” (Pak. 1: 586).

⁶¹ Egyetlen adattal képviselve van a török *falaka* származékának a *falakaci* 'a falakát hordozó katona; a botozást végrehajtó személy' szónak magyar megfelelője is: *falkacsi* (1687: TTár 1874: 199).

⁶² Vö. Rech. 232 és 262.

⁶³ A *müszellim* olyan megbízottat, ügyvivőt jelölt, aki a kinevezett személy megérkezéséig vagy távollétében ellátta a terület igazgatási és adóbehajtási teendőit. Ez a szó ritkán fordul elő forrásainkban; vö. Rech. 295.

⁶⁴ Kisebb rangú tisztségviselő volt még pl. a *muhteszib* 'vásári felügyelő' (Rech. 285) és *veznedár* 'mérleg-felügyelő' (415).

⁶⁵ Szilvássy Lajos *Jegenyék* c. regényében (Bp. 1987) előfordul a *basagazda*, *vasvillás basagazda* kifejezés (182, 204).

⁶⁶ Egyéb, ritkábban használt összetételei és származékai: *bék tihája* 'a bég megbízottja' (Rech. 64); *beglikcsi* 'kancellár; a szultáni kancellária feje' (65); *bégogli* 'bég-fi' (65); *begzáde* 'ua.' (65); *harámbék* 'haramia tiszt' (174); *kapitán bék* 'az oszmán flotta helyettes parancsnoka' (218); *kezlárbék* 'a szultáni szeráj egyik felügyelő tisztje' (240); *kihája bég* 'a janicsár aga helyettese; belügyminiszter' (242). Címként szerepel a következőkben: *csausz bék* (102); *defterdár bég* (119); *nisancsi bég* (304).

⁶⁷ Valószínűleg ugyanezen méltóságnév ötörök alakjának átvételéből származik a régi m. *Bõ* szn. és hn., valamint a *bõ* mn., amelynek korábbi jelentései 'gazdag' ← 'előkelő, hatalmas' ← 'vezér, törzsfő' lehettek; I. TESz. 1: 356; FNSz. 124.

⁶⁸ Ugyancsak a szó eredeti 'zászló' jelentése őrződött meg ebben az egyszer előforduló kifejezésben: *szandzsák-serif* 'a próféta lobogója' (1687) < oszm. *sancak-i şerif* 'ua.'; vö. Rech. 349.

⁶⁹ E szó önmagában is előfordul néhány adatban – pl. *hadí alaj* 'hadí felvonulás', *alaj* 'regiment' – és más összetételekben, mint *alaj basa* 'a csapat parancsnoka', *alaj csaus* 'a diszfelvonulás szervezőinek parancsnoka'. Vö. Rech. 34, 35.

⁷⁰ L. még a következő kifejezéseket: *bosztancsi csausz* 'a bosztandzsik csausza' (Rech. 78); *tefterdár csaus* 'a defterdár csausza' (119); *diván csavus*, *diváni csauz*, *divánbeli csauz* 'a divánban szolgáló csausz' (128); *kapucsi pasa csauz* 'a kapucsi basa csausza' (215); *orta csaus* 'a janicsár

orta csausza' (310); *szelám csauz* 'a paradisah és nagyvezír lóra szállásakor előírt üdvözléssel megbízott csausz' (357); *telhisz csauz* 'a telhiszt [= miniszteri irat] továbbító csausz' (390).

⁷¹ Etimológiailag azonos vele a besenyő eredetű *csósz* szavunk török előzménye; vö. TESz. 1: 567; Ligeti 123–4, 254–5; FNSz. 169.

⁷² A *reis efendi* másik török elnevezése, a *reis-i küttáb* vagy *reis ül-küttáb* „az írkok vezetője” is képviselve van néhány adattal forrásainkban *rézkütáb*, *rézkitáb*, *rézskitáb* alakban; vö. Rech. 337.

⁷³ E szó török megfelelőjének átvétele a forrásainkban többször előforduló *emir* 'parancsnok, főnök: herceg' (Rech. 142). A nyelvünkben ma meglévő *emír* '(közel)keleti arab fejedelem, törzsfő' újabb kori átvétel valamely európai nyelv közvetítésével.

⁷⁴ A perzsa *mír* 'parancsnok, úr; fejedelem' és a perzsa *zāde* 'fia valakinek' összetételéből keletkezett a perzsa *mír-zā* 'herceg' kifejezés, amely elsősorban 'tatár herceg' jelentésben és *mirza*, *merza*, *murza* alakban gyakran előfordul egykorú forrásainkban; vö. Rech. 280.

⁷⁵ A *kihája* szó más, konkrét fogalmakkal társítva az adott fogalom felügyeletével megbízott tisztségviselőt jelenti. Ilyenek pl. az *aher kihája* 'istállófelügyelő' (Rech. 32); *bezeszten tihája* 'piac-felügyelő' (71); *defter kihája* 'a levéltár felügyelője' (119); *terszáne tihája* 'az arsenál felügyelője' (394). Katonafajták és tisztségviselők nevével összekapcsolva az illető katonák, ill. tisztségviselők megbízottját vagy vezetőjét jelöli, mint pl. *gyömlí kihája* 'a gyömlík megbízottja' (161); *kapucsilár kihája* 'az udvari kapuőrök vezetője' (216); *bék tihája* 'a bég megbízottja' (64); *kajmekám kihája* (230); *pasa kihája* (321); *valide szultán kihája* (411).

⁷⁶ Etimológiailag azonos vele a honfoglalás előtti török érintkezéseink során nyelvünkbe került *kapu* szó; vö. TESz. 2: 367; Ligeti 77–78.

⁷⁷ A 'lengyel' jelentésű *mazur* szó nem tartozik ide; l. TESz. 2: 867 *mazurka* a.

⁷⁸ Calepinusnál (1585) a szó jelentése 'diktátor, zsarnok': „*eméng*: dicator; *eméngség*: dictatura; *eméngi*: eménghez való: dictatorius” – ez másodlagosan kialakult jelentés lehet, amely azonban más forrásban nem fordul elő.

⁷⁹ Forrásainkban előfordul még a következő kifejezésekben: *árpa emin* 'árpa megbízott' (Rech. 43); *bejtülmál eming* 'egy fajta kincstári bevétel felügyelője' (71); *defter emin* 'az archívum felügyelője' (119); *gyömrí emin* [= *gümrük emin*] 'vámfelügyelő' (162); *kihat emin* 'papírfelügyelő', 'kancellárius' (207); *koin eming* 'birka-felügyelő' (247); *mut-*

fak emini 'konyhafelügyelő' (292); *terszháne emin* 'az arzenál felügyelője' (394).

⁸⁰ A Calepinusnál (1585) előforduló *szubasaság* származék jelentése („duumviratus – *Szubasaság*, amandárság; duumviralis – *Szubasasághoz*, amandársághoz való”) nem értelmezhető világosan.

⁸¹ Ez a szó nem volt használatos a hódoltság idején, mindössze két adatot találtam rá; vö. Rech. 333.

⁸² A 'vám' jelentésű *gyumruk*, valamint a 'vámos' jelentésű *gyumrukcsi*, *gyümrükcsi*, ill. *gyümrük emin* csak kivételesen fordul elő; vö. Rech. 162.

⁸³ Néhány adattal képviselve vannak még forrásainkban az *oszmánin* (Rech. 312), *sáhin* (377), *serifi arany* (382) és *urup* (407) pénznemek.

⁸⁴ Csak meghatározott anyagok mérésére szolgált a ritkábban használt *cseke* (tűzifa, kő mérésére; vö. Rech. 102), *sinik* (gabona mérésére; vö. Rech. 384); *miszkál* (gyöngy, skófiom mérésére; vö. Rech. 280). Csak egy-egy forrásban fordul elő az *arsin* hossz mérték (44), a *dönüm* terület mérték (132) és a *medre* űrmérték (271).

⁸⁵ Forrásainkban néhány adattal képviselve van a *defter* két török összetétele: *defter emin* 'a defterek felügyelője; a 'defterhának (archívumok) vezetője' és a *defter tihája* 'a birtok-deftereket intéző defterdári hivatali tisztségviselője'; vö. Rech. 119.

⁸⁶ Ez a görög szó a végső forrása a *difteritisz* és *diftéria* szavunknak is; vö. TESz. 1: 633.

⁸⁷ Forrásainkban egy-egy adattal képviselve vannak a *defterdár* különböző jelzős összetételei, mint *Anadolu defterdár* 'Anatólia defterdárja', *kücsük defterdár* „kis defterdár”, azaz Anatólia defterdárja; *orta defterdár* „középső defterdár”, azaz 'rangban a második defterdár'; *timár defterdár* 'a timár defterdár'; vö. Rech. 119.

⁸⁸ A megfelelő török *-ci* képzővel képzett *defterci* alig-alig volt használatos. Forrásainkban is csak egyetlen adattal van képviselve *tefterdsi* alakban (1686: TME 9: 135); vö. Rech. 118.

⁸⁹ Forrásainkban előfordul még a *nazul pasa* 'nazur bég', továbbá a *nazur kihája* és *nazur bég kihája* 'a nazur (bég) helyettese' kifejezés; vö. Rech. 301, 302.

⁹⁰ Thökölynél azonos jelentésben fordul elő a *bas hasznadár* „fő hasznadár” kifejezés; vö. Rech. 59.

⁹¹ Előfordul még számos összetételben, mint pl. *dívány efendi* 'a díván titkára' (Rech. 128); *Sztambol efendi* 'Isztambul bírása' (200); *odafendi* (< *oda efendi*) 'a janicsár oda inspektora' (307); *réz effendi* 'a külügyi

hivatal vezetője' (336). Ez utóbbi általánosan ismert volt a hódoltság korában; l. külön címszóként is.

⁹²A török *haraç* szó származékának, a *haraçtı* 'adószedő'-nek magyar *haracsi* megfelelője is megtalálható egykorú forrásainkban; vö. Rech. 173.

⁹³Az *akça* 'aprópénz' szó több régi és mai török nyelvben megtalálható, s a különböző török nyelvekből sok más nyelvbe is átkerült; vö. Doerfer 2: 85; EtSITjurk. 1: 120.

⁹⁴Thököly Imre naplójában többször előfordul a *szak-para* 'teljes értékű para' és a *csuruk-para* 'romlott értékű para' kifejezés; vö. Rech. 114, 345.

⁹⁵Ezt az etimológiát, a benne mutatkozó nehézség miatt, többen nem fogadják el, a *parányit* hangfestő jellegű szónak mondják, s a *pici*, *pindurka*, *pirinyó* szavak családjába utalják.

⁹⁶Forrásainkban egy-egy adattal képviselve van a török *kese* szó két származéka, a *kesedar* és *keseci*, mindkettő jelentése 'kesze <azaz pénz> szállító; pénztáros; titkár; pénzügyi tisztségviselő; a pénzügyi hivatal feje'; pejoratív értelemben: 'tolvaj'. Vö. Rech. 235, 236.

⁹⁷Kniezsa István közvetlenül a törökből való származtatását is lehetségesnek tartja (SzIJSz. 1: 668), a TESz ezt a lehetőséget elveti.

⁹⁸A bírói határozatokat tartalmazó jegyzék neve, a *szicsil* és *szicsilat* (<oszm. *sicil* és *sicilat*) többször előfordul az 1591–96-ból származó kecskeméti oklevelekben a *szicsil pénz* és *szicsilat* (alakv. *csincsilát*, *csingilát*, *csingelát*) *pérez* 'a szicsilbe vezetés díja' kifejezésben; vö. KecskT 2: 31, 82, 85–88, 97; EtSz. 1: 1073; Rech. 364.

⁹⁹Etimológiailag összefügg vele a kádi körzetét jelölő *kazá* szó; ez azonban nem volt használatos nálunk, csak egyetlen forrásból van kimutatva; vö. Rech. 232.

¹⁰⁰Az 1554-ből adatolt *Kazyá* alakváltozat is déli szláv közvetítésű, de ennek török előzménye a perzsás jellegű *kazi* alak.

¹⁰¹Ugyanezen ige származéka a *mufti* szavunk arab előzménye.

¹⁰²Forrásainkban csak néhány adattal vannak képviselve a következő iratféleségek nevei: *arzuhal* 'kérvény' (Rech. 44), *hati humájun* 'szultáni parancs, rendelet' (180), *hattiserif*, népetimológiával *hadi serif* 'ua.' (uo), *munkarrernáme* 'megerősítő okirat' (286), *náme* 'irat, levél, diploma' (300), *telhisz* 'a nagyvezír által a szultánnak benyújtott diploma' (390), *temeszuk* 'elismervény' (392). Előfordul még a *tugra* 'szultáni kézjegy' s ennek származéka a *turás*, latinosan *turalis* 'tugrával ellátott' kifejezés (402).

¹⁰³Ilyenek: *jazidzsi* 'írnok' (Rech. 419), *jazoglán* 'írnok-tanuló' (419), *mektupcsi* 'levelező-írnok' (273).

¹⁰⁴ A m. *posta fermány* pontosan megfelel a török *mezil fermani* kifejezésnek, amely összetételben a *menzil* szó jelentése 'megálló, megállóhely'. Ez a kifejezés többször előfordul Thökölynél: 1693: *menzil fermán, menzil fermány*, 1968: *menzill-fermány* (Rech. 275; l. ugyanitt a *menzil buju-tulti* adatot is).

¹⁰⁵ Mindezek eredeti török kifejezéssel is előfordulnak néhány adatban; vö. *bas teszkeredcsi, teszkeredzsi basi* 'a fő teszkeredzsi'; *bujuk teszkeredcsi* 'a nagy teszkeredzsi'; *kucsuk teszkeredcsi* 'a kis teszkeredzsi'. Vö. Rech. 396.

¹⁰⁶ Ugyancsak Thökölynél előfordul a *déván teszkeré, dévány teszkeré* 'a diván által kiadott okirat' kifejezés; vö. Rech. 129.

¹⁰⁷ Egyetlen latin nyelvű forrásban fordul elő eredeti törökös alakjában: 1606: „scribae seu secretarii ac notarii ... *divan kihatibler nominati*” (TTár 1892: 431).

¹⁰⁸ A *kármán* elnevezéssel a lófelszerelési tárgyak nevei és a kelmenevek között foglalkozunk. Csak néhány adattal van képviselve forrásainkban az *adzsem* 'perzsa' (Rech. 26), *kürd* 'kurd' (259) és *nemcse* 'osztrák' (302) elnevezés, csak török személyek ragadványneveként fordul elő a *rum* 'görög' (339), *rusz* 'orosz' (340) és *nemcseli* 'osztrák, német' (302) elnevezés.

¹⁰⁹ Forrásainkban előfordul az *Ali oszmán* 'az Oszmán dinasztia' kifejezés, amely az arab-perzsa eredetű török *āl-i Osmān* (< ar. *āl* 'leszármazottak, család; dinasztia') megfelelője úgy, hogy tévesen a gyakori török *Ali* személynevet értelmezték bele (Rech. 36).

¹¹⁰ A balkáni nyelvekben a *-li* melléknévképzős török *osmanlı* 'oszmán-török' mn. használatos: szbhv. *osmānlıja*; blg. *osmanlıja*; mac. *osmānlıja*; rom. *osmanlıu, otomanlıu*: 'ua.'. A szerbhorvátban tovább él az *Osman* szn. is. Az *oszmánli, ottománli* származék – ritkán – a magyar forrásokban is előfordul; vö. Rech. 312.

¹¹¹ A 'török kerevet, szófa' jelentésű *ottomán* szó újabb, 19. századi átvétel az európai nyelvekből; vö. TESz. 2: 1105.

¹¹² Ezt a török hangtani jelenséget mutatja a régi török eredetű orosz (1130–40) szavunk, amely a szláv *rus* 'orosz'-ból származik a török *urus* – vö. oszm., türkm. *urus*; tatár *urıs* stb. – alakon keresztül. Vö. TESz. 2: 1093; Ligeti 270.

¹¹³ A *Mısır* 'Egyiptom' hn. török *-lı* képzős származéka a *Mısırli* 'egyiptomi', mely forrásainkban főleg török személyek ragadványneveként fordul elő. Megtalálható a balkáni nyelvekben is. Vö. Rech. 278.

¹¹⁴ Nem foglalkozunk a csak néhány adattal képviselt vagy csak egy szerzőnél (pl. Thökölynél vagy Mikesnél) előforduló szavakkal; ezeket l. a Rech. megfelelő helyén. Ilyenek pl. *basbog* 'egy csoport feje' (59), *bakály* 'fűszeres' (55), *bazargán* 'kereskedő' (63), *berber* 'borbély' (69), *kalfa* 'segéd' (210), *mímár* 'építész' (279), *tellál* 'kikiáltó' (391), *terdzsumán* 'tolmács' (393), *dosztum* 'barátom' (132), *dosztluk* 'barátság' (132), *dusmány* 'ellenség' (135), *háin* 'áruló' (166), *kardas* 'testvér' (223), *zorca* 'felkelő, lázadó' (432); *csesme* 'forrás' (105), *dervent* 'szoros, átkelőhely' (122), *iszkele* 'kikötő' (197), *kislak* 'téli szállás' (239), *oturak* 'megállóhely' (313). Nem foglalkozom a *betyár* szóval sem, mivel csak a hódoltság után fordul elő (TESz. 1: 291).

¹¹⁵ A bal oldalon futókat *szolakoknak* nevezték; vö. Rech. 370.

¹¹⁶ „A császár kapuján adni szokott ajándékok, mikor a követek az adót behozzák” c. listában.

¹¹⁷ E három szó első szótagja egyformán *paj* hangzik, de három különböző perzsa-török szóból származik. A *pajzán paj* elemének végső forrása a perzsa *pay* 'láb', a *pajtásénak* a perzsa *pay* 'rész, porció', a *pajkosénak* pedig a perzsa *payk* 'futár, fullajtár, apród' (l. a megfelelő szavaknál).

¹¹⁸ Más feltevés szerint alapszava az ugyancsak perzsa eredetű *pay* 'láb' szó (ez azonos *pajzán* szavunk alapszavával; l. az előző jegyzetet).

¹¹⁹ A HASz. a szerbhorvát szót magyar eredetűnek mondja.

¹²⁰ Maga a *hárem* szó hódoltság kori forrásainkban nem fordul elő. Csak később, Thököly írásaiban (1693 és 1698), majd Mikes leveleiben (1717) találkozunk vele.

¹²¹ Forrásainkban előfordulnak még a következő, ritkán használt udvari tisztségnevek: *aszasz basa*, alakv. *haszas basa*, népetimológiával *hasas* és *házas basa* 'a rendfenntartó erők egyik csoportjának feje' (Rech. 45); és *atmacsi basa* 'a „karvalyászok” feje' (47); *avcsi basa* 'a vadászok feje' (48); *basbakukuli* 'a kincstár öreinek feje' (59); *berber basi* 'a borbélyok feje' (69); *beglikcsi* és *beglikcsi efendi* 'az udvari kancellária egyik vezetője' (65); *csakardzsi basa* 'a solymászok feje' (97); *csesnegir basa* 'a fő étekfogó, az előkóstoló feje' (105); *csuhadár* és *csuhadár aga* 'a szultáni ruhák gondozója és felügyelője' (111); *dogancsi* és *dogancsi basa* 'solymász' és 'a solymászok feje' (130); *haszeki* és *haszeki aga* 'a szultán belső szolgálatára rendelt tisztségviselő' (178, 179); *ibriktár aga* 'az ibrikek gondozásával megbízottak feje' (191); *icsaga* „belső aga”, 'a szultáni lakosztály belső szolgálattelveje' (192); *icsoglán* „belső fiú”, 'a devsirme útján begyűjtött fiúk közül a szeráj számára kiválogatottak' (192); *kara-*

kulak 'a szultán bizalmi embere a nagyvezír tetteinek kikémlésére' (221); *kilerdzsi basa* 'az éléskamra-felügyelők feje' (243); *kubbe vezérek* 'a nagyvezír után következő főméltóságok, akik a dívánban a kupola alatt ültek' (250); *kullukcsi* 'udvari szolgálattelvő' (252); *peskescsi, peskescsi aga* és *peskescsi pasa* 'a Portára küldött ajándékok felügyelője' (327); *rikjabdár aga* 'a kengyeltartók agája' (337); *ruznámecsi* „naplóvezető”, 'a pénzügyi hivatal egyik ügyosztályának vezetője' (341); *sáhindzsi basa* 'a szultáni solymászok feje' (278); *szelám aga* és *szelám csausz* 'a szultán, ill. nagyvezír lóra szállásakor üdvözlésüket végző személy' (357); *tesrifatcsi* 'ceremóniamester' (395); *tirnakcsi basa* 'a manikűrösök feje' (396); *tulbendár aga* 'a szultáni turbánok gondozóinak agája' (136); *ulema* 'tudós, a vallási tudományok szakértője' (405). — A speciális udvari janicsárlégiók elnevezéseit l. a *janicsár* szónál.

¹²² Török megfelelője: *sultāna* (< ar. *sulṭāna* 'a szultán felesége'), amely néhány adattal ugyancsak képviselve van forrásainkban (Rech. 372). Vö. még *haszeki szultāna* 'szultánfeleség, aki az első fiút szüli a szultánnak' (Rech. 178), *válide szultán* 'a szultán anyja' (Rech. 411).

¹²³ Az arab-perzsa eredetű török *sultān* szó már korábbi török érintkezéseink során is bekerült nyelvünkbe mint méltóságnév, ill. méltóságnévből lett személynév. Mai alakja: *Zoltán*.

¹²⁴ A perzsa *šāh* szó több származéka személynévként is használatos. Közülük a törökök által is kedvelt — forrásainkban gyakran előforduló — személynév a *Šāhin*, eredeti jelentése 'királysólyom', ritkább a *Šahsvār* (a magyarban népetimológiás *Sasvár* alakban is előfordul), eredeti jelentése 'királyi lovas' és a *Šahman*, eredeti jelentése 'királyhoz hasonló' (vö. Rech. 378). *Sakk* szavunknak ugyancsak a perzsa *šāh* szó a végső forrása (vö. TESz. 3: 476).

¹²⁵ Ugyancsak késői átvétel a *karavánszeráj* 'karavánszállás'. A hódolt-ság idején nálunk nem használták ezt a kifejezést; csak két romlott alakban feljegyzett adatunk van, ami idegen szó voltát igazolja; l. Rech. 224.

¹²⁶ Csak egy-egy adatban fordul elő a *díván-nap* 'a tanácskozás napja' és a *díváni-írás* vagy *díván-írás* 'a kancellária által használt írástípus'. Thököly feljegyzéseiben többször találkozunk a *díván csaus* 'a díván csausza', *díván effendi* 'a díván titkára' és *díván teszkeré* 'a díván által kiadott irat' kifejezéssel (Rech. 128–129). Az *ikindi díván* 'délutáni díván' kifejezést l. az *ikindi* címszó alatt.

¹²⁷ A m. *vezér* szó a *vezet* igének is alapjául szolgáló *vez-* tö *-ér* (*-ár*) deverbális névszóképzős származéka (vö. pl. *fűzér, tündér*). Vö. TESz. 3: 1136.

¹²⁸ Forrásainkban előfordul még a *vezér tihája* 'a vezir helyettese, megbízottja' kifejezés (Rech. 414), Mikesnél (126) pedig a *vezér aga* (az *aga* itt tiszteleti címként járul a *vezér* szóhoz) és a *vizir azem 'fővezér'* (177) kifejezés.

¹²⁹ Egy forrásban (1573: ErdPorta 11) előfordul még a nisancsi pasával azonos jelentésű *nisancsi bég* kifejezés; vö. Rech. 304.

¹³⁰ Bizonytalan a következő adat idetartozása: 1672: „*Baltsi basa* az szokás szerint ide érkezvén” (TME 7: 145). Vö. még 1634: „*baltaczilárok tiháját*” (acc.) (RGyLev. 242).

¹³¹ A m. *balta* szó korábbi török átvétel. Az 1423-ból való *Baltha* szn. valószínűleg kun személyt jelöl. Első közzői előfordulásaiban bárdot, csatabárdot (1612), rövid nyelvű fejszét (1636) jelent. „Török eredetű vándorszavainknak abba a kategóriájába tartozik, amelyet az egymást váltó török népelemek megerősítettek vagy éppen megújítottak. Az oszm. *balta* kun eredetű szavunkat új életre támasztotta.” (Ligeti 248).

¹³² Feltűnő, hogy a kifejezés második eleme szinte kivétel nélkül mindig *pasa* alakban fordul elő, holott etimológiailag itt a *basa* (~ oszm. *başı* 'valaminek a feje') alak volna szabályos. Vö. a *basa, pasa* szónál mondottakkal.

¹³³ A török *bostan* szó meghonosodott a balkáni nyelvekben, s a szbhv. *bōstan* 'konyhakert, dinnyeföld' – valamint a rom. *bostán* 'tök', N. *bostăŭ nă* 'dinnyeföld' – bekerült a déli, ill. keleti magyar nyelvjárásokba. Vö. TESz. 1: 353.

¹³⁴ A legkorábban, 1522-ben feljegyzett személynévi adat – „*Dominicus Kapwchy*” (SzegSz. 1: 688) – idetartozása kétséges.

¹³⁵ A m. *kapu* 'das Tor' (első előford. 1009/1235 k.) ótörök eredetű. A 'török szultán udvara, a Porta' jelentés a hódoltság idején tapadhatott hozzá; vö. a *kapukihája* kifejezéssel. A m. *kapu* szóhoz l. TESz. 2: 367; Ligeti 77–78.

¹³⁶ Érdemes ezt a kifejezést megjegyeznünk *Ibrahim Müteferrika* személyéért is, aki magyar származású volt – bár eredeti nevét nem tudjuk –, tolmácként működött II. Rákóczi Ferenc mellett, s neves kultúrtörténeti tény fűződik nevéhez: ő volt a török könyvnyomtatás megalapítója. A rá vonatkozó bibliográfiát l. in: *Hungarian Turcology 1945–1974. Bibliography*. Edited by Zsuzsa Kakuk. Bp. 1981, 165.

¹³⁷ A kiadó (Mikó Imre) megjegyzése: „főkövetségéről”.

¹³⁸ Egy forrásunkban (1636: TME 4: 414) előfordul a hasonló jelentésű *kezlár bék* kifejezés is; vö. Rech. 240. Más forrásokban pedig a *bas aga* (alakv. *pas aga, basa aga, pasa aga*) 'fő aga' kifejezés helyettesíti a *kizlár agát*; vö. Rech. 58.

¹³⁹ Csak egy-egy adat emlékeztet az imádkozásra — *abdeszt* 'ima előtti szertartásos mosakodás' (Rech. 23), *szecsáde* 'imaszőnyeg' (354), *namaz* 'a napi ötszöri ima' (300) — és más vallásos fogalmakra, mint pl. *dzsehennem* 'pokol' (91), *hamajli* 'amulett' (169), *kiabe* 'a mekkai Kábe kő' (202). Egykorú forrásaink nem ismerik a *dzámi*, *minaret* és *müezzin* szót; ezek később, csak a 18–19. században kerültek nyelvünkbe a törökből, illetve európai nyelvekből. Vö. TESz 2: 925 és 988.

¹⁴⁰ Csak néhány adatban fordul elő az utolsó ima idejét jelölő *jaci* (< török *yatsı*) szó; vö. Rech. 418.

¹⁴¹ A derviskolostor főnökét jelölő *sejh* szó nem volt használatos, mindössze két forrásban talákoztam vele *seh* alakban (vö. Rech. 382; TESz. 3: 509 *sejk* a.). Ugyanezen szó arab eredetű összetétele a *sejhüliszlám* „az Iszlám vénje”, 'az iszlám hittudósok rendjének feje' csak Thökölynél fordul elő, jóllehet a budai mufti is viselte ezt a címet (vö. Rech. 383). Az egykori török derviskolostor nevét megőrizte a Pécs északkeleti részén lévő parkosított fennsík, rajta a kolostor romjaival. Vö. FNSz. 640: *Tettye*. A *baba* és *türbe* szó ma is él a budai *Gülbaba türbe*, valamint a pécsi türbék neveiben. A *türbe* szót a hódoltsági források nem ismerik. A *baba* és *dede* cím is csak ragadványnévként fordul elő. Vö. Rech. 52 és 117.

¹⁴² A *murtat* szó, melynek jelentése 'a keresztény hitre frissen áttért mohamedán' csak egyszer fordul elő; vö. Rech. 287.

¹⁴³ A muszlimok időszámításukat a hidzsra évétől — a prófétának Mekkából Medinába való kivonulásától —, Kr. u. 622-től számítják.

¹⁴⁴ *Mustafa* (< ar. *muštafa* 'kiválasztott') Mohamed próféta mellékneve.

¹⁴⁵ A *Mahmud* ugyanabból az arab tőből származik, mint a *Muhammed*; az ar. *maħmūd* jelentése 'dicsért, dicséretre méltó'. A hagyomány szerint a próféta neve a földön *Muhammad*, az égben *Aħmad*, az alvilágban pedig *Maħmūd*.

¹⁴⁶ Az eredeti török *küçük bayram* kifejezés magyar megfelelője: *Kücsuk bajrám* (*bajrán*, *barján*) is csak háromszor, a *kurban bayram* magyar megfelelője: *kurbán bajrám* (*bajarám*) pedig mindössze kétszer fordul elő. Vö. Rech. 254 és 257.

¹⁴⁷ Az arab *q* ~ perzsa *z* hasonló kettős megfelelése mutatkozik a török *kadi* ~ *kazi* szóban, de funkcionális különbség nélkül (l. a *kádi* szónál).

¹⁴⁸ Ilyen alakban csak néhány elszigetelt adatban fordul elő, pl. *moszlim padisáh* (1628: TME 4: 78); *mozlim sereg* (1681: BékésOkl. 2: 246); vö. Rech. 295. — Etimológiailag összefügg vele az 'önátadás, odaadás' jelentésű ar. ³*islām* szó, a nemzetközileg elterjedt *Islam* 'a mohamedán

vallás, az iszlám' alapszava. Ez a szó csak a 19. században jelenik meg nyelvünkben, a hódoltság korában csak néhány elszigetelt adatban — pl. *islam császár* (1615: TTár 1879: 229) — és török személyek nevéként fordul elő. Vö. Rech. 199.

¹⁴⁹ Ilyen volt pl. Budán a *Büjük dzsámi* „Nagy Dzsámi” a középkori Nagybaldogasszony templom, az *Enderún dzsámii* „Belső dzsámi” a királyi palota temploma, vagy e kettőhöz viszonyított fekvése miatt *Orta dzsáminak* „Középső dzsámi”-nak nevezett dzsámi a Díszterén. Vö. FeketeBp. 262.

¹⁵⁰ A *mecset* szó 'dzsámi' jelentése mindmáig megmaradt. Az egi minaret melletti egykori *Kethuda dzsámit* — amely pár évtizeddel ezelőtt a régi kórházi épület kápolnája volt — az egriek csakis *mecsetnek* nevezték és nevezik ma is. A minaret terére ráfutó kis utcát is *Mecset utcának* hívják.

¹⁵¹ Az itt bemutatandó — nagyrészt ma is élő — kelmeneveken kívül forrásainkban előfordul még számos, a török korban is kevésbé használt, csak egy-két adatban feltűnő s a hódoltság után nyomtalanul eltűnő kelmenév. Ilyenek: *aladzsa* 'sávos indiai kelme' (Rech. 34); *altincsek* 'aranybrokát' (Rech. 38); *asztár* 'béléskelme' (Rech. 47; CultW 31); *bagdát* 'utazókocsik, hintók bélelésére használt kelme'; e kelmenév *Bagdad* város nevéből származik, s így végső forrása azonos a *baldachin* szóéval (TESz. 1: 228; Rech. 53; CultW 32); *burondzsok* 'selyemkelme'; a török szó meghonosodott a románban, ahonnét bekerült a hétfalusi csángók nyelvébe (TESz. 1: 244; Rech. 84; CultW 41); *csit* 'tarka indiai vászon' (Rech. 109; CultW 33); *demi* 'barhet' (Rech. 126; CultW 34); *ibrisim* 'selyem'; ez a szó a törökben perzsa eredetű, a perzsa szó iráni előzménye a törökön keresztül hozzánk került *bársony* szavunknak is végső forrása (TESz. 1: 254; Rech. 191; CultW 34); *mohajer* 'moher'; az európai vándorszóként ismert *moher* bizonyos adatai talán nem a németből, hanem közvetlenül a törökből valók (TESz. 2: 943; Rech. 284); *szája* 'gyapjúszövet'; azonos olasz eredetű *sája* kelmenevünkkel (Rech. 354; TESz. 3: 471; CultW 35); *szerászer* 'aranybrokát' (Rech. 359; CultW 35). Arab „nisbe”-jellel alakult kelmenevek: *hindi* 'indiai kelme', *kajszeri* 'Kajszeriből való kelme', *sámi* 'Sámból (Sziriából) való kelme', *jemeni* 'Jemenből való kelme' (vö. Rech. 184, 230, 379, 420; CultW 37, 38).

¹⁵² Egyszer előfordul az *acsambagaszi* 'perzsa bagazia' kifejezés is; vö. Rech. 26.

¹⁵³ Nem tévesztendő össze a szláv eredetű *buja* 'kéjelgő; dúsan tenyésző' (pl. *buja növényzet*) szóval; vö. TESz. 1: 382.

¹⁵⁴ A török kori forrásainkban gyakori *csuhadár* azt a tisztségviselőt jelölte, akinek feladata volt urának ruhatárára felügyelni (vö. Rech. 111).

¹⁵⁵ Ezen adat hitelességét a TESz. valamilyen félreértés következtében megkérdőjelezi, jóllehet az adott helyen kétségtelenül megtalálható. Ugyanezen forrásból Kniezsa István is közli, mint a *pamut* szó első előfordulását (SzlJsz. 1: 705).

¹⁵⁶ Kevésbé ismert kendőfélék nevei: *boscsa* 'négyszögletű, bélelt és himzett kendő, más, összehajtogatott vászonnemű becsomagolására, tárolására' (Rech. 75; CultW 40); *havli* 'bolyhos kéztörölő' (Rech. 180); *mahramán* 'kis kendő, asztalkendő'; végső forrása az ar. *maḥrama*, amely a *makramé* szónak is forrása (Rech. 265; CultW 42); *peskir* 'téglalap alakú asztalkendő' (Rech. 327; CultW 43); *pestimál* 'kendő, törülköző, fürdőlepedő' (Rech. 328; CultW 43).

¹⁵⁷ A 'hímzéshez használt finom arany vagy ezüst fémszál' jelentésű *klabodán* és *szirma* szót lásd Rech. 244; CultW 48; illetőleg Rech. 364; CultW 49.

¹⁵⁸ Gyakori volt ebben az időben a déli szláv közvetítésű, s ma csak nyelvjárási szinten élő *salavári* 'buggyos, felső férfinadrág' (vö. SzlJsz. 473; TESz. 3: 480; UngElskr. 464). Női ruhadarab volt a mindössze két forrásban előforduló *kürdi*, *kürdie* 'ujjatlan, prémes kazak' (Rech. 259; CultW 57), csak egyetlen forrásban található meg a 'bő, utcai női köpeny' jelentésű *feredzse* (Rech. 150).

¹⁵⁹ Egykorú forrásainkban előfordul még a *kaftancsi* 'a kaftánok felügyeletével megbízott tisztségviselő' és a *kaftancsi basa* 'a kaftán-felügyelők feje' kifejezés; vö. Rech. 206.

¹⁶⁰ Maga a *turbán* európai vándorszó, hozzánk leginkább német közvetítéssel kerülhetett (vö. TESz. 3: 1002). A női fejrevalók közül csak kétőnek a neve található meg forrásainkban. Egyik a magyar főkötőhöz hasonló, gyakrabban előforduló *arakcsin* (vö. Rech. 41; CultW 45), a másik egy homlokpánt-szerű s csak két forrásban felbukkanó fejdísz, a *cseember* (vö. Rech. 103; CultW 46).

¹⁶¹ Csak két forrásból van kimutatva a 'talpnak és saroknak használt vastag bőr' jelentésű *keszele* szó (Rech. 249; CultW 69); a régiségben nem fordul elő, de a 19. századtól ismert szó az *iplik*, amely a csizma kérgén lévő, külső vastag varrást jelöli (CultW 68).

¹⁶² Egy 17. századi forrásból már adatolható a 'suszterkalapács, klopfoló' jelentésű *musta* szó (Rech. 291; CultW 69); csak a 19. századtól adatolt az 'őnből vagy vasból készült bőrnymotató' jelentésű *korsin* szó

(Rech. 254; CultW 68). A déli szláv közvetítésű *bicskia* 'cipépszékés' csak a hódoltság után, 1708-ban jelenik meg először (vö. TESz. 1: 297; Rech. 71; CultW 63; Ligeti 249).

¹⁶³ Csak néhány török kori forrásban fordul elő a 'durvára tört búzadara s a belőle készült kása' jelentésű *bongor*, amely ma is ismert Baranyában, de ez már a szerbhorvátból való (vö. Rech. 82; CultW 84). Hasonlóképp a szerbhorvátból való átvétel a 'lekvár, túlérett gyümölcs; pancs, kotyvalék' jelentésű *pekmez*, *peszmege*, amely korábban csak Mikesnél fordul elő (vö. Rech. 324; TESz. 3: 172). Mai közkedvelt tejtermékünk neve, a *joghurt* a 19. században a németből került hozzánk, de e végső fokon török eredetű szó többször előfordul Pápai János követjelentéseiben (vö. TESz. 2: 278; Rech. 424; CultW 87). Az 'állati belsőrészek' jelentésű *zsiger* szó csak a 19. században jelenik meg (vö. TESz. 3: 1218; CultW 83).

¹⁶⁴ Egykorú forrásainkban néhány más, étkezéssel kapcsolatos foglalkozásnév is előfordul, mint pl. *ekmekcsi* 'pék' (Rech. 140), *jemiscsi* 'gyümölcsáros' (Rech. 420). Ezek azonban többnyire török személyek ragadványnevei, a magyarban nem használták őket. Kivételt képez talán a szerb közvetítésű *halvadzsia* 'halvaáros', amit egy forrásunk (RadvUdv.) közszőként is ismer, s amelynek alapszava, a *halva* 'török édesség' ma is él Dél-Magyarországon (vö. TESz. 2: 38; Rech. 168). L. még a *kávecsi* foglalkozásnevet a *kávészónál*.

¹⁶⁵ Néhány 17–18. századi forrásunkban a mézárosok fejét, vezetőjét jelölő *kaszap pasa* kifejezés is előfordul; vö. Rech. 224.

¹⁶⁶ Forrásainkban egy-egy adattal képviselve van a török *kahve* szónak egy származéka és egy összetétele: *kahveci* 'kávékészítő, kávé' > m. *cavécsi* (1687: TTár 19: 199); *kahve altı* N. *kavaltı* „a kávé alá való”, 'reggeli' > m. *kavaltét* [acc.] (1694: MonÍrók 15: 554).

¹⁶⁷ Etimológiailag ide kapcsolódik a m. *koffein* 'a kávé és a tea hatóanyaga' (1882) is, amely a német *Koffein* 'ua.' átvétele.

¹⁶⁸ Ugyanezen ige származéka a 'bor' jelentésű *sarap*, amely csak két származékos alakban (1673: *sarapolóc* 'iddogálók'; MTSz.: Kolozsvár: *sarapos* 'kellemes ízű <bor>' fordul elő (vö. CultW 94).

¹⁶⁹ Későbbi, törökből való átvételeink a *burnót* 'Schnupftabak' (1748) és *csibuk* 'hosszú szárú (török) pipa' (1833). A *burnót* valószínűleg a szerbhorvátton keresztül, a *csibuk* pedig irodalmi vagy kereskedelmi úton került hozzánk. Vö. TESz. 1: 392 és 519.

¹⁷⁰ A 'narancs' jelentésű török *turunç* megfelelője előfordul Zrínyinél: 1651: „Ősszel sok gyümölchel, citrommal, *turunchal* / ajándékosz bőven szép pomagránáttal” (ZrínyiÖM 1: 81).

¹⁷¹ Egy erdélyi követjelentésben felbukkan a gyömbér török nevének, a *zencefilnek* magyar *szencsefil* megfelelője; vö. Rech. 429.

¹⁷² Vö. TESz. 3: 99.

¹⁷³ Vö. TESz. 3: 972.

¹⁷⁴ L. a kelmenevek és lószerszámok nevei között.

¹⁷⁵ Lábost, serpenyőt jelent a törökben a *tencere*, amelynek egykorú magyar megfelelője két erősen elírt adatban található meg: 1591: *zengcziert* (acc.); 1681: „Az szakácsok edényei *fencsérei*”. Ma is ismert a szó Szeged vidékén, de ez már a szerbhorvátból való. L. Rech. 392; CultW 102. — Nyelvjárásainkban néhány más, rézből készült, török eredetű edény neve is ismeretes, ezek nem a török korban, hanem később kerültek nyelvünkbe a szerbhorvátból (pl. *szahán* 'tepsi', *tigany* 'lábos'), ill. a románból (pl. *táva* 'serpenyő').

¹⁷⁶ A régi m. *haral* (1676), *harály* (1692) adatokat azonban, csupán *l*, *ly* hangjuk alapján nem kell román közvetítésének tartanunk (Bakos: NyK 63: 341). Az *r - r > r - l* disszimiláció a törökben gyakori jelenség, s a török nyelvjárásokból kimutatható *haral* alakváltozat is (SDDInd.: *çuval* a.).

¹⁷⁷ Nem fogadható el Kniezsa István azon megállapítása, hogy a *hom-bár* szót művelődéstörténeti megfontolások alapján szerbhorvát eredetűnek kell tartanunk, mivel „a magyar–török kapcsolatok teljesen katonai jellegűek voltak, melyek nem teszik érthetővé egy békés együttélést feltételezhető földműves szakkifejezés átvételét” (SzJsz. 1: 217). Mint adatainkból láttuk, a gabona szállítása és raktározása katonai célokat is szolgált. — Ugyancsak korrigálni kell a TESz.-nek azon megállapítását, hogy a 'hajóraktár' jelentésű magyar szó török, a 'gabonatartó láda' jelentésű pedig szerbhorvát áradóra mutat. A törökben ugyanis mindkét jelentés megtalálható. De az sem kizárt, hogy a szerbhorvátban is volt a szónak 'hajóraktár' jelentése.

¹⁷⁸ Pápai János 1708-ban kelt követjelentésében maga a *sanduk* szó is előfordul: „diariuma [ti. Thököly diariuma] mellyek vadnak egy fekete bőrrel feljül s körül az aljáig burított *szandokban*” (MonÍrók 24: 659). A *szanduk* jelentése tehát 'bőrrel bevont kis láda' lehetett.

Forrásjelzések és egyéb rövidítések

- a. alatt
- acc. accusativus
- AkÉrt. Akadémiai Értesítő. Bp. I(1890)—LXII(1955).
- alakv. alakváltozat
- alb. albán
- AnD H. Zübeyr, I. Refet, *Anadilden Derlemeler*. I. Ankara, 1932. — H. Koşay, O. Aydın, *Anadilden Derlemeler* II. Ankara, 1952.
- ang. angol
- ar. arab
- BalassiÖM *Balassi Bálint összes művei*. I—II. Összeáll. Eckhardt Sándor. Bp. 1951—1955.
- Ball. Ballagi Mór, *A magyar nyelv teljes szótára*. I—II. Pest, 1868—1873. Második kiadás: Pozsony, 1884.
- Barb. A. C. Barbier de Meynard, *Dictionnaire turc-français. Supplément aux dictionnaires publiés jusqu'à ce jour*. I—II. Paris, 1881—1886.
- Bartal Antal Bartal, *Glossarium mediae et infimae latinitatis Regni Hungariae*. Lipsiae, 1901.
- Báthory *Báthory István erdélyi fejedelem és lengyel király levelezése*. Kiadja Veress Endre. I. (1556—1575), II. (1576—1586). Kolozsvár, 1944.

- BBL *A budai basák magyar nyelvű levelezése. I. 1553–1589.* Szerk. Takáts Sándor, Eckhardt Ferencz, Szekfű Gyula. Bp. 1915.
- BékésOkI. *Békésmegyei Oklevéltár.* Kiadja Haan L. és Zsilinszky M. I. Pest, 1870, II. Bp. 1877.
- BethlenLev. Szilágyi Sándor, *Bethlen Gábor fejedelem levelezése.* Bp. 1887.
- BethlenÖn. *Gróf Bethlen Miklós önéletírása.* Kiadja Tolnai Gábor. In: *Magyar századok.* Bp. é. n.
- BethlenPol. Szilágyi Sándor, *Bethlen Gábor fejedelem kiadatlan politikai levelei.* Bp. 1879.
- biz. bizánci görög
- BK J. D. Kieffer, T. X. Bianchi, *Dictionnaire turc-français.* I–II. Paris, 1835.
- blg. bulgár
- BornA. Szádeczky Béla, *I. Apafi Mihály fejedelem udvartartása. I. Bornemissza Anna gazdasági naplója (1667–1690).* Bp. 1911.
- BujdLev. Deák Farkas, *Bujdosók levéltára.* Bp. 1883.
- ByzTurc. Gy. Moravcsik, *Byzantinoturcica. I. Die byzantinischen Quellen der Geschichte der Türkvölker. II. Sprachreste der Türkvölker in den Byzantinischen Quellen.* Zweite durchgearbeitete Auflage. Berlin, 1958.
- Caf. A. Caferoğlu, *Anadolu dialektolojisi üzerine malzeme. I–IX.* Istanbul, 1940–1951.
- Cal. *Calepinus latin–magyar szótára 1585-ből.* Sajtó alá rendezte Melich János. Bp. 1912.
- CultW Zsuzsa Kakuk, *Cultural Words from the Turkish Occupation of Hungary.* Bp. 1977. *Studia Turco–Hungarica.* Tomus IV.
- CsángóSz. Yrjö Wichmanns *Wörterbuch des ungarischen Moldauer Csángódialektes nebst grammatikalischen Aufzeichnungen und Texten aus dem Nordcsángódialekt.* Hrsg. von Bálint Csúry und Artturi Kannisto. Helsinki, 1936.

- CzF Czuczor Gergely–Fogarasi János, *A magyar nyelv szótára*. I–VI. Pest [később] Bp. 1862–1874.
- Dev. F. Devellioğlu, *Osmanlıca–Türkçe ansiklopedik lûgat*. Istanbul, 1962–1963.
- Doerfer G. Doerfer, *Türkische und mongolische Elemente im Neupersischen*. 1. Band: *Mongolische Elemente im Neupersischen*. Wiesbaden, 1963. 2–4. Bände: *Türkische Elemente im Neupersischen*. Wiesbaden, 1965–1975.
- DozyS. R. Dozy, *Supplément aux dictionnaires arabes*. I–II. Leiden–Paris, 1927².
- DozyVét. R. Dozy, *Dictionnaire détaillé des noms des vêtements chez les Arabes*. Amsterdam, 1845.
- DS *Türkiye'de Halk Ağzından Derleme Sözlüğü*. I–XI. Ankara, 1964–1979.
- DuCange *Glossarium mediae et infimae latinitatis*. Conditum a Carolo du Fresne ... Du Cange ... I–IX. Niort, 1883–1887.
- e. [évszám után] előtt
- e. [évszázad után] eleje
- EI *Enzyklopaedie des Islām*. I–IV. Leiden–Leipzig, 1913–1934.
- ErdÉk. *Erdély és az északkeleti háború. Levelek és okiratok*. I–II. Kiadja Szilágyi Sándor. Bp. 1890–1891.
- ErdPorta *Erdély és a Porta. 1567–1580*. Kiadja Szalay László. Pest, 1862.
- ÉrtSz. *Magyar értelmező kéziszótár*. I–II. Bp. 1972.
- Esz. *Galantai gróf Eszterházy Miklós Magyarország nádora*. I–III. Pest, 1863–1870.
- ETA *Erdélyi történelmi adatok* I–IV. Szerk. és kiadja gróf Mikó Imre. Kolozsvár, 1855–1862.
- Ethn *Ethnographia*. Bp. I(1890)–.
- EtSITjurk. È. V. Sevortjan, *Ėtimologičeskij slovar' tjurkskich jazykov*. I–III. Moskva, 1974–1980.

- EtSz. Gombocz Zoltán—Melich János, *Magyar etymologiai szótár*. I. köt. I–X. füzet, II. köt. XI–XVII. füzet. Bp. 1914–1944.
- EWUng. *Etymologisches Wörterbuch des Ungarischen*. Herausgeber Loránd Benkő. Bp. 1993–1994.
- FeketeBp. Fekete Lajos, *Budapest a törökkorban*. Bp. 1944.
- FeketeGy. Fekete Lajos, *Gyöngyös város levéltárának török iratai*. Különlenyomat a Levéltári Közlemények 1932. és 1933. évfolyamából.
- Ferraguto A. Bombaci, *Padre Pietro Ferraguto e la sua Grammatica turca*. In: *Annali. Pubblicazioni dell'istituto universitario orientale di Napoli*. Nuova serie. Roma I (1940), 205–236.
- fn. főnév
- FNSz. Kiss Lajos, *Földrajzi nevek etimológiai szótára*. Bp. 1978.
- Fogarasi Fogarasi János, *Magyar–német és német–magyar szótárai 1836–1860*. [Az évszám jelzi a kiadást.]
- fr. francia
- Frecskay Frecskay János, *Mesterségek szótára*. I–II. rész. Bp. 1912.
- Ger. N. Gerov, *Ráčnik na bálgarskij jazyk s tálkuvanie reči-ty na bálgarsky na russky*. I–V. Plovdiv, 1859–1904. *Dopálnenie*. Säbral T. Nančev. Plovdiv, 1908.
- GyöngyösiÖK *Gyöngyösi István összes költeményei*. I–IV. Közvetési Badics Ferencz. Bp. 1914–1937. (A Régi Magyar Költők Tára, XVII. századbeli magyar költők művei sorozatban).
- Harsányi G. Hazai, *Das Osmanisch–Türkische im XVII. Jahrhundert. Untersuchungen an den Transcriptionstexten von Jakob Nagy de Harsány*. Bp. 1973. Bibliotheca Orientalis Hungarica XVIII.

- HASz. [Horvát Akadémia Szótára]. *Rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika*. Na svijet izdaje Jugoslavenska Akademija Znanosti i Umjetnosti. I–XXIII. Zagreb, 1880–1976.
- HegyIOB Hegyi Klára–Zimányi Vera, *Az oszmán birodalom Európában*. Írta: Hegyi Klára. A képeket válogatta: Zimányi Vera. Bp. 1986.
- Hind. A. Hindoğlu, *Dictionnaire abrégé français–turc*. Vienne, 1831.
- hn. helynév
- III [Illésházy 1668]. J. Németh, *Die türkische Sprache in Ungarn im siebzehnten Jahrhundert*. Bp. 1970. Bibliotheca Orientalis Hungarica XIII.
- Iv.–Br. F. Iveković–Ivan Broz, *Rječnik hrvatskoga jezika*, I–II. Zagreb, 1901.
- Junker–Alavi Heinrich F. J. Junker und Bozorg Alavi, *Wörterbuch. Persisch–deutsch*. Leipzig, 1965.
- k. [évszám után] körül
- k. [évszázad után] közepén
- KahT H. and R. Kahane, A. Tietze, *The Lingua Franca in the Levant. Turkish nautical terms of Italian and Greek origin*. Urbana, 1958.
- Kakuk: BenkőEml. Kakuk Zsuzsa, *Török jövevényszavaink jelentésváltozásaihoz*. In: *Emlékkönyv Benkő Loránd hetvenedik születésnapjára*. Szerk. Hajdú Mihály és Kiss Jenő. Bp. 1991. 311–315.
- Kassai Kassai József, *Származtató, 's gyökerésző magyar-diák szókönyv*. 1–5 tsomó. Pestenn, 1833–1836.
- KassaiBef. Kassai József *Magyar-diák szókönyvének ... befejező része a Toldalékokkal*. Kiadja Gáldi László. Bp. 1962.
- KecskT *Kecskemét város története, oklevéltárral*. Kiadja Hornyik János. I–IV. Kecskemét, 1860–1866.
- kfn. középfelnémet
- k. lat. középkori latin

- KeményÖn. *Kemény János (erdélyi fejedelem) önéletírása.* Kiadja Szalay László. Pest, 1856.
- Kom. [Komáromi]. *Magyarországi s erdélyi bujdosó fejedelem Késmárki Thököly Imre secretáriusának törökországi diariumja s experientiaja.* Kiadja Nagy Iván. Pest, 1861.
- Kor. J. M. Korabinsky, *Versuch eines kleinen Türkischen Wörterbuchs.* Pressburg, 1788.
- közny. köznyelvi
- Kr. Kresznerics Ferenc, *Magyar szótár gyökérrenddel és deákozattal.* I–II. Budán, 1831–1832.
- KSz. *Keleti Szemle.* Bp. I(1900)–XXI(1932).
- Kunoss: Szóf. Kunoss Endre: *Szöfűzér vagyis a' tudomány, művészség, társalkodás és költészet újonnan alkotott vagy fölélesztett szavainak jegyzéke.* Pesten, 1834.
- le. lengyel
- LevT. *Magyar Leveles Tár.* I. *Négyszáz magyar levél a XVI. századból.* Közli Szalay Ágoston. Pesten, 1861. II. *Magyar hölgyek levelei.* Közli Deák Farkas. Bp. 1879.
- Ligeti. Ligeti Lajos, *A magyar nyelv török kapcsolatai a honfoglalás előtt és az Árpád-korban.* Bp. 1986.
- LK. Levéltári Közlemények. Bp. I(1923)–.
- m. magyar
- MA. Szenczi Molnár Albert, *Dictionarium Latinovngaricum.* [2. rész]; *Dictionarium Vngarico-Latinum.* Nürnberg, 1604; Hanau, 1611²; Heidelberg, 1621¹.
- mac. macedon
- Márton. Márton József, *Német–magyar és magyar–német lexicon, vagyis szókönyv.* I. *Magyar–német rész.* Bécs, 1807. II. *Német–magyar rész.* Bécs, 1803.
- Maz. T. Kowalski, *Osmanisch–türkische Volkslieder aus Mazedonien.* In: *Wiener Zeitschrift für die Kunde des Morgenlandes* 33, 1926, 166–231.

- Megiser H. Megiser, *Institutiones linguae turcicae libri quatuor*. Leipzig, 1612. Pars IV. *Dictionarium latino-turcicum et turcico-latinum*.
- Men. Meninski (François de Mesgnien), *Thesaurus linguarum orientalium turcicae, arabicae, persicae*. Vienne, 1680.
- Meyer Gustav Meyer: *Etymologisches Wörterbuch der albanesischen Sprache*. Strasburg, 1891.
- m. f. [évszázad után] második fele
- MGSz. *Magyar gazdaságtörténeti Szemle*. Bp. I(1894)–XIII(1906).
- Mikes *Mikes Kelemen összes művei*. Szerk. Hopp Lajos. I. köt. *Törökországi levelek és misszilis levelek*. Bp. 1966. A levelek eredeti száma szerint idézve.
- mn. melléknév
- MNL *Magyar néprajzi lexikon*. I–V. Főszerk. Ortutay Gyula. Bp. 1977–1982.
- MNy *Magyar Nyelv*. Bp. I(1905)–.
- MNyTK *A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai*. Sorozat. Bp. 1. sz. (1905)–.
- MonÍrók *Monumenta Hungariae Historica. Magyar Történelmi Emlékek*. II. osztály. Írók. I–XXXVIII. Pest [később] Bp. 1857–1906.
- MonOkm. *Monumenta Hungariae Historica. Magyar Történelmi Emlékek*. I. osztály. Okmánytárak. I–XLII. Pest [később] Bp. 1857–1948.
- MonOrszErd. *Monumenta Hungariae Historica*. III. osztály. *Erdélyi Országgyűlési Emlékek. 1526–1699*. I–XXII. Bp. 1875–1899.
- MonTME *Török–magyarkori történelmi emlékek*. I. osztály. *Okmánytár*. I–II. *Okmánytár a hódoltság történetéhez Magyarországon*. Összegyűjték Szilády Áron és Szilágyi Sándor. III–IX. *Török–magyarkori állam-okmánytár*. [Új kötetszámozással:] I–VII. Szerk. és jegyzetekkel ellátták Szilády Áron és Szilágyi Sándor. Pest, 1863–1872. [I. TME]

- MTsz. Szinnyei József, *Magyar Tájszótár*. I–II. Bp. 1893–1901.
- N. néprnyelvi, nyelvjárásbeli
- Nádasdy *Nádasdy Tamás nádor családi levelezése*. Szerk. Károlyi Árpád és Szalay József. Bp. 1882.
- NádasdyF *Oklevelek gróf Nádasdy Ferencz nádasd-ladányi levéltárából*. Kiadja Károly János. Bp. 1889.
- ném. német
- NéNy. Népünk és Nyelvünk. Szeged, I(1929)–XI(1939).
- NSz. Az MTA Nyelvtudományi Intézetében levő akadémiai nagyszótár kéziratok anyagából idéztük. A rövidítés után minden esetben feltüntetjük a NSz. által közölt eredeti forrást. Ezek feloldását l. a NSz. Rövidítésjegyzékében.
- NyelvtudÉrt. *Nyelvtudományi Értekezések*. Sorozat. Bp. I. sz. (1953)–.
- NyF *Nyelvészeti Füzetek*. Sorozat. Bp. 1. sz. (1902)–81. sz. (1918).
- NyIrK *Nyelv- és Irodalomtudományi Közlemények*. Kolozsvár, I(1957)–.
- nyj. nyelvjárás
- NyK *Nyelvtudományi Közlemények*. Pest [később] Bp. I(1862)–.
- Nyr *Magyar Nyelvőr*. Pest [később] Bp. I(1872)–.
- NySz. Szarvas Gábor–Simonyi Zsigmond, *Magyar nyelvtörténeti szótár a legrégebb nyelvemlékektől a nyelvújításig*. I–III. Bp. 1890–1893. A rövidítések után minden esetben feltüntetjük a NySz. által közölt eredeti forrást. Ezek feloldását l. a NySz. Rövidítésjegyzékében.
- OkISz. Szamota István–Zolnai Gyula, *Magyar oklevél-szótár. Pótlék a Magyar Nyelvtörténeti Szótárhoz*. Bp. 1902–1906.
- OkISz Pótl. OkISz. 1121–1210. hasáb. *Pótlások és javítások*.
- ol. olasz
- óoszm. óoszmánli

- or. orosz
- OrmSz. *Ormánysági Szótár*. Kiss Géza hagyatékából szerk. Keresztes Kálmán. Bp. 1952.
- oszm. oszmán-török
- Pak. M. Z. Pakalın, *Osmanlı tarih deyimleri ve terimleri sözlüğü*. I–III. Istanbul, 1946–1954.
- Pálffy Jedlicska Pál, *Eredeti részletek gróf Pálffy-család okmánytárához. 1401–1653 s gróf Pálffyak életrajzi vázlatai*. Bp. 1910.
- PálffyM Jedlicska Pál, *Adatok Erdődi Bárá Pálffy Miklós a győri hősnék életrajza és korához. 1552–1600*. Eger, 1897.
- Palotay Palotay Gertrúd, *Oszmán-török elemek a magyar himzésben*. Bp. 1940.
- Pápai *Pápai János törökországi naplói*. Szerk. Benda Kálmán. Bp. 1963.
- PP Franciscus Pariz Pápai, *Dictionarium Hungarico-latinum*. Leutschoviae [Löcse], 1708.
- PPB Franciscus Páriz Pápai, *Dictionarium Hungarico-latinum*. Opera Petri Bod. Cibinii, 1767.
- PPBL. Franciscus Páriz Pápai, *Dictionarium Latino-hungaricum*. Labore Petri Bod. Cibinii, 1767. [A PPB latin–magyar része].
- R. régi nyelvi, nyelvemlékbeli
- RadvCsal. Bárá Radvánszky Béla, *Magyar családélet és háztartás a XVI. és XVII. században*. I. Bp. 1896. II–III. (Adatgyűjtemény I–II.) 1879.
- RadvSzak. Radvánszky Béla, *Régi magyar szakácskönyvek*. I. Bp. 1893.
- RadvUdv. Radvánszky Béla, *Házi Történelmünk Emlékei*. I. osztály. *Udvartartás és számadáskönyvek*. I. köt. *Bethlen Gábor fejedelem udvartartása*. Bp. 1888.
- Rech. Suzanne Kakuk, *Recherches sur l'histoire de la langue osmanlie des XVIe et XVIIe siècles. Les éléments osmanlis de la langue hongroise*. Bp. 1973. Bibliotheca Orientalis Hungarica 19.

- Redh. James W. Redhouse, *A Turkish and English Lexicon*. New Impression. Constantinople, 1921. [Az első kiadás 1890-ben jelent meg].
- RejtLev. *Rejtelmes levelek első Rákóczy György korából*. Megfejtette és közli Ötvös Ágoston. Kolozsvár, 1848.
- RGyLev. *Levelek és okiratok I. Rákóczi György keleti összeköttetései történetéhez*. Szerk. Szilágyi Sándor. Bp. 1883.
- RGyPorta *I. Rákóczi György és a porta. Levelek és okiratok*. Szerk. Beke Antal és Barabás Samu. Bp. 1888.
- Rimay *Alsó sztrigovai és rimai Rimay János államiratai és levelezése*. Szerk. Ipolyi Arnold. Bp. 1887.
- RMKT *Régi magyar költők tára*. I–VIII. Közzéteszi Szilády Áron [a VIII. kötetet Dézsi Lajos]. Bp. 1880–1930.
- RMKT² *Régi magyar költők tára. XVII. század*. I–V. Szerk. Klaniczay Tibor és Stoll Béla. Bp. 1959–1970.
- RMNy. *Régi magyar nyelvemlékek, ...* Kiadta a Magyar Tudós Társaság. Döbrentei Gábor, mint szerkesztő felügyelete alatt. I–IV. Budán, 1838–1846. V. Sajtó alá rendezte és kinyomatta Toldy Ferencz. Bp. 1888
- rn. ragadványnév
- rom. román
- Şăin. L. Şăineanu, *Influenţa orientală asupra limbei şi culturalei române*. I–III. Bucuresci, 1900.
- Sal. Salamon Ferencz, *Két magyar diplomata a tizenhetedik századból*. Bp. 1884.
- SDD *Türkiye'de Halk Ağzından Söz Derleme Dergisi*. I–V. Istanbul [VI. Ankara], 1939–1952.
- SDDInd. *Türkiye'de Halk Ağzından Söz Derleme Dergisi*. Cilt 5. *Indeks*. Ankara, 1957.
- SI Sándor István, *Toldalék a' magyar-deák szókönyvhez, a'mint végsősör jött ki 1767-ben és 1801-ben*. Bétsben, 1808.

- Šk. Abdulah Škaljić, *Turcizmi u srpskohrvatskom jeziku*. Sarajevo, 1966.
- Sopron XVI. századi magyar nyelvű levelek Sopron sz. kir. város levéltárából. Kiadja Házi Jenő. Sopron, 1928.
- sp. spanyol
- Steing. F. Steingass, *A comprehensive Persian-English dictionary*. 2. impr. London, 1930. [Az első kiadás 1892-ben jelent meg.]
- sz. század
- SzamSz. Csűry Bálint, *Szamosháti szótár*. I–II. 1935–1936.
- Száz Századok. Pest [később] Bp. I(1867)–.
- szbhv. szerbhorvát
- szbhv. Kaj a szerbhorvát nyelv kaj nyelvjárása.
- SzD Erdélyi Baróti Szabó Dávid, *Kiseded Szó-Tár, melly A' ritkább Magyar' szókat az A.B.C. rendi szerént emlékeztető versekbenn elő-adja*. Kassán, 1784. — Baróti Szabó Dávid, *Kiseded Szótár*. Második kiadás, meg bővítve. Kassán, 1792.
- SzegSz. Bálint Sándor, *Szegedi szótár*. I–II. Bp. 1957.
- SzegTört. Reizner János, *Szeged története*. I–IV. Szeged, 1899.
- SzékOkl. *Székely oklevéltár*. Szerk. Szabó Károly, Szádeczky Lajos. I–VII. Kolozsvár, 1872–1898.
- SzIJs. Kniezsa István, *A magyar nyelv szláv jövevény-szavai*. I/1–2. Bp. 1955.
- szlk. szlovák
- szln. szlovén
- szn. személynév
- SzófSz. Bárczi Géza, *Magyar szófejtő szótár*. Bp. 1941.
- Takáts Takáts Sándor, *Rajzok a török világból*. I–III. Bp. 1915–1917.
- TarS XII. *Yüzyıldan beri Türkiye Türkçesiyle Yazılmış Kitaplardan Toplanan Tanıklarıyla Tarama Sözlüğü*. I–VI. Ankara, 1963–1972.

- Telegdy Eckhardt Sándor, *Két vitéz nemesúr. Telegdy Pál és János levelezése a XVI. század végéről*. Bp. 1944.
- TelOkl. *A római szent birodalmi gróf széki Teleki család oklevéltára. Teleki Mihály levelezése*. Szerk. Gergely Sámuel. I–VII. Bp. 1905–1916.
- TESz. *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára*. Főszerk. Benkő Loránd. I–III. Budapest, 1967, 1970, 1976. A rövidítések után minden esetben feltüntetjük a TESz. által közölt eredeti forrást. Ezek feloldását l. a TESz. Rövidítésjegyzékében.
- ThökölyLev. *Thököly Imre gróf levelei*. Nyomdába adja Deák Farkas. Bp. 1882.
- Thurzó *Bethlenfalvi gróf Thurzó György levelei nejéhez Czobor-szent-mihályi Czobor Erzsébethez*. Kiadja Zichy Edmund. Bp. 1867.
- Tiktin H. Tiktin, *Rumänisch-deutsches Wörterbuch*. I–III. Bukarest, 1895.
- TKal. Thaly Kálmán, *Történelmi Kalászkok 1603–1711*. Pest, 1862.
- TME *Török-magyarkori történelmi emlékek*. I. Osztály. *Okmánytár*. Szerk. Szilády Áron és Szilágyi Sándor. I–IX. Pest, 1863–1872.
- TS M. A. Ağakay, *Türkçe Sözlük*. Altıncı baskı. Ankara, 1974.
- Tsz. *Magyar Tájszótár*. Kiadta a' Magyar Tudós Társaság. Budán, 1838.
- TTár *Magyar Történelmi Tár*. Sorozat. Pesten I(1855)–XII(1863). 2. folyam. Pesten, [később Bp.] XIII(1867)–XXV(1878). 3. sorozat. Bp. XXVI(1914)–XXVIII(1934). – *Történelmi Tár*. Évnegyedes folyóirat. Bp. 1878–1899. Új folyam. I(1900)–XII(1911).
- TudGyűjt. *Tudományos Gyűjtemény*. Folyóirat. Pest. 1817–1841.
- türkm. türkmén

- Tzs. *Magyar és német zsebszótár. Közre bocsátá a' Magyar Tudós Társaság. I. Magyar-német rész. Budán, 1838. II. Német-magyar rész. Budán, 1835.*
- u. [évszám után] után
- újgrg. újgörög
- ukr. ukrán
- ukr. Kárp. kárpátukrán
- ÜMTsz. *Új Magyar Tájszótár. Főszerk. B. Lőrinczy Éva. Első kötet. A—D. Bp. 1979; Második kötet. E—J. Bp. 1988; Harmadik kötet. K—M. Bp. 1992.*
- UngEIRum. *Lajos Tamás, Etymologisch-historisches Wörterbuch der ungarischen Elemente im Rumänischen (Unter Berücksichtigung der Mundartwörter). Bp. 1966.*
- UngEISkr. *L. Hadrovics, Ungarische Elemente im Serbo-kroatischen. Bp. 1985.*
- v. [évszázad után] vége
- Vasmer *M. Vasmer, Russisches etymologisches Wörterbuch. I—III. Heidelberg, 1953—1958.*
- VégyLev. *Végyvári levelek (Egri és váradi pasák s szolnoki bégek levelezése magyar végyvári kapitányokkal és hódoltsági helységekkel) 1660—1682. Sajtó alá rendezte Izsépy Edit. Bp. 1962.*
- VégyLevKieg. *Török panaszok a magyar végyváriak ellen 1668—1669. (Kiegészítés a Végyvári levelekhez). Kiadja Izsépy Edit. In: Az Egyetemi Könyvtár Évkönyvei III. Bp. 1966, 253—268.*
- vulg. vulgáris
- Vullers *J. A. Vullers, Lexicon Persico-Latinum. I—II. Bonn, 1855, 1864.*
- Zenk. *J. Th. Zenker, Dictionnaire turc-arabe-persan. I—II. Leipzig, 1866—1876.*
- ZrínyiKörm. *A két Zrínyi Miklós körmendi levelei. Kiadja Iványi Béla. Bp. 1943.*
- ZrínyiÖM *Zrínyi Miklós Összes művei. I—II. Sajtó alá készítette Klaniczay Tibor. Bp. 1958.*

Szómutató

aba 22, 26, 247
 abaj 327
 abdeszt 336
 acsambagaszi 337
 acsem kecske 95
 acsik 325
 adnáme 174
 adzsem 332
 adzsemoglán 323
 áfium 306
 aga 12, 19, 26, 70
 aher kihája 329
 Ahmed 12
 ahnáme 174
 akancsa 324
 akcsa 26, 155
 akindzsi 324
 aladzsa 337
 alafa 66
 alaj 328
 alaj basa 328
 alajbég 24, 27, 126
 alaj csaus 328

alemdár 326
 Áli oszmán 332
 alkorán 27, 225
 allá 224
 Allah 224
 altincsek 337
 Anadoli(a) 189
 Anadolu defterdár 330
 Anatolia 189
 arabacsi 325
 arakcsin 338
 arnóc, arnolc, arnolt 183
 arnót 26, 182
 arsin 330
 arzuhál 331
 aszasz basa 333
 asztár 337
 atmacsi basa 333
 atnáme 27, 173
 avcsi basa 333
 azap 27, 34
 azap aga 35

baba 336
bagaria 22, 25, 280
bagaria 'kelme' 249
bagazia 12, 26, 248
bagdát 337
bajrak 326
bajraktár 326
bajráram 16, 21, 27, 228
bakály 333
baksis 19, 25, 154
baldacsi 213
balta 335
baltacsi 213
baltsi basa 335
bancsik, bancsok 92
barjak 326
barjaktár 326
barjám 21, 228
basa 8, 17, 19, 23, 24, 26, 27, 116
bas aga, basa aga 335
basbakukuli 333
basbog 333
bas hasznadár 330
bas teszkerectsi 332
bazargán 333
bég 12, 17, 19, 20, 23, 26, 120
beglerbég 26, 121
beglikcsi 328, 333
begogli 328
begzáde 328
bej 120
bejtulmál eming 329
bék 120
beklerbég 121
bék tihája 328, 329
berát 27, 175

berber 333
berber basi 333
besli 20, 47
beslia 26, 47
besli aga 47
betyár 333
bezeszten tihája 329
bicskia 339
biglerbég 121
bík 120
bisli 20
bisli aga 48
bogrács 25, 311
bonc, boncs 93
boncsok 23, 24, 26, 91
bongor 339
borozán 325
boscsa 338
bosztanctsi 214
bosztanctsi basa/pasa 215
bosztanctsi csausz 328
böğ 120
böğlerbég 122
bölüg basi 72
bölük 326
böncsök 24, 92
bujuk teszkerectsi 332
bujurdi 27, 178
bujuruldi 178
bula 251
bulya 16, 26, 251
bulyog basa 72
bulyok basa 72
bulyug basa 21, 72
bulyuk 326
bulyuk basa 21, 72

burjunti 178
burnót 339
burondzsok 337
buszurmán(y) 238
bülüg basi 72
csáfír, csáfur 239
csakardzsi basa 333
csalma 26, 277 278
csaprag 327
csárda 17, 23, 25, 87
csardak 23, 87
csarkacsi 324
csarnok 326
csatacsi 324
csausz 21, 23, 127
csausz bék 328
csavus 127
csavusz 21, 127
csebháne 325
cseflek 199
cseke 330
csektere, csekterme 325
cselebi 15, 20, 21, 150
cseMBER 338
csemercsi aga 75
csencsér 110
cserbasa 74
cserebi 21, 151
cseri basa 27, 73
cserkesz 184
csesme 333
csesnegir basa 333
csétár 94
csibuk 339
csid 326

csida 21, 81
csiflik 199
csifut 240
csifut gidi 241
csincsér 26, 110
csincsilát 331
csincsin 325
csingia 325
csingilát 331
csirák 198
csiri basa 74
csirit 326
csiriz 20, 22, 25, 287
csit 337
csivlik 199
csizma 7, 15, 25, 282
csizmadia 7, 14, 25, 282
csoha 20, 253
csojtár 94
csorba 326
csorbacsi(a) 21, 74
csordak 88
csótár 26, 93
csömbördzsi 75
csöncsér 110
csuha 19, 20, 22, 23, 25, 252
csuhadár 333, 338
csuhadár aga 333
csujtár 94
csuruk para 331
csutak 327
csütár 93
dali 40, 41
dalia 15, 20, 23, 25, 40
dandár 25, 68

dede 336
defter 22, 143
defterdár 26, 145
defterdár bég 328
defter emin 329, 330
defter kihája 329
deli 7, 15, 23, 25, 40, 283
delia 7, 15, 20, 23, 42
demecki 21, 85
demi 337
dervent 333
dervis 16, 19, 26, 235
dévánkozik 27, 209
dévány 20, 208
dévány teszkere 332
devecsi 323
díván csausz 328, 334
dívánkozik 27, 209
díván teszkere 334
dívány 17, 20, 21, 25, 26, 27,
208
dívány efendi 330, 334
dizdár 325
dogancsi 333
dogancsi basa 333
dohány 8, 17, 20, 25, 302
dolmány 19, 20, 21, 25, 268
dondár 69
dosztluk 333
dosztum 333
dögönyeg 12, 26, 108
dömöcki 26, 85
dönüm 330
dusmány 333
dutyán 200
dzsámi 336

dzsebedzsi 325
dzsehennem 336
dzsida 21, 25, 80
efendi 15, 21, 26, 149
ekmekcsi 339
emén(g) 140, 329
emin 140, 329
emir 329
eszpáhi(a) 51
etnâme 174
falaka 111
falkacsi 328
feredzse 338
fermán 27, 176
fetva 172
fincsán 315
fincsia 315
findzsa 17, 23, 25, 314
findzsán 23
foszlán(y) 255
fosztán 254
fringia 23, 26, 83
fucsi 14, 26, 164
furkâta 325
futa 256
gemia 325
gidi 16, 239, 241
gorcsi 192
göröcsi 192
gurcsi 192
Gülbaba türbe 336
gümrük emin 329
güröcsi 191

gyaur 16, 26, 239
gyaur gidi 239
gyemli(a) 48, 50
gyimli(a) 48, 50
gyomli(a) 16, 48, 50
gyömli, gyömlia 12, 16, 20, 27, 48
gyömli aga 49
gyömli kihája 325, 329
gyömri emin 329
gyumli(a) 12, 15, 16, 48, 50
gyumruk 12, 330
gyumrukcsi 330
gyümli(a) 12, 16, 20, 50
gyümrük 12
gyümrükcsi 330
gyümrük emin 330
gyürcsi 192

haesi 232
hadi serif 331
hadzsi 15, 27, 231
háin 333
halva 339
halvadzsia 339
hamajli 336
hambár 318
hán 326
hancsár 21, 82
handzsár 20, 21, 25, 82
hangyár 21, 82
hanszár 21, 82
hara 26, 316
harács 12, 20, 23, 25, 26, 152
haracsi 331
harámbasa 35
harámbék 328

harály 316
haramia 7, 14, 23, 25, 35
harár 316
hárem 324, 333
haszas basa 333
haszeki 333
haszeki aga 333
haszeki szultána 334
hasznadár 148
hasznadár basa 148
hati humájun 331
hattiserif 331
havli 338
hazsi 232
hindi 337
hocsa 233
hocset 172
hodzsa 23, 26, 233
hombár 17, 25, 318, 340
höcset 172
hucset 171
hücset 171

ibrik 25, 313
ibrikál 313
ibriktár aga 333
ibrisim 337
icsaga 333
icsoglán 333
ikindi 27, 244
ikindi díván 334
imám 237
imán 237
imbrehor 131
imrehor 24, 131
Imre úr 24, 131

- iplik 338
 iprikál 313
 irez 130
 iszkele 333
 iszlám 336
 iszpáhi(a) 51

 jaci 336
 jakub 98
 jancsár 26, 32
 jancsár aga 24, 33
 jancsi aga 24
jancsik 27, 97
janicsár 7, 17, 32
 janicsár efendi 324
 janicsár ocsak 324
 janicsár oda 324
japuk 27, 98
 jaszakcsi 324
 jazidzsi 331
 jazoglán 331
Jedikula 112
 jemeni 337
 jemiscsi 339
 jenicseri 324
 Jenihiszár 324
 Jenikőj 324
 Jenisehir 324
 joghurt 339

 kadeszker 168
kádi 8, 26, 165
 kádia 8, 166
kádiaszker 27, 167, 326
 kadieszker 168
 kadileszker 168

kaftán 17, 19, 25, 270
 kaftancsi 338
 kaftancsi basa 338
 kaftányoz 23, 271
 kaik 325
kajmakám 27, 133
 kajmekám 133
 kajmekám kihája 329
 kajszeri 337
kajszibarack 14, 25, 304
 kajszin 304
kalafa 27, 111
 kalamány 258
 kalfa 333
 kalmakán 133
kálmánkörte 258, 305
kalpag 21, 25, 276
 kancsuka 327
kantár 18, 160
 kantár 'lószerszám' 327
 kapi 12
kapi aga 221
 kapicsi 20, 216
kapikiha 27, 136
 kapikihája 136
 kapitán(y) 60
 kapitán bék 328
 kapitihá, kapitihája 136
 kapu 12, 335
kapucsi 27, 215
 kapucsia 216
 kapucsi basa 217
 kapucsilár kihája 216, 329
 kapucsi pasa csasz 328
kapudán, kapudán pasa 59
 kapukihája 335

karakulak 333
karamán 258
karamuszál 325
karavánszeráj 326, 334
kardas 333
kármán 19, 20, 23, 26, 99, 258
kármány-körte 305
kaszab 27, 296
kaszabol 23, 25, 27
kaszap 12, 27, 296
kaszap pasa 339
katerga 325
katirdzsi 325
kátrány 25, 61
kavale 339
kávé 15, 17, 19, 25, 297, 298, 299
kávecsi 339
kavur 239
kazá 331
kazán 22, 25, 55, 325
kazaszker 168
kazia 331
kaziaszker 168
kazileszker 168
kazu 185
kazu 26, 185
kazu basa 185
kazu varrás 263
kecse 26, 95
kefe 15, 16, 22, 25, 105
kerevet, kelevet 21, 266
kesze 27, 159
keszecs 331
keszedár 331
keszele 338
kesztemény 264

kezlár aga 221
kezlár bék 328, 335
kiabe 336
kiha 23, 134
kihája 23, 134
kihája bég 328
kihat emin 329
kila 15, 26, 161
kilerdzsi basa 334
kilics-kaftán 326
kilim 18, 26, 265
kislak 20, 333
kizlár aga 221, 335
klabodán 338
koin eming 329
konak 26, 89
konok 89
korbács 25, 107
korsin 338
korudzsi 324
kösze 15
közlár aga 222
közölbas 185
kubbe vezérek 334
kucsuk bajram 336
kucsuk teszkercesi 332
Kula 112
kulán 27, 102
kul kihája 324
kullukcsi 334
kumbaracsi 325
kundakcsi 325
kurbán bajram 336
kuti 12
kuzul basa 185
küksük defterdár 330

- kürd 332
 kürdi 15, 338
levant 58
levente 7, 20, 25, 58
 Mahmud 227, 336
mahomet 20, 226
 mahramán 324, 338
mámor, mámoros 25, 309
mangur 16, 27, 156, 157
martalóc 17, 20, 21, 23, 25, 43, 45
maszlag 21, 22, 25, 307
 mazul 137
mazur 137
 mazur aga 324
mecset 20, 25, 243
 medre 330
 mehter 325
 mektupcsi 331
 menzil 326
 menzil bujutulti 332
 menzil fermán(y) 332
 merza 329
 mimár 333
 minaret 19, 336
 mirza 329
 miszer 193
 miszili 193
 Miszir 192
misziri 26, 192
 miszkál 325, 330
 mohajer 337
molla 26, 169
 moszlim 336
 möcset 20, 244
mufti 12, 15, 19, 25, 26, 170
 Muhamed 226, 336
 muharrem 324
 muhteszib 328
 mukarrernáme 331
 mulla 169
 Murat 327
 murtat 336
 murza 329
 musta 338
 muszlin 260
 muszul 21
 muszulmán(y) 238
muszuly 18, 21, 22, 26, 259
 Muszur 192
 muszurmán 238
 mutaferika 218
 mutfak emini 329
muzulmán 237
 muzurmán 238
 müezzin 336
 müszellim 328
müteferrika 218
nagyvezír 211
 namaz 336
 náme 331
 Natolia, Natúlia 189
 nazul 147
 nazul bég 147
 nazul pasa 330
nazur 147
 nazur bég 147
 nazur bég kihája 330
 nazur kihája 330
 nemcse, nemcseli 332

nisancsi 212
nisancsi basa 212
nisancsi bég 328, 335

oba 326
oda 324
odabasa 27, 76
oda efendi 330
oka 162
okka 163
olajbég 24, 126
orta csaus 328
orta defterdár 330
orumeli 190
oszmán 19, 25, 187
oszmánin 330
oszmánli 188, 332
otmán 187
otmánli 188
ottomán 19, 187, 332
ottománli 332
oturak 326, 333
ozmán(y) 187
örmeli 190

pacsmag 286
padisah 26, 204
pajkos 25, 194
pajktárs 197
pajtárs 197
pajtás 25, 196
pajzán 25, 113
pamuk 261
pamut 8, 25, 261
papucs 8, 16, 23, 25, 284
para 26, 157

parányi 25, 157
pasa 26, 116
pasa aga, pasaga 335
pasa kihája 329
pasztermál 296
pasztormány 22, 24, 295
pasztrama 296
patisáh 205
pekmez 339
pereme 325
peskescsi 334
peskescsi aga 334
peskescsi pasa 334
peskir 338
pestimál 338
peszmeg 'száritott kenyér' 294
peszmeg 'lekvár' 339
peszmet 26, 294
pita 15, 293
pite 15, 25, 293
potor 27, 242

ramadán 19, 230
ramazán 19, 27, 230
reisz effendi 130
rész 130
részkitáb 329
réz 130
rézefendi 27, 129, 330
részkitáb 329
rikjabdár aga 334
rum 332
Rumeli 190
rusz 332
ruznámecsi 334

- sah* 205
 sáhin 330
 sáhindzsi basa 334
 salavári 338
 sámi 337
 sarap 12, 339
 Sasvár 334
 sujtár 94
 seh 336
 sejh 336
 sejhüliszlám 336
serbet 20, 299
 serifi arany 330
 sinik 330
 sórbet 20, 301

 szaffián 19
 szafra 321
 szahán 340
 szája 337
 szajbán 38
 szajván 326
 szák-pára 338
 szalahor 65
 szamszuncsi basa 324
 szancsák 21, 123
 szandok 340
szandzsák 19, 21, 22, 26, 123
szandzsák bég 22, 123
szandzsák-serif 328
 szanzsák 21
szarahor, szarahora 64
 szaráj 206
szatyma 56
szattyán 8, 19, 20, 25, 281
 szebány 38

 szecsáde 336
 szecsma 57
 szejbán(y) 38
sejmen 21, 27, 37
 sejmen basa 324
szekszena 100
 szelám aga 334
 szelám csausz 328, 334
 szemény 37
 szemjén 21
 szencsefil 340
szepet 12, 26, 319
szeráj 22, 25, 206
 szerászter 337
szeraszker 27, 77
 szeraszker basa 78
 szerbet 300
szerdár 26, 78
 szerdár basa 79
 szerdengecsti 323
 szicsil, szicsilat 331
sziliktár 219
 sziliktár aga 220
 sziliktár basa 219
 szipáhi(a) 51
 szirma 338
szofra 27, 321
 szolak 324, 333
 szoltán 203
szomak 27, 104
 szórbet 300
szpáhi, szpáhia 8, 14, 26, 51
 szpáhoglán 325
 szpája 51
 Sztambol efendi 330
szubasa 27, 141

szultán 19, 25, 203
szupasa 141

tabak 24, 288

Tabán 288

tambura 325

tarhonya 8, 20, 25, 292

táva 340

tefter 144

tefterdár 145

tefterdár csaus 328

tefterdzsi 330

telhisz 331

telhisz csauz 328

tellál 333

temeszuk 331

tendzsere 340

tepsi 8, 14, 25, 312

tepszi(a) 8, 14, 18, 312

terdzsumán 333

terszáne tihája 329

terszháne emin 330

tesrifatcsi 334

teszkere 27, 179

teszkerecsi 179

teszkeredzsi basi 332

tesztemény 263

Tettye 336

tigany 340

tiha 21, 134

tihája 134

timár 53

timár tefterdár 330

tirnakcsi basa 334

tobak 288

tombász 26, 62

topcsi 325

topcsi aga 325

topcsi basa 325

Tophane 325

topuz 326

tug 326

tugra 331

tulbendár aga 334

tumbász 62

turális, turás 331

turba 102

turbán 338

turnacsi basi 324

turuncs 340

tüfek 325

tüfekcsi 325

türbe 336

tyábe 16

tyató 181

tyiha 21

Tyuprili, Tyüprili 12

ulefe 66

ulema 334

ulufe 66

ulufedzsi 324

Urumeli 190

urup 330

ülefe 66

válide szultán 334

válide szultán kihája 329

vezér 211

vezér aga 335

vezér basa 23
 vezér tihája 335
 vezír 211
 veznedár 328
 vizír azem 335
 zagarcsi basa 324
 zaim, zahin 45
 zemberekszi 324
 zemberekszi aga 324

ziámet 324
 zorba 333
 Zöldfikár 24
 zubbony 8, 21, 25, 272
 zubbonycsi(a) 273, 274, 281
 zurnazán 325
 Zülfikár 24
 zzeb 25, 274
 zsiger 339

Tartalom

Bevezetés	5
Török jövevényszavaink átvétele és meghonosodása	11
Az átadó török nyelv	11
A közvetítő nyelvek	13
A déli szláv közvetítés	13
A román közvetítés	18
A nyugati közvetítés	18
Jövevényszavaink beilleszkedése a magyar nyelvbe	20
Hangtani változások	20
Jelentéstani változások	22
Szóalkotás	23
Jövevényszavaink a mai magyar nyelvben	24
Szóincstár	29
Hadviselés	31
Gyalogság	31
Lovasság	40

Tüzérség	55
Hajóhad	57
Kisegítő alakulatok	64
Katonai egységek és rangok	67
Fegyverek	80
Jelvények, sátrak, épületek	87
Lófelszerelés	91
Fenyítés, rabság	106
Közigazgatás	115
Tisztségviselők	115
Adózás és pénzügyek	143
Pénzek	155
Mértékek	160
Bíraskodás	165
Hivatalos iratok	173
Népnevek	182
Helynevekből alakult etnikai nevek	189
Egyebek	194
A Porta	202
Vallás	223
Öltözködés	246
Kelmék	246
Hímzés, szövés	262
Felsőruhák	267
Fejrevalók	275
Bőrök, lábbelik	279

Étkezés	291
Ételek, italok	291
Gyümölcsök, fűszerek	301
Kábitószer	306
Edények, tárolók	310
Jegyzetek	322
Forrásjelzések és egyéb rövidítések	341
Szómutató	355

Tüzérség	53
Hajóhad	57
Kisegítő alakulatok	64
Katonai egységek és rangok	67
Fegyverek	80
Jelvények, sátrak, épületek	87
Lőfegyverrelés	91
Fenyítés, rablás	106
Közigazgatás	115
Tisztadgrancsok	115
Adózat és pénzügyek	143
Póztok	153
Ménckel	160
Hivatalos iratok	173
Népvok	182
Helynevekből alakult stábil nevek	189
Egyebek	194
A Porta	203
Vallás	221
Államháztartás	246
Kelmék	248
Επιτελεστικά τμήματα	263
Felsőruhák	264
Υποστηρικτικά τμήματα	275
Bőrcék, lábbelik	283
Egyszerű tárgyak	310
Καθαριστικά	308
Οδηγητικά τμήματα	301
Egyéb tárgyak	301
Είδη	301

I/VEPI

A kiadásért felelős az Akadémiai Kiadó Rt. vezérigazgatója

Szedte: Scriptum Kft., Szeged

Felelős vezető: Dr. Vas Zoltán

A nyomást és kötést az Akadémiai Nyomda készítette

Felelős vezető: Freier László

Martonvásár, 1996

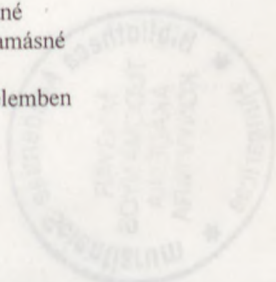
Felelős szerkesztő: Mérey Zsoltné

Műszaki szerkesztő: Nyárádi Tamásné

Kiadványszám: 1-94-67

Megjelent: 18,5 (A/5) ív terjedelemben

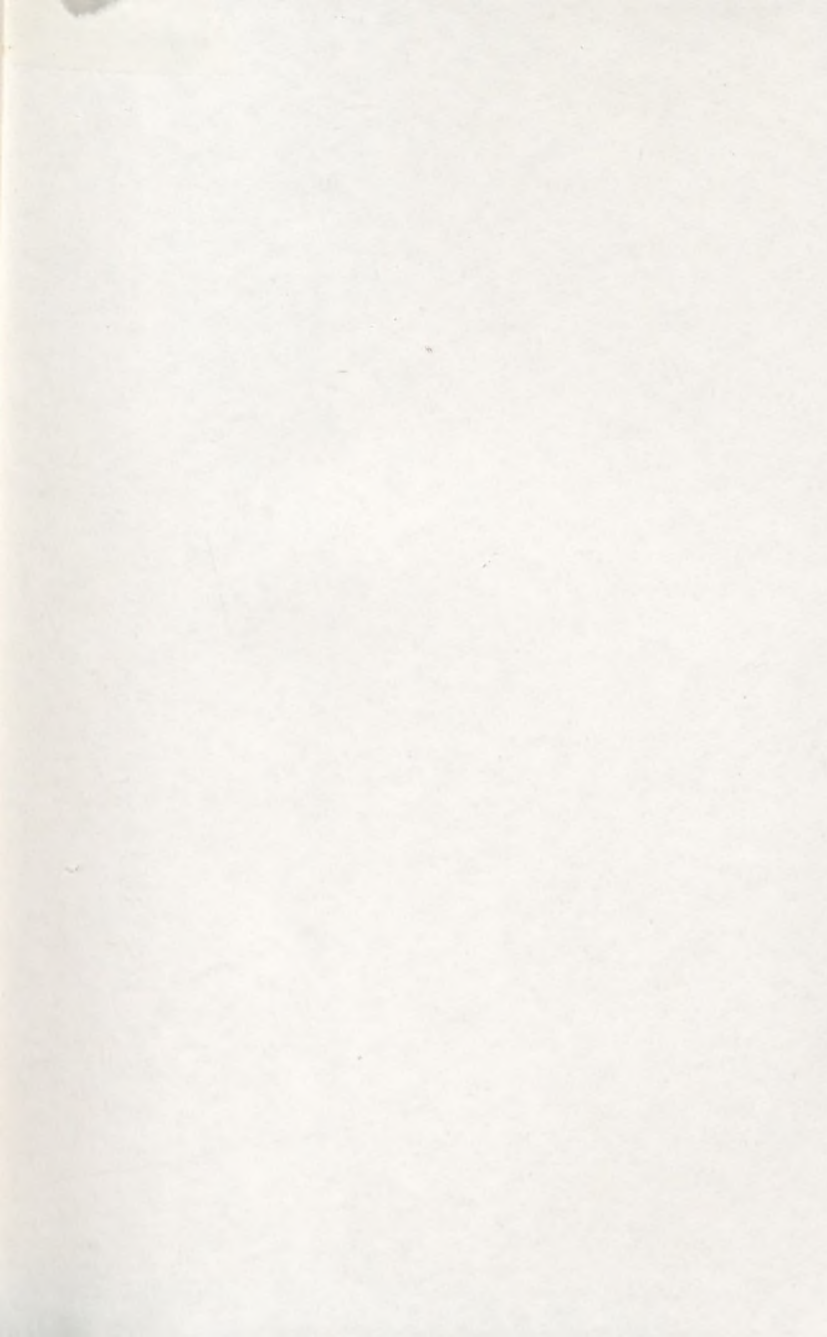
HU ISSN 0075-6911

1494/I

HU ISSN 0075-6911
Registrierung: 18,2 (A/2) IV. 1947
Klassifizierung: I-94-67
Művelődési és Könyvtári Intézet, Budapest
Művelődési és Könyvtári Intézet, Budapest
Folyóirat vezető: Freier László
A nyomtatás és kötés az Akadémiai Nyomda készítésénél történt.
Folyóirat vezető: Dr. Van Zoltán
Szerkesztő: Székely Károly
A kiadást előkészítette az Akadémiai Kiadó Rt. vezetője.

ՀԱՅԿԱՍՏԱՆԻ
ՕՐԹՈԴՈՒԿԱՆ
ՍԵՐԻԱ

ԿԱՐԱՍՄԱՆ

ՄԻԱ